श्रीमन् महाभारत

(मराठी भाषांतर)

कर्णपर्व – (८ वे पर्व)

८

कर्णपर्व.

कर्णपर्व ८.

विषयानुक्रमणिका.

८. कर्णपर्व—(पुढें चालू)

कर्णवधपर्व ८. पृष्ठें १–८२.

श्रीमन्महाभारतार्थ

(महाभारताचें मराठी सुबोध भाषांतर.)

अष्टम खंड.

८ कर्णपर्व.

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

अध्याय १ ला.

[१ दुर्योधनादिक राजे अश्वत्थाम्याकडे जातात. २ कौरव-पांडवसैन्यामध्यें घनघोरयुद्ध. ३ जनमेजयाचा प्रश्न.]

(१) वैशंपायन—हे राजन्, द्रोणाचा वध झाला असतां दुर्योधनादिक राजे अत्यंत उद्विग्न होऊन अश्वत्थाम्याकडे गेले. शोकावेग तीव्र होऊन त्यांचें सामर्थ्य खचून गेलें आणि आचार्यांविषयीं शोक करीत ते अश्वत्थाम्यासभों-वतीं बसले. थोड्या वेळानें चित्ताची स्वस्थता झाल्यावर प्रदोषकालीं ते सर्व राजे आपापल्या स्थानीं परत गेले. आतां पुढें मोठा क्षय होणार, ही गोष्ट त्यांच्या मनांत येऊन ते दुःखानें व्याप्त झाले. त्यांत मुख्यत्वें राजा दुर्योधन, कर्ण, दुःशासन आणि शकुनि हे विशेषच चिंताग्रस्त झाले होते! त्या रात्रीं ते दुर्योधनाचेच शिबिरांत राहिले. त्यांनीं पांडवांना आजपर्यंत दिलेले क्लेश व विशेषतः द्रौपदीला सभेंत आणवून तिचा केलेला छळ हे विचार त्यांच्या मनांत येऊन ते अत्यंत दुःखाकुल झाले होते! तसेंच कपटद्यूतानें पांडवांना

वेळोवेळीं दिलेल्या क्लेशांचें व द्रौपदीच्या कचग्रहणादिकांचें स्मरण होऊन त्यांना ती रात्र वर्षशतासमान गेली.

(२) नंतर प्रभातकाल प्राप्त होतांच सर्वांनीं आपापलीं नित्यकर्में यथाविधि आटोपलीं. हे भारता, नंतर अल्पावकाशानें मनःस्वास्थ्य प्राप्त झाल्यावर ते सर्व तयार होऊन युद्धाला निघाले. त्यांनीं कर्णाला सेनापतिपद दिलें आणि कंकणबंधनादि मंगलाचार केले. दधिपात्र, घृत आणि अक्षतादिकांनीं द्विजश्रेष्ठांचें त्यांनीं पूजन केलें आणि गाई, अश्व, निष्क, वस्त्रें आणि मोठमोठ्या दक्षिणा वांटल्या. तसेंच सूत, मागध, स्तुतिपाठक इत्यादिकांचे आशीर्वाद संपादन करून ते युद्धाकरितां निघाले. हे राजा, पांडवांनींहि आपलीं पूर्वाह्णिक कर्में संपविलीं आणि आपापल्या शिबिरांतून युद्धार्थ प्रयाण केलें !

नंतर त्या जयाभिलाषी पांडव-कौरवांचें अंगावर रोमांच उभे करणारें तुमुल युद्ध झालें ! कर्णाचे सेनापतित्वाखालीं तें अद्भुत युद्ध दोन दिवस सारखें चाललें होतें ! त्या युद्धांत कर्णानें शत्रूंचा भयंकर क्षय केला, परंतु अंतीं धृतराष्ट्रपुत्रांच्या समक्ष अर्जुनानें त्याचा वध केला ! नंतर संजय तत्काल हस्तिनापुराला गेला आणि रणांगणांत घडलेला सर्व वृत्तांत त्यानें धृतराष्ट्राला कथन केला !

(३) जनमेजय—द्विजश्रेष्ठा, गंगासुत भीष्म आणि महारथ द्रोण रणांत हत झाल्याचें समजतांच ज्याला अत्यंत दुःख झालें, त्या वृद्ध धृतराष्ट्राला दुर्योधनहितैषी कर्णाचा वध झाल्याचें समजतांच त्यानें आपले प्राण कसे बरें धारण केले ? ज्या कर्णाला सेनापति केलें असतां आपल्या पुत्राला निःसंशय जय मिळेल, अशी धृतराष्ट्राला मोठी आशा होती, तो कर्ण मृत झाल्याचें ऐकून तो जीवंत तरी कसा राहिला ? कर्णाचा वध झाल्याचें श्रवण करून धृतराष्ट्रानें प्राण सोडिला नाहीं, त्याअर्थीं मनुष्य कितीहि संकटांत पडला, तरी दुःखानें मरून जाणें त्याच्या हातांत नाहीं, असें मला वाटतें. हे द्विजवर्या, भीष्म, बाल्हीक, द्रोण, सोमदत्त, भूरिश्रवा, इतर आप्त आणि पुत्र-पौत्र हे हत झाल्याचें श्रवण करूनहि धृतराष्ट्रानें प्राण सोडला नाहीं, त्याअर्थीं प्राणत्याग करणें हें अत्यंत दुष्कर आहे, असें मी म्हणतों. हे महामुने, हें सर्व वर्तमान तूं मला विस्तारानें कथन कर ! आपल्या पूर्वजांचें महत् चरित्र कितीहि श्रवण केलें, तरी माझी तृप्ति होत नाहीं. ८. १.

अध्याय २ रा.

[१ धृतराष्ट्र-संजयसंवाद.]

(१) वैशंपायन—हे महाराजा, कर्णाचा वध झाल्यावर अत्यंत उद्विग्न होऊन संजय वायुवेगानें अश्व चालवून हस्तिनापुराला आला व दीन वदनानें धृतराष्ट्राच्या सदनीं गेला. तेथें त्याचे आप्तेष्ट वगैरे कोणी विशेषसे नव्हते. यावेळीं धृतराष्ट्राचा चेहरा काळजीनें निस्तेज झालेला दिसत होता. संजयानें दोन्हीं हात जोडून धृतराष्ट्राचे पायांचें वंदन केलें. नंतर यथान्याय त्याचें पूजन करून 'हायहाय' असे उद्गार काढून त्यानें बोलण्यास प्रारंभ केला. तो म्हणाला, " हे क्षितिपते, मी संजय आहें. तुझें कुशल आहेना ? आपल्याच अपराधांनीं तूं संकटांत पडला आहेस ! तुझें चित्त स्थिर आहे ना ? विदुर, द्रोण, भीष्म, केशव यांनीं तुझ्या हिताच्या अनेक गोष्टी सांगितल्या असतां तूं त्यांकडे दुर्लक्ष्य केलेंस ! त्यांच्या स्मरणानें तुला खेद नाहींना होत ? परशुराम, नारद, कण्व आदिकरून थोर पुरुषांनीं तुझें कल्याण कशांत आहे, हें तुला सभेमध्यें सांगितलें असतांहि त्याचा तूं स्वीकार केला नाहींस ! त्यामुळें तूं व्यथित होत नाहींसना ? तसेंच हे राजा, तुझ्या हिताकरितां झटणारे भीष्मद्रोणादि शत्रूंकडून युद्धांत मारले गेले, त्याची स्मृति होऊन तुला क्लेश होत नाहींत ना ?

संजयानें हात जोडून असें बोलल्यावर धृतराष्ट्रानें दीर्घ निश्वास टाकला व अत्यंत कष्टी होऊन बोलला.

धृतराष्ट्र—संजया, दिव्यास्त्रवेत्ता शूर भीष्म आणि महाधनुर्धर द्रोण यांच्या वधानें माझें मन अति व्यथित झालें आहे. त्या तेजस्वी वसुसंभव भीष्माला प्रत्येक दिवशीं दशसहस्र कवचवेष्टित रथ्यांचा वध करण्याची शक्ति होती ! ज्याला साक्षात् भार्गवरामानें दिव्यास्त्र अर्पण केलें व बालपणीं धनुर्वेद शिकविला, त्या भीष्माचा अर्जुनानें यज्ञसेनपुत्र शिखंडीकडून वध करविला, हें ऐकून मला अत्यंत खेद झाला ! तसेंच ज्याच्या प्रसादानें पांडव व दुसरेहि कित्येक राजे महारथी झाले, त्या सत्यप्रतिज्ञ महाधनुर्धर द्रोणाला धृष्टद्युम्नानें रणांत मारलें, ह्या गोष्टीनें माझ्या अंतःकरणाला भयंकर वेदना होत आहेत. संजया, शरयुद्ध, बाणयुद्ध, खड्गयुद्ध आणि अस्त्रयुद्ध या चारी प्रकारच्या युद्धांत ज्यांची बरोबरी करणारा कोणी वीर नाहीं, त्या भीष्मद्रोणांची वधवार्ता ऐकून मला क्लेश होत आहेत ! अस्त्रविद्येंत ज्याच्या तोडीचा योद्धा

त्रैलोक्यांतहि आढळून यावयाचा नाहीं, त्या द्रोणाचा वध झाल्यावर माझ्या वीरांनीं काय केलें? संजया, महात्म्या अर्जुनानें संशप्तकांचें सैन्य यमलोकीं पाठविल्यावर आणि अश्वत्थाम्याच्या नारायणास्त्राचा संहार झाल्यावर सैन्याची सर्वत्र पळापळ सुरू झाली, तेव्हां माझ्या वीरांनीं काय वगैरे केलें? नौका समुद्रांत फुटून पाण्यांत बुडणारे लोक प्राणरक्षणार्थ जसा हरएक प्रकारचा प्रयत्न करितात, त्याप्रमाणें द्रोणाच्या वधानंतर माझ्या सैनिकांनीं जीविताशेनें पलायन केलें, असें मला वाटतें. सैन्य पळून जात असतां दुर्योधन, कर्ण, भोजराज, कृतवर्मा, मद्रराज, शल्य, कृपाचार्य, द्रौणि, माझे अवशिष्ट पुत्र आणि इतर योद्धे यांचे चेहरे कसे दिसत होते, हें सर्व, हे संजया, तूं मला इत्थंभूत सांग! तसेंच पांडव व माझ्या पुत्रांनीं केलेल्या पराक्रमाचेंहि निवेदन मला कर!

संजय—तुझ्या अपराधामुळें कौरवांच्या हातून जें कांहीं घडलें, तें ऐकून तूं शोक करूं नकोस! दैवानें घडणाऱ्या गोष्टींवरून सुज्ञलोक कधींहि दुःख करीत नसतात. एखादी गोष्ट घडणें किंवा न घडणें हें दैवावर अवलंबून आहे. म्हणून घडली काय किंवा न घडली काय, शहाणे पुरुष तीबद्दल खेद करीत नाहींत.

धृतराष्ट्र—संजया, दैवानेंच ह्या सर्व गोष्टी ठरल्या असल्यामुळें मला त्यामुळें दुःख वाटत नाहीं. तुला सांगायाचें असेल, तें तूं मला सांग! ८. २.

अध्याय ३ रा.

[१ दुर्योधनकृत कर्णपराक्रमवर्णन. २ संजयकृत युद्धवर्णन व अंतीं कर्णवधकथन.]

(१) संजय—महाधनुर्धर द्रोणाचा वध झाला असतां तुझे महारथी पुत्र अस्वस्थचित्त, दुःखी आणि परम विमनस्क झाले. हे राजा, सर्व शस्त्रधारी वीर अवाङ्मुख होऊन एकमेकांकडे पाहत राहिले. शोकामुळें त्यांच्यानें बोलवेना. त्यांची अशी स्थिति पाहून हे भारता, तुझें सैन्य दुःखग्रस्त होऊन आकाशाकडे पाहत तटस्थ राहिलें. राजेंद्रा, युद्धांत द्रोण पडल्याचें समजतांच त्यांच्या हातांतील रक्तानें लिप्त झालेलीं आयुधें भीतीनें एकदम गळून पडलीं आणि तीं पाहून पुढील अरिष्टसूचक नक्षत्रें आकाशांतून खालीं पडत आहेत असें भासलें. सैन्य निर्वीर्य झाल्याचें पाहून दुर्योधन म्हणाला, "तुमच्या बाहुवीर्यावर विश्वास

ठेवून मीं पांडवांना युद्धार्थ आह्वान केलें आणि नंतर युद्ध प्रवृत्त झालें! परंतु द्रोणाचा वध होतांच तें तुमचें वीर्य निःसत्त्व दिसत आहे. योद्धयांचा वध हा युद्धांत सर्वदा व्हावयाचाच. जय किंवा वध ह्यांपैकीं एक युद्धांत वीरांच्या वांट्याला यावयाचें, यांत आश्चर्य तें कसलें? वीरहो, तुम्ही सर्वत्र नजर ठेवून युद्धाला लागा! पहा हा बलवान् महाधनुर्धर वैकर्तन कर्ण रणभूमीवर कसा संचार करीत आहे? याजकडील दिव्यास्त्रांमुळें याशीं युद्ध करण्यास कुंतीपुत्र धनंजयहि असमर्थ आहे! सिंहापुढें क्षुद्र हरिणाप्रमाणें ह्याच्यापुढें मंद होऊन तो सर्वदा निघून जातो. दशसहस्र नागांचें बळ असणाऱ्या बलवान् भीमाची यानें कशी दुर्दशा केली, ते तुम्हीं पाहिलेंच आहे! ज्यानें मोठी गर्जना करून आपल्या अमोघ शक्तीनें दिव्यास्त्रवेत्त्या शूर आणि मायावी घटोत्कचाचा वध केला, त्या अतुलपराक्रमी, सत्यप्रतिज्ञ आणि बुद्धिमान् कर्णाचें अक्षय्य बाहुवीर्य आज रणांगणावर अवलोकन करा! पराक्रमी द्रोणपुत्र अश्वत्थामा आणि राधेय कर्ण यांचें समरशौर्य विष्णु व इंद्र यांच्या पराक्रमा-प्रमाणें आज पांडव पाहोत! तुम्हांपैकीं प्रत्येक वीर रणांत ससैन्य पांडवांचा वध करण्यास समर्थ आहे, मग तुम्हीं सर्व एकत्र झाल्यावर पांडवांचा नाश कराल, यांत नवल तें काय! म्हणून तुम्हीं तुमचा पराक्रम व रणनैपुण्य आज पर-स्परांना दाखवा!"

(२) हे अनघा, असें बोलून तुझ्या दुर्योधनपुत्रानें कर्णाला सेनापतिपद देण्याचें बंधुवर्गाशीं निश्चित केलें आणि त्याप्रमाणें त्याला तें दिलें. कर्णाला सेनापतित्व प्राप्त होतांच त्यानें मोठ्यानें सिंहनाद केला आणि तो मोठ्या रणोत्साहानें युद्ध करूं लागला. त्यानें सर्व सृंजयांचा, पांचालांचा, केकयांचा व विदेहांचा मोठा क्षय केला. त्या कर्णाच्या शरासनापासून सुटणाऱ्या शेंकडो बाणांचे पुंख दुसऱ्या बाणांच्या अग्रांशीं संसक्त झाल्यामुळें जणुंकाय भ्रमरपंक्तीच जात असल्याचें भासत होतें. त्यानें पांचालांचा आणि तेजस्वी पांडवांचा उच्छेद करून हजारों योद्धयांचा संहार केला. शेवटीं अर्जुनानें त्या कर्णाचा वध केला! ८. १.

अध्याय ४ था.

[१ धृतराष्ट्रविलाप. २ युद्धविषयक धृतराष्ट्राचा प्रश्न व संजयाचें उत्तर.]

(१) वैशंपायन—हे महाराजा, याप्रमाणें संजयाचे मुखानें कर्णाचा वध झाल्याचें ऐकून अंबिकासुत धृतराष्ट्राला अनावर शोक झाला. त्याला आपला पुत्र दुर्योधन याचाच वध झाल्यासारखें वाटून तो संज्ञाहीन होऊन हत्तीसारखा भूमीवर पडला. तो राजश्रेष्ठ मूर्च्छित पडल्याचें ऐकून हे भरतसत्तमा, सर्व स्त्रियांनीं मोठा शोक केला ! त्या आक्रोशानें सर्व पृथ्वी व्याप्त झाली. कौरव-स्त्रिया दुःखसागरांत शोकमग्न होऊन दीनस्वरानें रुदन करूं लागल्या ! हे भरतवर्षभा, गांधारी धृतराष्ट्राजवळ गेली आणि त्याला पाहून तीहि निःसंज्ञ होऊन भूमीवर पडली ! इतर स्त्रियांचीहि तीच स्थिति झाली !

हे राजन्, शोकानें नेत्रांतून अश्रू ढाळणाऱ्या त्या स्त्रियांचें विदुरानें आश्वासनपर शब्दांनीं समाधान केलें. तथापि वाऱ्यानें हालवून सोडलेल्या कदलीं-प्रमाणें भयानें त्या कांपतच होत्या. मग विदुरानें धृतराष्ट्रावर जलसेक केल्यावर तो हळूहळू देहभानावर आला. त्यानें अंतःपुरांतील स्त्रियांकडे पाहिलें, तों त्यांची ती करुणाजनक स्थिति पाहून तो अगदीं भ्रांतचित्त झाला. नंतर कांहीं वेळ विचार करून व पुनः पुनः निश्वास टाकून त्यानें आपल्या पुत्रांची निर्भर्त्सना व पांडवांची प्रशंसा केली. त्यानें आपल्या व शकुनीच्या बुद्धि-मत्तेचा तिरस्कार केला. बराच काळ त्यानें चिंतनांत घालविला व तो सारखा कांपूं लागला. शेवटीं त्यानें मन शांत करून व धैर्य धरून संजयाला विचारिलें—

(२) धृतराष्ट्र—संजया, तूं मला सांगितलेंस, तें मीं सर्व ऐकिलें. सूता, सर्वदा जयाची आशा बाळगणारा व सांप्रत त्यासंबंधीं निराश झालेला माझा पुत्र यमसदनीं गेला तर नाहीं ना ? संजया, तूं सांगितलेली हकीकत पुनः एकदां मला विस्तारानें सांग पाहूं !

जनमेजया, धृतराष्ट्रानें विचारल्यावरून संजय त्याला बोलला, "राजा, आपले पुत्र, महाधनुर्धर बंधु व प्राणांचीहि पर्वा न करून युद्ध करणारे सूतपुत्र यांसह महारथ कर्णाचा वध झाला तसेंच त्या यशस्वी भीमसेनानें दुःशासनाला रणांत मारलें व क्रोधानें त्याच्या रक्ताचें प्राशन केलें !" ८. ४.

अध्याय ५ वा.

[१ पांडव-कौरवांपैकीं कोण कोण वीर मृत्यु पावले व कोण कोण जीवंत आहेत, एतद्विषयक धृतराष्ट्राचा प्रश्न. २ कौरवपक्षांतील पतन पावलेल्या वीरांचें संजयाकडून कथन.]

(१) **वैशंपायन—महाराजा, संजयाचें भाषण ऐकून धृतराष्ट्र शोकाकुल मनानें संजयाला म्हणाला, " माझ्या अल्पायुषी पुत्राच्या दुर्नीतीनेंच कर्णाचा वध झाला ! त्यामुळें झालेला शोक माझ्या मर्मावर आघात करीत आहे. म्हणून पांडव व कौरव यांपैकीं कोण कोण हत झाले व कोण कोण जीवंत आहेत, तें मला सांग, व माझा संशय दूर कर ! तेणेंकरून मी शोकसागराच्या परतीराला जाऊं शकेन ! "**

(२) संजय—राजन्, प्रतापी व दुराधर्ष भीष्म दहा दिवसांत कोट्यवधि पांडववीरांना मारून शेवटीं आपण पडला ! तसेंच महाधनुर्धर द्रोणहि अनेक पांचाल रथ्यांचा युद्धांत संहार करून अंतीं पतन पावला ! भीष्म-द्रोणांच्या हातून वांचलेल्या पांडवसेनेचा अर्धभाग कर्णानें संहार केला, परंतु अंतीं तो निधन पावला ! हे महाराजा, बलवान् विविंशति राजपुत्रानें शेंकडो आनर्तवीरांचा वध करून तो रणांत हत झाला ! तुझा शूरपुत्र विकर्ण अश्व व आयुधें क्षीण झालीं असतांहि शेवटपर्यंत शत्रूंच्या अभिमुख स्थित होता. त्याचा दुर्योधनानें द्रौपदीला दिलेले क्लेश लक्ष्यांत आणून भीमसेनानें आपल्या प्रतिज्ञेप्रमाणें वध केला ! अवंतीराजपुत्र विंदानुविंद हेहि थोर पराक्रम गाजवून अंतीं यमसदनीं गेले ! सिंधुराष्ट्रादि दहा राज्यें ज्याच्या ताब्यांत असून जो तुझा आज्ञांकित होता, त्या जयद्रथाच्या अकरा अक्षौहिणी सैन्याला तीक्ष्ण बाणांनीं जिंकून अखेरीला त्या वीर्यवंताला अर्जुनानें यमलोकीं पाठविलें. अत्यंत वेगवान्, युद्धदुर्मद आणि पित्याचा आज्ञाधारक जो दुर्योधनपुत्र त्याला सौभद्र अभिमन्यूनें मारिलें. अतिशूर, बाहुशाली व रणोत्कट दौःशासनि यालाहि द्रौपदीपुत्रानें गांठून मृत्युलोकीं पाठविलें !

राजा धृतराष्ट्रा, किरातांचा व सागरतीरीं रहाणाऱ्यांचा अधिपति भगदत्त हा देवराजाचा प्रिय मित्र असून परम क्षात्रधर्मरत होता, त्यास धनंजयानें मोठा पराक्रम गाजवून परलोकीं पाठविलें. हे राजा, कौरवांचा दायाद भूरिश्रवा हा शस्त्रन्यास करून राहिला असतां सात्यकीकडून रणांत मारला

गेला ! क्षत्रियांमध्यें धुरंधर अंबष्ठांचा राजा श्रुतायु मोठ्या धैर्यानें रणांत संचार करीत असतां धनंजयाच्या हातीं निधन पावला ! हे राजा, शस्त्रास्त्रकुशल व रणांत अजिंक्य तुझ्या दुःशासन पुत्रास भीमसेनानें वधिलें ! हजारों गजसैन्यांचा अधिपति सुदक्षिण हाहि समरांत अर्जुनाकडून वध पावला. कोसलांच्या राजानें शत्रूकडील अनेक मोठमोठ्या वीरांस युद्धांत मारिलें व शेवटीं तो अभिमन्यूच्या हातीं मृत्युमुखीं पडला ! तुझा पुत्र चित्रसेन, यानें अनेक युक्तींनीं भीमसेनाशीं युद्ध केलें, परंतु अखेरीला त्याच्याच हातून मृत्यु पावला ! युद्धांत शत्रूंना भयभीत करून सोडणारा मद्रराजाचा शूर पुत्र खड्ग-चर्म धारण करून युद्ध करीत असतां अभिमन्यूच्या हस्तें पतन पावला ! समरांत कर्णाच्या बरोबरीच्या महाप्रतापी अस्त्रज्ञ वृषसेनानें केलेला अभिमन्यूचा वध आणि आपली प्रतिज्ञा लक्ष्यांत आणून कर्णाच्या समक्ष अर्जुनानें त्याला वधिलें !

पांडवांशीं सदोदित वैर करणाऱ्या श्रुतायु राजाला त्या वैराची आठवण देऊन अर्जुनानें मारिलें ! राजन्, मोठा पराक्रमी शल्यपुत्र रुक्मरथ हा सहदेवाचा मामेभाऊ असतांहि सहदेवानें त्याचें रणांत हनन केलें. वृद्ध भगीरथ राजा आणि केकयराजा बृहत्क्षत्र हे मोठे पराक्रमी असूनहि युद्धांत पतन पावले ! भगदत्ताचा पुत्र मोठा बुद्धिमान् व अत्यंत बलवान् असूनहि श्येनपक्ष्याप्रमाणें समरांत संचार करणाऱ्या नकुलाकडून निधन पावला ! तुझा पराक्रमी पितामह बाल्हीक याचा बाल्हीक योद्धयांसह भीमाकडून वध झाला ! जरासंधाचा बलवान् पुत्र मागधाधिपति जयत्सेन महात्म्या सौभद्राकडून मारला गेला ! हे राजा, तुझे पुत्र महारथ दुर्मुख व दुःसह यांचा भीमसेनानें गदेच्या प्रहारानें वध केला ! महारथ दुर्मर्षण, दुर्विषद आणि दुर्जय यांनीं मोठा पराक्रम केला, परंतु अंतीं तेहि यमलोकीं गेले ! युद्धदुर्मद दोघे बंधु कलिंग व वृषभ यांनीं थोर पराक्रम गाजविला आणि अखेरीला यमलोकाची वाट धरिली ! राजा, तुझा परम जयशाली सचिव वृषवर्मा हा भीमसेनाच्या पराक्रमाला बळी पडला ! दशसहस्त्र नागांचें बल धारण करणारा पौरव राजा ह्याचा सव्यसाची अर्जुनानें रणांत घात केला ! दोनहजार शूर वसाति व जयशाली शूरसेनांचा युद्धांत वध झाला ! कवचधारी शूर अभीषाह आणि रणोत्कट व रथिश्रेष्ठ शिबि हे कलिंगांसह मृत्युवश झाले ! हजारों श्रेणि व संशप्तकांचे संघ यांचा अर्जुनानें संहार केला ! महाराजा, तुझे श्याल वृषक व अचल हे राजे तुझ्याकरितां मोठा पराक्रम करून अर्जुनाहातीं हत झाले ! शाल्वदेशाचा राजा उग्रकर्मा हा नांवानें आणि

कर्मानें (पराक्रमानें) उग्र होता, परंतु त्याला भीमसेनानें गदेनें रणांत मारिलें ! हे महाराजा, आपल्या दुर्योधन मित्राकरितां ओघवान् व बृहंत यांनीं एकत्र होऊन मोठा पराक्रम केला, परंतु तेहि यमसदनाला गेले ! हे विशांपते, रथिश्रेष्ठ क्षेमधूर्ति यास भीमानें गदेनें मारून स्वर्गलोकाला पाठविलें ! बलवान् व महाधनुर्धर जलसंध यानें शत्रूंचा भयंकर संहार केला असूनहि अखेर सात्यकीच्या हातून रणांत मारला गेला ! ज्यानें आपल्या रथाला गर्दभ जोडून विचित्रता आणली होती, तो राक्षसांचा राजा अलंबुष घटोत्कचाच्या पराक्रमाला बळी पडला ! सूतपुत्र राधेय, त्याचे महारथ बंधु आणि सर्व केकय वीर यांचा अर्जुनानें निःपात उडविला ! हे राजन्, मालव, मद्रक, उग्रकर्मी द्राविड, यौधेय वगैरे सर्व वीरांना अर्जुनानें रणांत पाडलें ! पदातींचे अनेक संघ, लक्षावधि अश्व, कित्येक रथसमुदाय आणि उत्तमोत्तम गज यांचा रणांगणांत संहार झाला ! हे सर्व वीर, त्याप्रमाणें दुसरे अनेक राजे आपापल्या सैन्यांसह रणांत मारले गेले ! राजा, तूं मला विचारिलेंस, म्हणून तुला हें सर्व मीं सांगितलें आहे !

राजा, कौरव योद्ध्यांचा समरांत असा निःपात झाला ! महेंद्रानें वृत्रासुराचा वध केला, रामानें रावणाचा नाश केला, कृष्णानें नरकासुर व मुरु यांस यमलोकीं पाठविलें, भार्गवरामानें कार्तवीर्याला-सहस्रार्जुनालाथमारिलें, स्कंधानें महिषासुराला यमपुराची वाट दाखविली, रुद्रानें अंधकासुराचा घात केला, तसाच त्या जयशील अर्जुनानें कर्णाला अमात्यबांधवांसह मारिलें ! धार्तराष्ट्रांची सर्व जयाशा कर्णावर अवलंबून होती व तोच पांडवांशीं कौरवांचा कलह होण्याचें मूल कारण होता ! पांडवांचा द्वेष करणें कधींहि युक्त होणार नाहीं, म्हणून तुझ्या हितचिंतक बांधवांनीं सांगितलें असतां तें तूं ऐकिलें नाहींस ! त्यामुळें हें भयंकर संकट आज तुजवर आलें आहे ! राज्यलोभी पुत्रांचें कल्याण करण्याच्या इच्छेनें तूं अहित गोष्टी केल्यास, त्यांचें हें फल तुला प्राप्त झालें आहे ! ८.५.

अध्याय ६ वा.

[१ पांडवांकडील कोण कोण वीर पडले, त्यासंबंधीं संजयाकडून कथन.]

(१) धृतराष्ट्र—माझे कोण कोण वीर युद्धांत पडले, तें सर्व तूं सांगितलेंस. आतां माझ्या वीरांनीं पांडवांपैकीं कोणाला मारलें, तें सांग पाहूं !

संजय—युद्धांत मोठे पराक्रमी, परम शक्तिमान् व अत्यंत बलवान् असे कुंतिराजे गांगेयानें आप्त व अमात्य यांसह मारिलें! नारायण, बलभद्र व इतर पांडवांवर प्रेम करणारे शेंकडो शूर वीर यांचा भीष्मानें रणांत वध केला! वीर्य आणि बल यांत अर्जुनासमान अशा सत्यजिताचा वध सत्यसंध द्रोणानें केला! पांचालांचे सर्व धनुर्धर मोठे युद्धविशारद होते, तरी द्रोणाशीं युद्ध करून ते सर्व यमलोकीं गेले! द्रुपद व विराट हे वृद्ध राजे आपल्या पुत्रांसह युद्धांत पराक्रम गाजवून मारले गेले! बाल असूनहि समरांत अर्जुनाप्रमाणें, केशवाप्रमाणें किंवा बलरामाप्रमाणें अजिंक्य वीरानें शत्रूंचा संहार केला, तेव्हां द्रोण, द्रौणि, शल्य, कर्ण, कृप आणि कृतवर्मा या महारथांनीं त्याला वेढिलें, आणि 'आपण अर्जुनाला मारूं शकत नाहीं, तर त्याच्या पुत्राला तरी मारावें' असें योजून त्याला विरथ केलें आणि हे महाराजा, क्षात्रधर्माप्रमाणें वागणाऱ्या त्या अभिमन्यूचा वध दौःशासनीनें केला! अंबष्ठाचा पुत्र श्रीमान् हा मोठा शत्रुविनाशक होता, त्यानें मोठ्या सैन्यानिशीं आपले मित्र पांडव यांच्याकरितां युद्धांत मोठा पराक्रम केला, परंतु अंतीं दुर्योधनपुत्र लक्ष्मण याच्या हस्तें पतन पावला! महाधनुर्धर, अस्त्रज्ञ व युद्धदुर्मद बृहंत याला दुःशासनानें यमलोकीं पाठविलें! मणिमान् आणि दंडधार हे दोन राजे दुर्जय असूनहि समरांत द्रोणाच्या हातून निधन पावले! महारथ भोजराज अंशुमान् मोठ्या सैन्यासह द्रोणाशीं युद्ध करीत असतां मृत्यु पावला! समुद्रतीरचा राजा चित्रसेन त्याला पुत्रासह समुद्रसेनानें यमसदनीं पाठविलें! अनूपवासी नील आणि वीर्यवान् व्याघ्रदत्त यांना अश्वत्थामा आणि विकर्ण यांनीं वधिलें! राजा, चित्रायुध व चित्रयोधी यांनीं थोर पराक्रम करून रणांत अनेक वीर मारिले, तरी अंतीं ते विकर्णाच्या हातीं पतन पावले! भीमसेनाप्रमाणें पराक्रमी कैकेयराजा याला कैकेयवीरांनीं वेढा दिला व त्याच्याच बंधूनें त्याचा वध केला!

गदायुद्ध करणारा पर्वतदेशचा राजा प्रतापवान् जनमेजय ह्याला तुझ्या दुर्मुख पुत्रानें परलोकीं पाठविलें! तेजस्वी ग्रहांप्रमाणें शोभणारे रोचमाननामक दोन नरव्याघ्रांवर द्रोणानें एकदम बाणवृष्टि करून त्यांला स्वर्गलोकीं पाठविलें! हे विशांपते, दुसऱ्या अनेक राजांनींहि युद्धांत मोठें शौर्य दाखविलें व अखेरीला स्वर्गाला गेले! पुरुजित् व कुंतिभोज ह्या अर्जुनाच्या दोन्ही मातुलांस द्रोणानें बाण मारून यमलोकीं पाठविलें! अनेक काशिकांसह

युद्ध करीत असतां काशिराज अभिभू याला वसुदानपुत्रानें रणभूमीवर देह ठेवावयास लाविलें ! अमितौजा, युधामन्यु व उत्तमौजा यांनीं अनेक बाण टाकून शेंकडो वीरांस हत केलें; परंतु अंतीं आपल्याच वीरांकडून मारले गेले ! भारता, पांचाल्य मित्रवर्मा आणि क्षत्रधर्मा ह्या महाधनुर्धरांस द्रोणानें यमसदनीं धाडिलें ! शिखंडिपुत्र क्षत्रदेव हा योद्धयांचा अग्रणी असूनहि त्याला तुझा नातू लक्ष्मण यानें मारिलें ! सुचित्र आणि चित्रवर्मा हे पितापुत्र असून महावीर होते, त्यांचा द्रोणानें युद्धांत वध केला ! वार्धक्षेमी हा पर्वकालच्या वृद्धिंगत समुद्राप्रमाणें मोठा पराक्रमी होता. परंतु त्याच्या आयुर्धांचा क्षय होऊन तो रणांत पडला ! हे महाराजा, सेनाबिंदुपुत्र हा मोठा शस्त्रवेत्ता असून परम युद्धप्रवीण होता, त्याला कौरवेंद्र बाल्हीकानें मारिलें ! चेदींचा प्रमुख वीर धृष्टकेतु ह्यानें मोठा पराक्रम करून शेवटीं तो यमपुरीं गेला ! वीर सत्यधृति युद्धामध्यें शत्रूंचा संहार करून पांडवांकरितां युद्ध करीत असतां पतन पावला ! शिशुपालाचा पुत्र राजा सुकेतु ह्यानें बराच शत्रुसंहार केला, परंतु अखेरीला स्वर्गलोकीं गेला ! कुरुश्रेष्ठ सेनाबिंदुहि रणांत रिपुक्षय करीत असतां मृत्युवश झाला ! वीर सत्यधृति, वीर्यवान् मदिराश्व आणि पराक्रमशील सूर्यदत्त हे द्रोणाच्या बाणांनीं पतन पावले. हे महाराजा, पराक्रमी श्रेणिमान् हा मोठ्या शौर्यानें युद्ध करीत असतां यमसदनीं गेला ! परमास्त्रवेत्ता व अतिपराक्रमी मागध राजा युद्धांत द्रोणाच्या हस्तें निधन पावून रणभूमीवर पडला ! विराटपुत्र शंख आणि महारथ उत्तर हेहि मोठ्या शौर्यानें युद्ध करीत असतां परलोकीं गेले ! युद्धांत शत्रूंचा भयंकर संहार करणारा वसुदान द्रोणाच्या हस्तें मृत्यु पावला ! हे आणि दुसरेहि पांडवांचे महारथी मोठा पराक्रम करून युद्धांत पडले ! राजा, तूं विचारल्यावरून हें सकल वृत्त तुला सांगितलें आहे ! ८. ६.

अध्याय ७ वा.

[१ माझे कोणकोणते वीर जीवंत आहेत, या धृतराष्ट्राच्या प्रश्नास संजयाचें उत्तर. २ धृतराष्ट्राची मूर्च्छा.]

(१) धृतराष्ट्र—संजया, माझ्या सैन्यांतील भीष्मद्रोणादिक सर्व प्रमुख वीर नाहींसे झाले असून माझें अवशिष्ट सैन्यहि नष्ट झाल्यासारखें आहे. त्या कुरुपुंगव महाधनुर्धारी भीष्म-द्रोणांचा वध झाल्याचें ऐकून माझें

जीवित मला तुच्छ वाटत आहे. ज्याच्या बाहूंचें सामर्थ्य दशसहस्र नागांच्या बलाइतकें होतें, तो समरांगणाला शोभविणारा राधेय हत झाल्याचें ऐकून मला तितका खेद होत नाहीं! कारण, मृत्यूवरहि जय मिळविणारा भीष्म आणि क्षात्र व ब्राह्मबलानें युक्त द्रोण हे अद्वितीय वीर होते! त्यांच्या पतनापुढें कर्णवधाचें मला तितकें दुःख होत नाहीं! माझ्या सैन्यांतील कोणकोण वीर पडले, हें तूं सांगितलेंस. आतां अवशिष्ट राहिले आहेत, त्यांची अवस्था काय आहे तें सांग! जे वीर हत झाल्याचें तूं मला सांगितलेंस, त्यांना सोडून जीवंत असलेले माझे वीर मृतप्रायच होत असें मला वाटतें!

संजय—ज्याला द्विजश्रेष्ठ द्रोणाचार्यांनें चित्र, शुभ्र, विहित आणि दिव्य अशीं चार प्रकारचीं आयुधें समर्पण केलीं, तो वीर अश्वत्थामा जीवंत आहे. तो महारथी आहे, तसाच कृतिमान्‌हि आहे. त्याचें हस्तलाघवहि अद्भुत आहे. त्याची मूठ मोठी दृढ असून हस्तांतील आयुध कधींहि ढळत नाहीं. तो वीर्यवान् व वेगवान् द्रोणपुत्र अश्वत्थामा तुझ्यासाठीं युद्ध करण्यास सज्ज आहे. तसाच आनर्तदेशांत राहणारा हृदीकाचा पुत्र, सात्वतांपैकीं श्रेष्ठ, अस्त्रविद्येंत निपुण, भोज देशचा राजा महारथी कृतवर्मा तुझ्याकरितां युद्धास सिद्ध आहे. त्याप्रमाणें युद्धांत सर्वदा दुष्प्रकंप्य आर्तायनपुत्र शल्य हा तुझा सेनाग्रणी आहे. ज्यानें आपली प्रतिज्ञा सत्य करण्याकरितां आपले भाचे पांडव यांना सोडून दिलें व जो तुजकडे आला. ज्या शल्यानें अजातशत्रु युधिष्ठिरापुढें ‘ युद्धांत कर्णाचा सर्वदा तेजोभंग करीन,’ अशी प्रतिज्ञा केली होती, हा इंद्राप्रमाणें वीर्यवान् असून युद्धांत अजिंक्य आहे. ह्याशिवाय आजानेय, सैंधव, पार्वतीय, नदीज, कांबोज व वनायुज इत्यादि लोकांस घेऊन गांधारराजहि तुझ्याकरितां युद्धाला सिद्ध आहे. हे राजा, महाबाहु शारद्वत गौतम हा भारक्षम मोठें धनुष्य घेऊन तुजसाठीं युद्धार्थ सज्ज आहे. हा नानाप्रकारच्या अद्भुत अस्त्रांची योजना करून युद्ध करीत असतो. हे कुरुप्रवीरा, महारथ केकयराजपुत्र उत्तम अश्व व पताका यांनीं भूषित रथांत बसून तुझ्याकरितां युद्धाला सिद्ध आहे. तसाच तुझा शूर पुत्र पुरुमित्र हा प्रज्वलित अग्नीसारख्या तेजस्वी रथांत बसून आकाशांत विराजमान होणाऱ्या सूर्याप्रमाणें रणभूमीवर शोभत असतो तो तुजसाठीं युद्धार्थ सिद्ध आहे.

हे राजा, सुवर्णालंकारांनीं विभूषित रथांत बसून दुर्योधन गजांच्या समुदायांत शोभणाऱ्या सिंहासारखा रणभूमीवर युद्ध करितांना दिसत आहे. सुवर्णालं-

कारविभूषित कवच धारण करून राजांमध्यें जेव्हां मीं त्या दुर्योधनाला पाहिलें, तेव्हां तो पुरुषश्रेष्ठ निर्धूम अग्नीप्रमाणें किंवा मेघसमुदायांतील प्रकाशमान सूर्याप्रमाणें विराजित दिसला. खड्ग-चर्म धारण करणारा सुषेण आणि सत्यसेन वीर हेहि तुझे सुत मोठ्या हर्षानें चित्रसेनासह युद्ध करण्यास सज्ज आहेत. हे भारता, विनयसंपन्न राजपुत्र उग्रायुध आणि शीघ्रभोजी (त्वरित भोजन करणारा) व रूपसंपन्न जरासंधि, अदृढ, चित्रायुध, श्रुतवर्मा, जय, शल, सत्यव्रत आणि दुःशल हे सर्व ससैन्य नरश्रेष्ठ युद्धास तयार आहेत. तसाच कैतव्यांचा शूर व मोठा मानी अधिपति हा नित्य रणांगणावर शत्रूंचा संहार करीत असतो. हा राजपुत्र आपल्या चतुरंगसैन्यासह तुझ्यासाठीं युद्ध करण्यास तयार आहे. वीर श्रुतायु, धृतायुध, चित्रांगद आणि चित्रसेन हे सर्व नरश्रेष्ठ मोठे योद्धे असून थोर अभिमानी आणि सत्यप्रतिज्ञ आहेत. हेहि तुजसाठीं युद्धास सिद्ध आहेत. कर्णाचा पुत्र सत्यसंध हाहि तुझ्यासाठींच युद्धांत नित्य सिद्ध आहे आणि कर्णाचे दुसरे दोन पुत्र अस्त्रकुशल व चपलहस्त असून हे नरेंद्रा, त्यांचें सैन्य मोठें आहे. तेहि तुजकरितां युद्धाला सज्ज आहेत. राजा, ह्या व दुसऱ्याहि मोठमोठ्या अमितप्रभावी योधवरांनीं युक्त व महेंद्रसमान जयाशा करणारा तुझा पुत्र दुर्योधन हा नागकुलामध्यें शोभणाऱ्या सिंहाप्रमाणें रणांगणावर शोभत आहे !

धृतराष्ट्र—संजया, कौरवांकडील कोण योद्धे जीवंत आहेत व कोण पतन पावले हें तूं मला यथार्थ सांगितलेंस. त्यावरून कौरवांना आतां जयाशा राहिली नाहीं, हें निश्चित आहे !

(२) **वैशंपायन**—राजा, धृतराष्ट्र असें बोलत आहे, इतक्यांत आपले प्रमुख वीर मारले गेले, बहुतेक सैन्य विध्वस्त झालें व अत्यल्प अवशिष्ट आहे, हें ऐकून तो शोकाकुल झाला व त्याला मूर्च्छा आली ! आपलें चित्त भ्रमण पावत असल्याचें पाहून तो म्हणाला 'संजया, जरा थांब, तूं सांगितलेल्या अप्रिय वृत्तानें माझें मन व्याकुल झालें आहे व चित्तवृत्ति मोहित होऊन चक्षुरादि इंद्रियें स्वाधीन नाहींशीं झालीं आहेत.' असें बोलून राजा धृतराष्ट्र नष्ट-संज्ञ झाला ! ८. ७.

अध्याय ८ वा.

[१ धृतराष्ट्राचा कर्णविषयक विलाप.]

(१) जनमेजय—द्विजश्रेष्ठा, युद्धांत कर्णाचा व आपल्या पुत्रांचा वध झाल्याचें ऐकून धृतराष्ट्र मूर्च्छित झाला, तें समजलें. परंतु पुढें तो किंचित् देहभानावर आल्यावर काय बोलला, तें सर्व मला सांग !

वैशंपायन—कर्णवध झाल्याचें धृतराष्ट्रानें ऐकिलें, तेव्हां त्याला तें अश्रद्धेय वाटलें ! सर्व प्राण्यांना मूर्च्छित करणाऱ्या त्या भयंकर वृत्तांताच्या श्रवणानें जणुंकाय मेरुपर्वतच आपल्यावर कोसळून पडल्याचा त्याला भास झाला ! द्युतिमान् सूर्याचें आकाशांतून पृथ्वीवर पतन जसें असंभाव्य किंवा ओतप्रोत भरून राहिलेल्या समुद्राचें शोषण जसें अशक्य अथवा आपल्या पाप-पुण्य-कर्मांचीं फळें टाळणें जसें अशक्य कोटींतील होय, तद्वतच कर्णाचा शत्रूकडून युद्धांत वध होणें ही गोष्ट धृतराष्ट्राला असंभवनीय वाटली. ‘ इतर प्राणीहि विनाश पावतात, मग तो कर्णाला कां नसावा,’ हा विचार मनांत येऊन त्याचें मन शोकाग्नीनें दग्ध होऊं लागलें ! त्याचीं गात्रें विगलित होऊन तो निश्वास टाकूं लागला ! अतिदीन होऊन ‘ हायहाय ’ करीत धृतराष्ट्रानें मोठा विलाप केला !

धृतराष्ट्र—संजया, अधिरथपुत्र कर्णाचा पराक्रम सिंह किंवा द्विरद यांसारखा होता ! तो वृषस्कंध असून त्याची दृष्टि व गतिहि वृषभाप्रमाणें होती ! दोन वृषभांचें युद्ध प्रवृत्त झालें असतां जसा त्यांपैकीं कोणीहि पड घेऊन मागें परतत नाहीं, तसाच वज्राप्रमाणें दृढशरीराचा हा तरुण वीर इंद्रासारख्या शत्रूपुढेंहि माघार घेत नसे ! संजया, ज्याच्या प्रत्यंचेचा शब्द किंवा शरवृष्टींचा नाद कानीं पडतांच रथ, अश्व, गज किंवा नर हे रणांगणांत कधींहि स्थिर रहात नसत, ज्या महावीराचा आश्रय करून शत्रूंना जिंकण्याच्या इच्छेनें दुर्योधनानें महारथ पांडुपुत्रांशीं द्वेष केला, तो असह्यविक्रमी रथिश्रेष्ठ कर्ण रणांगणीं अर्जुनाकडून कसा मारला गेला ? ज्याचा आपल्या बाहुबलावर इतका विश्वास होता कीं तो श्रीकृष्णाला, अर्जुनाला, यादवांना किंवा दुसऱ्या कोणालाहि जुमानीत नसे, माझ्या मंद, राज्यलोभी व चिंतातुर दुर्योधनाला जो सांगत असे कीं, ‘शार्ङ्गधारी कृष्ण किंवा गांडीवधर अर्जुन यांनाहि मी एकटा जिंकून त्यांच्या दिव्य रथांतून त्यांना खालीं आणीन,’ ज्यानें दुर्योधनाच्या राज्यविस्ताराकरितां

आपल्या तीक्ष्ण व कंकमुख बाणांनीं सर्व कांबोज, केकय, आवंत्य, गांधार, मद्रक आणि मात्स्यादि वीरांना जिंकून त्यांस आपले मांडलिक बनविलें, अशा दिव्यास्त्रवेत्त्या वैकर्तन कर्णाला तो सैन्याकडून रक्षित असतांहि वीर्यशाली पांडवांनीं मारावें, हें झालें तरी कसें ? देवांमध्यें जसा इंद्र श्रेष्ठ, तसाच मानवांमध्यें कर्ण होता. ह्या दोघांविरहित तिसरा कोणी श्रेष्ठ वीर मी ऐकिला नाहीं. अश्वांमध्यें जसा उच्चैःश्रवा, यक्षांमध्यें जसा कुबेर, देवांमध्यें महेंद्र, तसाच योद्धयांमध्यें कर्ण हा श्रेष्ठ होता. दुर्योधनाच्या राज्यवृद्धीकरितां ह्या कर्णाची मीं योजना केली आणि त्यानें शूर, समर्थ व वीर्यशाली राजांशीं युद्ध करून सर्व पृथ्वी जिंकिली ! मागधराजानें कर्णाशीं सख्य केलें, त्यामुळें कौरव व यादव खेरीज सर्व क्षत्रियांचा त्यानें युद्धांत संहार केला ! अशा कर्णाला युद्धांत अर्जुनानें मारलें, हें ऐकून भिन्न नौकेप्रमाणें मी शोकसागरांत बुडून गेलों आहें ! तो रथिश्रेष्ठ कर्ण युद्धांत हत झाल्याचें ऐकून नौकाहीन मनुष्याप्रमाणें माझी स्थिति झाली आहे ! अशा प्रकारच्या घोर दुःखांनीं माझें जीवित नष्ट होत नाहीं, त्याअर्थी हे संजया, माझें दुर्भेद्य हृदय वज्रापेक्षांहि कठोर आहे, असें मला वाटतें. सूता, आपले पुत्रादिक आप्त, मित्र यांचा अशा प्रकारें वध झालेला पाहून प्राणत्याग करणार नाहीं, असा माझ्याशिवाय दुसरा कोण पुरुष आहे ? म्हणून आतां विषप्राशनानें, अग्निप्रवेशनानें किंवा पर्वतशिखरावरून कडेलोटानें जीविताचा नाश करून घेणें, हें मला इष्ट वाटतें. संजया, हीं कष्टकारक दुःखें सहन करण्यास मी आतां समर्थ नाहीं ! ८. ८.

अध्याय ९ वा.

[१ संजयकृत धृतराष्ट्राचें सांत्वन. २ धृतराष्ट्राचा शोक.]

(१) संजय—हे पार्थिवा, तुझी लक्ष्मी, कुल, यश, तप आणि विद्या ह्यांचा विचार करून तुला मोठमोठे लोक नहुषपुत्र ययातीप्रमाणें समजतात. राजा, तुझें ज्ञान महर्षींप्रमाणें असल्यामुळें तूं धन्य आहेस. तूं मन स्थिर कर आणि दुःख करूं नकोस !

(२) धृतराष्ट्र—मी दैवालाच श्रेष्ठ समजतों. अनर्थकारक त्या पराक्रमाला धिक्कार असो ! शालवृक्षासारखा बलवान् कर्ण परंतु तोहि युद्धांत मारला गेला ! ज्या कर्णानें युधिष्ठिराच्या सैन्याला मारलें, पांचालांचे रथसमूहांचा भंग केला,

इंद्र जसा असुरांस चिंताग्रस्त करून सोडतो, त्याप्रमाणें ज्यानें पांडवांस सर्वदा चिंताग्रस्त करून ठेविलें होतें, तो आज वायूनें उत्पाटित वृक्षाप्रमाणें रणभूमीवर मरून पडला आहे, हें कसें? समुद्राच्या पाराप्रमाणें ह्या शोकसागराचा अंत मला लागत नाहीं! माझी चिंता वाढत आहे आणि मला मूर्च्छा येत आहे! कर्णाचें निधन आणि अर्जुनाचा विजय हें मला अश्रद्धेय वाटतें! संजया, त्या नरव्याघ्र कर्णाचा वध झाल्याचें ऐकून माझें हृदय भंग पावत नाहीं, त्याअर्थी तें वज्रसाराचेंच केलें असलें पाहिजे! पूर्वी दैवतांनीं मला दीर्घ आयुष्य दिलें आणि त्यामुळेंच कर्णाचा वध झाला असतांहि मी जीवंत आहें! माझ्या जीविताचा धिक्कार असो! माझे सुहृद मला सोडून गेले आहेत! संजया, काय माझी ही निंद्य अवस्था! सर्वांनीं माझ्याकरितां शोक करावा आणि त्यांत मूर्खासारखें मीं समाधान मानून घ्यावें! ज्या माझा पूर्वी सर्व लोकांनीं मोठा आदर केला, तोच मी आज सर्वांच्या अनादराला पात्र झालों आहें! आतां मी जीवंत तरी कसें रहावें? भीष्म-द्रोणांच्या वधानें आम्ही आधींच दुःखी झालों असतां त्यांत कर्णवधाची भर पडून कांहींच आशा उरली नाहीं! संजया, माझ्या पुत्रांना शोकसमुद्रांतून परतीराला नेणाऱ्या नौकेप्रमाणें असणारा कर्ण आज युद्धांत बाणवृष्टि करीत असतां पडला आहे! त्या पुरुषश्रेष्ठावांचून आतां माझ्या जीविताचा तरी उपयोग कोणता? कर्ण सायकानें विद्ध होऊन रथांतून खालीं पडला म्हणजे पर्वतशिखरच वज्राघातानें विदीर्ण होऊन पडल्याचें मला भासत आहे!

संजया, कर्ण रक्तसिंचित देहानें पृथ्वीतल शोभवीत रणांगणावर पडला आहे! कर्ण म्हणजे धार्तराष्ट्रांचें केवळ बल होता आणि पांडवांना भय काय तें त्यापासूनच होतें! असा तो सर्व धनुर्धारी वीरांना ध्वजीभूत कर्ण अर्जुनाच्या हातून पतन पावला! तो महाधनुर्धर वीर मित्रांना अभय देणारा होता. ज्याप्रमाणें देवेंद्रानें पर्वत विदीर्ण करून टाकावे, त्याप्रमाणें अर्जुनानें वध केलेला हा कर्ण युद्धांत पडला आहे! पंगूचें मार्गक्रमण, दरिद्र्याची मनोरथपूर्ति किंवा जलबिंदूंनीं तृषार्ताची तृषाशांति जशी अशक्य, तसेच दुर्योधनाचे हेतु सफल होणें आतां दुर्घट झालें आहे. मनुष्याची योजना कितीहि उत्तम असली तरी अंतीं विपरीत परिणाम घडून येतात, यावरून दैव किती बलवत्तर आणि काल कसा दुरतिक्रम आहे तें दिसून येतें. सूता, माझा पुत्र दुःशासन नष्टपराक्रम होऊन पळून जात असतां मारला गेला. त्याच्या हातून

युद्धांत कांहीं गर्ह्य आचरण झालें नाहीं ना ? इतर क्षुद्र क्षत्रियांप्रमाणें त्याचा वध झाला नाहीं ना ?

संजया, युधिष्ठिर दुर्योधनाला ' युद्ध कधींहि करूं नको ' असें नित्य सांगत असतांहि मूर्खाला जसें औषध रुचत नाहीं, त्याप्रमाणें ती गोष्ट त्याला आवडली नाहीं. शरतल्पावर पडून राहिलेल्या महात्म्या भीष्मानें अर्जुनापाशीं उदक मागितलें असतां त्यानें पृथ्वीतलाचा भेद करून जलधारा निर्माण केली, तेव्हां भीष्मानें दुर्योधनाला सांगितलें कीं, ' दुर्योधना, पांडवांशीं युद्ध करूं नकोस ! त्यांशीं मैत्री करून राहिल्यास त्यांतच तुझें कल्याण आहे. ह्या तुमच्या युद्धाचा शेवट माझ्या अंताबरोबरच होवो. पांडवांशीं बंधुभावानें वागून पृथ्वीचा उपभोग दोघेहि घ्या.' ह्या भीष्मवचनाचा अनादर करून आतां दुर्योधन शोक करीत बसला आहे. त्या दूरदर्शी भीष्माच्या वचनाप्रमाणें घडून आलें आहे. हाय हाय ! माझे अमात्य आणि पुत्रहि मला सोडून गेले. द्यूतामुळें हें सर्व घडलें असून मी घोर संकटांत पडलों आहें आणि माझ्या सर्व पुरुषार्थांची समाप्ति झाली आहे ! तसाच मी ज्ञातिहीन व बंधुहीन झालों आहें ! आतां शत्रुवश झालों असतां माझी स्थिति काय होईल, तें सांगवत नाहीं !

वैशंपायन—अशारीतीनें दुःखित होऊन धृतराष्ट्रानें मोठा शोक केला ! आणि अत्यंत दीन होऊन त्यानें संजयाला पुनः विचारिलें—

धृतराष्ट्र—ज्यानें आपल्या कार्यासाठीं सर्व कांबोज, अंबष्ठ, केकय, गांधार आणि विदेह वीरांना जिंकिलें, तसेंच ज्यानें सर्व पृथ्वी जिंकून दुर्योधनाची राज्यवृद्धि केली, त्या कर्णाला पांडवांनीं जिंकिलें आणि मग त्या धनुर्धर वीराचा अर्जुनानें वध केला ! त्यावेळीं रणांत कोण कोण वीर होते, तें संजया, मला सांग. संजया, कर्णाला अर्जुनानें मारिलें, तेव्हां तो रणांत एकटाच नव्हता ना ? आमच्या प्रत्येक वीराचा शत्रूंनीं कसा वध केला, हें तूं पूर्वी मला सांगितलेंच आहेस ! सर्व धनुर्धरांमध्यें श्रेष्ठ व रणांगणांत अजय्य भीष्माला शिखंडीनें बाण सोडून मारलें ! तसेंच शस्त्रन्यास करून व योगासक्त होऊन द्रोण रणांत बसला असतां द्रुपदपुत्र धृष्टद्युम्नानें त्यावर अनेक बाण मारले आणि संजया, शेवटीं खड्ग उपसून त्यानें त्याचा वध केला ! भीष्म-द्रोण यांचा वध अन्यायानें व विशेषतः कपटानें केलेला आहे, असें मीं ऐकिलें आहे.

न्यायानें युद्ध करीत असतां प्रत्यक्ष इंद्राच्यानेंहि त्यांचा वध करवला नसता, हें मी तुला सत्य सांगत आहें. त्या देवेंद्रतुल्य व अस्त्रविशारद कर्णाला मृत्यूनें स्पर्श तरी कसा केला? त्याला विद्युत्प्रभ, सुवर्णभूषण आणि शत्रुविनाशक दिव्यशक्ति कुंडलांच्या विनिमयानें इंद्रानें दिली. तसेंच त्याच्या सन्निध शत्रुविघातक सर्पमुख बाणहि नित्य सिद्ध असे!

संजया, कर्ण भीष्म-द्रोणादि महारथ्यांचाहि मान ठेवीत नसे! जामदग्न्य परशुरामापासून त्यानें ब्राह्मअस्त्र संपादन केलें होतें. अभिमन्यूच्या शराघातांनीं भीष्म-द्रोण विह्वल होऊन मागें फिरले असतां कर्णानें आपल्या तीक्ष्ण बाणांनीं त्या सौभद्राचें धनुष्य भग्न केलें! दशसहस्र गजांचें ज्याला बळ, वज्राप्रमाणें जो वेगवान्, त्या भीमाला सहसा विरथ करून त्यानें त्याचा उपहास केला! ज्या कर्णानें सन्नतपर्व बाणांनीं सहदेवाला जिंकून त्याला रथहीन केलें, परंतु अधर्माच्या भीतीनें त्याचा वध केला नाहीं, ज्यानें इंद्रदत्त शक्तीनें घटोत्कचाच्या सहस्रावधि कपटप्रयोगांचा प्रतिकार करून त्या राक्षसेंद्राचा वध केला, ज्याच्या भीतीनें धनंजयानें त्याच्याशीं द्वंद्वयुद्ध करण्याचें इतके दिवस टाळलें होतें, अशा प्रकारचा तो वीर कर्ण रणांत कसा बरें पडला! ह्या संशप्तक वीरांशीं मला नित्य युद्धार्थ जावें लागतें, तरी त्यांचा प्रथम नाश करून मग कर्णाला वधावें, हें चांगलें असें मिष करून अर्जुनानें कर्णाशीं युद्ध करण्याचें टाळिलें! असा परवीरांतक वीर कर्ण युद्धांत पार्थाहातीं कसा पडला बरें? कर्णाचा रथ जर भग्न झाला नसता, धनुष्य छिन्न झालें नसतें किंवा त्याचीं अस्त्रें नष्ट झालीं नसतीं, तर त्याचा वध कसा झाला असता? आपलें प्रचंड धनुष्य घेऊन रणभूमीवर कर्ण बाण आणि दिव्यास्त्रें यांची वृष्टि करूं लागला असतां त्या वीरशार्दूलाला जिंकण्यास कोण समर्थ होता? त्याचें धनुष्य भंग पावलें, रथ पृथ्वीनें गिळिला आणि अस्त्रेंहि नष्ट झालीं! त्यामुळेंच तूं सांगत आहेस, तसा कर्णाचा वध झाला, त्याशिवाय त्याच्या वधाला दुसरें कांहीं कारण दिसत नाहीं!

माझ्या हातून अर्जुनाचा वध होणार नाहीं, तोंपर्यंत मी पादक्षालन करणार नाहीं, असें ज्या महात्म्याचें घोर व्रत होतें आणि ज्याच्या भीतीनें युधिष्ठिरानें तेरा वर्षें सुखानें निद्राहि घेतली नाहीं, ज्याच्या पराक्रमाचा आश्रय करून माझ्या दुर्योधन पुत्रानें पांडवांच्या समक्ष द्रौपदीला सभेंत ओढून आणविली आणि कौरवांदेखत तिला 'दासभार्या' म्हटलें, तसेंच 'कृष्णे, हे तुझे

पति तुला शोभत नाहींत, ह्याकरितां आतां तूं अन्य पति वर !' असेहि कठोर उद्गार ज्यानें तिला ऐकविले, असा त्या वीर्यशाली कर्णाचा वध शत्रूच्या हातून कसा बरें व्हावा ! 'सुयोधना, रणश्लाघी भीष्म किंवा युद्धदुर्मद द्रोण यांनीं जरी पक्षपातानें पांडवांना मारलें नाहीं, तरी मी निःसंशय एकटा त्या सर्वांचा वध करीन, चिंता करूं नकोस ! अर्जुनाचें गांडीव धनुष्य किंवा त्याचे अक्षय्य तूणीर माझ्या बाणांपुढें काय करणार आहेत ?' असे उद्गार काढणाऱ्या त्या वृषभ-स्कंधाचा अर्जुनानें कसा वध केला ? जो कर्ण गांडीवापासून सुटलेल्या बाणांना जुमानीत नसे, ज्यानें द्रौपदीला 'कृष्णे, तूं आतां पतिहीन आहेस,' असे उद्गार काढून पांडवांकडे पाहिलें, आपल्या बळाच्या जोरावर ज्याच्या मनाला क्षणभरहि कृष्णाची किंवा पांडवांची भीति वाटली नाहीं, ज्याचा इंद्रासह देवांच्याहि हातून वध होणें अशक्य, त्या कर्णावर धांवून येणाऱ्या पांडवांची ती कथा काय होती !

संजया, अधिरथपुत्र कर्णानें नुसता प्रत्यंचेला स्पर्श केला, किंवा हातांत तलत्राणें घातलीं कीं त्याच्यापुढें उभें राहण्याची शक्ति कोणाहि पुरुषाला नसे. प्रसंगवशात् चंद्र, सूर्य आणि अग्नि यांचीं तेजेंहि नाहींशीं होतील, परंतु त्या पुरुषेंद्र कर्णाचा समरांत वध होणें ही गोष्ट अशक्य होय ! त्याच्या व बंधु दुःशासनाच्या साहाय्यानें माझ्या मंद व दुर्बुद्धि पुत्रानें कृष्णाची वारंवार अवज्ञा केली ! कर्ण व दुःशासन हे युद्धांत पडल्याचें पाहून त्याला आतां दुःख होत असेल ! वैकर्तन कर्ण द्वैरथयुद्धांत अर्जुनाकडून हत झाल्याचें आणि पांडवांचा जय होत असल्याचें ऐकून दुर्योधन काय म्हणाला बरें ? दुर्मर्षण व वृषसेन हे रणांत पतन पावले, कौरवसैन्य भंग पावून महारथ्यांकडून मारलें गेलें, राजे लोक पराङ्मुख होऊन पलायनपरायण झाले आणि रथी वीरांनींहि पळ काढला, हें पाहून तो दुराग्रही, अभिमानी, दुर्बुद्धि आणि अजितेंद्रिय दुर्योधन पश्चात्ताप पावला असेल, असें मला वाटतें. आपल्या सैन्याचा रणोत्साह नष्ट झाल्याचें पाहून दुर्योधन काय बरें बोलला ? त्यानें आपण होऊनच पांडवांशीं वैर केलें ! सुहृद्गणांनीं वारंवार निवारण केलें, तरी तें व्यर्थ गेलें ! आणि आतां रणांत मोठमोठे वीर निधन पावले, तेव्हां दुर्योधनाच्या मुखांतून कशा प्रकारचे उद्गार निघाले असतील बरें ? आपला बंधु दुःशासन मरून रणांत पडला आहे आणि त्याच्या रक्ताचें प्राशन भीमसेन करीत असल्याचें पाहून दुर्योधनानें काय उद्गार काढले असतील ? रणांत कर्ण अर्जुनाचा वध

करील, असें गांधारराज शकुनीसह दुर्योधन सभेंत बोलला होता, परंतु आज त्या कर्णाचाच अर्जुनानें वध केला आहे! आतां दुर्योधन काय म्हणत असेल?

संजया, पूर्वी द्यूत खेळून पांडवांचें सर्वस्व हरण केल्यावर ज्याला परम हर्ष वाटला होता, तो सौबल शकुनि युद्धांत कर्णाचा वध झाल्याचें ऐकून काय बोलला? सात्वतांचा महारथ कृतवर्मा कर्णाचें निधन ऐकून काय म्हणाला बरें? ब्राह्मण, क्षत्रिय आणि वैश्य हे धनुर्वेदप्राप्तीकरितां ज्याची अहर्निश सेवा करीत असतात, तो बुद्धिमान् व कीर्तिमान् अश्वत्थामा कर्णाचें युद्धांत पतन झाल्याचें श्रवण करून काय बोलला असेल? धनुर्वेदाचा आचार्य शारद्वत कृपाचार्य यानें कर्णवध ऐकून कशा प्रकारचे उद्गार काढले असतील बरें? तसेंच कर्णाचें सारथ्य करणारा मद्राधिपति शल्य काय म्हणाला? आणि युद्धार्थ एकत्र जमलेले सर्व राजे वैकर्तनाचें तें वधवृत्त ऐकून काय बोलले असतील?

संजया, नरश्रेष्ठ द्रोण निधन पावल्यावर सैन्याच्या वेगवेगळ्या भागांवर कोणकोण मुख्य वीर होते, तसेंच मद्रराज शल्याची कर्णाचे सारथ्यकर्मावर कशी योजना झाली, तें मला सांग. कर्ण युद्ध करीत असतां त्याचे उजवेकडील रथचक्राचें रक्षण कोणीं केलें, डावीकडील चक्राचें रक्षण कोण करीत होते, तसेंच त्याचे पृष्ठभागीं कोण होते, कोणत्या शूर पुरुषांनीं अखेरपर्यंत कर्णाचा त्याग केला नाहीं, कोणकोण क्षुद्रबुद्धि लोक त्याला सोडून पळून गेले आणि तुम्हीं सर्व एकजुटीनें युद्ध करीत असतां महारथ कर्ण कसा मृत्यु पावला बरें? मेघांनीं जलवृष्टि करावी, त्याप्रमाणें पांडव बाणवृष्टि करीत त्याजवर चालून कसे आले आणि त्याजवळील तो दिव्य सर्पमुख बाण कसा व्यर्थ गेला, तें सर्व मला सांग! संजया, मोठमोठे प्रमुख वीर नष्ट झाल्यानें माझें अवशिष्ट सैन्य मला निर्जीव दिसत आहे! माझ्याकरितां प्राणत्याग करण्यास सिद्ध झालेले ते महाधनुर्धर वीर भीष्म-द्रोण जर युद्धांत पडले आहेत, तर आतां मला जगून तरी काय करावयाचें आहे! ज्याच्या बाहूंच्या अंगीं दशसहस्र नागांचें बळ होतें, त्या कर्णाचा पांडवांनीं वध केला, ही गोष्ट मला असह्य झाली आहे! संजया, द्रोणवधानंतर पांडव-कौरवांचा जो संग्राम झाला, तो मला कथन कर! कर्णानें पांडवांशीं कोणत्या प्रकारें युद्ध केलें आणि शेवटीं तो शत्रुविनाशक कर्ण युद्धांत कसा पतन पावला, तें सर्व मला निवेदन कर! ८. ९.

अध्याय १० वा.

[१ द्रोणवधानंतर दुर्योधनानें पुढील कर्तव्याविषयीं कौरववीरांशीं केलेला विचार. २ कर्णाभिषेक.]

(१) संजय—भारता धृतराष्ट्रा, महाधनुर्धर द्रोण पतन पावला असतां आणि महारथ द्रोणपुत्र अश्वत्थामा याचा संकल्प व्यर्थ झाला असतां कौरवांचें सैन्य सारखें पळत सुटलें ! अर्जुन आपल्या सैन्याचा व्यूह रचून बंधूंसह रणांगणावर उभा राहिला. भरतर्षभा, अर्जुन युद्धार्थ उभा आहे आणि आपली सेना पळून गेली आहे, हें पाहून दुर्योधनानें तिचें निवारण केलें आणि बराच काळ मोठ्या शौर्यानें पांडवांशीं युद्ध केलें. शत्रूंनींहि आपला विजय होत असल्याचें पाहून मोठ्या हर्षानें युद्ध चालविलें. इतक्यांत सायंकाळ झाला आणि दुर्योधनानें युद्ध थांबवून आपल्या सैन्यास मार्गे बोलाविलें. मग कौरव वीर आपल्या शिबिरांत गेले आणि पुढील कर्तव्याविषयीं आपसांत विचार करूं लागले. त्यावेळीं राजा दुर्योधनानें त्या महाधनुर्धर योद्धयांना उद्देशून सर्वांना प्रिय व प्रसंगाला अनुरूप असें भाषण केलें. तो म्हणाला, " बुद्धिमान वीरांनो, तुमचा जो कांहीं विचार होईल, तो मला सत्वर कळवा. निष्कारण विलंब लावूं नका. काय काय केलें पाहिजे व आधीं कोणती गोष्ट केली पाहिजे तें मला सांगा ! "

संजय—त्या युद्धेच्छु पुरुषश्रेष्ठांनीं दुर्योधनाचें भाषण श्रवण करून सिंहासनावरूनच स्ववीर्यनिदर्शक भुजास्फालनादि गोष्टींनीं आपला युद्ध करण्याचा संकल्प व्यक्त केला. युद्धांत प्राणहि अर्पण करण्याला आपले वीर सिद्ध आहेत, त्यामुळें दुर्योधनाचें मुख बालार्काप्रमाणें तेजःपुंज दिसत आहे, हें पाहून समयज्ञ आचार्यपुत्र अश्वत्थामा बोलला, " स्वामिभक्ति, देशकालादिकांचें आनुकूल्य, बल आणि नीति हे अर्थसिद्धीचे उपाय विद्वानांनीं सांगितले आहेत. इतकें असूनहि त्यांत आणखी दैवाचें साहाय्यहि पाहिजे. आमच्यांतील देवतुल्य, परमविक्रमी आणि स्वामिभक्त महारथी युद्धांत पडले, एवढ्यावरून निराश होऊन आम्ही विजयाशा सोडूं नये ! स्वामिभक्ति इत्यादि गुणांनीं आपणाला प्रतिकूल दैवहि अनुकूल करून घेतां येईल. म्हणून प्रथमतः सर्वगुणगणांनीं युक्त पुरुषश्रेष्ठ सेनापतिपदावर आपण योजूं या ! असा शूर पुरुष म्हणजे अतिबलवान्, अस्त्रकुशल आणि युद्धदुर्मद कर्ण होय. त्याला आपण

सैनापत्याभिषेक करावा. तो यमाप्रमाणें असह्य असून युद्धांत शत्रूंना जिंकण्यास समर्थ आहे ! त्याच्या साहाय्यानें शत्रूंचा संहार आपणांस सहज करतां येईल !

राजा, आचार्यपुत्राचें हें भाषण ऐकून दुर्योधनाच्या मनांत कर्णाविषयीं मोठी आशा उत्पन्न झाली. 'भीष्म-द्रोणांचा वध झाला, तरी कर्ण हा पांडवांना जिंकील,' अशा त्याच्या आशेला अश्वत्थाम्याच्या सत्य, हित आणि शुभावह भाषणानें पुष्टि मिळतांच त्याचें अस्वस्थ मन शांत झालें आणि आपल्या बाहुबलाविषयीं त्याला मोठा आदर वाटूं लागला. नंतर तो कर्णाला म्हणाला, "कर्णा, तुझा पराक्रम केवढा आहे, तसेंच तुझें माझ्यावरील प्रेम कशा प्रकारचें आहे, हें सर्व मला विदित आहे. तरीहि तुझ्या हिताचें मला वाटतें, तें ऐकून घे आणि नंतर तुला आवडेल, तसें कर. कर्णा, तूं परमज्ञाता असून तुझ्यावर माझा विश्वास आहे. माझे सेनापति भीष्म-द्रोण हे अतिरथी युद्धांत पडले ! त्या दोघांपेक्षांहि तूं बलवत्तर असल्यामुळें माझें सेनापतिपद स्वीकार. ते दोघे वृद्ध असून अर्जुनाविषयीं पक्षपाती होते. हे राधेया, तुझ्या सांगण्यावरूनच मी त्यांना मान देत होतों. 'पांडुपुत्रांचा आपण पितामह आहें,' ह्या विचारानेंच भीष्मानें दहा दिवसांत पांडवांचा रणांत वध केला नाहीं, तरीहि तूं शस्त्रन्यास केला असतां अर्जुनानें शिखंडीला पुढें करून रणांत भीष्माला पाडिलें. तो महाधनुर्धर शरासनीं पडल्यावर तुझ्या सांगण्यावरून मी द्रोणाची सेनापतिपदावर योजना केली. त्यानें पांडवांचे शिष्यत्वामुळें त्यांचें रक्षण केलें असें मला वाटतें. त्याचाहि धृष्टद्युम्नानें वध केला ! त्या पराक्रमी भीष्म-द्रोणांनीं तुझी स्तुति केली आहे, म्हणून तुझ्यासारखा दुसरा वीर मला कोठेंहि दिसत नाहीं. आम्हांला विजय मिळवून देणारा तूंच एकटा आहेस यांत संशय नाहीं. पूर्वी, मध्यें व नंतरहि तूंच आमचें कल्याण केलें आहेस. यासाठीं आमचें सैनापत्य तूंच स्वीकारावें हें योग्य आहे आणि त्यासंबंधीं अभिषेक तूंच आपणांला करून घे ! जसा बलवत्तर स्कंद देवतांचा सेनापति होता, तसा तूं या धार्तराष्ट्री सेनेचा बलिष्ठ सेनानी हो ! महेंद्रानें जसा दानवांचा संहार केला, तसाच तूं सर्व शत्रुगणांचा नाश करून टाक ! विष्णूला पाहून दानव जसे पळून जातात, तसेंच तुला समरांत पाहून पांचाल महारथी पळून जातील ! म्हणून हे पुरुषव्याघ्रा, तूं ह्या मोठ्या सैन्याचें नियमन कर ! तूं सेनापतिपदाचा स्वीकार केल्यावर हे मंदबुद्धि पांडव अमात्य, पांचाल आणि सृंजय यांसह तत्काल पळून जातील !

सूर्य उदय पावला असतां जसा अंधकाराचा नाश करितो, तसाच तूं आपल्या प्रतापानें सर्व शत्रूंचा निःपात करून टाक !

संजय—भारता, भीष्म-द्रोणांचा वध झाला, तरी एकटा कर्णच पांडवांना जिंकील, म्हणून तुझ्या पुत्राला जी आशा लागून राहिली होती, ती हृदयांत ठेवून तो कर्णाला म्हणाला, "हे सूतपुत्रा, तुझ्या समोर उभा राहून तुजशीं युद्ध करण्यास अर्जुन कधींतरी प्रवृत्त होईल, असें मला वाटत नाहीं !"

कर्ण—दुर्योधना, मी तुझ्याजवळ पूर्वीं सांगितलेंच आहे कीं, कृष्णासहित व पुत्रांसहित सर्व पांडवांस मी जिंकीन, यांत किमपि संशय नाहीं. महाराजा दुर्योधना, तूं स्वस्थ रहा आणि मी पांडवांना जिंकलेंच आहे, असें समज.

(२) संजय—कर्णाचें असें भाषण श्रवण करून देवांसहित देवेंद्राप्रमाणें सर्व राजांसह दुर्योधन कर्णाला अभिषेक करण्याला उठला. मग स्कंदाला जसा देवांनीं अभिषेक केला, तसाच दुर्योधनप्रभृति राजांनीं कर्णाला अभिषेक केला. त्यांनीं त्याला क्षौमवेष्टित औदुंबराच्या आसनावर बसविलें आणि तेथें तो अधिष्ठित झाला असतां मंगलप्रद नाना वस्तूंनीं कर्णावर विधिपूर्वक अभिषेक केला, तेव्हां ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शूद्र यांनीं स्तुतिपूर्वक त्याचें गौरव केलें. नंतर ब्राह्मण आणि बंदिजन कर्णाला म्हणाले, "पुरुषश्रेष्ठा, तूं ह्या घोर समरांत आमचा विजय व्हावा म्हणून कृष्ण व सर्व पांडवांना अनुयायांसह जिंकून टाक ! राधेया, पांचालांसह तूं पांडवांचा वध कर ! तूं आमच्या विजयाकरितां पांडवांचा वध कर ! सूर्याचा उदय होतांच आपल्या किरणांनीं तो जसा अंधकाराचा नाश करितो, तसा तूं सर्व शत्रुवर्गाचा नाश कर ! सूर्याचे किरण पाहण्यास जसे उलूक समर्थ होत नाहींत, तद्वत् तुझे तीक्ष्ण बाण पाहण्यास कृष्णासहित पांडव उभे राहूं शकणार नाहींत !

राजा धृतराष्ट्रा, कर्णाला अभिषेक होतांच त्याचें तेज परम वृद्धिंगत झालें व तो सूर्याहूनहि अधिक तेजस्वी दिसूं लागला. त्याला सैनापत्याधिकार देऊन दुर्योधनाला आपण कृतकृत्य झाल्यासारखें वाटूं लागलें. मग सेनापति कर्णानें सर्व सेनाधिकार आपल्या हातीं घेतला. सूर्योदय होतांच त्यानें सर्व सैन्याला जेथल्यातेथें राहण्याची आज्ञा केली. राजा, नंतर तारकासुरयुद्धांत स्कंध जसा देवांनीं वेष्टित होऊन देदीप्यमान दिसत होता, तसा तुझ्या पुत्रांनीं परिवेष्टित कर्ण रणभूमीवर शोभूं लागला. ८. १०.

अध्याय ११ वा.

[१ व्यूहरचना.]

(१) धृतराष्ट्र—वैकर्तन कर्णाची दुर्योधनानें सेनापतिपदावर स्थापना केली आणि गोड शब्दांनीं त्याचें बंधूप्रमाणें अभिवंदन केलें. नंतर सूर्योदय झाला असतां व्यूहरचना करण्याविषयीं आज्ञा दिल्यावर कर्णानें पुढें काय केलें, तें सांग !

संजय—धृतराष्ट्रा, कर्णाची संमति घेऊन तुझ्या पुत्रांनीं आनंदप्रद रणवाद्यें वाजविलीं व सैन्यरचना व्यवस्थित करण्याविषयीं आज्ञा दिली. रात्र बरीच राहिली होती, तरी एकाएकीं सर्वत्र 'सैन्यरचना करा' अशा आरोळ्या ऐकूं येऊं लागल्या. युद्धार्थ गज, अश्व, रथ यांची सिद्धता सुरू होऊन मोठा कोलाहल झाला. त्यांत सैनिकांना त्वरा करण्याविषयीं वीरांचा आक्रोश मिळून स्वर्गमंडळाला भिडून जाण्याइतका मोठा तुमुल ध्वनि झाला !

नंतर सूर्याप्रमाणें तेजस्वी रथांत बसून सेनापति कर्ण संग्रामभूमीवर आला. त्यानें सुवर्णपृष्ठ धनुष्य घेतलें होतें. त्याच्या रथाच्या पताका शुभ्र असून त्याचे अश्वहि श्वेतवर्णाचे होते. रथावर लहान लहान घंटा लावून तो सुशोभित केला होता. त्याचा ध्वज नागकच्छ चिह्न (हत्तीच्या सांखळदंडाप्रमाणें) मंडित होता. रथावर शंभर तूणीर (भाते), आणि शतघ्नी[1] इत्यादि शक्ति असून गदा, वरूथ[2], शूल, तोमर आणि अनेक प्रकारचीं धनुष्यें होतीं. रणांगणावर येतांच कर्णानें आपलें धनुष्य गरगर फिरवून शंख वाजविला. रणांत धनुर्धर कर्ण अंधकाराचा नाश करणाऱ्या सूर्याप्रमाणें भासला ! त्याला पाहून कौरवांना भीष्माच्या, द्रोणाच्या अथवा दुसऱ्या कोणाहि वीराच्या मृत्यूविषयीं कांहीं वाटलें नाहीं ! हे मारिषा, नंतर कर्णानें शंखध्वनि केला आणि त्वरा करण्याविषयीं आपल्या वीरांना सूचना करून तें कौरवांचें प्रचंड सैन्य एकत्र केलें !

नंतर त्या शत्रुतापन कर्णानें सैन्याचा मकराकार व्यूह रचिला आणि पांडवांना जिंकण्याच्या हेतूनें तो स्वतः त्या मकराच्या मुखाग्रभागीं उभा राहिला. त्याच्या नेत्रभागीं शूर शकुनि व महारथ उलूक उभे राहिले. मस्तकभागीं द्रोणपुत्र अश्वत्थामा उभा राहून मानेच्या ठिकाणीं कर्णाचा बंधुवर्ग स्थित झाला. मध्य-

१ अयःकंटकसंच्छन्ना शतघ्नी महती शिला. २ वरूथो रथगुप्तिर्वा तिरोधत्ते रथस्थितिम्.

भागीं आपल्या मोठ्या सैन्यानिशीं दुर्योधन उभा राहून डाव्या पायाच्या स्थानीं कृतवर्मा राहिला. उजव्या पायाच्या जागीं अमोघवीर्य गौतम उभा राहून त्याच्या सभोंवार त्रिगर्त आणि दाक्षिणात्य राहिले. मागच्या डाव्या पायाच्या स्थानीं मद्रदेशाधिपति शल्य उभा होता व सुषेण सहस्र रथ व तीनशें गज ह्यांसह पृष्ठाकडील अपसव्यभागीं स्थित होता. तसेच त्याच्या पुच्छाच्या जागीं वीर्यशाली बंधु चित्र व चित्रसेन राजे मोठ्या सैन्यासह उभे होते.

राजश्रेष्ठ धृतराष्ट्रा, कर्णानें अशा प्रकारची व्यूहरचना केल्याचें पाहून युधिष्ठिर अर्जुनाकडे वळून त्याला म्हणाला, "अर्जुना, रणांगणांत ही धार्तराष्ट्री सेना कशी दिसत आहे पहा! हिची रचना कर्णानें केली आहे. महारथी व वीर हिचें रक्षण करीत आहेत. ह्यांतील मोठमोठे वीर आधींच वध पावले असल्यामुळें हें महासैन्य मला तृणवत् भासत आहे. त्यांत शोभणारा पराक्रमी असा वीर म्हणजे महाधनुर्धर सूतपुत्र कर्ण हाच आहे. ह्या रथिश्रेष्ठ कर्णांपुढें युद्ध करण्यास देव, दानव, गंधर्व, किन्नर व महोरग यांसह चराचर तिन्ही लोक एकत्र होऊन आले, तरी त्यास जिंकणें अशक्य आहे. अर्जुना, त्या कर्णाचा आज तूं वध कर म्हणजे तुझा जय झालाच असें समज! असें करशील तरच द्वादश वर्षें माझ्या हृदयांत सलत असलेलें शल्य तूं काढून टाकल्यासारखें होईल! अर्जुना, ही गोष्ट लक्ष्यांत ठेवून तुला जशी व्यूहरचना करावयाची असेल, तशी कर!"

वडील बंधूचें भाषण ऐकून अर्जुनानें आपल्या सैन्याची अर्धचंद्राकार व्यूहरचना केली. त्याच्या डाव्या बाजूला भीम उभा राहिला व उजव्या बाजूला धृष्टद्युम्न स्थित झाला. मध्यभागीं धर्मराजासह अर्जुन उभा राहिला व धर्मराजाच्या पृष्ठभागीं नकुल-सहदेव स्थित झाले. अर्जुनाच्या रथाचीं चक्रें युधामन्यु व उत्तमौजा हे पांचाल्यवीर रक्षीत होते. त्यांचें रक्षण अर्जुनानेंच केलें असल्यामुळें युद्धांत त्यांनीं त्याला सोडलें नाहीं. बाकी राजे अंगांत कवचें घालून आपली शक्ति, उत्साह व प्रयत्न यांना अनुसरून योग्य ठिकाणीं राहिले. अशाप्रकारें पांडवांनींहि आपली व्यूहरचना केली.

धृतराष्ट्रा, दोन्ही सैन्यें ह्याप्रमाणें सिद्ध झाल्यावर तुझ्याकडील धनुर्धर युद्धाविषयीं आतुर झाले. सूतपुत्रानें तुझ्या सेनेचा व्यूह रचिलेला पाहून दुर्योधन आणि त्याचे बंधु यांना 'आतां पांडवांचा वध झाला,' असें वाटूं लागलें. तसेंच

पांडवांच्या सेनेंतहि युधिष्ठिराला 'कर्णासह सर्व कौरवांचा वध झाला' असें वाटलें! नंतर दोन्ही पक्षांकडून शंख, भेरी, पणवादि वाद्यें यांचा चोहोंकडून नाद होऊं लागला. उभय सैन्यांमध्यें मोठा रणघोष सुरू होऊन जयशाली पुरुषांचे सिंहनादहि होऊं लागले! अश्वांचें खिंकाळणें, गजांचा चीत्कार आणि रथनेमींचा उग्र आवाज होऊं लागला! त्यावेळीं व्यूहाच्या अग्रभागीं अंगांत कवच घालून राहिलेल्या कर्णाला पाहून द्रोणाच्या वधाची आठवण सुद्धां कोणाला झाली नाहीं. उभय दळांत पराक्रमी वीर परस्परांच्या वधाविषयीं उत्सुक होऊन राहिले होते. सज्ज होऊन राहिलेल्या या सैन्यांच्या अग्रभागीं अर्जुन व कर्ण हे दोघे मोठ्या दक्षतेनें स्थित होते. परस्परांना पाहून प्रक्षुब्ध चित्तानें ते सैन्यांत संचार करूं लागले. नंतर दोन्ही सैन्यें एकमेकांवर धांवून गेलीं आणि समरोत्सुक वीर आपापलीं स्थानें सोडून पुढें गेले! नंतर त्या चतुरंगसैन्यांत भयंकर युद्ध प्रवृत्त झालें आणि मोठी प्राणहानि झाली! ८. ११.

अध्याय १२ वा.

[१ युद्धवर्णन. २ क्षेमधूर्तीचा वध.]

(१) संजय—धृतराष्ट्रा, तीं सैन्यें एकमेकांवर धांवून गेलीं असतां अत्यंत युद्धोत्सुक दिसलीं. अश्व व गज मोठ्या हर्षानें नाचूं लागले. तीं सैन्यें देवासुरांच्या सेनांप्रमाणें शोभूं लागलीं. रथ, गज, अश्व आणि पदाति यांनीं वारंवार मोठ्या शौर्यानें एकमेकांवर एवढे प्रहार केले कीं, त्यामुळें ते वीर आपलीं पापें व शरीरें रणभूमीवर ठेवून गेले! मोठमोठ्या वीरांनीं शत्रुपक्षाकडील वीरांचीं मस्तकें तोडलीं आणि त्यायोगें पृथ्वी आच्छादून टाकली! त्यावेळीं वीरांनीं आपल्या अर्धचंद्राकार, भल्ल आणि क्षुरप्र बाणांनीं, तसेंच खड्ग, लोहदंड आणि परश्वथ (कुऱ्हाडी) इत्यादि आयुधांनीं शत्रूंचीं मस्तकें छेदून टाकिलीं. दीर्घबाहु वीरांचे भुज त्यांच्याचसारख्या वीरांनीं तोडून टाकिले आणि ते भूमीवर पडून हस्तांतील आयुधें आणि बाहुभूषणें यांच्या योगें शोभूं लागले. ते त्यांचे रक्तवर्ण बाहु व अंगुलिका इतकीं चकाकत होतीं कीं गरुडानें मारून टाकिलेले उग्र पंचमुखी सर्पच पृथ्वीवर पडून राहिले आहेत, असें भासत होतें! पुण्यक्षयकालीं जसे स्वर्गस्थ पुरुष विमानांतून खालीं पृथ्वीवर

पडतात, त्याप्रमाणें गज, अश्व किंवा रथ यांवरून शत्रूंच्या आघातांनीं वीर भूमीवर पडूं लागले! दुसरेहि शेंकडो वीर बलवत्तर शत्रूंच्या हातून मोठमोठ्या गदा, परिघ किंवा मुसळें यांच्या योगानें रणांगणांत पतन पावले! त्या रणांत रथांनीं रथांचा, मदोन्मत्त गजांनीं मदोन्मत्त गजांचा आणि सादींनीं सादींचा संहार केला! दोहोंकडील चतुरंग सैन्यांचें तुमुल युद्ध होऊन पाणि, पाद आणि शस्त्रें यांच्या योगें भयंकर नाश होऊं लागला!

याप्रमाणें त्या उभय सैन्यांत शूरांकडून कंदन होत असतां भीमसेनाला पुढाकार देऊन पांडव कौरवांवर धांवून आले. त्यावेळीं धृष्टद्युम्न, शिखंडी, द्रौपदीपुत्र, प्रभद्रक, सात्यकि इत्यादि वीर भीमाबरोबर होते. त्या वीरांचा उरःप्रदेश विशाल असून भुज दीर्घ होते. ते उंच असून त्यांचे नेत्र विशाल होते. त्यांचे दंत रक्तवर्ण असून ते मदोन्मत्त गजांप्रमाणें पराक्रमी होते. त्यांनीं अंगावर नाना रंगांचीं वस्त्रें धारण केलीं असून सुगंधी तैलें अंगाला लाविलीं होतीं. कटीला खड्ग बांधलें असून हातांत पाश होते. त्यांचें सामर्थ्य गजांचें निवारण करण्याइतकें होतें. ते रूपानें यमासारखे भयंकर असून परस्परांस सोडून ते कधींहि जात नसत. त्यांच्यापाशीं भाते असून हातांत धनुष्यें होतीं. केश दीर्घ असून बोलणें प्रिय होतें. पांडवांकडील पत्ती, अश्वसादी आणि दुसरेहि वीर अशा प्रकारचे होते. नंतर पांडव चेदि, पांचाल, केकय आदिकरून वीरांसह आमच्या सैन्यावर धांवून आले. त्यावेळीं अनेक प्रकारचीं रणवाद्यें वाजूं लागलीं! त्या वाद्यघोषानें ते वीर मोठ्या हर्षानें नाचतहंसत होते!

अशा प्रबल सैन्यासह भीमसेन कौरवांवर धांवून आला. सैन्याच्या मध्यभागीं भीम गजस्कंधीं आरूढ झाला असून मोठमोठे महात त्याचें संरक्षण करीत होते. त्या गजश्रेष्ठाचे सर्व संस्कार यथाशास्त्र केल्यामुळें त्याच्या शरीरावर अलौकिक तेज झळकत होतें. उदयगिरीच्या अग्रभागीं सूर्य जसा आपल्या दिव्य कांतीनें शोभत असतो, तसा तो भीमसेन त्या गजस्कंधावर आपल्या असामान्य तेजानें विराजमान झाला होता. त्यानें अंगांत पोलादी कवच घातलें असून तें उत्तम प्रकारच्या रत्नांनीं विभूषित केलें होतें. त्यामुळें शरत्कालांतील नक्षत्रयुक्त आकाशाप्रमाणें भीमसेनाचा देह शोभत होता. त्याच्या हातांत तोमर असून मस्तकावर किरीट होता. शरत्कालच्या मध्याह्नींच्या सूर्याप्रमाणें तो शत्रूंना आपल्या तेजानें पोळून टाकीत होता!

(२) अशारीतीनें गजस्कंधीं आरूढ होऊन भीम येत आहे, असें क्षेमधूर्तीनें दुरून पाहिलें आणि त्यास युद्धार्थ आह्वान केलें. क्षेमधूर्तिहि गजारूढ होऊन मोठ्या आवेशानें भीमावर धांवून गेला. पांडवांकडील वीरांनाहि तें पाहून मोठा हर्ष झाला व युद्धास प्रारंभ झाला !

प्रथमतः उभयांकडील उग्र गजांचें युद्ध सुरू झालें. ते उभय गज परस्परांशीं युद्ध करीत असतां त्यांजवरील वीर आपल्या तोमरांनीं परस्परांवर प्रहार करून मोठमोठ्यानें गर्जना करूं लागले. कांहीं वेळानें त्या वीरांनीं एकमेकांपासून दूर होऊन व धनुष्यें हातांत घेऊन एकमेकांवर बाणवृष्टि केली. अशाप्रकारें बाणवृष्टि होत असतां उभय दळांतील योद्धयांना मोठा हर्ष झाला. मग ह्या दोघां वीरांनीं सिंहनाद केले आणि आपापले गज पुनः एकमेकांवर सोडले. ते गज आपल्या शुंडा वर करून युद्ध करूं लागले. त्या वीरांनीं परस्परांचीं धनुष्यें तोडून टाकिलीं व ते पुनः एकमेकांवर धांवून गेले. त्यांनीं प्रावृट्कालांतील मेघांप्रमाणें शक्ति व तोमर यांची परस्परांवर वृष्टि केली. इतक्यांत क्षेमधूर्तीनें भीमाच्या उरःप्रदेशावर मोठ्या आवेशानें तोमराचा प्रहार केला आणि मोठी गर्जना करून पुनः आणखी सहा वेळां त्याच्यावर तोमर टाकले. हें पाहून भीमाला क्रोध आला आणि तो तीव्र किरणांनीं प्रदीप्त व मेघांनीं व्याप्त झालेल्या सूर्यासारखा दिसूं लागला. मग त्यानें आपल्या हातांतील सूर्याप्रमाणें अत्यंत तेजस्वी पोलादी तोमर नीट नेम धरून त्यावर टाकिला ! तेव्हां त्या कुलूताधिपतीनें दहा बाण मारून त्या तोमराचा नाश केला आणि सात बाणांनीं पुनः भीमाला विद्ध केलें. मग भीमानें हातांत धनुष्य घेतलें आणि मेघाप्रमाणें गर्जना करून त्या क्षेमधूर्तीच्या गजावर बाण मारिले. त्या बाणांनीं तो गज भयभीत झाला आणि वाऱ्यानें उधळून लावलेल्या मेघाप्रमाणें पळत सुटला. मग भीमाचा गज त्याच्या मागें लागला. परंतु त्या प्रतापी क्षेमधूर्तीनें आपल्या गजाचें मोठ्या युक्तीनें निवारण केलें आणि उलट भीमाच्या हत्तीवर बाण टाकिले. त्यानें एका आनतपर्व बाणानें भीमसेनाचें चाप तोडून टाकिलें आणि त्याच्या गजाच्या मर्मस्थळीं बाणांचा प्रहार करून त्याला हत केलें ! हे भारता, तेव्हां तो भीमसेनाचा हत्ती निधन पावून भूमीवर पडला. तो गज खालीं पडण्यापूर्वीं भीम उडी मारून खालीं आला आणि क्षेमधूर्तीच्या पुढें उभा राहिला. भीमानें क्षेमधूर्तीच्या गजावर गदेचा असा प्रहार केला कीं, तो तत्काल मरून पडला ! आपला गज भीमाकडून मारला गेल्याचें पाहून तो कुलूताधिपति गजावरून

उडी मारून खालीं आला आणि भीमावर सशस्त्र धांवून गेला, तों भीमानें त्याच्यावर आपल्या गदेचा इतक्या जोरानें प्रहार केला कीं, तो तत्काल आपल्याच गजाच्या सन्निध सशस्त्र मरून पडला. अशाप्रकारें वज्रभग्न पर्वताप्रमाणें किंवा वज्रहत सिंहाप्रमाणें त्या कुलूताधिपतीची स्थिति पाहून तुझी सेना भयभीत झाली व सारखी पळत सुटली! ८. १२.

अध्याय १३ वा.

[१ संकुलयुद्ध. २ विंदानुविंदांचा वध.]

(१) संजय—राजन्, नंतर महाधनुर्धर कर्णानें सन्नतपर्व बाणांची योजना करून पांडवांच्या सैन्याचा संहार करण्यास आरंभ केला. त्याप्रमाणें महारथ पांडवहि कर्णाच्या समोर कौरवसैन्याचा नाश करूं लागले. कर्णानें सूर्यसमान तेजस्वी बाणांनीं पांडवांवर एकसारखी वृष्टि करून त्यांचा क्षय केला. कर्णाच्या नाराच बाणांनीं विद्ध झालेले पांडवांचे गज आक्रोश करूं लागले आणि धैर्यच्युत होऊन दाही दिशांना पळत सुटले! असा कर्णानें पांडवसेनेचा ऱ्हास केला असतां रणांत नकुल कर्णावर धांवून आला. दुष्कर कर्म करीत असणाऱ्या अश्वत्थाम्यावर भीम चालून आला आणि कैकेय देशचे नृपति विंदानुविंद ह्यांचें निवारण सात्यकीनें केलें. चित्रसेन राजानें आपल्याशीं भिडणाऱ्या श्रुतकर्म्याबरोबर युद्ध आरंभिलें. चित्रराजावर प्रतिविंध्य चालून आला. दुर्योधनानें धर्मपुत्र युधिष्ठिरावर चाल केली आणि अर्जुन क्रुद्ध होऊन संशप्तकगणांवर धांवला. ह्याप्रमाणें भयंकर युद्ध प्रवृत्त झालें असतां मोठमोठ्या वीरांचा क्षय होऊं लागला. धृष्टद्युम्नाचें कृपाचार्याशीं, शिखंडीचें कृतवर्म्याशीं, श्रुतकीर्तीचें शल्याशीं आणि माद्रीपुत्र सहदेवाचें तुझ्या दुःशासन पुत्राशीं युद्ध सुरू झालें!

(२) धृतराष्ट्रा, दोघांहि कैकेय राजांनीं तीक्ष्ण बाणवृष्टि करून सात्यकीला आच्छादून टाकिलें आणि हे भारता, सात्यकीनेंहि उलट कैकेय राजांना बाणसमूहांनीं झांकिलें. त्या दोघां विंदानुविंद बंधूंनीं सात्यकीच्या हृदयावर सारखे तीक्ष्ण बाण मारले. सात्यकीच्या बाणांनीं आधींच त्यांचीं कवचें भिन्न झालीं होतीं, तरी त्यांनीं रणांत बाणांनीं सात्यकीला विद्ध केलें. सात्यकीनें हंसत हंसतच चारी बाजूंनीं त्यांजवर शरवर्षाव करून त्यांचें निवारण केलें. नंतर विंदानुविंदांनीं पुनः सात्यकीचा रथ बाणांनीं झांकिला असतां त्या यशस्वान् शौरीनें

त्यांचीं धनुष्यें तोडून टाकलीं आणि तीक्ष्ण बाणप्रहार करून त्यांचा निग्रह केला. नंतर दुसरीं धनुष्यें घेऊन त्या सात्यकीवर सारखी बाणवृष्टि करीत ते वीर त्याच्या मागून शीघ्र निघाले. राजा, तेव्हां त्या बाणानें महारणांत एकच अंधकार होऊन राहिला आणि त्या महारथांनीं अन्योन्यांचीं धनुष्यें तोडून टाकलीं. नंतर त्या सात्यकीनें दुसरें धनुष्य हातांत घेतलें आणि तें सज्ज करून एका क्षुरप्र बाणानें अनुविंदाचें मस्तक तोडून टाकिलें ! तें शिर सकुंडल रणभूमीवर शंबरासुराच्या मस्तकाप्रमाणें शोभूं लागलें ! तें पाहून कैकेय वीरांना दुःख होऊन त्यांनीं मोठा शोक केला !

अनुविंदाचा वध झाल्याचें पाहून त्याच्या महारथ बंधूनें दुसरें धनुष्य सज्ज केलें आणि मोठी शरवृष्टि करून सात्यकीचें निवारण केलें. त्यानें साठ स्वर्णपुंख बाण सात्यकीवर टाकले आणि 'थांब, थांब,' म्हणून मोठ्यानें गर्जना केली. नंतर त्या कैकेय महारथानें सात्यकीच्या बाहूवर आणि वक्षावर सहस्रशः बाण मारिले ! त्यामुळें सात्यकीच्या शरीरांतून रक्तस्राव होऊं लागून तो सपुष्प किंशुक वृक्षाप्रमाणें शोभूं लागला ! त्या बाणप्रहारांनीं विद्ध झालेल्या सात्यकीनें पंचवीस बाण विंदावर टाकले. तेव्हां त्या वीरांनीं परस्परांचीं धनुष्यें तोडून टाकलीं आणि अन्योन्यांचे सारथी व अश्व यांचाहि वध केला ! अशाप्रकारें विरथ झालेले शेंकडो वीर चंद्रांनीं विभूषित केलेलीं चर्में (ढाली) घेऊन व खड्ग घेऊन युद्धास प्रवृत्त झाले. त्यावेळीं पूर्वीं देवासुरांचे युद्धांत जसे इंद्र आणि जंभ शोभले तसे ते खड्गधारी विंद आणि सात्यकि शोभूं लागले ! त्या महायुद्धांत ते मंडलाकार फिरत व नंतर एकमेकांवर चालून येत. याप्रमाणें युद्धाला प्रारंभ झाला असतां सात्यकीनें कैकेयाचें चर्म तोडून टाकलें व त्याचे दोन तुकडे केले. विंदानेंहि सात्यकीची तशीच स्थिति केली. नंतर तो कैकेय राजा विंद मंडलाकार फिरून सात्यकीवर धांवून येत असतां सात्यकीनें तिर्यक् हस्तानें त्यावर खड्गाचा असा प्रहार केला कीं, त्यामुळें तो विंद आपल्या कवचासह द्विधा भिन्न होऊन वज्रहत पर्वताप्रमाणें भूमीवर पडला ! अशा रीतीनें त्या विंदाचा रथसत्तम सात्यकीनें वध केल्यावर तो युधामन्यूच्या रथावर आरूढ झाला. त्यानें दुसऱ्या रथाची विधिवत् सिद्धता केली आणि त्यांत बसून तो कैकेयांचा बाणवर्षाव करून संहार करूं लागला ! त्यामुळें ती कैकेयसेना भीतिग्रस्त झाली व शत्रूंना सोडून दाही दिशांना पळून गेली ! ८. १३.

अध्याय १४ वा.

[१ चित्रसेनराजाचा वध. २ चित्राचा वध.]

(१) संजय—राजन्, नंतर श्रुतकर्म्यानें संतप्त होऊन चित्रसेन राजाला पन्नास बाण मारले ! तेव्हां त्या अभिसाराधिपति चित्रसेनानें नऊ नतपर्व बाण श्रुतकर्म्यावर टाकून पांच बाणांनीं त्याच्या सारथ्याला विद्ध केलें ! तें पाहून श्रुतकर्मा संतप्त झाला आणि त्यानें चित्रसेनाच्या मर्मभागीं तीक्ष्ण बाण मारले ! त्या बाणांनीं विद्ध होऊन चित्रसेन मूर्च्छित झाला व त्याचें देहभानहि नष्ट झाल्यासारखें झालें. इतक्यांत त्या विजयी श्रुतकीर्तीनें नव्वद बाणांनीं चित्रसेनाला आच्छादून टाकिलें. थोड्या वेळानें चित्रसेन देहभानावर आला. त्यानें एका भल्लानें श्रुतकर्म्याचें धनुष्य तोडून टाकिलें आणि त्याला सात बाणांनीं विद्ध केलें. तेव्हां त्या श्रुतकर्म्यानें दुसरें वेगवत्तर सुवर्णभूषित धनुष्य घेतलें आणि मोठ्या वेगानें चित्रसेनावर बाण मारून त्याला चित्ररूप केलें ! नंतर त्या शूर चित्रसेनानें श्रुतवर्म्याच्या उरःप्रदेशीं नाराच बाण मारून त्याला 'उभा रहा, उभा रहा,' असें मोठ्यानें सांगितलें. श्रुतवर्म्याच्या वक्षःस्थलांतून रुधिरस्राव होऊं लागला, त्यावेळीं पर्वतांतून गैरिकेचा (कावेचा) स्राव होतो तसें त्याच्या शरीरांतून रक्त वाहूं लागलें ! त्या स्रावानें श्रुतकर्मा रक्तांग होऊन फुललेल्या किंशुक वृक्षाप्रमाणें शोभूं लागला ! हे राजा, श्रुतकर्म्यानें क्रुद्ध होऊन चित्रसेनाच्या धनुष्याचे दोन तुकडे केले आणि एका तीक्ष्ण भल्लानें त्याचें शिरस्त्राण व मस्तक हीं उडविलीं ! चित्रसेनाचें तें दीप्तिमत् मस्तक पाहून स्वर्गातून पृथ्वीतलावर यदृच्छेनें पडलेलें तें चंद्रबिंबच आहे कीं काय असें भासूं लागलें ! आपल्या राजाचा वध झाल्याचें पाहून ते चित्रसेनाचे सैनिक श्रुतकर्म्यावर मोठ्या आवेशानें धांवून आले. नंतर श्रुतकर्मा संतप्त झाला आणि त्यानें चित्रसेनाच्या सैन्यावर बाणवृष्टि केली आणि अंतकालीं जसा यम सर्व भूतांचा क्षय करितो, तसा त्यानें त्या चित्रसेनाच्या सैन्याचा संहार केला ! तुझा धनुर्धर पौत्र श्रुतकर्मा याचा बाणप्रहार सुरू होतांच दावानलांत दग्ध झालेल्या गजांप्रमाणें ते सैनिक सर्व दिशांस पळत सुटले ! शत्रुजयाविषयीं निरुत्साह झालेले चित्रसेनाचे सैनिक पळून जात असतां श्रुतकर्म्यानें त्यांजवर बाणवृष्टि करून त्यांना 'दे माय धरणी ठाय' करून सोडलें !

(२) हे धृतराष्ट्रा, नंतर प्रतिविंध्यानें चित्रावर पांच बाण मारिले, तीन

बाणांनीं त्याच्या सारथ्याला विद्ध केलें आणि एका शरानें त्याचा ध्वज मोडून टाकिला ! चित्रानेंहि प्रतिविंध्याच्या बाहूंवर आणि वक्षःस्थळावर नऊ तीक्ष्ण भल्ल मारिले ! हे भारता, प्रतिविंध्यानें चित्राचें धनुष्य तोडिलें, तें पाहून चित्रानें अग्निशिखेप्रमाणें घोर शक्ति तुझ्या प्रतिविंध्य नातवावर सोडली ! महोल्केप्रमाणें ती शक्ति आपल्यावर येत आहे, असें पाहून प्रतिविंध्यानें हंसत-हंसत तिचे दोन तुकडे केले ! आपली शक्ति नष्ट झाल्यावर चित्रानें एक महागदा घेतली आणि ती सुवर्णमंडित गदा प्रतिविंध्यावर टाकली ! त्या गदेनें प्रतिविंध्याचे अश्व व सारथि मृत झाले. त्याच्या रथाचाहि भंग होऊन तो भूमीवर कोसळून पडला. नंतर प्रतिविंध्यानें रथांतून खालीं उडी टाकिली आणि आपली स्वर्णभूषित शक्ति चित्रावर फेंकली ! आपल्यावर शक्ति येत आहे, असें पाहून चित्रानें तिचा प्रतिकार केला आणि तीच शक्ति उलट प्रतिविंध्यावर टाकली. त्या महाप्रभ शक्तीनें प्रतिविंध्याला रणांत गांठून त्याचा उजवा बाहु छिन्न केला आणि ती महीतलावर येऊन पडली. ती शक्ति भूतलावर पडली असतां तितका भाग विद्युल्लतेनें सुशोभित झाल्यासारखा दिसूं लागला ! नंतर प्रतिविंध्य क्रोधसंतप्त झाला आणि चित्राचा वध करण्याच्या हेतूनें एक स्वर्णभूषित तोमर घेऊन त्यानें त्यावर टाकला ! चित्राच्या अंगावरील भूषणांचा भेद करून त्याच्या हृदयांत तो घुसला आणि महासर्प दंश करून जसा तत्काल बिळांत शिरतो, त्याप्रमाणें तो तोमर चित्राचे प्राण घेऊन भूमींत शिरला ! चित्र राजा याप्रमाणें आपले परिघतुल्य बाहु पसरून भूमीवर पडला ! चित्राचा वध झाल्याचें पाहून तुझे सैनिक प्रतिविंध्यावर चारी बाजूंनीं धांवून आले ! आणि त्यांनीं त्यावर पुष्कळ बाण आणि घंटा लावलेल्या शतघ्नी टाकल्या आणि तेणेंकरून सूर्यास जसे अभ्रगण आच्छादून टाकतात, तसें त्यास झांकून टाकिलें ! परंतु त्या महाबाहु प्रतिविंध्यानें बाणवृष्टि करून इंद्र जसा असुरसैन्याची वाताहत उडवून टाकितो, त्याप्रमाणें तुझ्या सर्व सैन्याला उधळून लाविलें ! हे नृपा, त्या समयीं पांडवांकडून मारले जाणारे तुझे सैनिक वायूनें उधळून लावलेल्या घनांप्रमाणें सर्वत्र पळून गेले ! सैन्याचा भंग होऊन पळून जात असतां एकटा अश्वत्थामा मात्र भीमसेनावर धांवून आला. नंतर त्या दोघांमध्यें पूर्वी जसें वृत्रासुर आणि इंद्र यांमध्यें युद्ध झालें, तसें घनघोर युद्ध झालें ! ८. १४.

अध्याय १५ वा.

[१ अश्वत्थामा व भीमसेन ह्यांचें युद्ध.]

(१) संजय—हे राजा, अश्वत्थाम्यानें भीमावर बाण टाकून त्याला विद्ध केलें आणि पुनः अतित्वरेनें त्याच्या मर्मावर तीक्ष्ण नव्वद बाण टाकून आपलें अस्त्रकौशल्य चांगलें दाखविलें ! तेव्हां भीम किरणाच्छादित सूर्याप्रमाणें रणांत शोभूं लागला ! भीमानेंहि अश्वत्थाम्यावर उलट सहस्रावधि बाणांची वृष्टि केली व मोठ्यानें सिंहनाद केला. अश्वत्थाम्यानें शराघातांनीं भीमाचें निवारण केलें आणि हंसतच एका नाराच बाणानें त्याला मस्तकावर विद्ध केलें ! राजा, अरण्यांत जसा मत्त गंडक (गेंडा) मस्तकावर शृंग धारण करितो, तसा भीम त्या ललाटस्थ बाणानें दिसूं लागला ! नंतर भीमानें तीन नाराच बाण अश्वत्थाम्याचे मस्तकावर मारिले. तेव्हां वर्षाकालीं जलौघांनीं शोभणाऱ्या त्रिशृंगी पर्वताप्रमाणें तो रक्तांग ब्राह्मण दिसला ! द्रौणीनें शंभर बाण भीमावर टाकले, परंतु वाऱ्याचा जसा पर्वतावर परिणाम होत नाहीं, तद्वत् भीमसेनाला त्यांचें कांहीं न वाटून तो किमपि कंपायमान झाला नाहीं. भीमानें शतावधि तीक्ष्ण शरांनीं अश्वत्थाम्यावर वृष्टि केली; परंतु जलप्रवाहानें जसा पर्वत ढळत नाहीं, तसा अश्वत्थामा त्या बाणवृष्टीनें किमपि भयभीत झाला नाहीं. याप्रमाणें ते दोघे बलाढ्य वीर परस्परांवर भयंकर शरवृष्टि करूं लागले ! त्यावेळीं लोकक्षयाकरितां प्रदीप्त झालेल्या दोन आदित्यांप्रमाणें ते आपल्या बाणांनीं परस्परांना दग्ध करूं लागले ! त्या महायुद्धांत आपलें प्रभुत्व प्रस्थापित करण्याच्या हेतूनें ते वीर परस्परांवर व्याघ्रांप्रमाणें धांवून जात होते; तेव्हां धनुष्यें हीं त्यांचीं दुराधर्ष वक्त्रें आणि बाण ह्या त्यांच्या भयंकर दंष्ट्रा होत, असें भासत होतें. ते उभय वीर बाणसमूहानें आच्छादित होऊन मेघमंडळानें व्याप्त चंद्रसूर्याप्रमाणें शोभत होते. हे अरिंदमा, अल्पावकाशानें दृष्टिगोचर होतांच अभ्रपटलांतून मुक्त झालेले बुध व मंगळ यांप्रमाणें ते भासले. इतक्यांत द्रोणपुत्र अश्वत्थाम्यानें भीमाला उजवी प्रदक्षिणा घातली व पर्वतावरील पर्जन्यवृष्टीप्रमाणें त्याजवर भयंकर बाणवर्षाव केला ! ती अश्वत्थाम्याची कृति म्हणजे शत्रूचें विजयचिन्हच होय, असें भीमाला वाटून तोहि अश्वत्थाम्याला उजवी घालून गेला. प्रजांच्या संहरणकालीं जसें ग्रहयुद्ध होत असतें, त्याप्रमाणें त्या उभय वीरांमध्यें भयंकर युद्ध जुंपलें ! हे भारता,

त्यांजकडून सुटलेल्या बाणांच्या प्रकाशानें सर्व दिशा व्याप्त करून तुझ्या सेनेला सर्व बाजूंनीं प्रदीप्त केलें. सर्व आकाश बाणसमूहांनीं आच्छादित झालें आणि प्रलयसमयीं अंतरिक्षांतून उल्कापात होऊन जशी स्थिति होते, तशी हे भारता, त्या बाणांपासून उत्पन्न झालेल्या अग्नीनें केली ! दोन्ही सैन्यांत अग्नीनें उडविलेला हाहाकार पाहून तेथें जमलेले सिद्ध म्हणाले, " असें श्रेष्ठ प्रतीचें युद्ध आजपर्यंत कधीं झालेलें नाहीं ! आजवर झालेलीं युद्धें याच्या सोळाव्या कले-चीहि बरोबरी करणारीं नाहींत आणि अशाप्रकारचें युद्धहि कधीं होणार नाहीं ! हे ब्राह्मण-क्षत्रिय वीर किती युद्धनिष्णात आहेत म्हणून सांगावें ? काय ह्यांची ज्ञानसंपन्नता ? यांचा उग्र पराक्रम किती म्हणून वर्णन करावा ? ह्या भीमाची शक्ति आणि अश्वत्थाम्याचें अस्त्रनैपुण्य तरी किती म्हणून वर्णावें ? काय ह्यांचें वीर्य आणि चातुर्य ? हे दोघे सृष्टिसंहारकर्ते यमच परस्परांशीं युद्ध करीत आहेत ! हे वीर म्हणजे प्रत्यक्ष रुद्र, रवि किंवा यमच असले पाहिजेत !" राजा धृतराष्ट्रा, सिद्धांचीं अशा प्रकारचीं भाषणें पुनः पुनः ऐकूं येऊं लागलीं. त्या-समयीं तेथें प्राप्त झालेल्या देवांनीं सिंहनाद केले. त्या दोघां वीरांचीं अद्भुत आणि अचिंत्य पराक्रमकृत्यें पाहून सिद्धचारणसमूह आश्चर्यचकित होऊन गेला. देव, सिद्ध आणि ऋषि यांनीं त्या योद्धयांची 'महाबाहो द्रौणे, तूं मोठा धन्य आहेस आणि भीमसेना, तूंहि तसाच धन्य आहेस !' अशी प्रशंसा केली !

इकडे त्या दोघां वीरांचें युद्ध चालूच होतें. त्यांनीं परस्परांवर डोळे वटारिले आणि एकमेकांना शक्य ती पीडाहि दिली ! त्यांचे डोळे क्रोधानें आरक्त झाले होते व ते परस्परांवर दांत-ओंठ खात होते ! त्या उभयांनीं परस्परांस बाणांनीं आच्छादून टाकिलें आणि एकमेकांचे ध्वज, सारथि आणि अश्व विद्ध केले ! त्या वीरांच्या त्या वज्रसार बाणांनीं उभयहि रणाग्रभागीं मूर्च्छित होऊन पडले ! अश्वत्थाम्याच्या सारथ्यानें अश्वत्थामा अचेतन पडल्याचें पाहून त्याला दूर नेलें ! तसेंच तो पांडववीर भीमसेन वरचेवर मूर्च्छित होत आहे, असें पाहून त्याच्या सारथ्यानें त्यालाहि रणांतून दूर नेलें ! १८. १५.

अध्याय १६ वा.

[१ अर्जुन-संशप्तकयुद्ध. २ अश्वत्थामार्जुनयुद्ध. ३ पुनः अर्जुनाचें संशप्तकांशीं युद्ध.]

(१) धृतराष्ट्र—संजया, अर्जुनाचें संशप्तकांशीं आणि दुसऱ्या राजांचें पांडवांशीं जें युद्ध झालें, त्याचें वर्णन कर! तसेंच अश्वत्थाम्याचें अर्जुनाशीं जें युद्ध झालें त्याचेंहि वृत्त मला निवेदन कर!

संजय—राजा, शत्रूंशीं झालेल्या संग्रामाचें मी यथातथ्य वर्णन करितों, ऐक. समुद्राप्रमाणें विस्तीर्ण संशप्तकांच्या सैन्यांत अर्जुनानें प्रवेश केला, तेव्हां त्या शत्रुमर्दन वीरानें महावाताप्रमाणें त्या सैन्यसागराला क्षुब्ध केलें! तीक्ष्ण भल्ल बाण टाकून त्यानें शत्रूंचीं मस्तकें उडविलीं! राजा, सुंदर नेत्र, भुंवया आणि दंत यांनीं सुशोभित तीं चंद्रबिंबासमान मुखकमलें नालबंधापासून वियुक्त होऊन भूतलावर पडलेलीं दिसूं लागलीं! त्या युद्धांत अर्जुनानें आपल्या तीक्ष्ण बाणांनीं शत्रूंचे पीळदार व दीर्घ बाहु तोडून टाकिले! ते बाहु चंदनागरूच्या उटीनें वासित झाले असून पंचमुखी सर्पाप्रमाणें शोभत होते. त्याप्रमाणें त्यानें शत्रूंचे सूत, ध्वज आणि चाप इत्यादिकांचा भल्ल बाणांनीं भंग केला. तसेंच पुष्कळ रथ, गज, अश्व, अश्वसादी आणि गजसादी यांवरहि सहस्रावधि बाण टाकून त्यांना यमसदनीं पाठविलें! अर्जुनानें केलेला संहार पाहून संशप्तक वीर क्षुब्ध झाले आणि वृषभांप्रमाणें गर्जना करीत अर्जुनावर धांवून आले! नंतर त्यांनीं आपणावर प्रहार करणाऱ्या त्या अर्जुनावर सारखी बाणवृष्टि केली! तें अर्जुन-संशप्तकांचें युद्ध अंगावर रोमांच उभे करणारें झालें! त्रैलोक्यविजयाच्या इच्छेनें दैत्यांशीं झालेल्या इंद्रयुद्धासमान तें युद्ध होतें. अर्जुनानें अस्त्रांनीं अस्त्रांचें निवारण केलें आणि पुष्कळ बाणांनीं विद्ध करून शत्रूंचा प्राण घेतला! त्यानें शत्रूंचे धूर्दंड, चक्रें, आंस इत्यादिकांचा नाश केला! अर्जुनाचा तो पराक्रम पाहून सर्वांस मोठें आश्चर्य वाटलें. शत्रु भयग्रस्त होऊन गेले. त्यावेळीं अर्जुनानें संपादन केलेला विजय सहस्रावधि महारथ्यांच्या बरोबरीचा होता. तो पाहून सिद्ध, देवर्षि आणि चारण ह्यांनीं त्याची स्तुति केली. देवदुंदुभि वाजूं लागले आणि कृष्णार्जुनांच्या मस्तकावर पुष्पवृष्टि झाली! तेव्हां आकाशवाणी झाली कीं, " चंद्र, अग्नि, वायु आणि सूर्य यांची कांति, दीप्ति, बल व द्युति नित्य धारण करणारे वीर म्हणजे हे कृष्णार्जुनच होत! एक रथांत

बसलेले हे वीर ब्रह्मा व ईशान यांप्रमाणें अजय्य आहेत ! सर्व प्राण्यांत श्रेष्ठ असे हे नरनारायण आहेत!" हे भारता, ती आकाशवाणी ऐकून अश्वत्थामा मोठ्या दक्षतेनें रणांत कृष्णार्जुनांवर धांवून गेला ! अर्जुन शत्रूंवर प्राणहारक बाणवृष्टि करीत आहे, असें पाहून अश्वत्थाम्यानें आपला शरयुक्त हात वर करून अर्जुनाला हंसत म्हटलें, "अर्जुना, मी पूज्य अतिथि तुजकडे आलों आहें ! तुला वाटल्यास मला युद्धातिथ्य अर्पण कर !"

(२) अशाप्रकारें युद्धाची इच्छा करून द्रौणीनें युद्धार्थ अर्जुनाला आह्वान केलें. त्यामुळें अर्जुनाला मोठी धन्यता वाटली आणि तो कृष्णाला म्हणाला, "संशप्तक मला वध्य आहेत आणि द्रोणपुत्र युद्धार्थ आह्वान करीत आहे. तरी अशावेळीं मीं काय करावें, तें मला सांग ! तुला मानत असेल, तर आधीं अतिथिसत्कार करीन व मग संशप्तकांचा वध करीन !" हें ऐकून कृष्णानें अर्जुनाला द्रोणपुत्राजवळ नेलें. कारण अश्वत्थाम्यानें वीराप्रमाणें अर्जुनाला युद्धार्थ केलेलें आह्वान स्वीकारून यज्ञाकरितां वायु जसा इंद्रास घेऊन जातो, तसा अर्जुनाला कृष्ण अश्वत्थाम्याकडे घेऊन गेला !

नंतर कृष्ण अश्वत्थाम्याला बोलला, "अश्वत्थामन्, स्थिर चित्तानें तूं बाण सोड, व तुजवर येतील ते सहन कर ! यजमानाच्या ऋणांतून मुक्त होण्याला अनुचरांना योग्य काल हाच आहे. विप्रांच्या विवादाचा निर्णय सूक्ष्म असल्यामुळें थोडक्यांत होतो; परंतु क्षत्रियांचा वाद युद्धांतील जयापजयावर अवलंबून असतो, यासाठीं तूं मूर्खपणानें अर्जुनापासून ज्या दिव्य सत्काराची अपेक्षा करीत आहेस, तो मिळविण्यासाठीं तूं त्याच्याशीं मोठ्या दक्षतेनें युद्ध कर !"

अश्वत्थाम्यानें कृष्णाचें हें भाषण ऐकून त्यावर 'ठीक आहे,' असें उत्तर दिलें आणि त्यानें कृष्णावर साठ व अर्जुनावर तीन बाण मारले. तेव्हां अर्जुनानें संतप्त होऊन तीन बाणांनीं त्याचें धनुष्य छेदिलें ! अश्वत्थाम्यानें नंतर दुसरें दृढतर धनुष्य घेतलें आणि तें सज्ज करून त्यानें कृष्णार्जुनांवर बाणवृष्टि सुरू केली. त्यानें कृष्णावर तीनशें व अर्जुनावर एकसहस्र बाण सोडले ! नंतर आपलें आसन स्थिर करून त्यानें अर्जुनावर कोट्यवधि बाण टाकले ! हे मारिषा, त्यावेळीं आपल्या तूणीरांतून, धनुष्यापासून, प्रत्यंचेपासून, बाहूपासून आणि हस्तादिकांपासून त्यानें कृष्णार्जुनांवर सारखे बाण टाकून त्यांस विद्ध केलें आणि महामेघाप्रमाणें मोठ्यानें गर्जना केली ! ती ऐकून अर्जुन कृष्णाला बोलला,

"माधवा, या गुरुपुत्राचें माझ्याविषयीं किती दुष्टत्व आहे पहा! यानें आमच्यावर बाण टाकिले आणि तेवढ्यावरूनच आम्ही मृत झालों, असा खोटा समज यानें करून घेतला आहे. परंतु त्याचा हा समज मी आपल्या अंगच्या बलसामर्थ्यानें नाहींसा करितों!" असें बोलून अर्जुनानें शरवृष्टि करून अश्वत्थाम्याच्या प्रत्येक बाणाचे तीन तीन तुकडे केले आणि त्या योगानें सूर्य नीहाराचा नाश करितो, त्याप्रमाणें त्याच्या बाणांचें निवारण केलें!

(३) धृतराष्ट्रा, अर्जुनानें पुनः संशप्तकांचे अश्व, सारथि, रथ, गज, पदाति आणि ध्वज यांवर बाण टाकले! त्यावेळीं कोणत्याहि रूपानें तेथें असणाऱ्या प्रत्येकाला आपण अर्जुनाच्या बाणांनीं व्याप्त झालों असल्याचें दिसलें. अर्जुनाच्या गांडीवापासून मुक्त झालेले बाण अगदीं जवळच्या किंवा कोसभर लांब असलेल्या वीराचा किंवा गजाचा सहज नाश करण्याइतके समर्थ होते. परशूंनीं तोडलेले मोठमोठे वृक्ष जसे वनांत कोसळून पडतात, त्याप्रमाणें मत्त गजांच्या शुंडा रणांत पडूं लागल्या! नंतर सादींसह ते पर्वतप्राय गजहि पडूं लागले! त्यासमयीं इंद्रवज्रानें चूर्ण केलेले पर्वतच खालीं पडत असल्याचा भास झाला. नंतर अर्जुनानें वेगवत्तर अश्व जोडलेल्या शत्रूंच्या रथांचें चूर्ण केलें आणि त्यांतील युद्धदुर्मद वीरांचा नाश केला! त्या युद्धांत धनंजयानें शत्रूकडील अश्वसादी व पत्ती यांचा संहार केला! अशारीतीनें त्या अर्जुनरूपी प्रलयकालच्या सूर्यानें संशप्तकमहार्णवांतील अशोष्य जलाचें आपल्या शरकिरणांनीं शोषण केलें!

राजा, नंतर अर्जुनानें तो द्रौणि महाशैल आपल्या वज्रसदृश बाणांनीं पुनः विदीर्ण करून टाकिला! तेव्हां अश्वत्थामा संतप्त होऊन त्यानें आपले बाण अर्जुनावर, त्याच्या रथावर आणि अश्वांवर सोडले! त्या बाणांचें पार्थानें तत्काल नाराच बाणांनीं निवारण केलें! मग अश्वत्थाम्यानें अर्जुनावर आपल्या शस्त्रांचा प्रहार सुरू केला! तेव्हां अर्जुनानें अपांक्तांना सोडून दाता जसा पांक्तेय याचकांचा स्वीकार करतो, त्याप्रमाणें आपल्याकडे आलेल्या सत्पात्र अतिथीच्या स्वागतार्थ संशप्तकांना सोडून दिलें! ८. १६.

---

*

अध्याय १७ वा.

[१ पुनः अश्वत्थामार्जुनयुद्ध. २ पुनः संशप्तकयुद्ध. ३ अश्वत्थाम्याशीं युद्ध व त्याचा पराजय.]

(१) **संजय**—नंतर शुक्र व अंगिरस यांसमान बलशाली अश्वथामार्जुनांचें युद्ध जुंपलें. आपल्या दीप्त शरकिरणांनीं त्यांनीं परस्परांस इतकें संतप्त केलें कीं विमार्गस्थ ग्रहासारखा त्यांपासून सर्व लोकांस त्रास होऊं लागला. अर्जुनानें अश्वत्थाम्याच्या भ्रुकुटींमध्यें एक नाराच बाण इतक्या आवेशानें मारला कीं, तो ऊर्ध्वगति रवीप्रमाणें दिसूं लागला! अश्वत्थाम्यानेंहि शेंकडों बाण कृष्णार्जुनांवर टाकिले! तेव्हां रश्मिजालानें व्याप्त झालेल्या प्रलयकालीन सूर्याप्रमाणें ते दोघे वीर दिसूं लागले! नंतर अर्जुनानें अश्वत्थाम्यावर सर्व बाजूंनीं अस्त्रांचा वर्षाव केला आणि वज्र, अग्नि किंवा यमदंड यांसदृश प्राणहारक बाणांनीं त्यावर वृष्टि चालविली! त्यावर त्या रौद्ररूपी अश्वत्थाम्यानें कृष्णार्जुनांच्या मर्मस्थळीं आपले तीक्ष्ण बाण इतक्या वेगानें मारिले कीं, प्रत्यक्ष मृत्यूलाहि त्यांच्या योगानें व्यथा झाली असती! अर्जुनानें द्रौणीच्या बाणांचें निवारण केलें आणि त्याच्या अश्वांवर, सारथ्यावर आणि ध्वजावर दुप्पट सुपुंख बाण टाकून तो पुनः संशप्तकांच्या सैन्याकडे वळला!

(२) अर्जुनानें संशप्तकांशीं युद्ध सुरू करून त्यांचीं धनुष्यें, बाण, तूणीर, धनुर्ज्या, बाहु, हस्तगत शस्त्रें, अश्व, रथांतील पुष्पें आणि भूषणें, तसेंच त्यांचीं प्रिय कवचें आणि मस्तकें या सर्वांवर बाण मारून त्यांचा विध्वंस केला! जे संशप्तक वीर अर्जुनावर चालून आले, त्यांचे शस्त्रास्त्रांनीं सज्ज रथांवर, अश्वांवर आणि गजांवर अर्जुनानें असा बाणवर्षाव केला कीं, त्यानें रथादिकांचा नाश होऊन आंत बसलेल्या वीरांसह ते बाण रणभूमीवर येऊन पडले! भल्ल आणि अर्धचंद्राकार बाणांनीं छेदलेल्या नरमस्तकांनीं भूमितल व्याप्त होऊन गेलें! तीं मस्तकें कमल, सूर्य किंवा चंद्र यांप्रमाणें तेजःपुंज दिसत असून किरीट, माला आणि अलंकार यांनीं शोभायमान झालेलीं दिसत होतीं. तीं तोडलेलीं मस्तकें पाहून कलिंग, वंग, अंग व निषाद देशांतील योद्धे दैत्यांचा गर्वभंग करणाऱ्या अर्जुनाच्या वधाच्या इच्छेनें त्यावर धांवून आले! ते वीर गजासुरासारख्या बलसंपन्न गजांवर आरूढ झाले होते! अर्जुनानें त्या गजांच्या शुंडा छेदून टाकिल्या आणि वर आरूढ झालेल्या वीरांचीं कवचें व चर्में (ढाली) भग्न केलीं, ध्वजाचा

आणि पताकांचा विध्वंस केला आणि शेवटीं त्यांचे प्राणहि घेतले! अशारीतीनें ते वीर वज्रहत गिरिशृंगांप्रमाणें खालीं पडले!

(३) अशा रीतीनें अर्जुनानें संशप्तकांचा नाश केल्यावर प्रातःकालच्या नव-सूर्याप्रमाणें शोभणारे बाण त्यानें अश्वत्थाम्यावर सोडले ! नंतर उदयास येणाऱ्या सूर्याला ज्याप्रमाणें वायूनें महाभ्रजालानें आच्छादून टाकावें, त्याप्रमाणें त्यानें आपलें शरजाल टाकून अश्वत्थाम्याला त्याखालीं झांकिलें. द्रोणपुत्रानें आपल्या तीक्ष्ण बाणांनीं त्याचें निवारण केलें. त्यानें कृष्णार्जुनांस बाणाच्छादित करून मोठ्यानें गर्जना केली! ती गर्जना ग्रीष्मकालाच्या अंतीं आकाशांत चंद्र-सूर्यांना व्यापून टाकणाऱ्या मेघांच्या गर्जनेसारखी होत होती! नंतर अर्जुनानें शत्रूंनीं केलेल्या बाणांधकाराचा नाश करून त्या अश्वत्थाम्याला व त्याबरोबर तेथें असलेल्या तुझ्या इतर वीरांवर सुपुंख बाण मारले! त्यावेळीं अर्जुन भात्यांतून बाण केव्हां काढीत असे, धनुष्याला केव्हां जोडीत असे व शत्रूवर केव्हां सोडीत असे हें कोणालाहि कळत नसे. परंतु रथ, नाग, अश्व, पदाति यांच्या देहांत बाण शिरून ते मरून पडत असल्यानें मात्र दृग्गोचर होत असे! तेव्हां अश्वत्थाम्यानें त्वरा करून उत्तम प्रकारचे दहा नाराच बाण धनुष्याला जोडले आणि ते एका बाणाप्रमाणें कृष्णार्जुनांवर सोडले. त्यांपैकीं पांच बाणांनीं अर्जुन विद्ध झाला आणि इतर पांचांनीं कृष्णहि विद्ध झाला! याप्रमाणें ते सर्व नरश्रेष्ठ कृष्णार्जुन बाणविद्ध झाले व त्यांच्या शरीरांतून रक्तस्राव होऊं लागला! तेव्हां धनुर्वेदविशारद अश्वत्थाम्याकडून कृष्णार्जुन पराभूत होऊन हत झाले असें सर्वांस वाटलें!

नंतर कृष्ण अर्जुनाला म्हणाला, "तुझ्या हातून हा प्रमाद कसा होत आहे तें मला समजत नाहीं! आधीं ह्या वीराचा वध कर! व्याधीवर वेळींच उपाय न केल्यास ती कष्टावर होते, हें लक्ष्यांत ठेव."

समानार्थक उतारा—कदा नेणों ओढी, शरधिंतुनि काढी शर कदा, ।
कदा धन्वीं जोडी, वरिवरिहि सोडी तरि कदा; ॥
विपक्षाच्या वक्षावरि विवरलक्षास्तव रणीं, ।
कळे राजेंद्राची त्वरित शरसंधानकरणी. ॥

—र. पंडितकृत नलोपाख्यान.

अर्जुनानें कृष्णाचें बोलणें मान्य केलें आणि मोठ्या सावधपणें द्रोणपुत्रावर त्यानें बाण सोडले! त्या बाणांनीं चंदनाची उटी दिलेले त्याचे बाहु, वक्षःस्थल, शिर आणि त्याच्या मांड्या विद्ध झाल्या. त्या बाणांनीं त्याच्या अश्वांचे रश्मि छेदिले आणि त्यांनाहि विद्ध केलें. त्यावेळीं त्या अश्वांनीं अश्वत्थाम्याला दूर पळवून नेलें! अश्वांनीं वायुवेगानें अश्वत्थाम्याला असें दूर नेलें असतां पार्थशरांनीं विद्ध झालेल्या त्या वीरानें विचारपूर्वक 'पार्थाशीं पुनः आपण कधींहि युद्ध करणार नाहीं' असें आपल्या मनाशीं ठरविलें! त्या अंगिरसकुलश्रेष्ठाला असें कळून आलें कीं, कृष्णार्जुन असतील तिकडेच सर्वदा जय असावयाचा! असा मनाशीं निश्चय करून अश्वत्थाम्यानें आपले घोडे आंवरिले आणि रथ, अश्व व नर यांची एकच गर्दी होऊन राहिलेल्या कर्णसैन्यांत प्रवेश केला. त्या विरोधी वीराला अश्वांनीं दूर पळवून नेलें, हें जणुंकाय मंत्रौषधींनीं शरीरांतून व्याधि काढून टाकल्यासारखें भासलें! नंतर कृष्णार्जुन पुनः संशप्तकांवर धांवून गेले! त्यावेळीं रथावरील पताका वायूनें फडकत असून रथचक्रांचा ध्वनि जलौघाच्या निनादाप्रमाणें होत होता! ८. १७.

अध्याय १८ वा.

[१ मगधापति दंडधाराचा वध. २ दंडाचा वध.]

(१) संजय—राजा धृतराष्ट्रा, इतक्यांत पांडवसेनेच्या उत्तरेकडील बाजूला रथ, गज, अश्व आणि पत्ति यांचा दंडधार राजा वध करीत असल्यामुळें मोठा कोलाहल उत्पन्न झाला. तें पाहून कृष्णानें आपला रथ मागें फिरविला आणि गरुडाप्रमाणें वेगवत्तर आपल्या अश्वांना हांकीत अर्जुनाला तो बोलला, "अर्जुना, हा मगधाधिपति आपल्या पराक्रमी दंतीच्या बलावर मोठा सामर्थ्यवान् होऊन राहिला आहे! विद्या आणि सामर्थ्य यांमध्यें तो भगदत्तासमान आहे. म्हणून तूं आधीं त्याचा वध कर आणि मग संशप्तकांस मारून टाक!" हें बोलत असतांच कृष्णानें आपला रथ दंडधाराच्या अगदीं समीप आणून ठेवला!

मगधाधिपति दंडधार हा गजयुद्धांत मोठा निष्णात होता. आदित्यादि ग्रहांमध्यें केतूप्रमाणें तो असह्यपराक्रमी होता. हा धूमकेतु जसा सर्व पृथ्वीला तापदायक होत असतो, त्याप्रमाणें सर्व पांडवसेनेला नित्य पीडा देत असे! गजासुराप्रमाणें अमितविक्रमी दंडधार महामेघाप्रमाणें गर्जणाऱ्या व शत्रूंचा नाश कर-

णाऱ्या आपल्या गजावर आरूढ होऊन बाणांनीं रथ, अश्व, गज आणि पदाति यांच्या सहस्त्रावधि समुदायांचा संहार करीत असे ! तो दंडधाराचा गजहि शत्रूकडील रथ, अश्व आणि सारथि यांना आपल्या पायांखालीं चिरडून टाकीत असे ! पोलादी कवचें व सुंदर अलंकार धारण करणाऱ्या वीरांचा अश्व व पदाति यांसह वध करून नंतर तो दंडधार त्यांना आपल्या त्या बलिष्ठ व मदोन्मत्त दंतीकडून देवनळाप्रमाणें तुडवून टाकीत असे !

नंतर ज्यामध्यें प्रत्यंचेचे व रथनेमींचे मोठे निस्वन होत आहेत; मृदंग, भेरी, व शंख यांचे निनाद घुमत आहेत, त्याचप्रमाणें हजारों रथ, अश्व आणि गज यांचा कलकलाट सुरू आहे, अशा त्या सैन्यांत दंडधाराच्या गजाकडे अर्जुनानें आपला रथ फिरविला. तेव्हां दंडधारानें अर्जुनावर बारा, कृष्णावर सोळा आणि प्रत्येक अश्वावर तीन तीन बाण टाकून त्यानें हंसतहंसत मोठी गर्जना केली ! अर्जुनानें एक भल्ल बाण टाकून मौर्वी-बाणसहित त्याचें धनुष्य छेदिलें आणि त्याच्या अलंकृत ध्वजाचाहि भंग केला ! नंतर त्यानें दंडधाराच्या गजेंद्राचे हस्तिपक आणि पादरक्षक यांचाहि वध केला ! तें पाहून मगधाधिपति फारच संतप्त झाला आणि त्यानें आपला घातुक मदोन्मत्त दंती वायुवेगानें अर्जुनावर सोडला ! कृष्णार्जुनांचा क्षोभ करण्याकरितां त्यांवरहि त्यानें तोमर टाकिले. तेव्हां अर्जुनानें शुंडेसमान दंडधाराचे बाहु आणि पूर्णचंद्राप्रमाणें शोभणारें त्याचें मुखकमल ह्यांवर तीन तीक्ष्ण बाण टाकून तीं एकदम तोडून टाकिलीं ! नंतर त्यानें शेंकडों बाण त्याच्या दंतीवर टाकले ! तेव्हां सुवर्णकवच धारण करणारा तो गजेंद्र अर्जुनाच्या कांचनालंकृत बाणांनीं विद्ध झाला ! तेव्हां रात्रीं दावानलानें प्रज्वलित झालेल्या लतावृक्षांनीं शोभणाऱ्या पर्वताप्रमाणें तो शोभूं लागला ! बाणांच्या वेदनांनीं विव्हल होऊन तो द्विरद मेघगर्जनेप्रमाणें मोठमोठ्यानें आक्रोश करूं लागला आणि चालतांना मूर्च्छा येऊन पडूं लागला ! शेवटीं अत्यंत व्याकुल होऊन वज्रहत गिरीप्रमाणें तो आपल्या हस्तिपकासह मृत होऊन भूमीवर पडला !

(२) रणांगणावर दंडधाराचा वध झाल्यावर त्याचा बंधु दंड हा कृष्णार्जुनांच्या वधाची इच्छा धरून त्यांजवर चालून आला ! दंडाचा हत्ती हिमाप्रमाणें शुभ्र वर्णाचा असून त्यानें सुवर्णाच्या माला धारण केल्या होत्या ! त्याचें शरीर हिमाद्रीच्या शिखराप्रमाणें शोभत होतें ! नंतर दंडानें सूर्यकरांप्रमाणें तीन तीक्ष्ण तोमर कृष्णावर व पांच अर्जुनावर मारले आणि मोठ्यानें गर्जना केली !

अर्जुनानें क्षुरप्र बाणांनीं त्याचे बाहु छेदून टाकिले ! ते बाहु चंदनलिप्त असून त्यांवर अंगदें शोभत होतीं व हातांत तोमर धारण केलेले होते ! ते भुज दंती-वरून खालीं पडले असतां गिरिशिखरावरून दोन सुंदर सर्प खालीं पडल्याचा भास झाला ! नंतर अर्जुनानें एका अर्धचंद्र बाणानें दंडाचें मस्तक तोडून टाकतांच तें धाडकन् जमिनीवर पडलें ! तेव्हां रक्तानें माखलेलें त्याचें शरीर अस्ताचलावरून पश्चिमदिग्भागावर पतन पावणाऱ्या सूर्याप्रमाणें दिसूं लागलें ! नंतर अर्जुनानें सूर्यकरांप्रमाणें दीप्तिमंत बाण घेऊन त्या शुभ्र मेघसदृश दंडाच्या गजावर टाकले ! त्या योगानें वज्रहत हिमाद्रिशिखराप्रमाणें तो नागेंद्र चीत्कार करीत भूमीवर पडला ! तेव्हां त्या दोघां बंधूंसमान जे बलवत्तर वीर त्या सैन्यांत होते ते अर्जु-नावर धांवून आले. त्यांचीहि गति दंडधार व त्याचा बंधु दंड यांप्रमाणेंच होऊन ते व त्यांचे द्विरद पतन पावले ! अशा रीतीनें शत्रूचे प्रचंड सैन्याचा नाश झाला ! त्या सैन्यांत शत्रूंचा वध करूं इच्छिणारे गज, अश्व, सारथि आणि पदाति एक-मेकांवर तुटून पडले आणि परस्परांना मारीत असतांना मृत्युमुखीं पडले !

राजा, नंतर अर्जुनाच्या सैनिकांनीं त्याला वेष्टून म्हटलें, " अर्जुना, सर्व लोक ज्याला मृत्यूसमान भीत होते, त्या रिपूचा आज तूं नाश केला आहेस, हें आमचें मोठें सुदैवच होय. शत्रूंपासून पीडित झालेल्या आम्हां लोकांचें रक्षण आज तुझ्या हातून झालें नसतें, तर हे अरिसूदना, आपणांला होणारा आनंद त्यांस झाला असता ! " हें सुहृदांचें भाषण ऐकून अर्जुनाच्या मनाला मोठा आनंद झाला व त्यानें त्यांचा अनुरूप सत्कार करून तो पुनः संशप्त-कांच्या नाशाकरितां निघून गेला ! ८. १८.

अध्याय १९ वा.

[१ संकुलयुद्ध. २ कृष्णाचें अर्जुनाला प्रोत्साहनपर भाषण.]

(१) संजय—धृतराष्ट्रा, अर्जुन पुनः संशप्तकांकडे वळल्यावर मंगळ वक्र व अतिवक्र गतींत असतां जसा मोठा नाश करितो, त्याप्रमाणें त्यानें संशप्तकां-वर बाण टाकून त्यांचा भयंकर संहार केला ! हे राजन्, पार्थाच्या बाणांनीं हत झालेले नर, अश्व, रथ आणि गज यांपैकीं कित्येक पळाले, कित्येक विह्वल होऊन पडले, कित्येकांचा नाश झाला, कित्येक पतन पावले व कित्येक दुःखग्रस्त झाले ! त्या समरांत अर्जुनाशीं जे योद्धे युद्ध करीत होते, त्यांजवर त्यानें भल्ल, क्षुर, अर्धचंद्र,

वत्सदंत या बाणांनीं प्रहार करून त्यांचे अश्व, अश्वसादी, सारथि, ध्वज, चाप, बाण, हस्त, हस्तांतील शस्त्रें, बाहु आणि मस्तकें तोडून टाकलीं ! ज्याप्रमाणें एखाद्या पुष्पवती धेनूनिमित्त एका वृषभावर दुसरे पुष्कळ वृषभ येऊन पडतात, त्याप्रमाणें शतावधि व सहस्रावधि वीर अर्जुनावर तुटून पडले ! तें त्यांचें युद्ध अंगावर रोमांच उभे करणारें असें झालें ! त्रैलोक्यविजयाच्या इच्छेनें दैत्यांचें असें इंद्राशीं युद्ध झालें, तसेंच तें युद्ध झालें ! त्या युद्धांत उग्रसेनपुत्रानें सर्पाप्रमाणें तीन बाण अर्जुनावर टाकले, परंतु अर्जुनानें त्याचें शिर तत्काल धडापासून वेगळें केलें ! तेव्हां ते संशप्तक संतप्त होऊन वायुप्रेरित मेघ जशी वर्षाकालांत हिमालय पर्वतावर वृष्टि करितात, त्याप्रमाणें त्यांनीं त्या अर्जुनावर चारी बाजूंनीं अनेक प्रकारच्या शस्त्रांनीं वृष्टि केली !

राजा धृतराष्ट्रा, अर्जुनानें आपल्यावर आलेल्या अस्त्रांचें अस्त्रांनींच निवारण केलें व आपल्यावर चालून आलेल्या वीरांवर बाणवृष्टि करून त्या सर्वांना विद्ध केलें ! त्यानें शत्रुरथांचे त्रिवेणुसंघात तोडून टाकले, अश्व मारले, सारथ्यांचा वध केला, हातांतील तूणीरांचा भंग केला, रथचक्रें आणि ध्वज यांचा विध्वंस केला, रथबंधनें व रथांचे आंस छेदून टाकिले, रथांचे तळ तोडले आणि सर्व युद्धसामुग्रीचा नाश केला ! अर्जुनानें समरांत रथादिकांचा जो नाश केला, तो पाहून अग्नीनें, वायूनें किंवा जलानें धनी लोकांच्या गृहांची जी स्थिति होते, तशी अवस्था तेथें दृष्टीस पडली ! त्यावेळीं अर्जुनानें वज्रसमान किंवा विद्युल्लतेसमान तीक्ष्ण बाण टाकून गजांचीं मर्मस्थळें फोडून टाकलीं ! त्यामुळें ते गज कोसळून खालीं जमिनीवर पडले ! त्याच्या बाणांनीं पीडित अनेक अश्व सादींसह खालीं पडले ! त्यांनीं जिभा बाहेर काढल्या होत्या, ते रक्तानें माखले होते व व्याकुल होऊन त्यांनीं डोळे पांढरे केले होते ! अर्जुनानें नाराच बाण टाकून जेव्हां नर, अश्व आणि गज यांच्यावर प्रहार सुरू केला, तेव्हां हे मारिषा, ते बाणविद्ध होऊन इकडेतिकडे भटकूं लागले आणि भयग्रस्त होऊन अडखळून पडूं लागले ! त्या युद्धांत वज्र, अशनि किंवा विष यांसारखे अनेक प्राणघातक बाण मारून इंद्रानें जसा दानवांचा संहार केला, त्याप्रमाणें अर्जुनानें शत्रुसैन्याचा केला. मोलवान् कवचें आणि अलंकार धारण केलेले, अनेक प्रकारचीं वस्त्रें परिधान केलेले, आणि नानाप्रकारचीं आयुधें घेतलेले वीर अर्जुनाच्या बाणांनीं विद्ध होऊन रथध्वजांसह खालीं पडले ! अशाप्रकारें पार्थाहातीं रणांगणांत पतन पावलेले पुण्य-

कर्मी, कुलवान् आणि कीर्तिमान् वीर आपल्या सत्कर्मांच्या योगानें स्वर्ग लोकाला गेले !

(२) हे राजन्, नंतर तुझ्या पक्षाकडील नानादेशाधिपति क्रोधाला चढून त्या रथिश्रेष्ठ अर्जुनावर धांवून आले ! त्यांच्या चतुरंग सैन्यांतील योद्धयांनीं अर्जुनाच्या वधाच्या इच्छेनें त्यावर अनेक प्रकारच्या आयुधांचे प्रहार केले. त्या योधरूप महामेघांनीं जी बाणरूप जलवृष्टि केली, तिचा तीक्ष्ण शरांनीं त्या अर्जुनमारुतानें तत्काल संहार केला ! तेव्हां अश्व, पत्ति, गज आणि रथ यांनीं युक्त आणि शस्त्रौघानें ओतप्रोत भरलेला सेनासमुद्र तरून जाण्याच्या इच्छेनें शत्रूंवर बाणवृष्टि करणाऱ्या अर्जुनाला श्रीकृष्ण बोलला, " अनघा पार्था, तूं कसली क्रीडा करीत बसला आहेस ? ह्या संशप्तकांना आधीं मारून टाक आणि नंतर कर्ण-वधाची त्वरा कर ! " त्यावर अर्जुनानें 'ठीक आहे,' असें उत्तर देऊन अवशिष्ट राहिलेल्या संशप्तकांवर बाणवृष्टि करून दैत्यांचा संहार करणाऱ्या इंद्राप्रमाणें त्यानें त्यांचा नाश केला ! तो भात्यांतून केव्हां बाण काढीत असे आणि धनुष्या-वर केव्हां जोडीत असे इत्यादि प्रकार लक्ष्यपूर्वक अवलोकन करणाऱ्यांना सुद्धां समजत नसे ! हे भारता, तें पाहून कृष्णसुद्धां आश्चर्यचकित होऊन गेला. ज्याप्रमाणें हंसांनीं सरोवरांत प्रवेश करावा, त्याप्रमाणें अर्जुनाचे सूर्यकिरणां-प्रमाणें तेजस्वी बाण शत्रुसैन्यांत प्रवेश करीत आणि शत्रूंचा संहार करून मग रणभूमीवर येऊन पडत ! हा सर्व जनक्षय चाललेला पाहून श्रीकृष्ण अर्जु-नाला बोलला—

कृष्ण—हे पार्था, भारतीय वीरांच्या व पृथ्वीवरील राजांच्या महाभयंकर क्षयाचें मूळ कारण म्हणजे हा दुर्योधनच होय. हे भारता, धनुर्धरांचीं रणांगणा-वर पडलेलीं सुवर्णपृष्ठ धनुष्यें, अलंकार आणि तूणीर पहा ! तसेच हे सन्नतपर्व बाण आणि सर्पासारखे प्राणहरण करणारे नाराच बाण व हेमालंकृत चित्रविचित्र तोमरें सर्वत्र पसरलीं आहेत, तीं पहा ! हीं सुवर्णभूषित चर्में (ढाली), हे स्वर्ण-मंडित प्रास, ह्या कनकसंस्कृत शक्ति, जांबूनदाचे पट्टयांनीं बद्ध झालेल्या ह्या गदा, ह्या स्वर्णमय ऋष्टि, हे सुवर्णखचित पट्टिश, हे सुवर्णभूषित दांड्यांचे परश्वध, हे परिघ, हे भिंदिपाल (गोफणी), ह्या भुशुंडी इत्यादि आयुधें घेऊन जयाच्या इच्छेनें युद्ध करणारे हे वीर मृत झाले असूनहि जीवंत दिसत आहेत. गदांच्या प्रहारानें ज्यांचीं गात्रें चूर्ण झालीं आहेत, मुसलांनीं ज्यांचीं मस्तकें भिन्न झालीं आहेत आणि गज, अश्व किंवा रथ यांखालीं तुडविले गेलेले हे

सहस्रशः वीर पहा! मनुष्यें, गज, अश्व यांचीं शरीरें शर, शक्ति, ऋष्टि, तोमर इत्यादि आयुधांनीं छिन्न होऊन त्यांतून रक्तप्रवाह चालू आहेत! आणि अशा-प्रकारच्या प्रेतांनीं हें रणांगण कसें आच्छादून गेलें आहे पहा! लहानलहान सुवर्णाच्या घंटानीं सुशोभित हे भग्न झालेले रथ पहा! रक्तानें माखलेले हे अश्व पहा! रथांचे तळभाग कसे भग्न झाले आहेत ते येथें पहा! हे तूणीर, पताका आणि हे विविध ध्वज पहा! योद्ध्यांचे सर्वत्र पडलेले शुभ्रवर्ण महा-शंख पहा! हे जिह्वा बाहेर काढून पर्वतांसमान पडलेले गज पहा! ह्या चित्र-विचित्र वैजयंती पहा! हे मृत गजयोद्धे पहा! हीं फाटून गेलेलीं गजांवरील आसनें पहा! ह्या पतन पावलेल्या गजांवरील चूर्ण झालेल्या घंटा पहा! वैडूर्य-मण्यांनीं ज्यांचे दंड भूषित केले आहेत असे हे पडलेले अंकुश पहा! अश्व-सादींच्या हस्तांतील ध्वजांचे अग्रभागीं लावलेलीं जरींचीं वस्त्रें पहा! राजे-लोकांचे चूडामणि, विचित्र माला, कांचनाचीं छत्रें, चामरें आणि व्यजनें सर्वत्र पडून राहिलेलीं पहा! ही मही सुंदर कुंडलांनीं विराजित आणि चंद्राप्रमाणें किंवा नक्षत्रांप्रमाणें शोभायमान वीरमस्तकांनीं आच्छादित झालेली पहा! रणांगणा-वर पडलेलीं राजांचीं शिरकमलें पहा! जणुंकाय तारागणांनीं आणि चंद्रप्रभेनें विराजित आकाशांतील दीप्तिमंत नक्षत्रमालाच आहे असें वाटत आहे. अर्जुना, हें सर्व कर्म रणांगणावर तूं केलें असून तें तुला योग्यच आहे! एवढा पराक्रम देवराज इंद्राच्या हातून घडल्यास त्याचीहि स्वर्गांत अशीच कीर्ति होईल!

असें बोलून अर्जुनाला युद्धभूमि दाखवीत कृष्ण चालला असतां दुर्यो-धनाच्या सैन्यांत मोठा कोलाहल ऐकूं आला. शंख, दुंदुभि, भेरी आणि पणव यांचा ध्वनि होऊं लागला; तसेंच रथ, अश्व, गज आणि शस्त्रें यांचाहि दारुण खणखणाट सुरू झाला. नंतर कृष्णानें वायुवेगानें अर्जुनाचा रथ सैन्यांत नेला, तों पांड्यानें तुझ्या सैन्यांत मोठा धुमाकूळ उडविल्याचें पाहून त्याला मोठें आश्चर्य वाटलें! त्या अस्त्रविशारदानें रणांत नानाविध बाणांच्या योगानें आयुष्याच्या अंतीं यमाप्रमाणें शत्रूंकडील प्रमुख वीरांचा वध केला! त्यानें आपल्या तीक्ष्ण बाणांनीं गज, अश्व आणि मनुष्यें यांचीं शरीरें बाणांनीं विद्ध करून त्यांचा वध केला! शत्रूंकडील वीरांनीं पांड्यावर अस्त्रें, शस्त्रें आणि बाण सोडले! त्या सर्वांचें त्यानें निवारण केलें आणि शक्रानें जसा असुरांचा वध केला, त्याप्रमाणें पांड्यानें सर्व शत्रूंना मारून टाकलें! ८. १९.

अध्याय २० वा.

[१ पांड्यराजवृत्तविषयक धृतराष्ट्राचा प्रश्न व संजयाचें उत्तर. २ पांड्याचा वध.]

(१) धृतराष्ट्र—संजया, ह्या लोकविश्रुत वीराचें वृत्त तूं मला पूर्वीच सांगितलें आहेस. परंतु संग्रामांत त्यानें केलेल्या पराक्रमाचें वर्णन तूं केलें नाहींस; यास्तव आज तूं त्या वीराच्या विक्रमांचें सविस्तर निवेदन कर ! तसेंच त्याचें चातुर्य, प्रभाव, वीर्य, आकारमान आणि दर्प यांचेंहि कथन कर !

संजय—भीष्म, द्रोण, कृप, अश्वत्थामा, कर्ण हे सर्व वीर धनुर्विद्याविशारद असल्याचें तुला माहीत आहेच. ह्या सर्व महारथांना आपल्या वीर्यानें हा तुच्छ मानीत असे. कोणीहि राजा आपल्या बरोबरीचा आहे, असें त्याला वाटत नसे. इतकेंच नव्हे, तर भीष्म-द्रोणांशींहि आपली तुलना कोणीं केल्याचें त्यास रुचत नसे. आपल्या अंगीं श्रीकृष्ण आणि अर्जुन यांहून न्यूनता असल्याचें त्याला मान्य नव्हतें. असा तो नृपश्रेष्ठ शस्त्रधारी पांड्य अंतकाप्रमाणें कर्णाच्या सैन्यावर धांवून आला. तेव्हां कर्णसैन्यांतील रथ, अश्व व प्रमुख पदातिवीर भयभीत होऊन कुलालचक्राप्रमाणें इतस्ततः भ्रमण करूं लागले ! वायु ज्याप्रमाणें मेघसमुदायाला उडवितो, त्याप्रमाणें पांड्यानें बाण मारून कर्णाच्या सेनेंतील अश्व, सारथि, ध्वज, रथ, आयुधें आणि गज यांचा संहार केला ! वज्रानें पर्वताचा नाश करणाऱ्या इंद्राप्रमाणें त्यानें गज, गजसादी, अश्वसादी, पादरक्षक, शक्ति, प्रास इत्यादिकांचा विध्वंस केला ! तसेंच त्यानें पुलिंद, खस, बाल्हीक, निषाद, आंध्रक, कुंतल, दाक्षिणात्य आणि भोज या युद्धदुर्मद वीरांवर बाणांची वृष्टि करून त्यांचीं कवचें आणि शस्त्रें यांचा भंग केला आणि त्यांचे प्राण घेतले ! अशारीतीनें रणांगणावर तो पांड्य कर्णाच्या चतुरंगसैन्याचा संहार करीत आहे, असें पाहून द्रोणपुत्र अश्वत्थामा त्यावर मोठ्या आवेशानें धांवून गेला !

राजन्, नंतर त्या धनुर्धरश्रेष्ठ अश्वत्थाम्यानें स्मितपूर्वक पांड्याला म्हटलें, " हे कमलनयन राजा, विद्वान् लोकांमध्यें तूं मान्यता मिळविली आहेस; तुझी कीर्ति, बल आणि पौरुष यांच्या योगें इंद्राप्रमाणें पसरली आहे ! हातांत धनुष्य घेऊन तूं प्रत्यंचा ओढून बाणवृष्टि करूं लागलास, म्हणजे जलवृष्टि करणाऱ्या महामेघाप्रमाणें तूं भासतोस ! तुझ्याशीं युद्ध करणारा मद्व्यति-

रिक्त दुसरा कोणी वीर मला आढळून येत नाहीं! तूं एकटा अनेक रथ, गज, अश्व आणि पत्ति यांचा संहार करून टाकतोस! तुझा पराक्रम पाहून वनांत निर्भयतेनें संचार करून मृगसंघांचा वध करणाऱ्या भीमपराक्रमी सिंहालाच आपण पाहत आहों असें वाटतें! राजा, तूं आपल्या रथाच्या महाघोषानें सर्व पृथ्वी आणि आकाश हीं इतकीं दणदणावून सोडलीं आहेस कीं वर्षाकालाच्या अंतीं मेघच गर्जना करीत आहेत कीं काय असें भासतें! म्हणून तूं आपल्या तूणीरांतून भयंकर बाण काढ आणि मजवर टाक! माझ्या एकट्याशींच तूं युद्ध करावें! त्र्यंबक आणि अंधकासुराचें जसें युद्ध झालें तसें आमचें युद्ध होऊं दे!

अश्वत्थाम्याचें भाषण ऐकून त्या मलयध्वज पांड्य राजानें त्याचें म्हणणें मान्य केलें आणि 'आतां तूं मजवर बाण टाक' असें अश्वत्थाम्यानें सांगून त्यावर बाण टाकतांच त्यानेंहि बाण टाकला व द्रौणीला विद्ध केलें! नंतर अश्वत्थाम्यानें अग्निजालांप्रमाणें अत्युग्र आणि मर्मभेदी बाण हंसतहंसतच त्या पांड्यराजावर टाकले! तसेंच त्यानें तीक्ष्णाग्रांचे मर्मभेदी नाराच बाण दहाव्या (क्रुष्टानामक) गतीनें पांड्यनृपतीवर सोडले! त्या सर्व बाणांचा पांड्यानें नऊ निशित बाणांनीं प्रतिकार केला! चार बाण टाकून त्यानें अश्वत्थाम्याच्या अश्वांचा वध केला आणि त्याची धनुर्ज्या तोडून टाकली. तेव्हां त्या युद्धनाशन द्रोणपुत्रानें दुसरें दिव्य धनुष्य सज्ज करून घेतलें आणि उत्तम प्रकारचे अश्व रथास जोडून युद्धाची सिद्धता केली!

धृतराष्ट्रा, अशा रीतीनें त्या ब्राह्मणानें सहस्रावधि बाण सोडून त्यांच्या योगानें दशदिशा व आकाश हीं व्याप्त करून सोडलीं. त्या महात्म्याकडून बाणवृष्टि होत असतांहि आणि ते बाण कधीं क्षय न पावणारे आहेत, असें जाणूनहि त्या वीरोत्तमानें त्यांचा संहार केला आणि अश्वत्थाम्याच्या दोन रथचक्रसंरक्षकांचा निशित बाणांनीं वध केला! तेव्हां अश्वत्थाम्यानें आपल्या शत्रूचें युद्धनैपुण्य पाहून आणि धनुष्य मंडलाकार फिरवून बाण टाकण्यास प्रारंभ केला! त्यानें पर्जन्यासारखी बाणवृष्टि करून त्या पांड्य राजाला आच्छादून टाकिलें! अशारीतीनें अश्वत्थाम्यानें

---

१ बाणांच्या गति दहा आहेत त्या—'उन्मुख्याभिमुखी तिर्यङ्मंदा गोमूत्रिका ध्रुवा। स्खलिता यमकाक्रांता क्रुष्टेतीषुगतीर्विदुः'॥ दहावी गति क्रुष्टा असून तिच्या योगानें शत्रूचें मस्तक तोडून त्यासह त्याला दूर फेंकून देतां येतें.

अर्ध्या प्रहरांत आठ शकट वाहून आणतील इतके बाण त्या मलयध्वजावर टाकले ! अश्वत्थामा त्यासमयीं इतका क्रोधसंतप्त झाला होता कीं, तो अंतकाचाहि अंतक आहे, असें भासूं लागलें ! ज्यांनीं ज्यांनीं त्याजकडे दृष्टि टाकली, ते सर्व विसंज्ञ होऊन पडले ! द्रौणीच्या त्या दुःसह वृष्टीचा पांड्यानें वायव्यास्त्र योजून संहार केला ! आणि मोठ्यानें गर्जना करण्यास आरंभ केला. तेव्हां अश्वत्थाम्यानें चंदनागरूनें सुवासित पांड्याचा ध्वज भग्न केला, त्याच्या रथाचे चारहि अश्व मारून त्याच्या सारथ्याचाहि वध केला, अर्धचंद्र बाणानें त्याचें धनुष्य छेदिलें आणि त्याच्या रथाचे तिळांएवढे तुकडे केले ! त्यानें आपल्या अस्त्रांनीं त्याच्या अस्त्रांचें निवारण केलें आणि त्याच्या सर्व आयुधांचा नाश केला ! पांड्यराजाचाहि त्यानें वध केला असता, परंतु आणखी युद्ध करण्याच्या इच्छेनें त्यानें तसें केलें नाहीं !

(२) इकडे कर्ण पांड्याच्या गजसेनेवर चालून आला आणि तें विस्तृत सैन्य त्यानें पळवून लावलें ! त्यानें रथ्यांचे रथ भग्न करून त्यांना विरथ केलें आणि आपल्या सन्नतपर्व बाणांनीं त्यांचे गज व अश्व यांना आच्छादून टाकिलें.

महाधनुर्धर द्रौणीनें रथिश्रेष्ठ पांड्य राजाला विरथ करून युद्धेच्छेनें त्याचा वध केला नव्हता ! परंतु कोणी गजसादी युद्धांत पतन पावून त्याचा गज अश्वत्थाम्याच्या शरांनीं पीडित होऊन गर्जना करीत पांड्यावर चालून आला. परंतु पांड्य गजयुद्धांत निष्णात असल्यामुळें गिरिशिखरावर चढणाऱ्या सिंहाप्रमाणें तो तत्काल त्यावर आरूढ झाला आणि अंकुशप्रहारांनीं त्यानें त्याला हतवीर्य करून सोडिलें ! नंतर सूर्यकिरणांप्रमाणें तेजस्वी तोमर घेऊन तो पांड्यानें अश्वत्थाम्यावर टाकला आणि हा तूं ‘ हत झालास, पहा तुझा वध केला ’ अशी तो मोठ्यानें गर्जना करूं लागला ! त्यानें अश्वत्थाम्याच्या हिरेजडित व वस्त्रपुष्पादिकांनीं सुशोभित किरीटावर दुसरा तोमर फेंकला ! तेव्हां तो चंद्रसूर्यांप्रमाणें तेजस्वी किरीट वज्रहत गिरिशृंगाप्रमाणें खालीं पडून त्याचें चूर्ण झालें ! हें पाहून अश्वत्थामा क्षुब्ध झाला आणि पादप्रहार केलेल्या सर्पाप्रमाणें तो क्रोधानें चवताळून गेला ! त्यानें कालदंडासमान चौदा बाण घेऊन त्या पांड्यराजाच्या गजपादांवर चार आणि त्याच्या शुंडेवर एक असे पांच बाण मारले ! दुसरे तीन बाण त्यानें शत्रूचे बाहु आणि मस्तक यांवर टाकले आणि शेष सहा बाण पांड्यराजासन्निध असलेल्या सहा महारथांवर फेंकले ! ह्याप्रमाणें अश्वत्थाम्यानें बाणप्रहार केला असतां पांड्याचे दीर्घ, सुवृत्त आणि स्वर्णालंकारभूषित बाहु तुटून भूमीवर

पडले ! आणि गरुडहत सर्पाप्रमाणें ते वळवळूं लागले ! कुंडलांनीं भूषित, आरक्त नेत्र आणि सुंदर नासिका यांनीं विराजित आणि पूर्णेंदूशीं तुल्य त्याचें मुख विशाखांच्या मध्यें शोभणाऱ्या चंद्राप्रमाणें शोभूं लागलें ! पांड्यराजा आणि त्याचा गज यांजवर अश्वत्थाम्यानें तीन आणि पांच बाण टाकले होते. त्यांचे अनुक्रमें चार आणि सहा भाग झाले. त्या दहा भागांनीं जणुंकाय अश्वत्थाम्यानें आपल्या दशदेवतांस दशाहुति अर्पण केल्यासारखें त्यावेळीं लोकांस वाटलें ! त्या पांड्यानें अश्व, कुंजर आणि मनुष्यें यांचा संहार करून राक्षसांना उत्तम भोजन दिलें होतें. नंतर स्मशानाग्नि प्रेतबळी मिळाल्यावर सलिलानें जसा शांत होतो, तसा तो द्रौणीच्या बाणांनीं शांत झाला !

ह्याप्रमाणें त्या पांड्य राजाचा वध झाल्यावर गुरुसुत अश्वत्थाम्यासन्निध दुर्योधन आला आणि बलीला जिंकून इंद्रानें जसें विष्णूचें आदरपूर्वक अभिनंदन केलें, त्याप्रमाणें मोठ्या आनंदानें त्या द्रोणपुत्राचें त्यानें गौरव केलें ! ८. २०.

अध्याय २१ वा.

[१ धृतराष्ट्रप्रश्न. २ संकुलयुद्ध.]

(१) **धृतराष्ट्र**—पांड्याचा वध झाल्यावर आणि एकट्या कर्णानें सर्व सैन्य पळवून लावल्यावर पुढें अर्जुनानें काय केलें ? अर्जुन शस्त्रास्त्रविद्येमध्यें निष्णात असून बलवान् आणि समयज्ञ आहे. 'कोणाशीं युद्धप्रसंग असो, तूं त्यांत सर्वदा अजय्य राहशील,' असा शंकरानें त्याला वर दिला आहे. म्हणून त्या धनंजयाची मला मोठी भीति वाटत असते. म्हणून त्यानें रणभूमीवर काय काय केलें, तें सर्व मला सांग !

(२) **संजय**—हे राजन्, पांड्याचा वध झाल्यावर कृष्णानें अर्जुनाला हिताची गोष्ट सांगितली. तो म्हणाला, "अर्जुना, आज राजा युधिष्ठिर आणि दुसरेहि पांडव कोठें दिसत नाहींत. ते पळून गेले असावे, असें मला वाटतें. ते आले असते तर शत्रूच्या मोठ्या सैन्याचा पांडवांनीं भंग केला असता ! अश्वत्थाम्याच्या संकल्पाप्रमाणें कर्णानें सृंजयांचा नाश केला आहे ! तसेंच अश्व, रथ आणि गज यांचाहि त्यानें मोठा संहार केला आहे !" अशाप्रकारें कृष्णानें रणांत झालेली सर्व हकीकत अर्जुनाला सांगितली. ती सर्व ऐकून आणि युधिष्ठिराची भीति लक्ष्यांत आणून तो कृष्णाला म्हणाला, 'हृषीकेशा, तूं आतां

त्वरित रथ हांक पाहूं!' नंतर कृष्णानें तो विजयी रथ शत्रूवर चालविला आणि तेथें पुनः भयंकर युद्ध प्रवृत्त झालें! पांडवांकडे भीमसेनादि वीर, तर आम्हां कौरवांकडे कर्णादि वीर प्रमुखत्वें होते. हे राजसत्तमा, यमराष्ट्राची वृद्धि करणाऱ्या त्या दारुण संग्रामांत परस्परांच्या वधाच्या इच्छेनें धनुष्यें, बाण, परिघ इत्यादि नानाविध आयुधें त्या वीरांनीं परस्परांवर टाकलीं! त्यावेळीं धनुष्यें, प्रत्यंचा, चीत्कार करणारे गज आणि पदाति यांचा आवाज एवढा मोठा होऊं लागला कीं त्यायोगानें दिशा, उपदिशा, अंतरिक्ष हीं सर्व व्यापून गेलीं! गर्जना करणाऱ्या शूरांचा कोलाहल ऐकून सैनिकांना अत्यंत भीति वाटूं लागली.

अशाप्रकारें समरांत गर्जना चालू असतां पांडवांकडील प्रमुख पराक्रमशाली वीरांनीं कर्णाला वेढिलें! नंतर कर्णानें शरवर्षावानें त्यांचा असा संहार चालविला कीं, जणुंकाय सारसादि पक्ष्यांनीं व्याप्त सरोवरांत प्रवेश करून गज त्याचा नाश करीत आहे कीं काय असें भासलें. शत्रूंच्या मध्यभागीं अवस्थित होऊन राधेयानें आपलें उत्कृष्ट धनुष्य सज्ज केलें आणि पांडववीरांचीं मस्तकें आपल्या तीक्ष्ण बाणांनीं तोडून टाकिलीं! तेथें वीरांचीं कवचें व चर्में भिन्न होऊन भूमीवर पडूं लागलीं! कर्णाचे बाण अत्यंत उग्र असल्यामुळें एक बाण मारल्यावर दुसऱ्या बाणाची आवश्यकताच लागत नसे! सिंह जसा मृगगणांना मारून टाकतो, त्याप्रमाणें कर्णानें मोठ्या वेगानें पांडव, सृंजय किंवा पांचाल यांपैकीं आपल्या बाणांच्या तडाक्यांत जे कोणी येतील, त्यांचा वध केला! नंतर पांचालराज, द्रौपदेय, नकुल-सहदेव आणि युयुधान हे सर्व मिळून कर्णावर धांवून गेले!

हे मारिषा, त्या घोर युद्धांत पांडव, पांचाल आणि कौरव हे जीवावर उदार होऊन परस्परांना मारूं लागले! त्या वीरांनीं अंगांत कवचें घातलीं असून त्यांच्या मस्तकांवर शिरस्त्राणें होतीं. जणुं कालदंडच अशा गदा, मुसळें, परिघ इत्यादि आयुधें घेऊन मोठ्या गर्जना करीत आणि परस्परांना आह्वान करीत ते युद्ध करूं लागले! त्या युद्धांत कित्येकांचा वध झाला, कित्येक बाणविह्वल होऊन पडले, कित्येकांच्या गात्रांतून रक्त वाहूं लागलें व हातांतून आयुधें पडूं लागलीं! कित्येकांचीं मस्तकें फुटून गेलीं, कित्येक नेत्रविहीन झाले! रुधिरानें कित्येकांचीं मुखें डाळिंबाप्रमाणें लाल झालीं! कित्येक शस्त्रपातांनीं व्याकुळ होऊन केवळ जीव धरून राहिले होते! त्या वीरांनीं परस्परांवर खड्ग, परश्वध, पट्टिश, शक्ति, तीक्ष्ण प्रास आणि तोमर इत्यादिकांचे भयंकर प्रहार केले!

एकमेकांच्या हस्तें पतन पावलेल्या वीरांच्या शरीरांतून रक्तस्राव होऊं लागून जणुंकाय रक्तचंदनाचा सडाच घातला आहे कीं काय असें भासूं लागलें! रथावर रथ आदळून भग्न झाले, गजांनीं गजांना मारिलें, मनुष्यांनीं मनुष्यांचा वध केला आणि अश्वांनीं अश्वांचा संहार केला! तसेंच त्या वीरांनीं क्षुर, भल्ल व अर्धचंद्र बाणांनीं छेदिलेले ध्वज, मस्तकें, छत्रें, गजशुंडा आणि मनुष्यांचे भुज भूमीवर पडले होते! त्याप्रमाणें मनुष्यें, गज, अश्व आणि रथ यांचाहि परस्परां-कडून मोठा संहार झाला! अश्वसादींकडून वध पावलेले शूर योद्धे व शुंडाहीन कुंजर हे पर्वताचा कडा जसा तुटून पडावा तसे पडले! पत्तींनीं अनेक गज, अश्वसादी आणि रथ यांचा संहार केला! उलट अश्वसादींनीं हत केलेले पदाति युद्धभूमीवर मृत होऊन पडले होते! राजा, रणभूमीवर मृत होऊन पडलेल्या वीरांचीं मुखें आणि गात्रें म्लान होऊन गेलेल्या कमलांप्रमाणें दिसूं लागलीं! गज, अश्व आणि पदाति यांचीं तीं कांतिमान् सुंदर रूपें मलिन वस्त्रांप्रमाणें पहाणाऱ्याच्या चित्ताला उद्विग्न करीत असत! ८. २१.

अध्याय २२ वा.

[१ संकुलयुद्ध.]

(१) संजय—राजा, तुझ्या पुत्राच्या आज्ञेवरून प्रमुख प्रमुख हस्तिपक धृष्टद्युम्नाचा वध करण्याच्या हेतूनें आपापले गज घेऊन त्यावर धांवून गेले. तेव्हां प्राच्य व दाक्षिणात्य, तसेंच अंग-वंग-पुंड्रादि देशीय मोठमोठे गजयोद्धे यांनीं पांचालसेनेवर शर, तोमर व नाराच यांची पर्जन्याप्रमाणें वृष्टि केली. नंतर धृष्टद्युम्नानें त्या वीरांचा नाश करण्याकरितां त्यांच्या पर्वतप्राय गजांवर नाराच बाण टाकून त्यांस आच्छादिलें. कोणावर दहा, कोणावर सहा, तर कोणावर आठ बाण मारून त्यांना विद्ध केलें. तरीहि सूर्यास जसें मेघांनीं आच्छादून टाकावें, त्याप्रमाणें ते गज धृष्टद्युम्नाला वेष्टून राहिले! तें पाहून पांडव व पांचाल तीक्ष्ण शस्त्रें घेऊन त्या गजांवर धांवून गेले! आणि त्यांवर शस्त्रास्त्रांचा मारा करूं लागले. इतक्यांत नकुल, सहदेव, द्रौपदेय, प्रभद्रक, सात्यकि, शिखंडी आणि चेकितान यांनीं मेघवृष्टीप्रमाणें चारी बाजूंनीं त्या कौरवसैन्या-वर वृष्टि केली! तेव्हां धृष्टद्युम्नाला वेढून राहिलेले ते गज चवताळून गेले आणि

त्यांनीं आपल्या शुंडांनीं मनुष्यें, रथ व कुंजर यांना ओढून पायांखालीं तुडविलें ! त्यांनीं कित्येकांना आपल्या दंताग्रांनीं भोंसकलें, तर कित्येकांना वर उचलून फेंकून दिलें !

राजा, सात्यकीनें अंगाचा गज प्रमुख भागीं पाहून त्यावर उग्र वेगानें नाराच बाण टाकला आणि त्याचीं मर्म स्थळें विद्ध करून त्याला खालीं पाडलें ! तो बाण अंगराजावरहि बसला असता, परंतु त्यानें तो चुकविला. गजावरून उतरत असतां सात्यकीनें त्याच्या वक्षःस्थळावर बाण टाकिल्यामुळें तो अंगराज विद्ध होऊन भूमीवर पडला ! इतक्यांत पुंड्राजा चाल करून येत होता. त्याचा गज म्हणजे चालता पर्वतच होय असें भासत होतें. सहदेवानें मोठ्या प्रयत्नानें त्या गजावर तीन बाण टाकले आणि त्यावरील ध्वज, हस्तिपक आणि कवच यांचा संहार करून त्या गजाचाहि वध केला. नंतर सहदेव अंगावर चालून गेला. त्या सहदेवाला नकुलानें थांबविलें आणि यमदंडासमान तीन बाण अंगाधिपतीवर व शंभर बाण त्याच्या गजावर मारले ! अंगाधिपतीनें सूर्यकिरणांसमान आठशें तोमर नकुलावर टाकले. त्यांचे त्यानें प्रत्येकीं तीन तुकडे करून त्यांचा संहार केला ! नंतर त्या नकुलानें अर्धचंद्र बाणानें त्या म्लेच्छ अंगाधिपतीचें मस्तक उडविलें आणि मग तो व त्याचा गज हे दोघेहि रणांगणावर मृत होऊन पडले ! अशारीतीनें तो तरुण गजविद्याविशारद अंगाधिप हत झाला असतां ते अंग क्रुद्ध होऊन गजावर बसून नकुलावर चालून आले. त्या गजांवर पताका फडकत होत्या, त्यांचे शुंडादंड सुशोभित केले होते आणि त्यांच्या अंगांवर भरजरी झालरी घातल्या होत्या. प्रदीप्त पर्वताप्रमाणें ते शोभायमान झाले होते. त्यांना धांवून आलेले पाहून मेकल, उत्कल, कालिंग, निषध आणि ताम्रलिप्तक ह्या वीरांनीं त्या नकुलाचा वध करण्याच्या इच्छेनें त्यावर शस्त्रतोमरांची वृष्टि केली. त्यांनीं दिवाकराला जसे मेघ झांकून टाकितात, त्याप्रमाणें त्या नकुलाला आच्छादिलें. त्याच्या साहाय्याकरितां पांडव, पांचाल आणि सोमक हे त्वरित त्याकडे आले. मग रथी आणि गजयोद्धे यांमध्यें युद्ध जुंपलें. रथ्यांनीं सहस्रशः तोमर आणि बाण त्या कुंजरांवर सोडले आणि त्यांचीं गंडस्थळें, विविध मर्मस्थळें आणि भूषणें भग्न करून टाकिलीं. त्यांपैकीं आठ महागजांवर सहदेवानें चौसष्ट अतिप्रखर बाण टाकले, त्यांमुळें ते सादींसह रणभूमीवर पडले ! आपलें उत्कृष्ट धनुष्य सज्ज करून नंतर त्या कुलनंदन नकुलानें दुसऱ्या पुष्कळ गजांवर बाण टाकिले व त्यांचा वध केला ! मग पांचाल, शैनेय,

द्रौपदेय, प्रभद्रक आणि शिखंडी यांनीं शत्रूकडील महागजांवर शरवृष्टि करून त्यांनाहि मारलें !

हे धृतराष्ट्रा, अशारीतीनें पांडवांकडील प्रमुख वीरांनीं तुझ्या पक्षाकडील मोठमोठ्या गजांचा संहार केला. नदीचा तीरभाग भिन्न झाला असतां उदक जसें वाट फुटेल तिकडे सर्वत्र जात असतें, त्याप्रमाणें तुझ्या सैन्याची स्थिति होऊन तें सर्वत्र पळत सुटलें ! ती कौरवसेना पळत असल्याचें पाहून पांडव-सैन्यानें तिचा भंग केला व नंतर तें सैन्य कर्णावर धांवून गेलें. ८. २२.

अध्याय २३ वा.

[१ सहदेव-दुःशासनयुद्ध. २ दुःशासनाचा पराजय.]

(१) संजय—हे महाराजा, क्रोधसंतप्त सहदेव आपल्या बाणवृष्टीनें तुझ्या सैन्याला जाळून टाकीत असतां दुःशासन त्या आपल्या बंधूवर धांवून गेला. त्यांमध्यें युद्ध सुरू झाल्याचें पाहून महारथ्यांनीं सिंहनाद केले व ते ध्वज फडकावूं लागले. हे भारता, तेव्हां तुझ्या पुत्रानें धनुष्य सज्ज केलें व त्या बलवान् सहदेवाच्या छातीवर तीन बाण मारले ! नंतर सहदेवानें तुझ्या पुत्रावर नाराच बाण टाकून त्याला विद्ध केलें आणि नंतर त्याजवर सत्तर व त्याच्या सारथ्यावर तीन बाण फेंकले. त्या महारणांत दुःशासनानें सहदेवाचें धनुष्य तोडून टाकिलें आणि त्याच्या बाहूंवर आणि वक्षःस्थलावर त्र्याहात्तर बाण मारले ! नंतर क्रुद्ध होऊन सहदेवानें आपलें खड्ग उपसलें आणि तें तत्काल तुझ्या पुत्राच्या रथावर टाकलें ! त्या खड्गानें दुःशासनाचे बाण, धनुर्ज्या आणि चाप हीं तोडून टाकलीं आणि मग आकाशांतून पडणाऱ्या सर्पाप्रमाणें तो खड्ग खालीं पडला. नंतर त्या प्रतापी सहदेवानें दुसरें धनुष्य घेतलें आणि एक अंतकर बाण त्या दुःशासनावर सोडला ! तो बाण आपल्यावर येत आहे, असें पाहून दुःशासनानें एक तीक्ष्ण धारेचें खड्ग टाकून त्या बाणाचे दोन तुकडे केले. तो खड्ग सहदेवावर सोडून त्या वीर्यवंतानें दुसरें धनुष्य व बाण हीं घेतलीं. दुःशासनानें हंसतच तीक्ष्ण बाणांनीं त्या खड्गाचें निवारण केलें ! हे भारता, मग तुझ्या पुत्रानें चौसष्ट बाण सहदेवाच्या रथावर मारले. राजन्, वेगानें आपणावर येणाऱ्या त्या बाणांचा प्रत्येकीं पांच बाण मारून सहदेवानें प्रतिकार केला ! तुझ्या पुत्रावरहि सहदेवानें पुष्कळ बाण टाकले ! परंतु त्या बाणांचा प्रत्येकीं तीन बाण सोडून तुझ्या पुत्रानें संहार

केला ! आणि नंतर वसुंधरेचा भेद करून जाईल, एवढी मोठी गर्जना त्यानें केली ! हे राजा, नंतर दुःशासनानें सहदेवाला रणांगणावर बाणांनीं विद्ध करून त्याच्या सारथ्यावरहि त्यानें नऊ बाण टाकले ! तें पाहून सहदेव चवताळून गेला आणि मृत्युसमान एक भयंकर बाण धनुष्याला जोडून त्यानें तो दुःशासनावर सोडला !

(२) राजन्, तो बाण दुःशासनाच्या कवचाचें विदारण करून त्याच्या शरीरांत घुसला आणि नंतर सर्प जसा वारुळांत शिरतो त्याप्रमाणें पृथ्वींत शिरला ! तेव्हां तुझ्या त्या महारथ पुत्राला मूर्च्छा आली. ती तुझ्या पुत्राची मूर्च्छावस्था पाहून सारथि भिऊन गेला आणि त्यानें ती बाणवृष्टि होत असतांहि तुझ्या पुत्राला दूर पळविलें ! अशाप्रकारें सहदेवाच्या हातून तुझ्या पुत्राचा पराजय झाला ! मग दुर्योधनाच्या सैन्याकडे सहदेव वळला व त्याच्या सैन्याला सहदेवानें अगदीं जर्जर करून सोडलें ! क्रोधाविष्ट मनुष्य जसा पिपीलिका-समुदायांचा संहार करितो, त्याप्रमाणें त्यानें दुर्योधनाच्या सैन्याचा संहार उडविला ! ८. २३.

अध्याय २४ वा.

[१ कर्ण-नकुलयुद्ध. २ नकुलाचा पराभव.]

(१) संजय—राजन्, पांडुपुत्र नकुल रणोत्सुक होऊन आपल्या सैन्याला जर्जर करीत आहे, असें पाहून वैकर्तन कर्णानें क्रोधाविष्ट होऊन त्याचा प्रतिकार केला. तेव्हां नकुल हंसतहंसतच त्याला म्हणाला, " कर्णा, सुदैवानें चिरकालानंतर माझी तुजशीं भेट होत आहे. युद्धार्थ तुझ्यापुढें मी उभा आहें पहा ! पाप्या, सर्व अनर्थांचें, कलहाचें आणि वैराचें कारण तूंच आहेस ! तुझ्या अपराधामुळेंच कौरवयुद्धाला प्रारंभ होऊन आज दोन्ही पक्षांचा हा मोठा संहार चालला आहे ! म्हणून आज रणभूमीवर तुझा वध करून मी कृतकृत्य होतों ! "

राजा धृतराष्ट्रा, नकुलाचें भाषण ऐकून सूतपुत्र कर्ण त्याला म्हणाला, " नकुला, राजपुत्राला आणि त्यांतहि एकाद्या धनुर्धराला शोभेल, असेंच तुझें भाषण आहे ! हे वीरा, तूं मजवर प्रहार कर ! तुझा पराक्रम पाहूंया ! शूर पुरुष आधीं कोणतेंहि कृत्य करितो आणि मग प्रौढी मिरवीत असतो ! बाळा, वीर न बोलतां समर-

भूमीवर यथाशक्ति युद्ध करितात ! माझ्याशीं युद्ध करून तूं पराक्रम दाखीव ! मी तुझा सर्व दर्प जिरवितों !"

असें बोलून कर्णानें नकुलावर बाणवृष्टि करण्यास आरंभ केला. त्यानें नकुलावर ब्याहत्तर बाण टाकले. नकुलानेंहि अतिभयंकर सर्पविषाप्रमाणें ऐशीं प्रखर बाण कर्णावर मारले ! तें पाहून धनुर्धर कर्णानें नकुलाचें धनुष्य तोडून टाकलें आणि तीस स्वर्णपुंख बाणांनीं त्याला विद्ध केलें. नकुलाचा कवचभेद करून ते बाण त्याच्या शरीरांत शिरले आणि सर्प भूमिभेदन करून जसें उदक प्राशन करितात, त्याप्रमाणें त्या बाणानें नकुलाच्या रक्ताचें प्राशन केलें ! तेव्हां दुसरें हेमपृष्ठ धनुष्य घेऊन नकुलानें कर्णावर सत्तर व त्याच्या सारथ्यावर तीन बाण टाकले ! त्या परवीरांतक नकुलानें एका क्षुरप्र बाणानें कर्णाचें धनुष्य छेदिलें आणि त्या छिन्नचाप कर्णावर तीनशें बाण मारले आणि अशा रीतीनें त्या जगत्प्रसिद्ध महारथ कर्णाला नकुलानें हंसतहंसतच विद्ध केलें ! कर्णाची पांडुपुत्रानें केलेली ती दशा पाहून सर्वरथी आणि स्वर्गस्थ देवता यांनाहि मोठें आश्चर्य वाटलें !

नंतर कर्णानें दुसरें बलवत्तर धनुष्य घेऊन नकुलाला सर्व बाजूंनीं बाणवृष्टीनें आच्छादित केलें. नकुलानें ते बाण आपल्या बाणांनीं तोडून टाकिले. अंतरिक्षांत तें बाणजाल पसरून काजव्यांनीं सर्व आकाश व्याप्त झाल्यासारखें भासूं लागलें. आणि शलभांनीं आकाश व्याप्त झालें असतां जसा अंधार पडतो, तसा सर्वत्र अंधकार पडला ! सुवर्णभूषित ते बाण वरचेवर उडूं लागले, तेव्हां आकाशांत क्रौंचपक्ष्यांची रांग लागल्यासारखें दिसूं लागलें. बाणजालानें आकाश व्याप्त होऊन सूर्य अदृश्य झाला असतां अंतरिक्षांतून कांहींएक खालीं पडेनासें झालें ! त्या उभय वीरांच्या बाणसंघांनीं मार्ग निरुद्ध झाला असतां ते कर्ण आणि नकुल प्रलयकालीं उदित झालेल्या सूर्याप्रमाणें दिसूं लागले ! हे राजेंद्रा, कर्णाच्या धनुष्यापासून सुटलेल्या बाणांनीं सोमक अत्यंत विह्वल होऊन मरून पृथ्वीवर पडूं लागले ! नकुलाच्या बाणांनींहि तुझ्या सेनेची तशीच दुर्दशा झाली. तुझे सैनिक वायूनें उडवून दिलेल्या मेघांप्रमाणें भग्न होऊन गेले आणि ते त्या दोन्ही सैन्यांचा दिव्य बाणांनीं संहार होत असतां प्राणरक्षणाकरितां म्हणून युद्ध पहातच उभे राहिले ! आपल्या बाणांनीं सर्व वीरांस पळवून लाविल्यावर त्या महात्म्या कर्णनकुलांनीं परस्परांवर बाण टाकण्यास प्रारंभ केला ! त्यांनीं सैन्याग्रभागीं शरवृष्टि

करून आपला दिव्यास्त्रप्रभाव दाखविला ! परस्परांच्या वधाची इच्छा करून त्यांनीं अन्योन्यांना बाणवृष्टि करून झांकिलें. त्यावेळीं कर्ण-नकुल अन्योन्यांच्या शरांनीं व्याप्त होऊन मेघाच्छादित सूर्यचंद्रांप्रमाणें कोणालाहि दिसत नव्हते !

(२) धृतराष्ट्रा, नंतर कर्णानें संतापातिरेकानें क्षुब्ध होऊन चारी बाजूंनीं नकुलावर शरवृष्टि करण्यास आरंभ केला. मेघव्याप्त सूर्याला जशी मेघांकडून कांहीं पीडा होत नाहीं, त्याप्रमाणें नकुलाला त्या बाणवृष्टीनें कांहींहि व्यथा झाली नाहीं ! मग त्या कर्णानें विस्मित होऊन शेंकडो आणि हजारों बाण त्या नकुलावर फेंकले आणि मेघसमुदायाप्रमाणें सर्व आकाश व्याप्त करून टाकलें. त्या सूतपुत्र कर्णानें नकुलाचें धनुष्य छेदिलें आणि हंसतच त्याच्या सारथ्याला रथनीडावरून खालीं पाडलें. त्यानंतर कर्णानें चार बाणांनीं त्याच्या रथाचे चार अश्व मारून टाकले आणि हे मारिषा, अनेक बाणांची सारखी वृष्टि करून त्याच्या दिव्य रथाचे, पताकांचे, चक्ररक्षकांचे, गदेचे, खड्गाचे, शतचंद्र कवचाचे आणि सर्व उपकरणांचे तिलशः तुकडे केले ! तेव्हां नकुल अश्वहीन, रथहीन आणि कवचहीन झाला असतांहि त्यानें परिघ घेतला व युद्धाकरितां रणभूमीवर उभा राहिला. हे राजन्, परिघ घेऊन उभा असलेल्या नकुलाला पाहून कर्णानें भारक्षम बाणांची त्याजवर वृष्टि केली. ह्यावेळीं नकुल धनुष्यहीन असल्याचें जाणून कर्णानें त्याला फारशी पीडा होऊं न देतां आपले सन्नतपर्व बाण त्याजवर टाकले ! हे राजा, अस्त्रकुशल व बलिष्ठ कर्ण समरांगणावर नकुलास मारण्यास सिद्ध झाला असतां तो व्याकुल होऊन रणांगण सोडून पळून जाऊं लागला. परंतु कर्णानें त्याला गांठून आपल्या हस्तांतील सज्ज धनुष्य त्याच्या कंठावर मारलें ! त्यावेळीं अंतरिक्षांत खळें पडलेला चंद्र किंवा इंद्रधनुष्यानें वेष्टित मेघ जसा दिसतो, तसा तो नकुल दिसूं लागला. मग कर्णानें नकुलाला म्हटलें, “ तूं व्यर्थ वल्गना केलीस ! माझ्या हातून अनेक वेळां मरत असतां तूं त्याच वल्गना पुन्हां आज मजपुढें करीत आहेस. हे पांडवा, कौरव बलवान् आहेत ! त्यांच्याशीं तूं कधींहि युद्ध करूं नकोस; आपल्या बरोबरीचे जे असतील त्यांबरोबर तूं युद्ध कर ! लज्जित होऊं नकोस ! गृहीं जा किंवा जेथें ते कृष्णार्जुन असतील तेथें जा !”

धृतराष्ट्रा, असें बोलून कर्णानें नकुलाला सोडून दिलें. नकुल वधाला योग्य असतांहि त्या धर्मवित् कर्णानें त्याचा वध केला नाहीं ! शिवाय त्याला कुंतीचे

वचनाचीहि आठवण होती, त्यामुळें त्यानें त्याला सोडून दिलें. नंतर लज्जित होऊन तो नकुल धर्मराजाकडे जाऊन त्याच्या रथांत बसला आणि कुंभस्थ सर्पाप्रमाणें दुःखसंतप्त होऊन सुस्कारे टाकूं लागला !

सहदेवाचा पराजय केल्यावर कर्ण पांचालांवर धांवून गेला. त्यावेळीं त्याचा रथ अनेक पताकांनीं सुशोभित केला असून चंद्राप्रमाणें शुभ्र अश्व त्याच्या रथाला जोडले होते. हे विशांपते, मग कर्ण आपल्यावर चालून येत आहे हें समजतांच पांडवांच्या सैन्यांत एकच कोलाहल माजून राहिला. सूतनंदन कर्ण मध्यान्हींच्या वेळीं पांडवांच्या सैन्यांत चक्राकार फिरून सारखा संहार करीत सुटला ! हे मारिषा, त्या युद्धांत कित्येकांचीं रथचक्रें भिन्न झालीं आणि त्यांवरील ध्वजपताका छिन्न होऊन गेल्या ! कित्येकांचे सारथि हत झाले, कित्येकांचे अश्व मारले गेले, तर कित्येक रथांचे अक्ष तुटून पडले ! महावनांत प्रचंड दावाग्नींत कुंजर दग्ध होऊन जसे सर्वत्र पळत सुटतात, तसे ते पांचालांचे गज कर्णाच्या बाणाग्नीनें विव्हल होऊन जिकडे वाट फुटेल तिकडे धांवूं लागले ! त्या युद्धांत कित्येक गजांचीं गंडस्थळें फुटून जाऊन त्यांतून रक्तस्राव होऊं लागला, कित्येकांच्या शुंडा तुटल्या, कित्येकांचीं गात्रें छिन्न झालीं, आणि कित्येकांचीं पुच्छें तुटून पडलीं ! असे ते गज कर्णाच्या बाणांनीं मारले जात असतां छिन्न अभ्रांप्रमाणें विस्कळित होऊन रणांत पडले ! दुसरे कित्येक कुंजर नाराच बाण, तोमर इत्यादींनीं पीडित होऊन शलभ जसे अग्नीवर धांवून जातात, त्याप्रमाणें भयभीत होऊन कर्णावरच धांवून गेले ! कित्येक महाद्विप छिन्न होऊन त्यांच्या शरीरांतून रक्तप्रवाह वाहूं लागला असतां जलस्राव करणाऱ्या पर्वतांप्रमाणें ते भासले !

राजा, युद्धांत कित्येक अश्वांचीं छातीवरील आवरणें, कित्येकांचीं पुच्छें, कित्येकांचीं अंगावरचीं सोन्यारुप्याचीं भूषणें इत्यादि नष्ट होऊन आणि त्याबरोबरच शूर व युद्धांत शोभणारे सादी हत होऊन ते सर्वत्र पळूं लागले ! अश्वसादींच्या हस्तांतील प्रास, खड्ग आणि ऋष्टि हीं नाहींशीं होऊन केवळ कवचें आणि शिरस्त्राणें मात्र धारण केलेलीं दिसत होतीं. हे भारता, त्यांचे हस्तादि अवयव छिन्न होऊन ते कांपत होते, कित्येक हत होऊन पडले होते तर कित्येक मारले जात होते ! वेगवान् अश्व ज्यांना जुंपले आहेत, असे हेमभूषित रथ त्यांवरील रथी मारले गेल्यामुळें इतस्ततः धांवत जात असतांना

दिसत होते ! कित्येकांचे अक्ष आणि कूबर तुटून गेले होते, तर कित्येकांचीं चक्रें मोडून पडलीं होतीं ! कित्येकांच्या ध्वजपताका छिन्न झाल्या असून ईषादंड भग्न झाले होते !

राजा धृतराष्ट्रा, त्या भयंकर संग्रामांत कर्णाच्या बाणवृष्टीनें कित्येक वीर हत झाले, कित्येक इतस्ततः पळूं लागले ! कित्येक वीर निःशस्त्र होऊन गेले, तर कित्येक सशस्त्र रणभूमीवर पतन पावले ! ज्यांच्या शरीरांवर तारकाजालें काढलीं आहेत, जे अंगांवरील शरांनीं शोभत आहेत आणि ज्यांवरील पताका फडकत आहेत, असे गज चोहोंकडे पळत सुटले ! कर्णचापापासून मुक्त बाणांनीं छिन्न होऊन पडलेले वीरांचे बाहु, ऊरु आणि मस्तकें इत्यादि अवयव इतस्ततः पडलेले दिसत होते ! त्यावेळीं रणांगणावर योद्ध्यांचा संहार सारखा सुरू होता ! पतंग अग्नींत पडून जसे भस्म होऊन जातात, त्याप्रमाणें सृंजयांचा कर्णाकडून वध होत असतांहि ते कर्णावरच धांवून जात व मरून पडत ! सर्वत्र बाणवृष्टीनें पांडवांना दग्ध करून सोडणारा कर्ण म्हणजे साक्षात् युगांतींचा अग्निच होय असें वाटूं लागलें ! नंतर ते पांचालवीर युद्धपराङ्मुख होऊन पळून जाऊं लागले ! त्यांना गांठून कर्णानें त्यांवर बाणवृष्टि करून त्यांचीं कवचें आणि ध्वज छिन्न करून टाकलीं !

अशारीतीनें पांडवसेनेला अत्यंत बलवान् व तेजस्वी कर्ण जर्जर करीत असतां सूर्य मध्याह्नावर आला ! ८. २४.

अध्याय २५ वा.

[१ युयुत्सूचा पराजय. २ श्रुतकर्मा व शतानीक यांचें युद्ध. ३ सुतसोम-सौबलयुद्ध.]

(१) संजय—हे राजन्, तुझ्या प्रचंड सैन्याला युयुत्सु पळवीत असतां उलूक त्यावर धांवून आला आणि त्यानें ' थांब, थांब ' म्हणून युयुत्सूला युद्धार्थ आव्हान केलें ! तेव्हां युयुत्सूनें आपल्या तीक्ष्ण बाणांनीं त्या बलवान् उलूकावर वज्रसदृश प्रहार केले, तेव्हां उलूकानें क्रुद्ध होऊन तुझ्या पुत्राचें धनुष्य क्षुरप्र बाणानें तोडून टाकलें ! युयुत्सूनें त्या वेगवत्तर छिन्न धनुष्याचा त्याग केला आणि क्रोधानें दुसरें बलवत्तर धनुष्य घेतलें व उलूक आणि त्याचा सारथि यांवर बाणवृष्टि चालविली. तेव्हां उलूकानें युयुत्सूवर सुवर्णमंडित वीस बाणांचा मारा करून त्याचा सुवर्णाचा ध्वज भग्न केला ! तो कांचनध्वज आप-

त्यापुढें पडलेला पाहून युयुत्सूनें उलूकाच्या वक्षःस्थळीं पांच बाण मारले ! हे भरतसत्तमा, मग उलूकानें एका भल्लानें युयुत्सूच्या सारथ्याचें मस्तक उडविलें ! तें आकाशांतून पडणाऱ्या उल्केप्रमाणें जमिनीवर येऊन पडलें ! नंतर त्याचे चारहि अश्व उलूकानें बाण टाकून मारले आणि नंतर युयुत्सूवर पुनः पांच बाण मारले ! त्या बाणांनीं युयुत्सु विद्ध होऊन गेला आणि दुसऱ्या रथावर जाऊन बसला. अशा प्रकारें युयुत्सूचा पराजय करून उलूक पांचाल आणि सृंजय यांजवर धांवून गेला आणि तो त्यांजवर आपले तीक्ष्ण बाणांची वृष्टि करूं लागला !

(२) हे महाराजा, तुझा पुत्र श्रुतकर्मा ह्यानें शतानीकावर चालून जाऊन निमिषार्धांत त्याच्या रथाचे अश्व आणि सारथि यांस मारून टाकलें ! तेव्हां शतानीकानें त्या अश्वहीन रथांतूनच गदा फेंकली, तीमुळें अश्व आणि सारथि यांसह श्रुतकर्म्याच्या रथाचें भस्म होऊन गेलें ! नंतर ती गदा जणुंकाय पृथ्वीतल विदारीत खालीं गेली ! मग कुरुकुलकीर्तिवर्धक ते दोघे वीर परस्परांवर क्रोधदृष्टि टाकीत युद्धपरावृत्त झाले ! हे राजा, तुझा पुत्र भयभीत होऊन विविंशूच्या रथावर चढला आणि शतानीक प्रतिविंध्याच्या रथावर आरूढ झाला !

(३) इतक्यांत सुतसोमावर सौबल शकुनीनें आपले निशित बाण टाकले ! परंतु पर्जन्यवृष्टीनें जसा पर्वत यत्किंचित्‌हि कांपत नाहीं, त्याप्रमाणें सुतसोम त्या बाणवर्षावानें किंचित्‌हि कंपायमान झाला नाहीं ! नंतर सुतसोमानें शकुनि हा आपल्या पित्याचा मोठा वैरी आहे, ही गोष्ट लक्ष्यांत आणून हे भारता, सहस्रावधि बाणांनीं त्याला आच्छादिलें ! शकुनीनें आपल्या तीक्ष्ण बाणांनीं सुतसोमाच्या बाणांचा तत्काल प्रतिकार केला. अस्त्रज्ञ व जयाभिलाषी शकुनीनें क्रोधसंतप्त होऊन तीन तीक्ष्ण बाणांनीं सुतसोमाला विंधिलें आणि त्याचे अश्व, ध्वज आणि सारथि यांवर सारखे बाण मारून त्यांचे तिळतुल्य तुकडे केले ! तें पाहून प्रेक्षक जन आक्रोश करूं लागले !

धृतराष्ट्रा, तेव्हां तो अश्वहीन, रथहीन आणि ध्वजहीन सुतसोम रथांतून उतरला आणि जमिनीवर उभें राहून त्या धनुर्धरानें तुझ्या श्यालाचा रथ स्वर्णपुंख तीक्ष्ण बाणांनीं आच्छादून टाकिला ! शलभसमूहांप्रमाणें आपल्यावर पडणारे ते बाण पाहून शकुनीच्या चित्ताला किमपिहि भीति वाटली नाहीं. त्या महायशस्वी शकुनीनें सुतसोमावर उलट शरवृष्टि करून त्याच्या सर्व बाणांचें निरसन केलें ! दोघां वीरांचें युद्धनैपुण्य पाहून तेथील योद्धे आणि अंतरिक्षांतील

सिद्ध यांना मोठा आनंद झाला आणि विशेषतः पादचारी सुतसोमानें शकुनीशीं युद्ध करीत असतां जो अद्भुत व अश्रद्धेय पराक्रम दाखविला त्याबद्दल त्यांनीं त्याची वाहवा केली !

नंतर शकुनीनें सन्नतपर्व भल्ल बाणांनीं सुतसोमाचें धनुष्य तोडून टाकलें आणि त्याचे तूणीरांचाहि नाश करून टाकला ! मग सुतसोम धनुष्यहीन होऊन खड्गानें युद्ध करूं लागला ! त्यानें वैदूर्याप्रमाणें शोभणारा आपला खड्ग उगारून मोठ्यानें गर्जना केली. हस्तिदंताच्या मुठीचा आणि आकाशाप्रमाणें कांतिमान् तो खड्ग प्रत्यक्ष कालदंडासमान शकुनीला वाटला ! हे महाराजा, त्या बलवान् वीर सुतसोमानें भ्रांत, उद्भ्रांत, आविद्ध इत्यादि प्रकारचीं चौदा मंडळें अनेक वेळां करून दाखविलीं ! नंतर सौबलानें सुतसोमावर पुनः बाणवृष्टि केली; परंतु त्या बाणांचा प्रतिकार सुतसोमानें आपल्या खड्गानें केला !

धृतराष्ट्रा, नंतर सौबल शकुनि अत्यंत क्रुद्ध झाला व त्यानें सर्पविषाप्रमाणें अत्यंत उग्र शर सुतसोमावर टाकले. परंतु त्या गरुडतुल्य पराक्रमी सुतसोमानें त्या बाणांचा संहार केला ! सुतसोम आपला खड्ग मंडलाकार फिरवीत असतां शकुनीनें त्या खड्गावर सुतीक्ष्ण क्षुरप्र बाणांचा प्रहार करून तो तोडून टाकला ! तो महान् खड्ग छिन्न होऊन जमिनीवर पडला. मुठीकडील अर्धा भाग मात्र सुतसोमाच्या हातांत राहिला. आपला खड्ग भंग पावला, ही गोष्ट लक्ष्यांत घेऊन सुतसोमानें मोठ्या वेगानें तो अर्धा खड्ग शकुनीवर फेंकला ! त्यानें सौबलाचें धनुष्य आणि त्याची प्रत्यंचा हीं तोडून टाकलीं आणि मग तो भूमीवर पडला !

राजा, नंतर सुतसोम हा श्रुतकीर्तीच्या रथावर आरूढ झाला आणि सौबल दुसरें बळकट धनुष्य घेऊन पांडवसैन्यावर चालून जाऊन त्याचा संहार करूं लागला ! राजेंद्रा, तेव्हां पांडवांच्या सैन्यांत मोठा कोलाहल उत्पन्न झाला. निर्भय रीतीनें समरांगणावर सौबल संचार करीत असतां त्यापुढें तें बलवंत, सशस्त्र आणि गर्विष्ठ पांडवसैन्य पळत सुटलें ! आणि देवराजानें जसा दैत्यसैन्याचा संहार केला, तसा त्या सौबलानें पांडवसैन्याचा निःपात करून टाकला ! ८. २५.

अध्याय २६ वा.

[१ धृष्टद्युम्नाचा पराजय. २ शिखंडीचा पराभव.]

(१) संजय—राजन्, अरण्यांत सिंह दृष्टीला पडतांच शरभ जसा सिंहाचा प्रतिकार करतो, तसा धृष्टद्युम्नाचा प्रतिकार त्या युद्धांत कृपाचार्यांनें केला. त्या बलवान् गौतमानें-कृपाचार्यांनें-धृष्टद्युम्नाचा असा निरोध केला कीं त्याला आपल्या जाग्यावरून एक पाऊलहि जातां येईना. गौतमाचा रथ धृष्टद्युम्नाच्या रथाजवळ पाहतांच सर्व प्राण्यांस भीति उत्पन्न झाली आणि आतां धृष्टद्युम्नाचा नाश होणार असा त्यांचा समज झाला. त्यावेळीं रथी आणि सादी विमनस्क होऊन म्हणाले, " द्रोणाच्या वधामुळेंच हा नरश्रेष्ठ कृपाचार्य एवढा क्षुब्ध झाला आहे. हा शारद्वत महातेजस्वी असून दिव्यास्त्रवेत्ता आणि मोठा उदार अंतःकरणाचा आहे. आतां ह्या गौतमापासून धृष्टद्युम्नाचें रक्षण कसें होणार ? ह्या मोठ्या संकटांतून ही पांडवांची महासेना कशी निभावणार ? ह्या सर्व एकत्र जमलेल्या वीरांचा हा ब्राह्मण संहार करणार नाहींना ? अंतकासारखें याचें जें हें रूप दिसत आहे, त्यावरून हा गौतम भारद्वाजासारखा पराक्रम गाजविणार, यांत शंका नाहीं ! हा कृपाचार्य युद्धांत सर्वदा विजयी होणारा असून त्याची चपळाई मोठी आहे. हा अस्त्रवान् असून मोठा वीर्यसंपन्न आहे. तसाच हा अत्यंत क्रोधी आहे. आज पार्षत-धृष्टद्युम्न-अगदीं युद्धविमुख झालेला दिसत आहे ! "

राजा, अशाप्रकारचीं भाषणें तुझ्या सैनिकांचीं इतरांशीं होत असत. कृपाचार्यानें संतापानें धृष्टद्युम्नाच्या मर्मस्थळीं इतके बाणांचे प्रहार केले कीं तो त्यामुळें मूर्च्छित होऊन पडला, व आतां पुढें काय करावें हेंहि त्याला सुचेनासें झालें. इतक्यांत त्याचा सारथि त्याला बोलला, " हे पार्षता, तुझें क्षेम आहे ना ? युद्ध करीत असतां अशा प्रकारचें व्यसन तुजवर पूर्वीं कधीं आलेलें मीं पाहिलें नाहीं ! मर्मभेदी ब्राह्मणानें टाकलेले बाण तुझ्या मर्मस्थळीं पडले नाहींत, ही सुदैवाची गोष्ट आहे ! समुद्र पुढें आला असतां नदी आपला वेग जसा फिरवून घेते, त्याप्रमाणें आतां मी तुझा रथ मागें फिरवितों ! ज्यानें तुझा सर्व पराक्रम कुंठित करून ठेवला आहे तो ब्राह्मण रणांगणांत पडेल असें दिसत नाहीं ! "

हे राजा, तेव्हां धृष्टद्युम्न दीनपणें बोलला, " बाबा, माझें चित्त भ्रांत झालें आहे, सर्व अंगें घर्मानें व्याप्त झालीं आहेत, कंप सुटून शरीर पुलकित झालें आहे, यास्तव या ब्राह्मणाला टाकून जेथें अर्जुन असेल, तेथें त्वरित माझा रथ

घेऊन चल ! अर्जुन-भीमसेनांवांचून मला दुसरा कोणी सोडवील असें दिसत नाहीं." नंतर त्या सारथ्यानें वेगानें अश्व हांकले आणि जेथें तुझ्या सैन्याशीं महाधनुर्धर भीमसेन युद्ध करीत होता, तेथें घेऊन आला. धृष्टद्युम्न पळून जात आहे, असें पाहतांच गौतमानें शेंकडो बाण टाकीत व वरचेवर शंखनाद करीत त्याचा पाठलाग केला. अशाप्रकारें महेंद्रानें जसें नमुचीला जर्जर केलें, त्याच-प्रमाणें कृपाचार्यानें धृष्टद्युम्नाला त्रस्त करून सोडलें !

(२) धृतराष्ट्रा, नंतर भीष्माचा दुरासद मृत्यु जो शिखंडी त्याला कृतवर्म्यानें गांठून हंसतहंसतच अडविलें. तेव्हां शिखंडीनें हृदीकांच्या त्या महारथ्यावर तीक्ष्ण बाण मारून त्याला विद्ध केलें ! कृतवर्म्यानें चवताळून साठ बाण त्यावर फेंकले आणि एका बाणानें त्याचें धनुष्य तोडलें ! नंतर द्रुपदाचा पुत्र शिखंडी यानें दुसरें धनुष्य घेतलें आणि तो 'थांब, थांब' म्हणत कृतव-र्म्यावर धांवून गेला आणि त्यावर आपले नव्वद सुवर्णपुंख तेजस्वी व प्रखर बाण टाकले ! ते सर्व बाण कृतवर्म्याच्या कवचापासूनच मागें परतले व भूमीवर पडले ! राजन्, शिखंडीनें एका तीक्ष्ण क्षुरप्र बाणानें त्याचें धनुष्य छेदून टाकलें ! तेव्हां त्या भग्नशृंग वृषभाप्रमाणें दिसणाऱ्या चापहीन कृतवर्म्याच्या बाहूंवर आणि छातीवर शिखंडीनें ऐशीं बाण मारून त्याला विद्ध केलें. त्या बाणविद्ध कृतवर्म्याच्या शरीरांतून कुंभमुखांतून बाहेर पडणाऱ्या जलाप्रमाणें रक्तस्राव होऊं लागला ! त्याचें सर्व शरीर गैरिक पर्वताप्रमाणें आरक्त झालें. इतक्यांत त्या प्रतापशील कृतवर्म्यानें क्रुद्ध होऊन दुसरें चाप घेतलें आणि शिखंडीच्या स्कंधावर बाणवृष्टि चालविली. तेव्हां तो शिखंडी शाखाप्रशाखांनीं जसा एखादा वृक्ष शोभतो, तसा शोभूं लागला ! त्या दोघां वीरांनीं परस्परांवर बाणवृष्टि करून एकमेकांस रक्ताचें स्नान घातलें ! त्यावेळीं दोन मदोन्मत्त वृषभ एकमेकांचा वध करण्याच्या इच्छेनें परस्परांवर आपल्या शृंगांचा प्रहार करीत आहेत असें भासलें !

राजा, नंतर ते उभय वीर मंडलाकार फिरून एकमेकांवर बाण मारूं लागले ! कृतवर्म्यानें सत्तर तीक्ष्ण बाण त्या शिखंडीवर मारून त्याला विद्ध केलें आणि एक भयंकर प्राणांतक बाण त्याजवर सोडला ! भोजाधिपति कृतवर्म्याच्या त्या बाणानें शिखंडीला तत्काल मूर्च्छा आली आणि ध्वजयष्टीचा आश्रय करून तो राहिला ! संतापानें वरचेवर निश्वास टाकणाऱ्या व पीडित झालेल्या त्या

रथिश्रेष्ठ शिखंडीला त्याच्या सारथ्यानें रणांगणापासून दूर नेलें! ह्याप्रमाणें कृतवर्म्यानें शिखंडीचा पराभव केल्यावर पांडवसैन्य सर्व बाजूंनीं पीडित होऊन पळत सुटलें! ८. २६.

अध्याय २७ वा.

[१ संशप्तकांचा पराजय.]

(१) संजय—धृतराष्ट्रा, वायु आणि कापूस हीं दोन एकत्र झालीं असतां वारा जसा कापूस उधळून लावितो, त्याप्रमाणें अर्जुनाची आणि तुझ्या सैन्याची गांठ पडतांच तुझें सैन्य त्यानें तत्काल उडवून लाविलें! राजा, त्रिगर्त, शिबि, कौरव, शाल्व, संशप्तक, नारायणसैन्य, तसेंच सत्यसेन, चंद्रदेव, मित्रदेव, सुतंजय, सौश्रुति, चित्रसेन, मित्रवर्मा आणि बंधूंसहवर्तमान महेष्वास आणि नानाशस्त्रज्ञ पुत्रांसह त्रिगर्तराज हे सर्व अर्जुनावर चाल करून आले आणि त्यांनीं त्याजवर बाणवृष्टि केली. त्या समयीं सागरावर जलौघच पडत असल्याचें वाटलें! राजा, ते सर्व शतसहस्र वीर अर्जुनावर धांवून आले, तरी गरुडाला पाहून सर्पांची जशी अवस्था होते, तशी त्यांची स्थिति झाली! रणांत वध होत असतांहि जे युद्धविमुख झाले नाहींत, ते अग्नीवर चालून येणाऱ्या शलभांप्रमाणें मृत्युमुखीं पडले!

त्या युद्धांत सत्यसेनानें अर्जुनावर तीन, मित्रदेवानें त्रेसष्ट, चंद्रसेनानें सात, मित्रवर्म्यानें ब्याहत्तर, सौश्रुतीनें सात, शत्रुंजयानें वीस, आणि सुशर्म्यानें नऊ बाण मारले! त्या सर्वांवर अर्जुनानें शरवृष्टि करून त्यांना विद्ध केलें! अर्जुनानें सौश्रुतीवर सात, सत्यसेनावर तीन, शत्रुंजयावर वीस, चंद्रदेवावर आठ, मित्रदेवावर शंभर, श्रुतसेनावर तीन, मित्रवर्म्यावर नऊ व सुशर्म्यावर आठ बाण सोडले! त्यानें तीक्ष्ण बाणांनीं शत्रुंजय राजाचा वध केला, सौश्रुतीचें शीर्ष तोडून धडापासून वेगळें केलें आणि चंद्रदेवावर शरवृष्टि करून त्याला त्वरित यमलोकीं पाठविलें! जे महारथ त्याच्याशीं युद्ध करीत होते, त्या प्रत्येकावर पांच पांच बाण मारून त्यांचें त्यानें निवारण केलें! सत्यसेनानें संतप्त होऊन कृष्णावर तोमर फेंकला आणि सिंहनाद केला! तो सुवर्णमय पोलादी तोमर कृष्णाच्या डावा बाहु भेदून पृथ्वींत शिरला! विशांपते, विद्ध झालेल्या कृष्णाच्या हस्तांतून प्रतोद आणि रश्मि गळून पडले! तेव्हां श्रीकृष्णाची ती अवस्था पाहून

अर्जुनाला त्वेष चढला आणि तो त्याला म्हणाला, "महाबाहो, माझा रथ सत्यसेनाजवळ घेऊन चल! त्याजवर बाणवृष्टि करून त्याला यमसदनीं पाठवितों! तेव्हां कृष्णानें दुसरा प्रतोद आणि दुसरे हयरश्मी घेतले आणि तो रथ सत्यसेनाजवळ आणिला! सत्यसेनावर अर्जुनानें आपल्या तीक्ष्ण बाणांचा वर्षाव करून त्याचें मस्तक कुंडलांसकट रणांगणावर तोडून टाकलें! हे मारिषा, नंतर त्यानें मित्रवर्म्यावर तीक्ष्ण बाणांची वृष्टि करून त्याच्या सारथ्यावर एक तीक्ष्ण वत्सदंत बाण टाकला! त्या बलवान् अर्जुनानें संशप्तकांचे समुदायांवर शेंकडो बाण टाकले आणि लक्षावधि संशप्तकांचा संहार केला! राजन्, मग रजतपुंख क्षुरप्र बाणानें अर्जुनानें मित्रसेनाचें मस्तक तोडलें आणि क्रोधाविष्ट होऊन सुशर्म्याच्या जत्रुदेशीं बाणप्रहार केला! नंतर सर्व संशप्तकांनीं मिळून अर्जुनाला वेढा दिला. तेव्हां दाही दिशा आपल्या गर्जनांनीं निनादित करून संशप्तकांनीं वेढलें असतां त्या शक्रतुल्य प्रतापी पांडववीर धनंजयानें ऐंद्रास्त्राची योजना केली! त्यामुळें हजारों बाण प्रकट होऊन ते त्या संशप्तकांवर पडूं लागले. त्याकाळीं संशप्तकांचे ध्वज आणि धनुष्यें छिन्न होऊन पडूं लागलीं आणि रथ, पताका, तूणीर व जोखडेंहि भग्न झालीं!

धृतराष्ट्रा, अक्ष, चक्रें, रज्जु, कूबर, इत्यादि रथसाहित्य आणि प्रास, ऋष्टि, गदा, तोमर इत्यादि आयुधें व कंठसूत्रें, अंगद आणि केयूर इत्यादि भूषणें यांचा संहार होऊं लागला! जिकडेतिकडे एकच रणकल्लोळ माजला! त्यावेळीं कुंडलयुक्त असलेलीं आणि सुंदर नयनांनीं शोभणारीं अशीं शिरें आकाशांत उदित झालेल्या तारकांप्रमाणें समरभूमीवर सर्वत्र दिसूं लागलीं! उत्तम प्रकारच्या माला आणि अमूल्य वस्त्रें परिधान केलेलीं आणि अंगाला चंदनाची उटी लावून सुवासिक झालेलीं धडें रणभूमीवर सर्वत्र पडलेलीं होतीं! तेव्हां ती रणभूमि गंधर्वनगराप्रमाणें भयंकर दिसत होती! पर्वत कोसळून त्याचा भूमिभाग जसा अगम्यरूप होतो, त्याप्रमाणें राजपुत्र आणि इतर क्षत्रिय वीर, त्यांचीं चतुरंगसैन्यें, हीं सर्वत्र मृत होऊन पडलीं असतां ती भूमि दुर्गम झाली! त्यासमयीं अर्जुन आपल्या भल्लांनीं शत्रूंचे चतुरंगसैन्याचा संहार करीत असतां त्याच्या रथाला कोठेंहि मार्ग मिळेनासा झाला! सर्वत्र मोडून पडलेल्या रथचक्रांनीं मार्ग निरुद्ध झाला होता! शिवाय रक्तकर्दमांत तीं रथचक्रें रुतून गेल्यामुळें तो रथ वाहून नेण्यास त्या अश्वांस अत्यंत प्रयास पडूं लागले!

राजा, ह्याप्रमाणें त्या पांडुपुत्र अर्जुनानें त्या सैन्याचा संहार चालविला असतां तें सर्व सैन्य युद्धपराङ्मुख होऊन तेथून पळालें ! अर्जुनानें त्या संशप्तकांस जिंकलें आणि मग तो विधूम अग्नीप्रमाणें तेजस्वी दिसूं लागला ! ८. २७.

अध्याय २८ वा.

[१ संकुलयुद्ध.]

(१) संजय—राजा धृतराष्ट्रा, युधिष्ठिर कौरवसैन्यावर बाणवृष्टि करीत असतां दुर्योधन त्यावर चालून गेला, आणि त्याशीं युद्ध करूं लागला. तुझा पुत्र महारथ दुर्योधन हा सहसा आपल्यावर चालून येत असल्याचें पाहून धर्मानें त्यावर बाणवृष्टि करून त्याला 'थांब, थांब' म्हणून मोठ्यानें सांगितलें. त्यामुळें दुर्योधन क्रोधसंतप्त झाला आणि त्यानें युधिष्ठिरावर नऊ आणि त्याच्या सारथ्यावर एक, असे दहा बाण सोडले ! त्यावेळीं धर्मानें दुर्योधनावर तेरा स्वर्णपुंख बाण टाकले. चार बाणांनीं त्यानें दुर्योधनाचे चार अश्व मारले, पांचव्यानें त्याच्या सारथ्याचें शीर्ष उडविलें, सहाव्यानें त्याचा ध्वज छिन्न केला, सातव्यानें त्याचें धनुष्य भंगिलें आणि आठव्यानें त्याचें खड्ग जमिनीवर पाडिलें ! इतकें करूनहि आणखी त्यावर पांच बाण मारून त्यानें दुर्योधनाची स्थिति अत्यंत भयजनक करून सोडली. नंतर दुर्योधनानें त्या अश्वहीन रथांतून खालीं उडी मारली आणि तो जमिनीवर उभा राहिला ! तें पाहून कर्ण, द्रौणि, कृपाचार्य वगैरे वीर त्याच्या साहाय्यार्थ धांवून आले ! सर्व पांडुपुत्रहि धर्मराजाच्या संरक्षणार्थ त्याच्या सभोंवतीं उभे राहिले ! अशा रीतीनें कौरव-पांडवांमध्यें अतिभयंकर युद्ध प्रवृत्त झालें आणि रणवाद्यें वाजूं लागलीं ! असा तेथें एकच रणकल्लोळ माजून राहिला !

धृतराष्ट्रा, मनुष्यें मनुष्यांवर धांवून गेलीं, पदाति पदातींवर तुटून पडले, गज गजांशीं भिडले, रथी रथ्यांशीं युद्ध करूं लागले आणि अश्वसादी अश्वसाद्यांवर चालून गेले ! त्या संग्रामांत अनेक आश्चर्यावह युद्धप्रसंग घडून आले. परस्परांच्या वधाची इच्छा करून ते वीर एकमेकांवर प्रहार करीत होते ! थोडा वेळ तें युद्ध पद्धतशीर व प्रेक्षणीय झालें ! सर्व वीर समोरासमोर उभे राहून युद्ध करीत, पृष्ठाकडून कोणींहि कोणावर प्रहार करीत नसत ! योद्ध्यांनीं नानाविध शस्त्रास्त्रांचा उपयोग केल्यामुळें आणि युद्धनियम पाळल्यामुळें तें युद्ध

कौतुकास्पद झालें! त्यांत वीरांनीं आपलें हस्तलाघव आणि युद्धनैपुण्य उत्तम दाखविलें! नंतर युद्धनियम सुटून तें अमर्याद उन्मत्तपणें होऊं लागलें! रथी गजांवर चालून गेले, गज अश्वांवर तुटून पडले आणि अश्वसादी मोठमोठ्या अश्वांना वेढून राहिले! गज पळून जात असतां सादींनीं पृष्ठभागांकडून त्यांजवर प्रहार केले! अनेक अश्वांना मदोत्कट गजांनीं पळवून लाविलें, तर कित्येकांना आपल्या दंतांनीं भोंसकलें आणि कित्येकांचा त्यांनीं क्रूरपणें संहार केला! त्यांनीं क्षुब्ध होऊन कित्येक अश्वांचा सादींसह वध केला! पदातींनीं गजांवर चालून जाऊन त्यांस दाही दिशांना पळवून लाविलें! त्या महायुद्धांत पळून जाणाऱ्या पदातींवर गजयोद्धयांनीं चाल केली, त्यांचीं रणांगणावर सर्वत्र पडून राहिलेलीं आभरणें गजांकडून घेवविलीं आणि त्यांस गजदंतांनीं विद्ध करविलें! आपल्यावर धांवून आलेल्या गजयोद्धयांना पदातींनीं घेरलें आणि त्यांनीं मोठ्या आवेशानें त्यांचा वध केला! त्या युद्धांत कित्येक सैनिकांस गजयोद्धयांनीं गजांच्या शुंडांनीं आकाशांत भिरकाविलें व ते पृथ्वीवर पडतांच दुसऱ्या गजांकडून त्यांना विद्ध करविलें! कित्येक सैनिकांस गजांनीं दंतविद्ध करून मारलें!

कित्येक सैनिक आपलें पथक सोडून दुसऱ्या पथकास मिळण्याच्या इच्छेनें जात असतां गजांच्या तावडींत सांपडून त्यांच्या पायांखालीं चूर्ण होऊन गेले! दुसऱ्या कित्येकांना गजांनीं शुंडांत धरून पंख्यांसारखें फिरविलें आणि समरभूमीवर आपटून मारलें! गजांवर चाल करून जातांना कित्येक सैनिक त्यांच्याकडून विद्ध होऊन रणांगणांत पडले! तेव्हां जवळ असलेल्या पराक्रमी रथींनीं आणि अश्वसादींनीं त्यांवर धांवून जाऊन त्यांच्या गंडस्थलांवर प्रास, कुंभांवर तोमर आणि दंतांवर शक्ति मारून त्यांना जर्जर केलें! सादींनीं हत केलेले कित्येक गज भूमीवर पडले व अश्वसादींच्या प्रहारांनीं हत झालेले कित्येक पदाती जमिनीवर पडलेले दिसत होते. कित्येक गज कवचधारी रथ्यांवर चालून गेले आणि त्यांना रथांतून बाहेर काढून त्यांनीं वेगानें मारलें! कित्येक गज रथ्यांनीं सोडलेल्या नाराच बाणांनीं व्यथित होऊन वज्रहत गिरिशिखरांप्रमाणें भूमीवर पडले! वीरांनीं वीरांस गांठून त्यांना मुष्टिप्रहार करून मारलें! परस्परांनीं परस्परांचे केश धरून ओढले आणि त्यांना भूमीवर आपटून मारलें! दुसऱ्या कित्येकांनीं हात लांब करून शत्रूंना बाहेर ओढून काढलें आणि मारलें. कित्येकांनीं शत्रूंच्या छातीवर पाय देऊन ते धडपड करीत असतां त्यांचीं मस्तकें

उडविलीं ! कित्येकांनीं भयंकर मुष्टियुद्ध आरंभिलें, कित्येकांनीं शत्रूंच्या उरःप्रदेशीं शस्त्रें भोंसकलीं, तर कित्येकांनीं बाहुयुद्ध सुरू केलें ! तो संग्राम एवढा भयंकर झाला कीं कोण कोणावर प्रहार करीत आहे, हेंहि समजेनासें झालें ! नानाप्रकारच्या शस्त्रांनीं प्राणनाश होऊं लागला ! लक्षावधि कबंधें रणभूमीवर दिसूं लागलीं आणि त्यांचीं रक्तसिंचित कवचें आणि शस्त्रें रंगविलेल्या वस्त्रांप्रमाणें शोभूं लागलीं !

राजा धृतराष्ट्रा, अशाप्रकारें तें घनघोर युद्ध चालू असतां गंगेच्या ओघाप्रमाणें त्याचा गंभीर शब्द होऊन सर्व भूमंडळ दुमदुमून गेलें. बाणपीडित वीरांना आपले कोण आणि परकीय कोण हें कळेनासें झालें ! युद्ध करणें हें आपलें कर्तव्य आहे, असें समजून जयाभिलाषानें राजे युद्ध करीत होते. संग्रामांत वीर परकीयांबरोबर स्वकीयांनाहि मारूं लागले ! अनेक रथ भग्न झाले, अनेक कुंजर पडले, अश्व आणि नर यांच्या कबंधांनीं ती रणभूमि क्षणांत अगम्यरूप होऊन गेली ! हे राजा, अल्पावकाशांत तेथें रक्तनदी वाहूं लागली ! त्या युद्धांत कर्णानें पांचालांचा आणि अर्जुनानें त्रिगर्तांचा वध केला, तसेंच भीमानें कौरवांचा संहार करून गजसैन्याचा निःपात केला ! याप्रमाणें जयप्राप्तीच्या इच्छेनें कौरव-पांडवसेना परस्परांशीं युद्ध करीत असतां अपराह्णकाळ झाला आणि दोन्ही पक्षांमध्यें भयंकर प्राणनाश झाला ! ८. २८.

अध्याय २९ वा.

[१ युधिष्ठिर–दुर्योधनयुद्ध.]

(१) धृतराष्ट्र—संजया, अतितीव्र आणि दुःसह दुःखप्रसंग आणि त्या बरोबरच माझ्या पुत्रांचा क्षय कसा झाला, याचें जें तूं यथार्थ वर्णन केलेंस, त्यावरून आतां कोणी कौरव राहिले नाहींत, त्या सर्वांचा क्षय झाला, अशी माझी दृढ समजूत झाली आहे. त्या युद्धांत दुर्योधन विरथ झाला असतां राजा युधिष्ठिरानें पुढें काय केलें आणि अपराह्णकाळीं त्या उभयतांमध्यें रोमहर्षण युद्ध कसें झालें त्याचें विस्तारपूर्वक वर्णन करून मला सांग ! संजया, वर्णन करण्यांत तूं अत्यंत कुशल आहेस, म्हणून सांगतों.

संजय—विशांपते, दोन्ही सैन्यें एकमेकांवर चालून गेलीं आणि युद्ध प्रवृत्त झालें असतां अनेक वीर परस्परांच्या हस्तें पतन पावले. इतक्यांत दुर्योधन

दुसऱ्या रथावर चढला आणि सविष सर्पाप्रमाणें मोठ्या क्रोधानें धर्माकडे नजर टाकून आपल्या सारथ्याला बोलला, 'सारथे, जेथें कवच धारण करून युधिष्ठिर राजा छत्राखालीं शोभत आहे, त्या ठिकाणीं मला त्वरित घेऊन चल; चल आधीं!' धृतराष्ट्रा, सारथ्याला अशी आज्ञा होतांच त्यानें तो रथ रणांत युधिष्ठिराच्या संमुख चालविला. दुर्योधनाला पाहतांच मदोन्मत्त गजाप्रमाणें क्रुद्ध होऊन धर्मराजानेंहि आपल्या सारथ्यास 'दुर्योधनाकडे आपला रथ चालव' म्हणून आज्ञा केली. नंतर ते दोघे रथिश्रेष्ठ वीरबंधु एकमेकांवर चालून गेले आणि त्या युद्धदुर्मद वीरांनीं क्षुब्ध होऊन परस्परांवर बाणवृष्टि केली. हे मारिषा, तेव्हां दुर्योधनानें एका तीक्ष्ण भल्लानें युधिष्ठिराचें धनुष्य छेदून टाकलें! युधिष्ठिराला तें सहन न होऊन त्यानें क्रोधानें नेत्र आरक्त केले, हस्तांतील धनुष्य फेंकून दिलें आणि दुसरें धनुष्य घेऊन रणाग्रभागीं उभा राहिला! त्यानें दुर्योधनाचें धनुष्य व चाप हीं छेदून टाकिलीं! दुर्योधनानेंहि दुसरें धनुष्य घेतलें आणि त्या दोघांनीं परस्परांवर सारखा शरवर्षाव सुरू केला!

सिंहांसारखे ते दोघे वीर परस्परांना जिंकण्याच्या इच्छेनें एकमेकांवर धांवून गेले. वृषभांप्रमाणें डुरकण्या फोडीत ते एकमेकांवर प्रहार करूं लागले! परस्परांचें व्यंग शोधीत ते दोघेहि महारथी युद्ध करूं लागले! आणि एकमेकांचे देह विद्ध करून ते पुष्पित किंशुकवृक्षांप्रमाणें शोभूं लागले! हे राजा, नंतर त्यांनीं मोठ्यानें सिंहनाद केला, टाळ्या वाजविल्या आणि धनुष्यांचे टणत्कार काढले! त्यांनीं मोठ्यानें शंखनादहि केले. नंतर त्या क्रोधसंतप्त युधिष्ठिरानें वज्रसदृश वेगवान् तीन बाण तुझ्या पुत्राच्या वक्षःस्थलावर मारले. तुझ्या पुत्रानेंहि उलट पांच तीक्ष्ण स्वर्णपुंख बाण धर्मराजावर सोडले व त्याला विद्ध केलें. हे भारता, दुर्योधनानें आणखीहि आपली भयंकर शक्ति युधिष्ठिरावर सोडली! ती अग्नीप्रमाणें देदीप्यमान सर्वविनाशक शक्ति मोठ्या वेगानें आपल्यावर येत असल्याचें पाहून धर्मराजानें तीन तीक्ष्ण बाणांनीं तिचा छेद केला आणि पांच बाण दुर्योधनावर टाकले! मग ती स्वर्णदंड शक्ति मोठी गर्जना करीत महोल्केप्रमाणें भूमीवर पतन पावली!

राजेंद्रा, आपली शक्ति धर्मराजानें विच्छिन्न केल्याचें पाहून दुर्योधनानें नऊ निशित बाण युधिष्ठिरावर टाकले आणि त्याला अतिविद्ध केलें. मग त्या शत्रुतापन युधिष्ठिरानें दुर्योधनाला उद्देशून एक बाण टाकला! त्यानें तत्काल दुर्यो-

धनाला मूर्च्छित केलें आणि नंतर तो बाण जमीन विदीर्ण करून आंत शिरला ! तेव्हां दुर्योधन चवताळला आणि आपली गदा घेऊन कलहाचें मूळच नाहींसें करण्याच्या उद्देशानें धर्मावर धांवून गेला ! गदा घेऊन दुर्योधन, दंड-धारी अंतकाप्रमाणें आपल्यावर चालून येत आहे, असें पाहून युधिष्ठिरानें आपली उल्केप्रमाणें प्रचंड शक्ति त्याजवर सोडली ! राजा, तुझा पुत्र रथांत बसला असतां त्या शक्तीनें त्याचे कवचाचा भंग केला आणि त्याचें वक्षःस्थलहि भग्न केलें. त्यामुळें तो अत्यंत व्याकुळ होऊन मूर्च्छित झाला व खालीं पडला ! दुर्योधनाला त्या स्थितींत पाहून भीमाला आपल्या प्रतिज्ञेची आठवण झाली आणि तो धर्माला म्हणाला, 'राजा, तूं ह्याला मारूं नको ! हा तुझा भाग नाहीं !' तें ऐकून युधिष्ठिरानें त्याला सोडून दिलें ! इतक्यांत व्यसनार्णवांत मग्न झालेल्या दुर्योधनाच्या रक्षणार्थ कृतवर्मा आला. तेव्हां भीमानें आपली स्वर्णविभूषित गदा घेतली आणि मोठ्या वेगानें तो कृतवर्म्यावर धांवून गेला !

अशारीतीनें अपराह्णकालीं जयाशेनें युद्ध करणाऱ्या तुझ्या पुत्रांचें पांड-वांशीं मोठें युद्ध झालें. त्यांत तुझ्याच सेनेचा भयंकर संहार झाला ! ८. २९.

अध्याय ३० वा.

[१ युद्धवर्णन. २ प्रथमदिनयुद्धसमाप्ति.]

(१) संजया—हे राजन्, तुझे युद्धदुर्मद वीर कर्णाला पुढाकार देऊन पुनः देवदानवांप्रमाणें युद्ध करूं लागले ! त्यांत गज, नर, अश्व, पदाति, शंख आणि नाना प्रकारचीं शस्त्रें यांच्या निनादानें योद्ध्यांस त्वेष चढला आणि त्यांनीं मोठ्या क्रोधानें आपल्या शत्रूंवर चालून जाऊन त्यांवर शस्त्रप्रहार केले ! त्यांनीं क्रोधानें शत्रूंवर कुऱ्हाडी, खड्ग, पट्टिश आणि वेगवेगळ्या प्रकारचे बाण यांचा उपयोग करून त्या चतुरंगसैन्याचा मोठा नाश केला ! कमल किंवा चंद्र-सूर्याप्रमाणें सुशोभित, सुंदर दंत, नेत्र आणि नासिका यांनीं विराजित आणि अमूल्य भ्रुकुटिकुंडलांनीं विभूषित अनेक मुखकमलें त्या रणांगणीं शोभूं लागलीं ! त्या संग्रामांत परिघ, मुसळें, शक्ति, तोमर, नखर, इत्यादिकांच्या प्रहारांनीं हत झालेले गज, अश्व आणि नर ह्यांच्या शरीरांतून रक्तप्रवाह वाहूं लागला ! तसेंच हत किंवा विद्ध झालेल्या चतुरंगसैन्यांतील वीरांची विह्वळ

स्थिति अवलोकन करून त्या ठिकाणीं जणुंकाय प्रलयकालच्या पितृतुल्य यमाचेंच राष्ट्र प्रस्थापित झालें आहे, असें सर्वांना वाटलें !

राजा धृतराष्ट्रा, तुझ्या सैन्यांतील प्रमुख वीर तुझ्या देवसदृश पुत्रांसह अमित सैन्य बरोबर घेऊन शिनिपुत्र सात्यकीवर धांवून गेले. तेव्हां मोठमोठे योद्धे, अश्व, गज आणि रथ यांनीं भरून गेलेलें तें सैन्य देवासुरांच्या सैन्याप्रमाणें दिसूं लागलें आणि त्याचा समुद्रासारखा गंभीर नाद होऊं लागला ! नंतर अमितविक्रमी विष्णुतुल्य कर्णानें सूर्यकिरणांसमान प्रखर बाणांनीं सात्यकीला विद्ध करून टाकलें ! सात्यकीनेंहि भुजंगविषाप्रमाणें तीक्ष्ण बाणांनीं त्या कर्णाला, त्याच्या सारथ्याला, अश्वांला आणि रथाला आच्छादून टाकलें ! तेव्हां तुझ्या सैन्यांतील वीर चतुरंगसैन्य घेऊन कर्णाच्या साहाय्यार्थ धांवून आले ! तेव्हां सागरासारख्या त्या प्रचंड सैन्यावर द्रुपदपुत्रादि पांडवांचे प्रमुख वीर चालून गेले आणि त्यांनीं कौरवांचे चतुरंगसैन्याचा मोठा संहार केला !

राजा धृतराष्ट्रा, नंतर पुरुषश्रेष्ठ कृष्णार्जुनांनीं आपलें आह्निक संपविलें, यथाविधि शंकराची आराधना केली आणि शत्रुवधाचा निश्चय करून ते तुझ्या सैन्यावर चालून आले ! तेव्हां मेघाप्रमाणें गर्जना करणारा, पवनानें ध्वजपताका फडकविणारा आणि शुभ्र अश्व जोडलेला अर्जुनाचा रथ जवळ आल्याचें पाहून हा प्रत्यक्ष अंतकच आपल्यावर चालून येत आहे, असें तुझ्या सैनिकांना वाटलें ! अर्जुनानें गांडीव धनुष्याच्या निनादांत शत्रूंवर बाणवृष्टि केली आणि आकाश, दिशा आणि उपदिशा त्यानें बाणांनीं भरून काढल्या ! वायु जसा अभ्रांचा निरास करितो, तसा बाणवर्षावानें अर्जुनानें विमानासारख्या रथांचा सारथि, आयुधें आणि ध्वज यांसह संहार केला ! गज, हस्तिपक, ध्वज आणि पताका यांचा त्यानें क्षय केला आणि सादी, अश्व आणि पदाति यांचाहि बाणांनीं नाश केला ! अंतकाप्रमाणें क्रुद्ध अशा त्या अनिवार्य अर्जुनाला पाहून दुर्योधन सरलगामी बाण टाकीत त्याजवर चालून गेला ! अर्जुनानें सात बाणांनीं दुर्योधनाचें चाप, सारथि, चार अश्व आणि केतु यांचा क्षय करून एका बाणानें त्याचें छत्र तोडिलें आणि नववा प्राणांत करणारा बाण त्यानें त्यावर टाकला ! परंतु अश्वत्थाम्यानें त्या बाणाचे सात तुकडे केले. नंतर अर्जुनानें द्रौणीच्या धनुष्याचा भंग करून त्याच्या रथाच्या अश्वांचा वध केला ! कृपाचार्यांचें धनुष्य, त्याचा ध्वज आणि अश्व यांचा त्यानें संहार केला आणि दुःशासनाचेंहि धनुष्य तोडून तो राधेयाकडे निघून गेला !

नंतर कर्ण सात्यकीला सोडून अर्जुनावर धांवून गेला ! त्यानें अर्जुनावर तीन व कृष्णावर वीस असे पुनःपुनः बाण टाकले ! क्रोधाविष्ट शतक्रतुसमान कर्णानें कृष्णार्जुनांवर सारखी बाणवृष्टि केली, तरी ते त्यामुळें यत्किंचितहि म्लान झाले नाहींत ! इतक्यांत सात्यकि येऊन त्यानें प्रथमतः नव्वाण्णव तीक्ष्ण बाण आणि नंतर आणखी शंभर उग्र बाण कर्णावर टाकले ! पांडवांच्या सर्व वीरांनीं कर्णावर बाणवर्षाव करून ते त्याला पीडा देऊं लागले ! पांडवांकडील युधामन्यु, शिखंडी, द्रौपदेय, प्रभद्रक, उत्तमौजा, युयुत्सु, नकुल-सहदेव, धृष्टद्युम्न, चेकितान आणि युधिष्ठिर, तसेंच चेदी, कारूष, मत्स्य आणि केकय देशचीं सैन्येंहि आपल्या चतुरंगसैन्यासह कर्णावर धांवून आलीं आणि कर्ण-वधेच्छेनें त्या सर्वांनीं कर्णाला वेढून कठोर शब्दांचा व नानाविध शस्त्रांचा त्याच्यावर मारा केला ! कर्णानें आपल्या तीक्ष्ण बाणांनीं त्या शरवृष्टीचा प्रति-कार केला आणि वारा जसा वृक्षाला उडवून टाकतो, त्याप्रमाणें त्यानें त्या शत्रु-सैन्याचा संहार केला !

(२) हे राजा, त्यावेळीं कर्ण चवताळून जाऊन रथी, हस्तिपक, गज, अश्व, सादी आणि पत्तिसमूह यांचा मोठ्या आवेशानें संहार करीत असल्याचें दिसून आलें ! कर्णास्त्रतेजामुळें पांडवांच्या सैन्याचीं आयुधें, वाहनें, देह आणि प्राण हीं नष्ट होऊन गेलीं आणि शेष सैन्य युद्धपराङ्मुख झालें ! हें होत आहे, तों अर्जुनानें आपल्या अस्त्रानें कर्णास्त्राचा प्रतिकार केला आणि त्यानें हंसतहंसत बाणवृष्टीनें दिशा, आकाश आणि पृथ्वी शरवृष्टीनें आच्छादून टाकलीं ! ती बाणवृष्टि पाहून जणुं मुसळांची किंवा परिघांचीच वृष्टि आपल्यावर होत असल्याचें सर्वांना वाटलें ! त्या बाणांतून कित्येकांचा शतघ्नीप्रमाणें, तर कित्येकांचा उग्र वज्राप्रमाणें शत्रूंचा संहार करण्यांत उपयोग झाला ! अर्जुनाच्या बाणांनीं कौरवांचें चतु-रंग सैन्य मूर्च्छित झालें आणि डोळे मिटून त्यानें मोठ्यानें आक्रोश केला ! मर-णाशिवाय आतां गत्यंतर नाहीं, अशा निश्चयानें त्या सैन्यानें युद्ध केलें ! शेवटीं पार्थाच्या बाणांनीं आर्त होऊन त्या सैन्यानें भयभीत होऊन पळ काढला !

धृतराष्ट्रा, अशाप्रकारें जयाच्या आशेनें शत्रूंशीं तुझें सैन्य युद्धासक्त झालें असतां सूर्य अस्ताचलावर गेला. अंधकारानें आणि विशेषतः धूळीनें सर्व दिशा व्यापून गेल्यामुळें युद्धांत बरें झालें किंवा वाईट झालें, हें कांहींच समजलें नाहीं. परंतु हे भारता, तुझे वीर रात्रियुद्धाला कंटाळून आपापल्या योद्धयांसह

रणांगणांतून पळून गेले ! दिनक्षयकालीं कौरव पळून गेले असतां विजयी पांडव मोठ्या आनंदानें आपापल्या शिबिरांत गेले. त्यावेळीं वेगवेगळीं वाद्यें वाजूं लागलीं आणि सिंहनाद होऊं लागले. शत्रूंचा सर्वांनीं उपहास केला आणि कृष्णार्जुनांना धन्यवाद दिले !

हे राजा, याप्रमाणें प्रथमदिनयुद्धसमाप्ति होऊन त्या सर्व राजांनीं पांडवांना आशीर्वाद दिले. ते राजे आणि पांडव यांनीं ती रात्र मोठ्या आनंदानें घालविली. इकडे राक्षस, पिशाच्च व श्वापदें यांचे कळप समरभूमीवर प्राप्त झाले, आणि ती रणभूमि रुद्राचें क्रीडास्थानच आहे, असें भासूं लागलें ! ८. ३०.

अध्याय ३१ वा.

[१ धृतराष्ट्राचा युद्धविषयक प्रश्न व त्याला संजयाचें उत्तर. २ कर्ण-दुर्योधनसंवाद.]

(१) धृतराष्ट्र—संजया, या युद्धांत अर्जुनानें आमच्या वीरांचा आपल्या इच्छेनुसार वध केला, हें उघड होत आहे. समरांत हा चालून आला असतां याच्या हातून साक्षात् यमाचीहि सुटका होणार नाहीं ! पार्थानें एकट्यानें सुभद्रेचें हरण केलें, त्यानें एकट्यानें अग्नीची तृप्तता केली आणि त्यानें एकट्यानेंच सर्व पृथ्वी जिंकून निखिल राजमंडळीला आपले मांडलिक केलें ! दिव्यधनुष्यधारी त्या अर्जुनानेंच निवातकवचांचा नाश केला ! किरातरूपानें पुढें स्थित झालेल्या शंकराशीं त्यानेंच युद्ध केलें ! घोषयात्राप्रसंगीं त्यानेंच दुर्योधनादिकांचें रक्षण केलें, त्यानेंच एकट्यानें शंकराला तुष्ट केलें, त्यानेंच आपल्या उग्र तेजानें सर्व भूपालांना जिंकिलें ! त्या महावीराशीं युद्ध करणारे ते निंद्य नसून स्तुत्यच आहेत ! म्हणून त्या कौरवांनीं तसेंच दुर्योधनानें पुढें काय केलें तें सर्व मला कथन कर !

संजय—धृतराष्ट्रा, युद्धांत कौरवांकडील पुष्कळ वीर पडले, अनेक विद्ध झाले, कित्येकांचा पुरा मोड झाला, कितीएकांचीं कवचें, आयुधें आणि वाहनें नष्ट झालीं ! तेव्हां कौरववीर आपल्या शिबिरांतच राहून वरचेवर विचार करूं लागले ! ते कौरव त्यावेळीं भग्नदंष्ट्र आणि पादाक्रांत सर्पांसारखे दिसत होते. क्रुद्ध सर्पाप्रमाणें निश्वास टाकीत आणि हात चोळीत आणि तुझ्या पुत्राकडे नजर टाकीत सर्वांस उद्देशून कर्ण बोलला, “ अहो, हा अर्जुन सर्वदा दक्ष, दृढ-

द्योगी, धैर्यशील आणि समयसूचक आहे. शिवाय श्रीकृष्णाची त्याला कालानुसार मसलत मिळत असल्यामुळें आम्ही आज त्याजकडून पराभूत झालों आहों! आज त्यानें एकाएकीं आमच्यावर बाणवृष्टि केली आहे! हे राजा, उद्यां मी त्याचे सर्व विचार हाणून पाडतों पहा!"

राजा, याप्रमाणें कर्णाचें भाषण झाल्यावर दुर्योधनानें 'ठीक आहे' असें म्हणून त्यानें सर्वांस विश्रांति घेण्यास अनुज्ञा दिली. नंतर सर्व राजे आपापल्या शिबिराला गेले. रात्रभर सुखानें निद्रा घेऊन सकाळीं हृष्ट मनानें ते युद्धाला पुनः प्रवृत्त झाले. रणांगणांत येतात, तों धर्मराजानें रचलेला दुर्जय सैन्यव्यूह त्यांच्या दृष्टीस पडला. त्याची रचना बृहस्पति व शुक्राचार्य या दोघांनाहि संमत अशी होती. त्या व्यूहाचा भेद करण्यास वृषभतुल्य स्कंधधारी, युद्धांत पुरंदरसमान पराक्रमी आणि मरुद्गणांप्रमाणें बलवान्, कार्तवीर्याप्रमाणें वीर्यवान् असा वीर म्हटला म्हणजे एक कर्णच होय, असें त्या दुर्योधनास वाटलें आणि सर्व सैनिकांचेंहि मन कर्णाच्याच बाजूला वळलें. ज्याप्रमाणें प्राणसंकटकालीं आपलें रक्षण बंधुच करतो, त्याप्रमाणें हा कर्ण आपलें रक्षण करील असें सर्वांस वाटलें!

धृतराष्ट्र—सूता, नंतर दुर्योधनानें काय केलें? तुम्हां सर्वांच्या मनांत वैकर्तन कर्णाविषयीं आदरबुद्धि वसत असून त्याच्यावर तुम्हां सर्वांचें मन जडलें आहे! शीतार्त मनुष्य ज्याप्रमाणें सूर्यकिरणांची इच्छा करितो, त्याप्रमाणें तुम्ही कर्णाच्या भेटीची इच्छा केली असेल! रात्र संपून प्रातःकालीं पुनः युद्धारंभ झाला असतां कर्णानें कशाप्रकारें युद्ध केलें? सर्व पांडवहि त्यावेळीं कर्णाबरोबर कसे लढले? सृंजयांसह सर्व पांडवांचा नाश करण्यास एकटा कर्णच समर्थ आहे! त्याचें बाहुवीर्य इंद्र किंवा विष्णु यांच्या बाहुबलाइतकें आहे! त्याचीं अस्त्रें अत्यंत घोर असून त्याच्याच पराक्रमावर अवलंबून हा दुर्योधन मत्तासारखा स्वस्थ बसून राहिला आहे! युद्धांत अर्जुनानें दुर्योधनाला विह्वल केलें तें पाहून आणि इतर पांडवांचा पराक्रम लक्ष्यांत आणूनहि मंदबुद्धि दुर्योधन सृंजयांसह सर्व पांडवांना जिंकण्याची इच्छा अजून करीत आहे! कर्णासारख्या महापराक्रमी योद्ध्याचे हातून पांडव जिंकले जाऊं नयेत, ही किती दुःखाची गोष्ट आहे म्हणून सांगूं! येथें दैवच बलवत्तर आहे, असें म्हटलें पाहिजे! आजवर दुर्योधनाचीं शतशः दुष्कृत्यें मीं सोशिलीं आहेत, त्यांचें शल्य माझ्या हृद-

यांतून जात नाहीं ! त्या द्यूताचाच हा परिणाम असला पाहिजे. द्यूतप्रसंगीं सौबल शकुनि हा मोठा नीतिमान् आहे, असें कर्णाला वाटत होतें, नाहीं बरें ? राजा दुर्योधन हा सर्वदा कर्णाच्या मतानें वागणारा असून माझ्या पुत्राचा ह्या प्रत्येक युद्धांत सारखा पराजय होत आहे, असें मी ऐकितों. पांडवांचें समरांत निवारण करण्यास समर्थ असा कोणीहि पुरुष कौरवांकडे नाहीं ! माझ्या सेनेचा त्यांनीं कसा संहार चालविला आहे पहा !

संजय—राजा, पूर्वीं घडलेल्या द्यूतादि गोष्टी तूं सांगत आहेस, त्या सर्व नीतीला अनुसरून कितपत होत्या, याचा तूंच विचार कर ! अरे, जो एकदां होऊन गेलेल्या गोष्टीचा मागाहून विचार करीत बसतो, त्याचा त्या चिंतेनेंच कार्यनाश होत असतो ! प्राप्ताप्राप्त गोष्टीचा ह्यापूर्वीं तूं विचार न केल्यामुळें राज्यलाभादि गोष्टी सिद्धीस जाणें आतां अशक्यच झालें आहे ! पांडवांशीं तूं युद्ध करूं नकोस, असें तुला अनेक प्रकारें सांगितलें असतां, हे विशांपते, तूं मूर्खपणानें त्याचा विचार केला नाहींस ! पांडवांसंबंधानें तुझ्या हातून अनेक पापकर्में घडलीं आहेत, ह्यास्तव पांडवांचा सांप्रत जो संहार होत आहे, त्याला कारण तूंच आहेस ! हे भरतर्षभा, गेल्या गोष्टींचा विचार करण्यांत आतां अर्थ तो काय ? तूं व्यर्थ शोक करूं नकोस ! पुढें युद्धांत तुझ्या सैन्याचा नाश झाला तो सांगतों, नीट श्रवण कर !

(२) प्रभातीं कर्ण दुर्योधनाकडे गेला आणि त्याला म्हणाला, "राजा, आज मी त्या यशस्वी अर्जुनाशीं युद्ध करून त्याचा वध करीन, किंवा तो माझा तरी वध करील ! हे भारता, अनेक कार्यांमुळें माझें व त्याचें युद्ध आजवर झालें नव्हतें ! हे राजेंद्रा, आज मी इतकेंच सांगतों कीं, रणांत अर्जुनाचा वध केल्याशिवाय मी मागें फिरणार नाहीं ! आपल्या सैन्यांतील मोठमोठे वीर पडले असतां, आणि मी इंद्रशक्तिहीन रणांत उभा राहिलों असतां तो पार्थ मजवर खात्रीनें चालून येईल. म्हणून हे राजा, मला जें श्रेयस्कर वाटत आहे, तें तुला मी सांगतों, ऐक. माझ्या व अर्जुनाच्या दिव्य आयुधांच्या सामर्थ्याविषयीं विचार केला असतां शत्रुविनाशन, बाणमोचन, युद्धलाघव आणि अस्त्रविद्याकौशल्य या गुणांत अर्जुन माझ्याशीं कधींहि बरोबरी करूं शकणार नाहीं. शारीरबल, मानसबल, अस्त्रकौशल्य या गुणांतहि अर्जुन माझ्याशीं तुल्यबल होणार नाहीं; तसेंच सर्व आयुधांमध्यें श्रेष्ठ असें विजय नांवाचें धनुष्य मजजवळ सिद्ध आहे.

हें पूर्वी इंद्राचें प्रिय करण्याच्या हेतूनें विश्वकर्म्यानें निर्माण केलें होतें व ह्याच्या योगानें इंद्रानें अनेक दैत्यगणांना जिंकलें होतें. ह्या धनुष्याच्या टणत्कारानें राक्षसगण दाही दिशांना पळून जात असत. असें हें सर्वसंमत व उत्तम धनुष्य इंद्रानें परशुरामाला व परशुरामानें मला दिलें आहे. तें घेऊन इंद्रानें सर्व दैत्यांस जसें जिंकिलें, त्याप्रमाणें मी अर्जुनाशीं युद्ध करून त्याला जिंकीन. भार्गवरामानें मला दिलेल्या त्या धनुष्याची थोरवी अर्जुनाच्या गांडीव धनुष्यापेक्षां अधिक आहे. या धनुष्याचे योगानें परशुरामानें एकवीस वेळां पृथ्वी निःक्षत्रिय केली. ह्या धनुष्याचीं दिव्य कर्में भार्गवानें मला सांगितलीं आहेत. म्हणून त्यानें दिलेलें तें धनुष्य घेऊन मी अर्जुनाशीं युद्ध करीन. हे दुर्योधना, अशा रीतीनें त्याचा समरांत वध करून मी तुला आणि तुझ्या बांधवांना आनंदित करीन. हे दुर्योधना, अर्जुनाला मारल्यावर सर्व पृथ्वी निर्वीर होऊन द्वीपें, वनें व पर्वत यांसह ती सर्व सागरान्त पृथ्वी तुला वश होईल व तूं तिचा पुत्रपौत्रांसह उपभोग घेशील. यांत अशक्य असें मला कांहींच दिसत नाहीं आणि विशेषतः तुझें प्रिय करण्याची माझी इच्छा असल्यामुळें तत्सिद्ध्यर्थ जें जें अवश्य वाटेल तें मी करीन आणि धर्माच्या ठिकाणीं सर्वदा अनुरक्त अशा जितचित्त मनुष्याला जशी सिद्धि प्राप्त होत असते, त्याप्रमाणें मला माझ्या कार्यांत सिद्धि मिळेल ! वृक्ष जसा अग्नीशीं युद्ध करण्यास कधींहि तयार नसतो, त्याप्रमाणें अर्जुन माझ्याशीं युद्ध करण्यास कधींहि समर्थ होणार नाहीं ! आतां कोणत्या गुणांत मी अर्जुनापेक्षां कमी आहें, हेंहि तुला सांगणें मला अवश्य वाटत आहे. तें आतां ऐक !

अर्जुनाची प्रत्यंचा आणि त्याचे तूणीर हीं अत्यंत दिव्य आहेत. त्याचा सारथि गोविंद आहे, तसा सारथि मला नाहीं. अर्जुनाचें गांडीवधनुष्य दिव्य आणि अजिंक्य आहे, तसेंच माझें विजयाख्य धनुष्यहि आहे. दोघांच्याहि धनुष्यांपुरता विचार केला असतां मीच अर्जुनापेक्षां श्रेष्ठ ठरतों. आतां रणांत कोणत्या बाबतींत मी हीन आहें, तें सांगतों, ऐकून घे. सर्व लोकांना पूज्य दाशार्ह—श्रीकृष्ण—हा त्याचा सारथि आहे. त्याचप्रमाणें त्याचा अग्निदत्त दिव्यरथ कांचनभूषित असून तो दुर्भेद्य आहे. त्याचे अश्वहि मनोवेगानें चालणारे आहेत. त्याचा ध्वज दिव्य असून त्यावर द्युतिमान् वानर अधिष्ठित झाला आहे. तो अत्यंत विस्मयकारक आहे. कृष्ण हा विश्वाचा स्रष्टा असून अर्जुनाच्या रथाचें नित्य रक्षण करीत असतो. ह्या गुणांत मी अर्जुनापेक्षां हीन असूनहि त्याच्याशीं युद्ध

करूं इच्छितों. हा रणभूषण शल्य सारथ्याचे कामीं कृष्णासारखाच प्रवीण आहे. तो जर माझें सारथ्य करील, तर तुझा निःसंशय विजय होईल. म्हणून जेणें-करून शल्य हा माझा सारथि होईल, नाराच आणि गार्ध्रपत्र बाणांनीं भरलेले शकट आणि उत्तमोत्तम अश्व जोडलेले रथ माझ्या मागून येतील, असें त्वां करावें. परवीरांतक कृष्ण हा अश्वविद्येंत निष्णात आहे, तसा महारथ शल्य हाहि हयज्ञानांत प्रवीण आहे. बाहुवीर्यांतहि शल्याची बरोबरी करणारा कोणी आढ-ळणार नाहीं, तसाच अस्त्रविद्येंत माझी बरोबरी करणारा कोणी धनुर्धर नाहीं. म्हणून शल्य हा सारथि मिळून दुसऱ्या गोष्टींचीहि प्राप्ति होईल, तर अर्जु-नाला मी रणांत खात्रीनें जिंकीन. अशी प्राप्ति झाल्यावर इंद्रासह देवहि माझ्या समोर उभे राहूं शकणार नाहींत. हे परंतपा, एवढी तूं माझी इच्छा परिपूर्ण केल्यावर मी संग्रामांत कायकाय करूं शकेन, हें सर्व तुला कळून येईल. सर्व सुरासुरहि युद्धांत माझ्यावर चालून आल्यास त्यांचेंहि मजपुढें कांहीं चालणार नाहीं, मग मनुष्ययोनींत जन्मास आलेल्या पांडवांची कथा ती काय ? माझ्या इच्छेनुसार सर्व झाल्यास मी पांडवांस जिंकलेंच असें समज !

संजय—राजा धृतराष्ट्रा, त्या समरभूषण कर्णानें असें भाषण केलें, त्यामुळें दुर्योधन संतुष्ट झाला आणि मोठ्या आदरानें तो कर्णाला म्हणाला—

दुर्योधन—तुला जें योग्य वाटत आहे, त्याप्रमाणें मी सर्व करितों. बाण-भाते ठेवलेले, तसेच उत्तम अश्व जोडलेले अनेक रथ तुझ्यामागून येतील. नाराच आणि गार्ध्रपत्र बाण भरलेले शकटहि तुझ्यामागून येतील आणि आम्हीहि सर्व भूपाल तुझ्या साहाय्याकरितां म्हणून तुझ्या पाठीमागून येऊं !

याप्रमाणें त्या प्रतापवान् कर्णाला तुझ्या पुत्रानें सांगून तो स्वतः मद्रराज शल्याकडे गेला आणि त्याशीं बोलूं लागला !

अध्याय ३२ वा.

[१ कर्णसारथ्याबद्दल दुर्योधनकृत शल्ययाचना. २ सूतपुत्राचें सारथ्य करणें अनुचित समजून कर्ण त्याचा धिक्कार करितो. ३ दुर्योधन मधुर भाषणानें त्याचें सांत्वन करितो. ४ शल्याकडून कर्णसारथ्यस्वीकार.]

(१) संजय—महाराज धृतराष्ट्रा, नंतर तुझा पुत्र दुर्योधन हा मोठ्या विनयानें शल्याकडे गेला आणि आदरपूर्वक त्याला म्हणाला, “ हे महाभागा,

तूं सत्यव्रत आहेस आणि शत्रुतापवर्धकहि तसाच आहेस ! हे मद्रेश्वरा, तूं परसैन्याला भयंकर असून मोठा रणशूर आहेस. हे वक्तृत्व विशारदा, मोठमोठ्या राजांतून कर्णाच्या साहाय्याकरितां मीं तुझीच योजना केली आहे, हें तूं ऐकलेंहि असेल. तुझा पराक्रम अप्रतिम आहे आणि तूं शत्रुपक्षाचा क्षय करणारा आहेस. हे मद्रेशा, म्हणून तुला हात जोडून विनयपूर्वक मी याचना करितों कीं पार्थाच्या नाशाकरितां आणि आमच्या कल्याणाकरितां तूं कर्णसारथ्य स्वीकारावें. तूं सारथ्य पत्करल्यास कर्ण माझ्या शत्रूंना जिंकील. शल्या, समरांगणांत अर्जुनाला जसा श्रीकृष्ण, तसा कर्णाला तुझ्यावांचून दुसरा कोणी योग्य सारथि मला दिसत नाहीं. ज्याप्रमाणें ब्रह्मदेवानें शंकराचें सारथ्य पत्करिलें त्याप्रमाणें कर्णाचें तूं स्वीकारून त्याचें सर्वप्रकारें रक्षण कर. सर्व आपत्तींमध्यें श्रीकृष्ण जसा अर्जुनाचें रक्षण करीत आहे, त्याचप्रमाणें हे मद्रेश्वरा, तूंहि आज कर्णाचें संरक्षण कर. आपल्या सैन्याचे नऊ भाग करून त्यांवर भीष्म, द्रोण, कर्ण, कृप, वीर्यवान् भोज, सौबल शकुनि, द्रौणि आणि मी अशा नऊ वीरांची योजना केली होती. त्यांपैकीं भीष्म आणि द्रोण हे समरांत पतन पावल्यामुळें आज त्यांचे भाग राहिले नाहींत. त्या वीरांनीं आपल्या भागांकडून शत्रूंचा बराच संहार करविला, परंतु अखेरीला त्या माझ्या वृद्ध महाधनुर्धरांचा शत्रूंच्या कपटानेंच वध झाला. हे अनघा, त्या दोघांनीं मोठा पराक्रम करून ते स्वर्गाला गेले आहेत ! दुसऱ्याहि अनेक वीरांनीं आपल्या शक्तीप्रमाणें येथें पराक्रम गाजविला आणि अंतीं शत्रूंच्या हातीं निधन पावून स्वर्गपुरीं प्रयाण केलें ! हे नराधिपा, माझ्या सैन्यापेक्षां पांडवांचें सैन्य फार थोडें असूनहि त्यानें आमच्या सैन्याच्या पराजय करावा, ह्याला करावें तरी काय ? कौंतेय मोठे बलवान् असून सत्यविक्रमी आहेत. त्यांच्यापासून माझ्या शेष सैन्याचा संहार होणार नाहीं, अशी कांहीं योजना केली पाहिजे. कौरवसैन्यांतील सर्व प्रमुख योद्ध्यांचा संहार पांडवांनीं केला असून एक महाबाहु कर्ण व एक स्वर्गलोकमहारथ तूं असे दोनच माझे हितेच्छु वीर शेष राहिले आहेत. हे शल्या, आज रणांत शत्रूंशीं युद्ध करण्यास कर्ण सज्ज झाला आहे आणि आपण शत्रूंवर जय मिळवूं अशी त्याला मोठी आशाहि वाटत आहे. परंतु त्याला योग्य असा सारथि सर्व पृथ्वीतलावर दिसत नाहीं. म्हणून अर्जुनाला जसा कृष्ण, तसा तूं कर्णाचा सारथि हो ! कृष्ण अर्जुनाचें सर्व प्रकारें रक्षण करीत असल्यामुळें अर्जुनाचे हातून मोठमोठे पराक्रम होऊं लागले आहेत. मोठे पराक्रम करून पूर्वीं कधीं अर्जुनानें असा शत्रुसंहार केला नाहीं. सांप्रत

कृष्णाच्या संगतीमुळेंच त्याच्या हातून हा पराक्रम होत आहे. कृष्णाच्या समागमानेंच पार्थ हा कौरवांच्या महाचमूचा प्रत्येक दिवशीं संहार करीत आहे व त्यामुळें ती सेना विदीर्ण होऊन समरांगणावरून पळत सुटली आहे. हे महाद्युते, सांप्रत कर्णाच्या व तुझ्या सैन्याचा कांहीं भाग अवशिष्ट आहे. तरी तुम्ही दोघे एक होऊन शत्रूंवर चला आणि त्यांच्या सैन्याचा एकदम संहार करा. अरुणाच्या मदतीनें सूर्य जसा अंधकाराचा नाश करितो, त्याप्रमाणें तूं कर्णाच्या मदतीनें महारणांत त्या अर्जुनाचा वध कर ! प्रातःकालच्या सूर्याप्रमाणें शोभणाऱ्या तुम्हां शल्य-कर्णांस पाहून पांडवांचे महारथ तत्काल पळून जातील. सूर्य व अरुण यांना पाहतांच अंधकार जसा लोपून जातो, त्याप्रमाणें रणांत उभे असलेल्या तुम्हांला पाहतांच पांचाल व सृंजय यांसह सर्व पांडव पळून जातील ! आज रथ्यांमध्यें कर्ण हा जसा श्रेष्ठ गणला जात आहे, तसा सर्व सारथ्यांमध्यें तूंच श्रेष्ठ गणला आहेस. असा तुम्हांसारखा अपूर्व संयोग आजपर्यंत कधीं घडून आला नाहीं व पुढेंहि कधीं घडेल असें दिसत नाहीं. श्रीकृष्ण जसा अर्जुनाचा सर्व अवस्थांमध्यें संभाळ करितो, त्याप्रमाणें तूंहि रणभूमीवर सर्वदा कर्णाचें संरक्षण करावें. कर्णास तूं सारथि मिळाल्यानें त्यावर चालून येण्यास इंद्रादि देवताहि समर्थ होणार नाहींत, मग तेथें पांडवांची ती गोष्ट कशाला पाहिजे ? ह्या माझ्या भाषणावर तूं अविश्वास ठेवूं नकोस !"

(२) शल्य—हे गांधारे, माझ्या पराक्रमाविषयीं शंकित होऊन तूं माझा अपमान करीत आहेस. असें नसतें, तर 'सारथ्य कर,' असें तूं कधींहि म्हटलें नसतेंस. माझ्यापेक्षां तूं कर्णाला अधिक समजून तूं त्याची प्रशंसा करीत आहेस; परंतु मी त्या कर्णाला माझ्याशीं तुल्य वीर समजत नाहीं. राजा, तुला ज्या वीराला मीं जिंकावें, अशी इच्छा आहे, त्याचें नांव प्रथम मला सांग. मी त्याला रणांत जिंकीन आणि मग आल्या मार्गानें परत जाईन. किंवा हे कुरुनंदना, तुला पसंत असल्यास मी एकटाच शत्रूंशीं युद्ध करीन. मग युद्धांत त्याचें जाळून भस्म करतांना माझें सामर्थ्य तुझ्या नजरेस चांगलेंच दिसून येईल. हे कौरव्या, योग्य अभिमान धरूनच माझ्यासारखे पुरुष एखाद्या कार्यास प्रवृत्त होत असतात. याविषयीं शंका घेऊं नकोस. युद्धप्रावीण्यासंबंधीं तूं माझा अपमान करूं नये. हे माझे वज्रसमान पुष्ट बाहू पहा ! त्याचप्रमाणें हें माझें अद्भुत धनुष्य आणि सर्पासारखे बाण पहा पाहूं ! माझा हा वायुवेगानें चालणारा उत्कृष्ट रथ पहा ! ह्याला उत्तम प्रकारचे अश्व जोडले असून हा सर्वदा

युद्धाकरितां सज्ज आहे ! ही माझी हेमपट्टविभूषित गदाहि अवलोकन कर ! मी सर्व पृथ्वी विदारून टाकीन आणि पर्वतहि सर्वत्र फेंकून देईन आणि माझ्या तेजानें सर्व समुद्र शुष्क करून टाकीन. हे राजा, अशा रीतीनें शत्रूंचा निग्रह करण्यांचे कामीं समर्थ अशा मला नीच कुळांत उत्पन्न झालेल्या अधिरथपुत्र कर्णाचें सारथ्य करण्याला सांगत आहेस, याला म्हणावें तरी काय ? असलें नीच कर्म करण्यास तूं मला भाग पाडूं नये. माझ्यासारख्या थोर कुळांत जन्मलेल्या पुरुषानें पापी मनुष्याची सेवा करण्यास प्रवृत्त व्हावें, हें केव्हांहि अयोग्यच होय.

राजा, केवळ प्रेमानें मी तुला वश झालों आहें आणि मला जर पापी मनुष्याची सेवा करायाला लावशील, तर त्याचें तुला महत्पाप लागेल. ब्रह्मदेवानें आपल्या मुखापासून ब्राह्मणांना उत्पन्न केलें आणि क्षत्रियांस बाहूं-पासून निर्माण केलें; वैश्यांची उत्पत्ति त्याच्या मांड्यांपासून झाली आणि त्याच्या पायांपासून शूद्र जन्मले, असें श्रुतीनें स्पष्ट सांगितलें आहे. ह्या वर्णां-पासून प्रतिलोमज आणि अनुलोमज हे वर्णविशेष झाले. इतर वर्णांचें संरक्षण, संपत्तिवर्धन आणि दानधर्म हे क्षत्रियांचे आचार सांगितले असून, याजन, अध्यापन व विशुद्ध प्रतिग्रह हीं ब्राह्मणांचीं कर्तव्यें म्हणून प्रसिद्ध आहेत. कृषिविद्या, पशुसंरक्षण आणि दानधर्म हे वैश्यांचे धर्म असून तीनहि वर्णांची परिचर्या करणें हें शूद्रांचें कर्तव्य होय. यावरून सूताचें कर्तव्य म्हणजे ब्राह्मण व क्षत्रिय यांची सेवा करणें हें होय. सूतानें क्षत्रियाला कसलीहि आज्ञा करूं नये. मी मूर्धाभिषिक्त राजर्षि असून मोठा कुलवान् आहें, तसाच मी महारथ असून बंदीजनांनीं माझें दास्य व स्तवन करणें हें त्यांचें कर्तव्य आहे. मज-सारख्या शत्रुसंहारक राजपुरुषाला सूतपुत्राचें सारथ्य स्वीकारणें ही गोष्ट अत्यंत अनुचित वाटत आहे. अशा करण्यानें माझा अपमान होणार आहे. म्हणून हे गांधारे, ह्यापुढें युद्ध करण्याची माझी इच्छा नाहीं. मी स्वगृहाला जातों, तर मला अनुमोदन दे !

(३) संजय—महाराज, समरभूषण शल्य असें भाषण करून तत्काल उठला व राजसमूहांतून जाऊं लागला. तेव्हां तुझ्या पुत्रानें मोठ्या प्रेमानें व बहु-मानानें त्याला थांबविलें व सर्वसाधक सामाचा स्वीकार करून मधुर भाषण कर-ण्यास सुरवात केली. दुर्योधन म्हणाला, “ मद्रराज शल्या, तूं म्हणतोस, तें सर्व

आहे. परंतु असें तुला सांगण्यांत माझा अभिप्राय काय आहे, तें लक्षांत आण. तुझ्यापेक्षां कर्ण अधिक पराक्रमी आहे, असें मी म्हणत नाहीं किंवा तुझ्याविषयीं मला कोणतीहि शंका नाहीं. मद्रेश्वर असत्य बोलण्यास कधींहि सिद्ध होणार नाहीं. तुझ्या कुलांतील थोर पुरुष आजपर्यंत ऋत (सत्य) भाषण करीत आले आहेत, आणि म्हणूनच तुला 'आर्तायनि' हें नांव प्राप्त झालें आहे, असें मला वाटतें. हे मद्रेश्वरा, तूं शत्रूंच्या हृदयांत शल्याप्रमाणें पीडा देणारा आहेस, म्हणून तुला शल्य ह्या नांवानें पृथ्वीतलावर सर्व लोक ओळखतात. हे सत्यशीला धर्मज्ञा, तूं जें जें म्हणालास त्याला अनुसरूनच मी तुझी प्रार्थना करीत आहें, तर माझ्या म्हणण्याला मान्य हो. तुझ्यापेक्षां राधेय कर्ण हा वीर्यवान् नाहीं व मीहि नाहीं. या युद्धांत तूं कर्णाचें सारथ्य करावें, अशी माझी इच्छा आहे. कर्ण हा आपल्या गुणांनीं धनंजयापेक्षां श्रेष्ठ आहे, असें मला वाटतें. तूंहि कृष्णापेक्षां श्रेष्ठ आहेस, अशी सर्व लोकांची समजूत आहे. कर्ण हा अस्त्रविद्येंत पार्थापेक्षां अधिक निष्णात आहे, तसा तूं अश्वविद्येंत व बलांत वासुदेवापेक्षां विशेष निपुण आहेस. कृष्ण हा अश्वविद्याकुशल आहे, ही गोष्ट खरी आहे, परंतु तुझें त्या विद्येंतील सामर्थ्य कृष्णाच्या द्विगुणित आहे !

(४) शल्य—गांधारे दुर्योधना, सर्व सैन्यादेखत तूं मला कृष्णापेक्षां श्रेष्ठ म्हटलेंस, त्याअर्थीं मी तुजवर संतुष्ट झालों आहें. मी त्या यशस्वी कर्णाचें सारथ्य करण्यास तयार आहें. माझी एक मात्र प्रतिज्ञा त्यानें पाळली पाहिजे. ती एवढीच कीं मला जें योग्य वाटेल, तें मी बोलून दाखवीन, त्यावेळीं त्यानें तें निमूटपणें सोसून घेतलें पाहिजे.

संजय—भारता, तें भाषण श्रवण करून दुर्योधनानें 'ठीक आहे' असें म्हटलें आणि कर्णानेंहि तसें वागण्याचें मान्य करून शल्याचे भाषणास आपली अनुमति दिली. ८. ३२.

अध्याय ३३ वा.

[१ त्रिपुराख्यान.]

(१) दुर्योधन—मद्रेशा, मी तुला कांहीं सांगतों, तें श्रवण कर. पूर्वी एके वेळीं मी पित्याच्या सन्निध बसलों असतां देवासुरयुद्ध चालू झालें असतां जें कांहीं घडलें, तें मार्कंडेय ऋषीच्या मुखानें ऐकिलें, तें तुला सविस्तर निवेदन

करितों. राजर्षिसत्तमा, तें तूं नीट लक्ष देऊन ऐक. त्याविषयीं कोणत्याहि प्रकारची शंका घेत बसूं नकोस. पूर्वी देव आणि असुर ह्यांमध्यें परस्परांना जिंकण्याच्या इच्छेनें अद्वितीय युद्ध झालें. त्या युद्धांत असुरांचा प्रमुख तारकासुर ह्याचा वध झाल्याशिवाय आपल्या हृदयांतील रोग नाहींसा होणार नाहीं, असें देवांना वाटून त्यांनीं मोठ्या निष्ठुरतेनें असुरांशीं युद्ध केलें आणि त्यांत देवांचा जय झाला, असें आमच्या ऐकण्यांत आहे. दैत्यांचा पराजय झाला असतां तारकासुराचे तीन पुत्र ताराक्ष, कमलाक्ष आणि विद्युन्माली ह्यांनीं उग्र तपश्चर्या केली आणि तपोनियम कडक पाळून आपलीं शरीरें अगदीं कृश करून घेतलीं. त्यावेळीं बाह्येंद्रियजय, चित्ताची एकाग्रता आणि समाधि यांयोगें ब्रह्मदेवाला त्यांनीं संतुष्ट केलें आणि 'आम्हांला कोणत्याहि प्राण्यापासून कधींहि मृत्यु नसावा' असा वर मागितला. तेव्हां लोकप्रभु ब्रह्मदेव त्यांना म्हणाला, 'असुरहो, जगांत सर्वामरत्व कोणालाहि नसल्यामुळें तुमचें मागणें अनुचित आहे, म्हणून तुम्ही येथून चला आणि तुमच्या मनाला वाटेल अशा दुसऱ्या कांहीं वराची योजना करून या.' नंतर त्या सर्व असुरांनीं एकविचारानें दुसरा वर मागितला. ते ब्रह्मदेवाला विनयपूर्वक म्हणाले, "हे पितामहा, आम्ही तीन नगरांचा आश्रय करून राहूं. तुझ्या कृपाप्रसादानें सर्व भूमंडलावर आम्हांला फिरतां यावें. अशीं एक हजार वर्षें गेल्यावर आमची परस्परांची गांठ पडून त्रिपुरेंहि एकत्र व्हावीं. नंतर त्या एकरूप झालेल्या तिन्ही पुरांना एका बाणानें जो देववर भिन्न करील, त्याच्या हातून आमचा मृत्यु व्हावा !"

राजा, ब्रह्मदेवानें 'ठीक आहे, तुमच्या इच्छेप्रमाणें सर्व होईल,' असें सांगितलें आणि तो स्वर्गाला निघून गेला. त्या असुरपुत्रांना वरप्राप्ति होऊन मोठा आनंद झाला. त्यांनीं परस्परांशीं विचार केला आणि मयासुराला बोलावून तीं तीन पुरें निर्माण करण्याचे कामीं त्याची योजना केली. तो मयासुर म्हणजे प्रत्यक्ष विश्वकर्मा, तो सर्व देवदानवांना वंदनीय होता. मग त्या बुद्धिमान् मयासुरानें आपल्या तपाच्या बळावर तीन पुरें निर्माण केलीं. एक पुर सुवर्णाचें, एक रजताचें व एक कृष्णलोहाचें अशीं तीं तीन पुरें होतीं. सुवर्णपुर स्वर्गांत, रजतपुर आकाशांत आणि लोहपुर पृथ्वीवर अशी त्या त्रिपुरांची रचना केली होती. प्रत्येक पुराला यथेष्ट संचार करितां यावा, म्हणून त्यांपैकीं प्रत्येक पुर जणुंकाय चक्रावर बसविलें होतें. मद्रराजा शल्या, प्रत्येक पुराची लांबी शंभर योजनें असून रुंदीहि

तितकीच होती. त्यांत गृहें, भवनें, प्राकार आणि तट, तसेंच चारी बाजूंनीं लागलेले मोठमोठे भव्य वाडे, विस्तृत मार्ग, विविध प्रकारचे प्रासाद आणि अनेक वेशी यांनीं मोठी रम्य शोभा आली होती. त्या पुरांचे राजे वेगवेगळे होते. सुवर्णपुराचा राजा तारकाक्ष होता, रजतपुराचा कमलाक्ष आणि लोह-पुराचा विद्युन्माली राजा होता. ते तिघेहि दैत्यराज आपल्या अस्त्रांच्या तेजानें तिन्ही लोकांचें आक्रमण करून 'प्रजापति तो कोण' असे उद्गार काढूं लागले! त्या प्रमुख दानवांना सर्व ठिकाणचे देवांनीं पूर्वीं पराजित केलेले कोट्यवधि मांसाहारी व मदोन्मत्त असुर मिळाले! आणि महाऐश्वर्याची इच्छा धरून ते त्रिपुरांत येऊन राहिले. ह्याप्रमाणें त्या नगरांत चारी बाजूंनीं जमलेल्या राक्षसांची व्यवस्था मयासुर ठेवीत असे. मयासुराच्या आश्रयानें ते दानव निर्भयपणें वागत असत. त्रिपुरवासी कोणीहि असुर जी जी इच्छा धारण करी, ती ती मयासुर आपल्या मायेच्या योगानें पुरवीत असे.

राजा, ताराक्षाला हरि नांवाचा एक बलिष्ठ पुत्र होता. आपल्या तपानें त्यानें पितामह ब्रह्मदेवाला तृप्त केलें आणि 'आपल्या पुरांत एक अशी वापी निर्माण कर कीं ज्यांत टाकलेल्या कोणाहि शस्त्रहत दैत्याला पुनः पूर्ववत् स्वरूप प्राप्त व्हावें' असा वर त्यानें मागितला. त्या ताराक्षपुत्राच्या इच्छेप्रमाणें ब्रह्मदेवाकडून वर मिळ-तांच त्यानें आपल्या पुरींत मृतसंजीवनी वापी तयार केली. तिच्यांत जो कोणी टाकला जात असे, तो आपल्या मृत्युकालीं जो वेष व जें रूप धारण करीत असे, तो त्या वेषानें किंवा रूपानें प्रकट होऊन युद्ध करीत असे. त्या वापींतून अशा रीतीनें निर्माण झालेले दैत्य सर्व लोकांना नित्य पीडा देऊं लागले. त्यांच्या तपः-सिद्धीनें देव अधिकाधिक भयभीत होऊं लागले. युद्धांत असुरांचा क्षय कधींहि होईनासा झाला. त्यामुळें त्यांची विवेकबुद्धि नष्ट होऊन व लोभमोहांनीं ग्रस्त होऊन निर्लज्जांसारखे ते वागूं लागले. त्यांनीं देवांना गणांसह पळवून लाविलें. ब्रह्मदेवाच्या वरप्राप्तीनें गर्विष्ठ होऊन ते मनाला मानेल, तें करूं लागले. देवांना प्रिय वाटणारीं उद्यानें, ऋषिजनांचीं पुण्यकारक आश्रमस्थानें आणि पृथ्वीवरील रम्य प्रदेश त्यांनीं उध्वस्त करून टाकिले! नीतिमर्यादा सोडून त्यांनीं दुराच-रण आरंभिलें. तेव्हां लोकांना पीडा होऊं लागल्यामुळें इंद्र देवांसह त्यांच्यावर चालून गेला आणि चारी बाजूंनीं वज्रप्रहार करून त्यानें त्रिपुरांचा भंग करण्याचा प्रयत्न केला. परंतु ब्रह्मदेवाच्या वरानें अभेद्य झालेल्या त्या पुरांचा भंग त्याला करतां येईना. तेव्हां इंद्रानें भीतीनें युद्ध सोडून दिलें व सर्व देवगणांसह तो

ब्रह्मदेवाजवळ गेला. त्या सर्व देवांनीं ब्रह्मदेवाला साष्टांग नमस्कार घातले आणि असुरांनीं केलेले अत्याचार त्यांनीं त्याला सांगितले. नंतर देवांनीं त्याला त्रिपुरांच्या नाशाचा उपाय विचारला.

नंतर ब्रह्मदेव त्या देवांना म्हणाला, “ देवहो, तुम्हांला जो दुःख देतो, तो माझा अपराधी आहे. हे असुर दुरात्मे असून सुरद्वेषी आहेत. ते तुम्हांला नित्य पीडा देत असल्यामुळें माझेहि ते वैरी झाले आहेत. सर्व भूतांविषयीं माझ्या मनांत सर्वदा समबुद्धि आहे. तथापि अधार्मिक कृत्यें करणारांचा वध करावा असें माझें व्रत आहे. त्या दुर्गांचा भंग एकाच बाणानें करावयाचा आहे. अन्य उपायांनीं त्यांचा भंग शक्य नाहीं. आणि एका बाणानें त्या पुरांचा भंग करण्यास शंकरावांचून दुसरा कोणीहि देव समर्थ होणार नाहीं. तरी देवहो, तुम्ही त्या स्थाणु, सर्वसमर्थ, जयशाली, क्लेशांची गणना न करितां श्रम करणाऱ्या त्या युद्धधुरंधर शंकराची प्रार्थना करा म्हणजे तो त्या दैत्यांचा निःसंशय वध करील !”

मद्रेशा शल्या, अशाप्रकारें त्याचें भाषण ऐकून तपोनिष्ठेनें शाश्वत ब्रह्मचिंतन करणारे ते शक्रादि देव, ब्रह्मदेव आणि ऋषिजन यांसह शंकराला शरण गेले आणि संकटकालीं अभय देणाऱ्या, सर्वांच्या अंतर्भागीं वास करणाऱ्या व सर्व विश्वाला व्यापून राहणाऱ्या त्या महात्म्या शंकराची त्यांनीं उग्र (शत्रुविनाशक) सूक्तांनीं स्तुति केली. ज्यानें तपोविशेषांनीं सर्ववृत्तिनिरोध केला आहे, ज्याचें आत्मानात्मविचारज्ञान पूर्ण आहे, ज्यानें आपलें मन ताब्यांत ठेवलें आहे, अशा त्या तेजोराशि उमापतीला जेव्हां त्यांनीं पाहिलें, तेव्हां नानारूपांनीं प्रकट होणारा हा एकच परमात्मा आहे अशी त्यांची समजूत झाली आणि आपल्या मनांत चिंतिलेलें भगवत्स्वरूप त्या महात्म्याच्या ठिकाणीं अवलोकन करून ते सर्व विस्मयचकित होऊन गेले. नंतर तो जगत्पति शंकर सर्वभूतमय आहे अशा भावनेनें देव आणि ऋषि यांनीं साष्टांग प्रणिपात केला. तेव्हां शंकरानें आशीर्वादपर भाषणानें त्यांचें आतिथ्य केलें आणि त्यांना उठवून स्मितपूर्वक म्हटलें, “ देवहो, बोला, बोला. ” शंकराची आज्ञा होतांच त्यांचें मन शांत झालें. नंतर ते भगवान् शंकराची स्तुति करूं लागले.

ते म्हणाले, “ हे प्रभो, तुला नमस्कार असो. तूं देवाधिदेव आहेस. तूं धनुष्य व वनमाला धारण करितोस. दक्षप्रजापतीच्या यज्ञाचा तूं नाश केला

आहेस. सर्व प्रजापति तुझी स्तुति करीत आहेत. आजपर्यंत अनेकांनीं तुझी स्तुति केली असून सध्यांहि करीत आहेत. तूं स्तुतीला सर्वदा पात्र आहेस. तूं लोहितवर्ण आहेस. तूं सर्वदा उग्र दिसत असतोस. तुझा कंठ नीलवर्ण आहे. तूं शूलधारी आहेस. तूं अस्खलनशील आहेस. तुझे नेत्र मृगनयनांप्रमाणें आहेत. तूं श्रेष्ठ आयुधांनीं युद्ध करीत असतोस. तूं पवित्र आणि शुद्ध आहेस. तूं क्षय करणारा असून तसाच हिंस्रहि आहेस. तुझें निवारण कोणीहि करूं शकणार नाहीं. तूं जगाचा संहारक आहेस. तूं साक्षात् ब्रह्म असून ब्रह्मनिष्ठ आहेस. तूं सर्व सत्ताधारी असून अप्रमेय आहेस. तूं सर्व विश्वाचा नियंता आहेस. चर्म हें तुझें वसन आहे. तूं सर्वदा तपोधन असून व्रताचरणहि करीत असतोस. तूं मृगचर्मधारी असून कार्तिकेय हा तुझा पुत्र आहे. तुझे नयन तीन आहेत. तूं उत्तम आयुधें धारण करणारा आहेस. शरणागतांचीं दुःखें हरण करणारा तुझ्यासारखा कोणीं पाहिला नाहीं. ब्रह्मद्वेषी लोकांचा नाश करणारा तूंच आहेस. वनस्पतींचें रक्षण तूं करितोस. नरांचा पालनकर्ता तूंच आहेस. तूं इंद्रियांचा, तसाच यज्ञांचाहि स्वामी आहेस. तूं अमितविक्रमी आहेस. अशा तुला आमचा नमस्कार असो. मन, वाणी आणि कर्म हीं तुला आम्हीं अर्पण केलीं आहेत. तुला आम्ही शरण आलों आहों. तरी आमच्या मनःकामना परिपूर्ण कर !

मद्रेश्वरा, याप्रमाणें देवांनीं केलेली स्तुति ऐकून शंकर प्रसन्न झाला आणि त्यानें त्या देवब्राह्मणांचें स्वागतपूर्वक अभिनंदन केलें. नंतर तो बोलला, 'देवहो, तुमचा त्रास लवकरच नष्ट होईल. मी तुमच्याकरितां काय करावें, तें बोला.' ८. ३२.

अध्याय ३४ वा.

[१ त्रिपुरवधार्थ ब्रह्मदेवकृत शंकरप्रार्थना. २ दैत्यसंहाराचे कामीं रथ व धनुष्यबाण सिद्ध करण्याची शंकराची देवांस आज्ञा. ३ रथसिद्धि. ४ त्रिपुरवध.]

(१) **दुर्योधन—**हे शल्या, अशाप्रकारें त्या महात्म्या शंकराकडून पितर, देव आणि ऋषिसंघ यांना अभय मिळालें असतां ब्रह्मदेवानें शंकराचा उत्तम सत्कार केला आणि लोकहितकर असें भाषण केलें.

ब्रह्मदेव—हे देवेशा, तुझ्या कृपाप्रसादानेंच मीं हें प्राजापत्यपद चालवीत आहें. ह्या पदावर असतांनाच मी दानवांना मोठा वर दिला आहे. परंतु हे

भूतभव्येशा, सर्व मर्यादातिक्रम करून वागणाऱ्या ह्या दैत्यांचा संहार करण्याला तुझ्यावांचून दुसरा कोणी समर्थ होईल, असें वाटत नाहीं. म्हणून ह्या शरणागत देवांवर कृपा करून ह्या दानवांचा संहार कर ! हे मानदा, तुझ्या कृपेमुळेंच सर्व जगाला सुखप्राप्ति झाली आहे. हे लोकेशा, ह्या सर्वांचा रक्षणकर्ता तूंच आहेस. म्हणून आम्ही सर्व तुला शरण आलों आहों.

स्थाणु—देवहो, तुमच्या सर्व शत्रूंचा वध करावा, अशी माझी फार इच्छा आहे. परंतु त्या सुरद्वेष्ट्या दानवांचा संहार माझ्या एकट्याच्यानें होईल असें वाटत नाहीं. कारण ते मोठे बलवान् आहेत. म्हणून तुम्ही सर्व एकमत होऊन माझ्या अर्ध्या वीर्याचें साहाय्य घ्या आणि शत्रूंशीं युद्ध करून त्यांचा संहार करा. अहो, तुम्हां सर्वांचें ऐक्य झाल्यावर तुमचें सामर्थ्य विलक्षण वाढेल. कारण संहति ही मोठी बलिष्ठ शक्ति आहे.

देव—हे भगवन् शंकरा, आमच्या अंगीं जितकें बल व तेज आहे, त्याच्या दुप्पट तीं त्या दैत्यांच्या अंगीं आहेत, असें आम्हांला वाटतें. कारण समरांत त्यांच्या अंगचीं बलतेजें आमच्या दृष्टोत्पत्तीस अनेक वेळां आलीं आहेत.

भगवन्—तुमचे अपराधी ते दैत्यदानव सर्वप्रकारें वध्यच आहेत, म्हणून माझें अर्धें तेज व बल यांच्या योगानें तुम्ही त्यांचा संहार करा !

देव—महेश्वरा, तुझें अर्ध तेज व बल धारण करण्याची शक्ति आम्हांमध्यें नाहीं. म्हणून तूंच आमच्या सर्वांच्या बलार्धानें त्या शत्रूंचा नाश करून टाक !

श्रीभगवान्—देवांनो, माझें बल धारण करण्याची शक्ति तुम्हांमध्यें नसेल, तर तुमच्या अर्ध तेजःसामर्थ्यानें मींच आपलें बल वृद्धिंगत करून शत्रूंचा वध करीन !

मद्रेशा शल्या, शंकराचें तें भाषण ऐकून देवादिकांनीं 'ठीक आहे' असें म्हटलें, आणि शंकरानें त्या प्रत्येक देवाच्या अर्धतेजानें आपलें बल वृद्धिंगत करून घेतलें. नंतर तो देव–शंकर–सर्वांपेक्षां बलवत्तर झाला. तेव्हांपासून त्याला महादेव हें नांव प्राप्त झालें.

(२) महादेव—देवहो, मी धनुष्यबाण घेऊन रथांत बसेन आणि युद्ध करून तुमच्या शत्रूंचा वध करीन. म्हणून तुम्ही मजकरितां धनुष्यबाण तयार करून ठेवा, म्हणजे मी यांचा आजच वध करून त्यांना पृथ्वीतलावर पाडतों.

देव—देवेश्वरा, ह्या त्रैलोक्यांत ठिकठिकाणीं ज्या ज्या मूर्ति आहेत, त्या सर्वांचें तेज एकत्रित करून त्याचा एक अत्यंत बलवान् रथ आम्ही मयासुराकडून तयार करवितों.

नंतर त्या देवश्रेष्ठांनीं एक रथ¹ तयार केला. मन हें त्या रथाची आधारभू व सरस्वती ही प्रचाराचा मार्ग झाली. नानाविध वर्ण हे त्या रथावरील वायुप्रेरित पताका झाल्या व आकाशांत चकाकणारी विद्युत् व इंद्रधनु ह्यांच्या योगानें तो रथ अत्यंत शोभायमान दिसूं लागला. वषट्कार हा त्या रथावरील प्रतोद झाला व गायत्री ही शीर्षबंधन झाली. पूर्वी शंकराचे यज्ञांत संवत्सर म्हणून जो काल निश्चित झाला होता, तो धनुष्य झाला. विष्णु, सोम व अग्नि हे त्या रथावरील शंकराचे बाण झाले आणि सावित्री ही प्रत्यंचा झाली. कालचक्र हें दुर्भेद्य कवच झालें. ऋत्विजांच्या मध्यभागीं प्रदीप्त असलेले पावक जणुंकाय आपल्या तेजानें तेथें अत्यंत शोभायमान दिसूं लागले. अशाप्रकारें शत्रूंच्या नाशाकरितां सिद्ध झालेला तो रथ पाहून देव अगदीं आश्चर्यचकित होऊन गेले. त्रैलोक्यांतील सर्व तेजें एकत्र झालेलीं पाहून देवांना त्याचें मोठें कौतुक वाटलें. नंतर त्यांनीं तो रथ सज्ज असल्याचें शंकराला कळविलें. राजन् शल्या, अशाप्रकारें तो रथ देवांनीं सिद्ध केल्यावर शंकरानें आपलीं मोठमोठीं आयुधें त्यांत ठेवलीं. आकाश हें ध्वजयष्टि करून त्याच्या अग्रभागीं नंदिकेश्वराला ठेविलें. ब्रह्मदंड, कालदंड, रुद्रदंड आणि ज्वर हे त्या रथावर चढून चारी बाजूंचें रक्षण करूं लागले. त्या रथाचीं चक्रें अथर्वण व अंगिरस यांनीं रक्षण केलीं. ऋग्वेद, सामवेद आणि पुराणें हीं रथाचे पुरस्सर (पुढें चालणारे) होते व इतिहास व यजुर्वेद हे पृष्ठबाजूचे संरक्षक होते. दिव्य वाणी व दिव्य विद्या ह्या परिपार्श्वक (बाजूला उभ्या राहणाऱ्या) झाल्या. वषट्कार, ओंकार आणि स्तोत्रें वगैरें हीं रथाच्या अग्रभागीं राहिल्यामुळें रथाला अपूर्व शोभा आली होती. कालरुद्रानें षड्ऋतूंच्या योगें अद्भुत भासणारें संवत्सररूप धनुष्य घेऊन स्वतःची छाया हीच त्या धनुष्याला अक्षय ज्या लावली. अशाप्रकारें काल हा भगवान् रुद्र, संवत्सर हें त्याचें धनुष्य आणि कालरात्रि ही त्या धनुष्याची अक्षय ज्या झाली. विष्णु, अग्नि आणि सोम हे त्या धनुष्याचे बाण झाले. हें सर्व जगत् विष्णु,

---

१ हें शंकराच्या रथाचें वर्णन खंड ७, अध्याय २०२ मध्यें आलें असल्यामुळें येथें त्याचा बराच संक्षेप केला आहे.

सोम आणि अग्नि यांचेंच एक रूप आहे. विष्णु हा त्या अमिततेजस्वी शंकराचा आत्मा होय. ह्यामुळें रुद्राच्या धनुष्याचा टणत्कार होतांच त्या असुरांस तो किमपिहि सहन झाला नाहीं. शिवाय त्या विष्णु, सोम व अग्नि एतद्रूप बाणावर भृगु व अंगिरस सूक्तनिर्मित शंकराचा असह्य क्रोध दृग्गोचर होत होता. त्या नीललोहित, धूम्रवर्ण, अजिनचर्मधारी व अभयंकर शंकराच्या ठिकाणीं सहस्रावधि आदित्यांची कांति चकाकत असून जणुंकाय तो तेजोज्वालांनीं व्याप्त झाला आहे असें भासत होतें. तो मोठमोठ्या प्रबळ वीरांचा जेता असून ब्रह्मद्वेष्टयांचा विध्वंसक व धर्मशीलांचा त्राता आणि अधर्मी लोकांचा संहारक होता. त्याच्या सभोंवतीं अत्यंत पराक्रमी, भीमबल, भीमरूप, मनोवेगानें जाणारे, असे गण होते. हे गण म्हणजे त्याच्या मनाच्या वृत्तीच होत. हें सर्व स्थावरजंगमात्मक विश्व त्याचाच आश्रय करून राहिलें आहे आणि त्यामुळें अपूर्व शोभा आली होती. त्या रथाला पाहून शंकरानें अंगांत कवच धारण केलें व हातांत धनुष्यबाण घेतले. नंतर सोम-विष्णवग्निसंभव दिव्य बाण चढविण्यास तो सिद्ध होऊन राहिला आहे, हें पाहतांच देवांनीं वायूकडून त्यावर सुगंधवृष्टि करविली. महादेव त्या दिव्य रथावर आरूढ होतांच सर्व देव भयभीत झाले, आणि पृथ्वी देखील जणुंकाय कांपत आहे असें वाटूं लागलें. त्या दिव्यरथारूढ होणाऱ्या शंकराची मोठमोठे ऋषि, गंधर्व, देवसंघ आणि अप्सरागण, तसेच अनेक ब्रह्मर्षि आणि बंदिजन यांनीं स्तुति करण्यास आरंभ केला आणि नृत्यकुशल अप्सरा नाचूं लागल्या.

(३) इतकी सिद्धता झाल्यावर खड्ग, बाण आणि धनुष्य धारण करणाऱ्या शंकरानें स्मितपूर्वक देवांना विचारलें ' देवहो, आतां माझें सारथ्य कोण करणार ?' त्यावर 'आम्हांपैकीं तुला जो कोणी पसंत वाटेल, तो तुझें सारथ्य करण्यास तयार आहे,' असें देव म्हणाले. शंकर पुनः बोलला कीं ' माझ्यापेक्षां बलश्रेष्ठ असा कोणी तुम्हांला योग्य वाटेल तो तुम्ही सत्वर निवडा. विनाकारण उशीर होत आहे '.

हें ऐकून ते देव ब्रह्मदेवाजवळ गेले आणि गोड भाषणानें त्याला प्रसन्न करून म्हणाले, " ब्रह्मदेवा, दैत्य-दानवांच्या प्रतिकारार्थ तूं जें जें कांहीं सांगितलेंस तें तें सर्व आम्हीं केलें आहे. शंकराला आम्हीं सुप्रसन्न करून घेतलें आणि त्याच्या इच्छेप्रमाणें सर्व आयुधांनीं संपन्न असा रथहि सिद्ध करून ठेवला आहे. रथ

चालविण्यास योग्य असा सारथि मात्र आम्हांला मिळत नाहीं. म्हणून हे देव-सत्तमा, कोणी तरी सारथि आम्हांला मिळवून दे. प्रभो, तूं आम्हांला पूर्वी सांगितलेंच आहेस कीं, 'तुमचें जें जें हित असेल, तें तें मी करीन.' तर सांप्रत तूं आपलें बोलणें सत्य करून दाखीव!' तो उत्तम रथ सर्व देवांनीं आपापल्या अंशांनीं तयार केला आहे. शत्रूंना अनिवार्य त्या रथावर प्रतिस्पर्ध्यांची दाणादाण उडवून देणारा पिनाकपाणी शंकर हा योद्धा आहे. हे पितामहा, अशाप्रकारें दिव्य रथ, उत्कृष्ट अश्व, अप्रतिम योद्धा, सशस्त्र कवचें आणि तें अद्भुत धनुष्य ह्यांचा विचार केला असतां तुझ्यावांचून अन्य कोणी योग्य सारथि आम्हांला दिसून येत नाहीं. सर्व गुणांनीं युक्त तूंच आहेस. सर्व देवांपेक्षां तुझें सामर्थ्य अधिक आहे, म्हणून आतां रथारूढ हो आणि त्या हयोत्तमांचें नियमन कर! असें केल्यानें देव विजयी होतील व देवद्वेष्ट्या असुरांचा नाश होईल!" असें बोलून देवांनीं पितामहाला साष्टांग नमस्कार घातला, त्याला प्रसन्न केलें आणि त्याकडून शंकराचें सारथ्य करविलें, असें आम्ही ऐकितों.

पितामह—देवहो, तुम्ही जें कांहीं बोललां, त्यांत असत्य कांहींच नाहीं. हा शंकर युद्ध करीत असेल, तोंपर्यंत मी त्याचें सारथ्य करीन!

राजा शल्या, शंकराचें सारथ्य करण्याविषयीं देवांनीं विनविलेला तो जगदुत्पत्तिकर्ता पितामह आरूढ होण्याकरितां रथाजवळ गेला असतां वायुवेगानें चालणाऱ्या त्या रथाश्वांनीं आपल्या माना भूमीपर्यंत वांकवून त्याचें स्वागत केलें. नंतर आपल्या तेजानें प्रदीप्त झालेला तो ब्रह्मदेव रथावर आरूढ झाला आणि अश्वरज्जु व प्रतोद हातांत घेऊन त्यानें त्या अनिलसमान वेगवान् अश्वांस उठवून शंकराला म्हटलें, 'तूं आतां रथारूढ हो!' तेव्हां तो स्थाणु विष्णुसोमाग्निसंभव बाण हातांत घेऊन रथावर चढला आणि धनुष्याच्या टणत्कारानें शत्रूंचीं हृदयें विदीर्ण करूं लागला. शंकर रथारूढ होतांच मोठमोठे ऋषि, गंधर्व, देवसंघ आणि अप्सरांचे गण ह्यांनीं त्याची स्तुति करण्यास आरंभ केला. तेव्हां आपल्या तेजानें तिन्ही लोकांना प्रदीप्त करणारा व खड्ग, बाण आणि धनुष्य धारण करणारा तो शंकर रथांत अधिष्ठित होऊन इंद्रादि देवांस म्हणाला, 'ह्या शंकराच्या हातून असुरांचा वध होणार नाहीं, अशी चिंता करूं नका. ह्या माझ्या बाणानें ते असुर मेलेच म्हणून समजा!' तेव्हां देवांनीं 'खरोखर ते असुर मेलेच' असें मानलें आणि मग भगवंताचें बोलणें कधींहि अन्यथा होणार

नाहीं, अशा विश्वासानें त्यांना मोठा संतोष झाला. नंतर तो शंकर सर्व देवगणां-सह निघाला असतां त्याचे जवळील पार्षद आनंदानें त्याची स्तुति करूं लागले, कित्येक नाचूं लागले, तर कित्येक परस्परांवर धांवून जाऊन ओरडूं लागले! भाग्यवान्, गुणवान् व तपस्वान् देव व इतर पुरुष महादेवाच्या जयाची इच्छा करूं लागले. अशा रीतीनें सर्वांना अभय देणारा तो देवेश शंकर युद्धार्थ बाहेर निघालेला पाहून सर्व जगत् व देवहि संतुष्ट झाले. त्यासमयीं तेथें राहि-लेल्या ऋषिजनांनीं त्याची अनेक प्रकारें स्तुति करून त्याला प्रोत्साहित केलें, आणि हजारों गंधर्वांनीं वाद्यघोष करून त्याचा मोठा जयजयकार केला!

(४) भगवान् ब्रह्मदेव महादेवाचें सारथ्य स्वीकारून रथारूढ झाला आणि तो असुरांवर रथ नेत असतां रुद्र 'धन्य, धन्य' म्हणून हंसत बोलला कीं, 'प्रजापते, दैत्य असतील, तिकडे रथ घेऊन चल. वाटेनें रथ मोठ्या दक्ष-तेनें चालव आणि आज रणांत मी शत्रुसंहार करीत असतां माझें बाहुवीर्य पहा!' राजा शल्या, नंतर मनोवेगानें व वायुवेगानें धांवणाऱ्या त्या अश्वांना दैत्यदानवांनीं रक्षित त्रिपुरांकडे चालविलें असतां ते अश्व जणुंकाय आकाशाचें प्राशनच करीत आहेत कीं काय असें वाटलें. अशा वेगानें ते देवांच्या जयाकरितां त्रिपुरावर धांवून आले. त्रिपुराभिमुख तो रथ येतांच नंदिकेश्वरानें एवढ्या मोठ्यानें गर्जना केली कीं, तिच्या योगानें दशदिशा दुमदुमून गेल्या. त्या नादानें सुरशत्रु तारकाचे वंशज मरून जमिनीवर पडले! दुसरे कित्येक दानव युद्धाभिमुख होऊन तेथें आले. तेव्हां शूलधारी स्थाणु हा इतका संतप्त झाला कीं, त्याला पाहून सर्व भूतें आणि त्रैलोक्यहि भिऊन जाऊन कांपूं लागलें. शंकरानें धनुष्याला बाण जोडतांच भयंकर चिह्नें होऊं लागलीं! बाणस्थित अग्नि, सोम आणि विष्णु, तसेच शंकर आणि ब्रह्मदेव या पांचांनीं त्या दैत्यांना पाहतांच ते अत्यंत क्षुब्ध झाले आणि शंकराच्या धनुष्याच्या आस्फालनानें तो रथ एकाएकीं आकाशांतून खालीं आला! तेव्हां शंकराच्या बाणाग्रीं असलेल्या नारायणानें तेथून निघून वृषरूप धारण केलें आणि तो रथ वर उचलला! इतक्यांत रथ खालीं येत असतां व शत्रु आरोळ्या मारीत असतां शंकरानेंहि मोठ्यानें गर्जना केली. त्यानें आपला एक पाय अश्वांच्या पाठीवर व एक पाय नंदिकेश्वराच्या मस्तकावर ठेवून त्या दानवपुराचें निरीक्षण केलें. निरीक्षण करीत असतां शंकरानें अश्वांचे स्तन कापून काढून नंदीचे खूर द्विधा केले. त्या वेळेपासून अश्वांचे स्तन नाहींसे होऊन वृषभांचे खुरांना गेळीं

झालीं ! नंतर शंकरानें आपले धनुष्यावर दोरी चढवून तें सज्ज केलें आणि बाण लावून त्याला पाशुपतास्त्राची जोड दिली आणि त्रिपुराचें चिंतन करीत तो राहिला.

अशा रीतीनें शंकर त्रिपुराचें चिंतन करीत बसला असतां तीं पुरें कालवशात् एकत्र झालीं. तें पाहून देवांना अत्यंत हर्ष झाला आणि देव, सिद्ध आणि महर्षि यांनीं शंकराच्या जयजयकारांत त्याची मोठी स्तुति केली ! हें चाललें आहे इतक्यांत असुरांचें हनन करणाऱ्या, त्या उग्रशरीरी व अनिर्वचनीय महादेवाच्या अग्रभागीं तें त्रिपुर दिसूं लागलें, तों त्या लोकेश्वरानें आपल्या दिव्य धनुष्याची दोरी ओढून त्रैलोक्यबलसार असा तो बाण त्रिपुरांवर टाकला ! त्याबरोबर मोठा आर्तस्वर होऊन तीं एकत्र झालेलीं तीनहि पुरें एकदम कोसळून जमिनीवर पडलीं. तीं पुरें व त्यांतील सर्व दैत्यासुरांना त्या शंकरानें जाळून पश्चिमसमुद्रांत फेंकून दिलें. अशारीतीनें त्रैलोक्याच्या हिताकरितां त्या महेश्वरानें—शंकरानें—त्रिपुराला दग्ध केलें आणि त्याबरोबर सर्व दानवांचाहि संहार केला. त्यावेळीं शंकराच्या ठिकाणीं उत्पन्न झालेला क्रोधाग्नि इतका भयंकर होता कीं त्यानें तीनहि लोक भस्म करून टाकले असते, परंतु शंकरानें आपणच आपल्या कोपाचें शमन केलें. याप्रमाणें त्रिपुराचा व त्याबरोबर त्यांतील दैत्यदानवांचा नाश झाला असतां देव, लोक आणि ऋषि हे स्वस्थ झाले आणि त्यांनीं त्या अमितविक्रमी शंकराची उत्तम प्रकारें स्तुति केली. तेव्हां शंकरानें त्यांना आपापल्या ठिकाणीं जाण्यास अनुज्ञा दिली आणि त्याप्रमाणें ते सर्व देवादिक स्वस्थानीं निघून गेले.

राजा शल्या, अशाप्रकारें भगवान् महेश्वर यानें सर्व लोकांचें कल्याण केलें. तसेंच त्या लोकस्रष्ट्या पितामहानें शंकराचें सारथ्य केलें, तसें तूं त्या महात्म्या राधेयाचें सारथ्य स्वीकार ! तूं कृष्णापेक्षां, कर्णापेक्षां आणि विशेषेंकरून अर्जुनापेक्षांहि पराक्रमांत श्रेष्ठ आहेस, यांत शंका नाहीं. युद्धांत कर्ण हा रुद्राप्रमाणें आहे, तसा तूंहि राजनीतीमध्यें ब्रह्मदेवाप्रमाणें आहेस. म्हणून त्या दोघांनीं जसा असुरांचा संहार केला तसा कर्णासह तूं माझ्या शत्रूंचा नाश कर ! जेणेंकरून हा कर्ण आज युद्धांत कृष्णाचा निःपात करून त्या श्वेताश्व अर्जुनाचा वध करील, असें लवकर कर. हे मद्रेशा, कर्णाचें सारथ्य स्वीकारल्यास आज तुझ्या ठिकाणीं आमच्या राज्याशा, जीविताशा व विजयाशा पूर्ण होतील ! आमच्या, कर्णाच्या, राज्याच्या, व विजयाच्या सर्व आशा आज तुजवर अवलंबून

आहेत. म्हणून शल्या, कर्णाचें सारथ्य स्वीकारण्यास तूं सिद्ध हो ! मी तुला आणखी दुसरा एक इतिहास सांगतों. हा माझ्या पित्याला एका धर्मवेत्त्या ब्राह्मणानें सांगितला आहे. हा कार्यकारणरूप इतिहास तूं श्रवण कर आणि मग तुला जें इष्ट वाटेल, तें तूं कर. उगाच शंका घेत बसूं नकोस !

मद्रेशा, जमदग्नि नांवाचा एक विख्यात व यशस्वान् पुरुष भार्गवकुळांत होऊन गेला. त्याचा पुत्र पराक्रमादि गुणांनीं प्रख्यात जो परशुराम तो होय. अस्त्रप्राप्त्यर्थ त्यानें शंकराला आपल्या अंगच्या भक्ति, प्रशम इत्यादि गुणांनीं प्रसन्न करून घेतलें. परशुरामाचें हृद्गत शंकराला कळून आलें व तो परशुरामासमोर प्रकट होऊन त्याला बोलला—

महेश्वर—रामा, मी तुजवर संतुष्ट झालों आहें. तुझें कल्याण होवो ! तुझी इच्छा काय आहे, हें मी जाणतों. तूं आपली शुद्धि प्रथमतः करून घे. म्हणजे तुझ्या इच्छा परिपूर्ण होतील. जेव्हां तूं पवित्र होशील, तेव्हां तुला मी तीं अस्त्रें देईन. हे भार्गवा, अपात्र व असमर्थ पुरुषाला अस्त्रांची प्राप्ति झाल्यास तीं त्याला जाळून टाकतात.

हें देवाधिदेव शंकराचें भाषण ऐकून परशुरामानें त्यास साष्टांग प्रणिपात केला आणि विनयपूर्वक म्हटलें ' भगवन्, जेव्हां मी अस्त्रधारणास पात्र आहें, अशी आपली खात्री होईल, तेव्हांच मजवर कृपा करून आपण अस्त्रें द्यावीं !'

दुर्योधन—नंतर त्या परशुरामानें तप, दम, नियम, पूजाअर्चा आणि होम-हवन इत्यादिकांच्या योगानें बहुत वर्षें शंकराची आराधना करून त्याला प्रसन्न केलें. तेव्हां शंकरानें पार्वतीसन्निध परशुरामाच्या अनेक गुणांचें वर्णन केलें आणि म्हटलें, ' हा दृढव्रत राम अनेक वर्षें माझी भक्ति करीत आहे.' असें म्हणून शंकरानें संतोषपूर्वक त्याच्या अनेक गुणांचें वर्णन केलें. तसेंच देवता आणि पितर यांच्यापुढेंहि त्याचे गुण अनेकवार वाखाणले. इकडे दैत्य अत्यंत बल-वान् झाले. त्यांनीं दर्प-मोहादिकांनीं उन्मत्त होऊन देवांना त्रासवून सोडलें. तेव्हां देव एकत्र होऊन त्यांवर चालून गेले आणि त्यांनीं शत्रुवधाचे अनेक यत्न केले, परंतु ते अयशस्वी झाले. मग देव उमापति शंकराजवळ गेले आणि त्यांनीं आपल्या भक्तीनें त्याला प्रसन्न करून घेतलें आणि त्याची प्रार्थना केली कीं, ' देवा, या आमच्या शत्रुगणांचा वध कर.' शंकरानें शत्रूंचा संहार करण्याचें वचन देवांना दिलें आणि भार्गवरामाला बोलावून त्याला म्हटलें, " परशुरामा,

देवांचे शत्रु दैत्य हे एकत्र होऊन त्यांना पीडा देत आहेत, तरी तूं जाऊन त्यांचा वध कर. असें केल्यानें लोककल्याण होऊन मलाहि मोठा आनंद वाटेल." शंकराचें भाषण ऐकून परशुराम त्या वरदायी देवाला म्हणाला—

परशुराम—देवा, मी अकृतास्त्र असल्यामुळें शत्रूचा वध करण्याइतकें सामर्थ्य माझ्या अंगांत कोठें आहे? दानव हे मोठे अस्त्रकुशल असून युद्धदुर्मदहि तसेच आहेत!

महेश्वर—परशुरामा, तूं माझ्या आज्ञेनें राक्षसांवर चालून जा! तुझ्या हातून सर्व शत्रूंचा वध होईल. ह्या शत्रूंवर जय मिळविल्यावर तुला सर्व गुण आपोआप प्राप्त होतील.

शंकराचें भाषण ऐकून परशुरामानें ती आज्ञा शिरसा मान्य केली आणि स्वस्त्ययनादि विधि करून तो दानवांवर चालून गेला. तो त्या महागर्विष्ठ व बलवान् दानवांला म्हणाला, "युद्धमदोत्कट दानवहो, तुम्हां महासुरांना जिंकण्याकरितां देवाधिदेव शंकरानें मला पाठविलें आहे, तरी युद्धाला सिद्ध व्हा. परशुरामाचें तें भाषण ऐकून दानव त्याच्याशीं युद्ध करण्यास प्रवृत्त झाले. त्या युद्धांत भार्गवनंदन परशुरामानें दैत्यांवर वज्रसदृश प्रहार करून त्यांचा संहार केला! दानवांच्या शस्त्रप्रहारांनींहि परशुरामाच्या शरीरावर व्रण पडले होते, त्यांवरून शंकरानें हात फिरविला असतां ते सर्व नाहींसे झाले. परशुरामाच्या पराक्रमानें शंकर संतुष्ट झाला आणि त्याला म्हणाला, "हे भृगुनंदना, शस्त्रप्रहारांनीं तुझ्या शरीरावर जे हे व्रण दिसत आहेत, त्यांवरून तुझ्या अंगांतील अमानुष सामर्थ्य उघड दिसून येत आहे! म्हणून तुला जीं इष्ट अस्त्रें असतील, तीं सर्व मजपासून ग्रहण कर!"

दुर्योधन—नंतर परशुरामाला जे जे वर पाहिजे होते, ते आणि समस्त अस्त्रें शंकरापासून प्राप्त झालीं. त्यांचा स्वीकार करून शंकराला रामानें साष्टांग नमस्कार घातला आणि त्याची अनुज्ञा मिळवून तो महातपस्वी तेथून गेला. ही पूर्वीं घडलेली गोष्ट त्या ऋषीनें मला सांगितली. परशुरामानेंहि शंकरापासून प्राप्त झालेली धनुर्विद्या त्या महात्म्या कर्णाला परम प्रेमानें दिली. शल्या, कर्णाच्या अंगीं जर कांहीं वैगुण्य असतें, तर परशुरामानें तीं अस्त्रें त्याला कधींहि दिलीं नसतीं. तसेंच ह्या कर्ण सूतकुलांत जन्म पावला आहे, हेंहि मला

विश्वसनीय वाटत नाहीं. हा देवांशानें क्षत्रियकुलांत जन्मला असून कुलज्ञान याच्या पराक्रमावरून व्हावें, म्हणून याला टाकलें असावें, असें मला वाटतें. हा कर्ण सारथिकुलांत खरोखर जन्मला नाहीं. असा सकुंडल, सकवची, दीर्घबाहु, महारथी व सूर्यसदृश पराक्रमी पुत्र सूतकुलांत जन्माला येणें तरी शक्य आहे काय ? हरिणी व्याघ्राला कधीं तरी प्रसवते काय ? गजशुंडेप्रमाणें ह्याचे पुष्ट बाहु आणि विशाल व शत्रूंशीं युद्धसमर्थ वक्षःस्थलावरून हा कर्ण प्राकृत मनुष्य नव्हे ! हे राजेंद्रा, हा महात्मा कर्ण परशुरामशिष्य असून मोठा पराक्रमी आहे. ८. ३४.

अध्याय ३५ वा.

[१ कर्णाचे सारथ्याचा शल्यकृत स्वीकार.]

(१) दुर्योधन—राजा शल्या, याप्रमाणें सर्वलोकपितामह भगवान् ब्रह्मदेवानें शंकराचें सारथ्य पत्करिलें. सारथि हा सर्वदा रथ्यापेक्षां पराक्रमी असावा. म्हणून हे पुरुषव्याघ्रा, तूं कर्णसारथि होऊन रणांत कर्णाश्वांचें नियमन कर ! ज्याप्रमाणें पूर्वी देवांनीं शंकराहून श्रेष्ठ पितामहाकडून त्याचें सारथ्य करविलें, त्याचप्रमाणें कर्णाहून बलिष्ठ अशा तुझी कर्णसारथ्याचे ठिकाणीं आम्हीं योजना केली आहे, तरी तूं कर्णसारथ्याचा शीघ्र स्वीकार कर !

शल्य—नरश्रेष्ठा दुर्योधन राजा, मींहि नरसिंह कृष्णार्जुनांचें तें अमानुष व दिव्य आख्यान ऐकिलें आहे. पितामह ब्रह्मदेवानें शंकराचें सारथ्य पत्करिलें, आणि शंकरानें एका बाणानें त्रिपुरांचा नाश करून सर्व असुरांचा संहार केला, ही कथा मला, तशीच कृष्णालाहि विदित आहे. मागें घडलेल्या व पुढें होणाऱ्या गोष्टींचें ज्ञान श्रीकृष्णाला बरोबर आहे. ‘ब्रह्मदेवानें शंकराचें सारथ्य केलें, तसें मींहि अर्जुनाचें करावें,’ या विचारानेंच त्यानें अर्जुनसारथ्य स्वीकारलें. यदाकदाचित् कर्णानें युद्धांत अर्जुनाला मारलें, तर क्रोधायमान होऊन हा शंख-चक्र-गदाधारी वार्ष्णेय स्वतः रणांत उभा राहील आणि तुझ्या सैन्याचें भस्म करून टाकील. मग तुझ्या सैन्यापैकीं कोणीहि राजा त्यापुढें उभा राहूं शकणार नाहीं !

संजय—याप्रमाणें मद्रराज शल्याचें भाषण ऐकूनहि तुझ्या पुत्रास त्याचें कांहींच वाटलें नाहीं. तो म्हणाला, “महाबाहो शल्या, तूं कर्णाची योग्यता कमी समजूं

नकोस ! कर्ण हा सर्व शस्त्रधाऱ्यांमध्यें श्रेष्ठ असून सर्वशास्त्रपारंगत आहे. ज्याच्या धनुष्याचा भयंकर टणत्कार ऐकून पांडवांचें सर्व सैन्य भयभीत होऊन दाही दिशांना पळून जात असे ! घटोत्कच रात्रीच्या वेळीं शतावधि माया उत्पन्न करून त्या मायेच्या मार्गे लपून राहिला असतां कर्णानें त्याचा वध केला. अर्जुन हा कर्णाला भिऊन इतके दिवस रणांगणांत कौरवसैन्यासमोर उभें राहण्याला धजत नसे ! भीमसेनालाहि आपल्या धनुष्याच्या अग्रानें टोंचून ज्यानें 'मूढा, खादाडा,' म्हणून चेष्टेनें म्हटलें ! माद्रीसुत नकुल-सहदेव यांनाहि ज्यानें रणांत जिंकिलें, परंतु कांहीं विशिष्ट कारणामुळें वध केला नाहीं ! वृष्णिकुलप्रवीर सात्वतवीर सात्यकि यालाहि जिंकून ज्यानें विरथ केलें, त्याचप्रमाणें धृष्टद्युम्नादि मोठमोठे सृंजय वीर यांची रणांगणांत हंसत हंसतच कितीतरी वेळां दाणादाण उडवून दिली आहे ! अशा महारथ वीराला पांडव रणांत जिंकतील, हें होईल तरी कसें ? कर्ण रणांत क्रुद्ध झाला असतां वज्रधारी इंद्राचा सुद्धां वध करण्याचें त्याचें सामर्थ्य आहे. तूं तर सर्वास्त्रवेत्ता असून सर्व विद्यांमध्यें प्रवीण आहेस. बाहुवीर्यांत तुझ्या बरोबरीचा वीर सर्व पृथ्वींतहि कोणी मिळणार नाहीं. तूं आपल्या दुःसह पराक्रमानें शत्रूंच्या हृदयांत शल्याप्रमाणें पीडा करितोस, म्हणून तुला शल्य म्हणत असतात. तुझें बाहुबल सहन करील, असा एकहि सात्वत वीर नाहीं. हे अरिसूदना, तुझ्यापेक्षां कृष्ण अधिक बलवान् आहे, असें म्हणावें तरी कसें ? अर्जुनाचा रणांगणावर वध झाला असतां कृष्ण पांडुसैन्याचा पुढाकार घेऊन कौरवसैन्यावर चालून येईल; त्याचप्रमाणें कर्णाचा समरांत वध झाल्यास तूंहि पांडवसैन्यावर चालून जाशील ! कृष्ण जर पांडवसैन्याचा पुढाकार घेऊन कौरवसैन्याचें निवारण करील, तर तुझ्या हातून पांडवांच्या सैन्याचा प्रतिकार होणार नाहीं काय ? राजा शल्या, मी तुझ्याकरितां माझ्या बंधूंप्रमाणें, इतर वीरांप्रमाणें आणि भूपांप्रमाणें रणभूमीवर देह ठेवण्यास तयार आहें !"

शल्य—मानदा गांधारे, ह्या सैन्याच्या समक्ष तूं मला कृष्णापेक्षां श्रेष्ठ म्हटलेंस, त्यावरून मी तुजवर प्रसन्न झालों आहें आणि रणांगणावर कर्ण सन्निध असतां मला जें योग्य वाटेल, तें मी बोललों असतां त्यानें सहन करावें, एवढें त्याला मान्य असल्यास त्याचें सारथ्य करण्यास हा मी सिद्ध आहें.

संजय—धृतराष्ट्रा, शल्याचें भाषण श्रवण करून दुर्योधनानें कर्णासह 'ठीक आहे' असें उत्तर दिलें. आणि शल्यानें कर्णसारथ्य आपण स्वीकारलें, असें

आश्वासन दिलें. तेव्हां दुर्योधनाला मोठा आनंद होऊन त्यानें कर्णाला आलिंगन दिलें आणि बंदीजनांनीं स्तुति करण्यास आरंभ केला. तेव्हां दुर्योधन कर्णाला पुनः म्हणाला, 'कर्णा, महेंद्रानें ज्याप्रमाणें दानवांचा वध केला, त्याचप्रमाणें तूं आज पांडवांचा संहार कर !' शल्यानें आपलें सारथ्य स्वीकारल्याचें कबूल केल्यामुळें कर्णालाहि आनंद झाला आणि तो दुर्योधनाला बोलला, 'मद्रराज शल्यानें माझें सारथ्य पत्करिलें, तथापि तो जसा आनंदित दिसावा, तसा दिसत नाहीं. म्हणून तूं पुनः एकदां गोड शब्दांनीं त्याची समजूत कर ! नंतर तो महाप्राज्ञ व सर्वास्त्रकुशल दुर्योधन कर्णाला गंभीर वाणीनें बोलला, "शल्या, आज कर्ण अर्जुनाशीं युद्ध करूं इच्छीत आहे. तर तूं त्याचें सारथ्य स्वीकार ! इतर सर्वांचा वध करून नंतर अर्जुनाचाहि करावा, अशी त्याची इच्छा आहे, म्हणून पुनःपुनः याचना करून तुला सांगतों कीं तूं कर्णाचें सारथ्य कर ! ज्याप्रमाणें कृष्ण अर्जुनाचें सारथ्य करून सर्वप्रकारें त्याचें पालन करतो, त्याप्रमाणें शल्या, तूंहि आज कर्णाचें सर्व रीतींनीं पालन कर !" नंतर शल्यानें दुर्योधनाला आलिंगन दिलें आणि मोठ्या आनंदानें म्हटलें—

शल्य—प्रियदर्शना गांधारे, जर तुझें म्हणणें असें असेल, तर तुला जें कांहीं प्रिय असेल, तें सर्व करण्यास मी सिद्ध आहें. हे भरतश्रेष्ठा, एवढेंच माझें म्हणणें आहे कीं, कल्याणबुद्धीनें मी जें कांहीं याला सांगेन, मग तें याला प्रिय वाटो अथवा अप्रिय वाटो, त्याची तुम्हीं दोघांनीं मला क्षमा करावी !

कर्ण—मद्रपते, शंकराच्या हितासाठीं ब्रह्मदेव जसा नित्य उद्युक्त होता, किंवा अर्जुनाचे कल्याणाकरितां केशवाचे जसे सर्वदा प्रयत्न चालू असतात, त्याचप्रमाणें तूं आमच्या हिताविषयीं सर्वदा तत्पर रहा !

शल्य—आत्मनिंदा किंवा आत्मस्तुति, तसेंच परनिंदा किंवा परस्तव ह्या चार गोष्टी आर्यांला वर्ज्य आहेत. परंतु केवळ तुझा मजवर विश्वास बसावा, म्हणून माझी थोडीशी स्तुति करून तुला ऐकवीत आहें ती ऐकून घे ! मातलीप्रमाणें शक्राचेंहि सारथ्य करण्यास मी योग्य आहें ! सर्वदा अवधान ठेवणें, योग्य रीतीनें अश्वांना प्रेरणा करणें, पुढें येणारें संकट ओळखणें, तें येऊं न देण्याविषयीं जपणें आणि आलें असतां त्याचा प्रतिकार करणें इत्यादि गोष्टी मला उत्तम रीतीनें अवगत आहेत. म्हणून तुझें अर्जुनाशीं युद्ध चालू असतां मी तुझे अश्व उत्तम प्रकारें चालवीन. कर्णा, तूं काळजी करूं नकोस ! ८. ३५.

अध्याय ३६ वा.

[१ दुर्योधनकृत शल्यप्रशंसा. २ कर्ण व शल्य रथारूढ होऊन युद्धार्थ निघतात. ३ कर्णशल्यसंवाद.]

(१) दुर्योधन—कर्णा, हा मद्रराज शल्य तुझें सारथ्य करण्यास सिद्ध आहे. हा इंद्रसारथि मातलीप्रमाणें सारथ्यकर्मांत निष्णात असून कृष्णापेक्षांहि रथ चालविण्यांत हुशार आहे. मातलि ज्याप्रमाणें इंद्राश्वांचें नियमन करितो, त्याप्रमाणें हा शल्य तुझ्या अश्वांचें आज नियंत्रण करील. तुझ्यासारखा योद्धा रथस्थ असतां आणि कर्णासारखा सारथि प्राप्त झाला असतां तुमचा रथ पांडवांचा पराभव करील, यांत संशय नाहीं !

(२) संजय—धृतराष्ट्रा, नंतर प्रातःकाल झाल्यावर दुर्योधनानें फिरून त्या मद्रराज शल्याला रणभूमीवर म्हटलें, “ मद्रेशा, ह्या कर्णरथाच्या दिव्य अश्वांचें तूं रणांत संयमन कर. तूं राधेयाचें रक्षण करीत असल्यावर कर्ण हा अर्जुनाला सहज जिंकून टाकील ! ”

शल्यानें ‘ बरें आहे ’ असें म्हटलें व तो रथावर चढला. शल्य कर्णासमीप येतांच त्यानें मोठ्या आनंदानें ‘ सूता, माझ्याकरितां त्वरित रथ घेऊन ये ’ असें म्हटलें. नंतर शल्यानें विजयशाली व गंधर्वनगराप्रमाणें दिव्य रथ यथाविधि सिद्ध करून आणला आणि कर्णाला बोलला, ‘ कर्णा, विजयी हो.’ असें म्हणून त्यानें रथ आणल्याचें कर्णाला निवेदन केलें. तो रथ पाहून कर्णानें त्या रथाची यथाविधि पूजा केली. त्यापूर्वींच ब्रह्मविद् पुरोहितानें त्यावर मंत्रादिकांनीं संस्कार केला होता. त्या रथाला कर्णानें प्रदक्षिणा घातली आणि सूर्याची प्रार्थना केली. नंतर कर्ण जवळ असलेल्या शल्याला म्हणाला, “ शल्या, तूं रथावर चढ !’ तेव्हां कर्णाच्या त्या प्रचंड व दुर्धर्ष रथावर शल्य आरूढ झाला. त्यावेळीं पर्वतावर चढणाऱ्या सिंहाप्रमाणें तो दिसत होता. आपल्या दिव्य रथांत अधिष्ठित झालेल्या शल्याला पाहतांच कर्णहि त्या रथावर आरूढ झाला. त्यावेळीं सूर्य जसा विद्युद्वान् मेघसमुदायावर आरूढ होतो तसा कर्ण दिसला. ते दोघे एका रथांत अधिष्ठित झाले असतां अंतरिक्षांत मेघसमूहावर अग्नि व सूर्य अधिष्ठित झाल्याचा भास होऊं लागला ! तेव्हां त्या रथारूढ झालेल्या द्युतिमान् वीरांची स्तुति बंदीजनांनीं केली. तेव्हां यज्ञांत जणुंकाय सदस्य व ऋत्विक् हे इंद्राग्नीची स्तुतिच करीत आहेत कीं काय असें वाटलें.

(२) महारथ कर्ण अशाप्रकारें रथावर अधिष्ठित होतांच आपल्या धनुष्याच्या प्रत्यंचेचे टणत्कार काढूं लागला. तेव्हां तो खळें पडलेल्या सूर्याप्रमाणें शोभूं लागला! त्याच्या हस्तांतील बाण हे रविकिरणच होत असें वाटूं लागलें व तो मंदरपर्वतावर आरूढ झालेला सूर्यच आहे असें भासलें! नंतर त्या रथाधिष्ठित महाबाहु व अमिततेजस्वी कर्णाला दुर्योधन म्हणाला, " कर्णा, जें दुष्कर कर्म भीष्म-द्रोणादिकांच्या हातून घडावें अशी माझी व सर्व वीरांची इच्छा होती, तें त्यांच्या हातून घडलें नाहीं. तें कर्म आज हे अधिरथे, तूं कर! म्हणजे तूं वज्रपाणि इंद्राप्रमाणें शोभशील! कर्णा, तूं आज धर्मराजाला धर किंवा धनंजयाला, भीमसेनाला, माद्रीसुत नकुल–सहदेव यांना मार! तुझा जय होवो! तुझें कल्याण होवो! हे पुरुषश्रेष्ठा, तूं आतां जा! तूं सर्व पांडवसैन्याचें जाळून भस्म कर!" तेव्हां हजारों तूर्यें व अयुतावधि भेरी वाजूं लागल्या व त्यामुळें अंतरिक्षांत मेघगर्जनाच होत आहे कीं काय असा भास होऊं लागला! दुर्योधनाचें भाषण मान्य करून तो रथसत्तम कर्ण युद्धविशारद शल्याला म्हणाला, " महाबाहो, रथ शीघ्र चालव! मी आज अर्जुन, भीम, नकुल-सहदेव आणि राजा युधिष्ठिर यांचा वध करणार आहें! हे शल्या, आज मी शेंकडों हजारों अत्यंत तीक्ष्ण कंकपत्र बाण टाकीत असतां माझें बाहुवीर्य धनंजय पाहो! आज पांडवांचा नाश होऊन दुर्योधनाला निःसंशय जय मिळणार आहे!"

शल्य—सूतपुत्रा, तूं पांडवांचा असा अपमान करीत आहेस, हें ठीक नाहीं. ते सर्वास्त्रवेत्ते, तसेच मोठे धनुर्धर आहेत. ते महाभाग बलवान्हि असून युद्धांत कधींहि माघार घेणारे नाहींत. ते अजय्य असून सत्यविक्रमी आहेत. ते साक्षात् इंद्रालाहि भयभीत करतील, एवढा त्यांचा पराक्रम आहे. युद्धांत जेव्हां तूं अर्जुनाच्या गांडीवाचा वज्राप्रमाणें भयंकर निर्घोष ऐकशील, तेव्हां तुझ्या तोंडून अशाप्रकारचे उद्गार निघणार नाहींत! कर्णा, रणांगणावर भीमानें तुझें गजसैन्य दंतभग्न करून मारून टाकलेलें पाहिल्यावर तूं असें कधींहि बोलणार नाहींस! धर्मराज आणि नकुल-सहदेव आपल्या तीक्ष्ण बाणांनीं अभ्रच्छायेप्रमाणें अंतरिक्ष जेव्हां व्याप्त करून टाकतील, तेव्हां हे कर्णा, हें तुझें बोलणें आपोआपच बंद पडेल!

संजय—मद्रराज शल्याचें हें भाषण कर्णाला किमपिहि आवडलें नाहीं. त्यानें त्या वेगवान् शल्याला म्हटलें, 'शल्या, रथ शीघ्र चालव!' ८. ३६.

अध्याय ३७ वा.

[१ कर्णाच्या प्रयाणसमयीं झालेलीं दुश्चिन्हें. २ कर्णाची आत्मप्रौढी. ३ शल्यकृत कर्णनिषेध.]

(१) संजय—धृतराष्ट्रा, धनुर्धर कर्ण युद्धार्थ सज्ज झाला आहे, असें पाहून सर्व कौरवयोद्धे आनंदित होऊन आरोळया मारूं लागले. दुंदुभींचे निर्घोष आणि भेरींचे नाद सर्वत्र ऐकूं येऊं लागले ! बाणांचे शब्द आणि अश्वादिकांची गर्जना होऊं लागली. समरांगणांत मृत्यु आला तरी हरकत नाहीं, माघार म्हणून घ्यावयाची नाहीं, अशा निर्धारानें सर्व वीर कर्णासह निघाले असतां अनेक प्रकारचे उत्पात होऊं लागले ! हे राजा, पृथ्वी कांपूं लागली व त्यामुळें मोठा भयंकर आवाज उत्पन्न झाला. सूर्यादि सप्त महाग्रह एकमेकांवर चालून जात आहेत असें वाटलें ! उल्कापात होण्यास प्रारंभ झाला आणि सर्व दिशा जळून जाऊं लागल्या ! मेघदर्शनावांचून विजा पडूं लागल्या ! भयंकर वारे सुटूं लागले आणि पशुपक्ष्यांचे संघ डावीकडून जाऊं लागले. या चिह्नांवरून पुढें मोठें भय कोसळणार असें वाटूं लागलें ! कर्णाच्या रथाचे अश्व जमिनीवर पडले ! आकाशांतून भयंकर हाडांची वृष्टि होऊं लागली ! शस्त्रें पेटूं लागलीं आणि ध्वजहि कंपित झाले ! अश्वादि वाहनांच्या नेत्रांतून अश्रू वाहूं लागले ! हे व अशाच प्रकारचे बरेच उत्पात होऊं लागले ! त्यावरून कौरवांचा विनाश लवकरच होणार अशीं दारुण चिन्हें दृष्टीला पडूं लागलीं. परंतु कौरव दैवमोहित झाल्यामुळें त्यांना त्यांचें कांहींच वाटलें नाहीं. सूतपुत्र कर्णाच्या प्रयाणकालीं राजेलोकांनीं त्याला ‘ विजयी हो ’ असे शुभाशीर्वाद दिले आणि कौरवांना पांडवांचा रणांत पराजय झाला असें वाटूं लागलें !

तेव्हां त्या रथाधिष्ठित झालेल्या परवीरांतक कर्णाचें तेज सूर्याग्नीप्रमाणें तेजस्वी दिसूं लागलें आणि आपण भीष्म-द्रोणांपेक्षां वीर्यवान् आहों असा गर्व त्याला झाला. अर्जुनाच्या पराक्रमकृत्यांचा विचार करीत असतां त्याचा क्रोध अनावर झाला ! मान आणि दर्प यांच्या क्षोभानें तो दीर्घ निश्वास टाकूं लागला आणि तो शल्याला म्हणाला, “ शल्या, मी रणांत सायुध रथाधिष्ठित असतां प्रत्यक्ष इंद्रहि मजवर क्रोधसंतप्त होऊन आला, तरीहि त्याला मी भिणार नाहीं ! भीष्मप्रमुख महायोद्धे रणभूमीवर पतन पावले हें पाहून माझें मन अगदीं घट्ट झालें आहे ! जे महेंद्र-विष्णुसमान पराक्रमी असून सर्वांना पूज्य होते, मोठमोठ्या

गज-हय-रथांचा संहार करण्याचें सामर्थ्य ज्यांच्या अंगीं होतें, जे जणुंकाय अवध्यच होते, अशांचा पांडवांकडून वध झाला, याबद्दल मला भीति वाटावी; परंतु ती आज वाटत नाहीं! युद्धांत मोठमोठे बलवान् राजे, त्यांचे सारथि, गज, रथ यांचा शत्रुहस्तें रणांत संहार होत असतां तो ब्राह्मणश्रेष्ठ आचार्य द्रोणगुरु सर्व पांडवांस मारल्याशिवाय कसा राहिला? कौरवहो, महायुद्धांत द्रोणवधाचा विचार केला असतां मी तुम्हांला सांगतों तें लक्ष्यपूर्वक ऐका. त्या मृत्युसमान उग्ररूप अर्जुनाला रणांगणांत उभा राहिलेला पाहतांच त्याच्याशीं युद्ध करण्यास समर्थ होईल, असा मजवांचून दुसरा कोणीहि नाहीं! द्रोण युद्धशिक्षण, बल, धैर्य, महास्त्रविद्या, राजनीति इत्यादि गुणांनीं युक्त असतांहि त्या महात्म्याला निधन प्राप्त झालें. त्याच्या निधनानंतर सर्व वीर मरणोन्मुख होऊन गेल्यासारखें मला वाटत आहे! ह्या लोकीं कर्म आणि दैव यांचा विचार केला असतां कोणतीहि वस्तु शाश्वत आहे, असें मला वाटत नाहीं! प्रत्यक्ष द्रोणाची अशी अवस्था समरांत झाल्याची आम्ही पाहतों, मग सूर्योदय होईपर्यंत तरी आपण सुरक्षित राहूं असें कोण म्हणूं शकेल? अस्त्रें, बल, पराक्रम, वेगवेगळ्या क्रिया, राजनीति किंवा आयुधें यांपैकीं कोणतीहि गोष्ट मनुष्यास सुख देण्यास कारण होत नसते. द्रोणाचा शत्रुहस्तें झालेला वधच पहा! त्याचें तेज अग्नि किंवा आदित्य यांप्रमाणें होतें. त्याचा पराक्रम विष्णु किंवा इंद्र यांसमान होता. राजनीतींत तो शुक्राचार्य किंवा बृहस्पति यांसारखा होता. परंतु यांपैकीं एकहि गोष्ट त्याचें संरक्षण करण्यास समर्थ झाली नाहीं!

(२) राजा शल्या, धृतराष्ट्रपुत्रांचे सर्व प्रयत्न निष्फळ होऊन कौरवांचा पराजय झाला आहे व त्यामुळें सर्वत्र स्त्रिया व कुमार यांचा सारखा आक्रोश चालला आहे, अशावेळीं पराक्रम करून दाखवील असा वीर म्हणजे मीच होय! यास्तव शल्या, माझा रथ शत्रुसैन्यावर त्वरित घेऊन चल! म्हणजे सत्यसंध राजा युधिष्ठिर, भीम, अर्जुन, नकुल-सहदेव, वासुदेव, सात्यकि आणि सृंजय यांची रणांत गांठ पडेल! शल्या, माझ्याशिवाय यांशीं युद्ध करण्याला कोण समर्थ आहे? म्हणून हे मद्रपते, जेथें पांडव, पांचाल आणि सृंजय असतील, तेथें त्वरित रथ घेऊन चल! मी आज त्यांचा वध तरी करीन किंवा मी स्वतः यमपुरीचा मार्ग स्वीकारीन! हे शल्या, त्या शूरांच्या मध्यें जाऊन युद्ध केल्याशिवाय मी राहणार नाहीं, हें पक्कें समज. संग्रामांतून पळून जाणें म्हणजे मित्रद्रोह करणें होय. ती गोष्ट मला सर्वथा असह्य आहे. म्हणून या युद्धांत

प्राण देऊन मी द्रोणाला अनुसरेन. हेंच मला योग्य दिसतें! मनुष्य प्राज्ञ असो, वा मूढ असो, त्याला आयुष्याच्या अन्तीं मृत्यूच्या तडाक्यांतून सुटणें शक्य नाहीं. म्हणून मी आज पांडवांवर चालून जाईन! दैवाचा प्रतिकार करणें कोणालाहि शक्य नाहीं. राजा दुर्योधन हा माझा सततचा कल्याणकर्ता आहे. म्हणून त्याच्या अर्थसिद्ध्यर्थ मी माझे सर्व प्रिय भोग, इतकेंच नव्हे, तर माझें दुस्त्यज जीवितहि अर्पण करण्यास सिद्ध आहें! हा माझा रथ व्याघ्रचर्मपरिवृत आहे. ह्याच्या आंसाचा आवाज मुळींच होत नसतो. ह्यांतील आसनें सोन्याचीं आहेत व त्रिवेणुक रुप्याचें आहे. ह्याला उत्तम अश्व जोडलेले आहेत. असा हा सर्वोत्कृष्ट रथ मला परशुरामानें दिला आहे. तशींच त्या रथावरील माझीं अद्भुत धनुष्यें, ध्वज, गदा, उग्र बाण, खड्ग, तेजस्वी आयुधें, उग्र ध्वनि करणारे शंख पहा! ज्याला पताकांनीं उत्तम शोभा आली आहे, वज्रपाताप्रमाणें ज्याचा नाद होत असतो, ज्याला शुभ्र अश्व जोडले आहेत व जो दिव्य भात्यांनीं विराजमान झाला आहे, अशा रथांत बसून मी आज अर्जुनाशीं युद्ध करीन व त्याचा वध करीन! त्याचें रक्षण करण्यास सर्वहर मृत्यु जरी मोठ्या दक्षतेनें आला, तरी मी समरांत त्या पांडुपुत्राचा वध करीन! किंवा स्वतः भीष्माप्रमाणें यमसदनाला जाईन! यम, वरुण, कुबेर, इंद्र हे जरी आपापल्या गणांसह या महायुद्धांत त्या पांडवाचें—अर्जुनाचें—रक्षण करण्यास आले, तरी त्या सर्वांसह मी अर्जुनाला जिंकीन यांत संशय नाहीं!

(३) संजय—याप्रमाणें रणोत्साहानें आत्मप्रौढी मिरविणाऱ्या कर्णाचें भाषण ऐकून मद्रराज शल्य मोठ्यानें हंसला आणि अपमानपूर्वक त्याचा निषेध करून बोलला—

शल्य—कर्णा, थांब, थांब! असें निरर्गल भाषण करूं नकोस! तो नरवर धनंजय कोठें आणि तूं पुरुषाधम कर्ण कोठें? उपेंद्रानें रक्षण केलेल्या द्वारकेहून कृष्णाची कनिष्ठ भगिनी सुभद्रा हिचें बलात्कारानें अर्जुनानें हरण केलें, हा काय सामान्य पराक्रम? मृगवधावरून कलह उत्पन्न होऊन युद्ध प्रवृत्त झालें असतां सुरपतीप्रमाणें पराक्रमी अर्जुनावांचून देवाधिदेव शंकराशीं युद्ध करण्यास दुसरा कोण सिद्ध झाला असता? तसेंच असुर, सुर, महोरग, नर, गरुड, पिशाच्च, यक्ष आणि राक्षस या सर्वांवर सारखी बाणवृष्टि करून अर्जुनानें त्यांचा पराभव केला आणि अग्नीला त्याचें अभिलषित हविर्भाग (खांडववन)

देऊन संतुष्ट केलें ! धृतराष्ट्रसुताला शत्रूंनीं हरण करून नेलें असतां सूर्यसदृश उत्तम बाणांची शत्रूंवर वृष्टि करून अर्जुनानें त्यांचा वध केला आणि त्यास सोडून पुनः कौरवांच्या स्वाधीन केलें, ही गोष्ट तुला आठवते काय ? तसेंच गंधर्वांशीं युद्ध सुरू झालें असतां तूं प्रथमच पळून गेलास आणि मग चित्ररथादि गंधर्वांनीं कौरवांना बद्ध करून नेलें असतां पांडवांनीं गंधर्वांशीं युद्ध करून त्यांना मुक्त केलें, ही गोष्ट तरी तुझ्या स्मरणांत आहे काय ? उत्तरगोग्रहणसमयीं भीष्म, द्रोण, अश्वत्थामा यांसह मोठें सैन्य घेऊन तुम्ही पांडवांवर चालून आलां असतां त्या पुरुषश्रेष्ठ अर्जुनानें तुम्हांला जिंकिलें, तेव्हां तूं अर्जुनाला कां जिंकिलें नाहींस ? कर्णा, आज पुनः सुरू झालेलें हें महायुद्ध तुझ्या निधनाकरितांच आहे, असें मला वाटतें ! रिपुभयानें जर रणांगणांतून तूं पळून गेला नाहींस, तर हे सूतपुत्रा, आज तुझा वध झालाच, असें समज !

संजय—याप्रमाणें मद्राधिपति शल्य अर्जुनाच्या पराक्रमाचें वर्णन करीत असतां कर्णाला अतिशय संताप आला आणि तो क्रोधानें शल्याला बोलला—

कर्ण—शल्या, पुरे कर ! माझें व त्याचें युद्ध सुरू झालें आहे. या युद्धांत त्यानें मला जिंकल्यास तुझें बोलणें योग्य होईल.

संजय—'होय, तसेंच होईल,' एवढेंच शल्य बोलला. या त्याच्या बोलण्यावर कर्णानें कांहींच उत्तर दिलें नाहीं. मग 'शल्या, चल पुढें' असें युद्धावेशानें कर्ण बोलला आणि कर्णानें शुभ्राश्व जोडलेला रथ चालू केला. नंतर सूर्य जसा अंधकाराचा संहार करीत जातो, तसा तो रथ शत्रुसैन्याचा नाश करीत पुढें चालला. तो व्याघ्रचर्मपरिवृत आणि श्वेताश्वयुक्त रथ विलोकून कर्णाला अत्यानंद झाला आणि पांडवसेनेवर दृष्टि फेंकून तो धनंजय कोठें आहे, याचा शोध घेऊं लागला. ८. ३७.

अध्याय ३८ वा.

[१ कर्णाची आत्मप्रशंसा.]

(१) संजय—राजा धृतराष्ट्रा, कर्ण याप्रमाणें युद्धार्थ निघाला असतां, तुझ्या सैन्याला मोठा आनंद झाला. तो रणांगणावर प्रत्येक पांडववीराला विचारूं लागला कीं 'अर्जुन कोठें आहे ?' तो असेंहि बोलला कीं 'मला जो

त्या महात्म्या श्वेतवाहनाला दाखवील, त्याला मी तो इच्छा करील इतकें धन देईन! तेवढ्यानें त्याचा संतोष होत नसेल तर त्याला शकट भरून रत्नें देईन! अथवा शंभर गाई व तितकींच कांस्याचीं दोहनपात्रें देईन. अर्जुनाला दाखवून देणाऱ्याला मी शंभर उत्तमोत्तम गांव आणि कृष्णकेशांचीं खेचरें लावलेला शुभ्र रथ अर्पण करीन, अथवा सहा सुवर्णगज आणि रत्नालंकृत गीतवाद्यप्रवीण शंभर सुंदर स्त्रिया अर्पण करीन. अर्जुनाचा शोध लावून देणाऱ्याला शंभर गज, शंभर गांव, शंभर सुवर्ण रथ आणि दशसहस्र गुणी, विनयी, सुशिक्षित आणि बलवान् अश्व देईन! एवढ्यानेंहि तृप्ति होत नसल्यास सुवर्णशृंगांच्या चारशें सवत्स धेनु अर्पण करण्यास मी सिद्ध आहें, अथवा सुवर्णालंकारभूषित पांचशें शुभ्र अश्व आणि उत्तम रीतीनें सुशिक्षित केलेले असे अठरा दुसरे अश्व मी देईन! अहो, अर्जुनाला दाखवा, म्हणजे मी तुम्हांला कांबोज देशचे अश्व जोडलेला शुभ्र सुवर्णरथ अर्पीन! अथवा जे सुवर्णमालांनीं विभूषित आहेत, ज्यांचा जन्म समुद्राच्या पश्चिम तीरावर झाला आहे व उत्तम हस्तिपकांकडून ज्यांचें शिक्षण झालें आहे, असे सहाशें गज मी देईन! अथवा विशेषसंपत्तियुक्त, वनें व जल यांनीं परिपूर्ण, भीतिरहित, सर्वसमृद्ध, राजेलोकांनीं उपभोग्य असे चौदा गांव अर्पण करीन! इतक्यानेंहि समाधान होत नसल्यास ज्यांच्या गळयांत सुवर्णाचे हार शोभत आहेत, अशा मागध देशांतील शंभर यौवनसंपन्न सुंदर तरुणी दासी म्हणून आणून देईन! बोला, अर्जुन कोठें आहे तें? जें जें तुम्ही मागाल, तें तें देण्यास मी सिद्ध आहें! पुत्र, स्त्री, विहार इत्यादि मजजवळ जें कांहीं आहे, तें सर्व तुम्ही मागितल्यास तें देण्याची माझी सिद्धता आहे! कृष्णार्जुनांना दाखवा मात्र, कीं त्यांना मारून त्यांचें सर्व वित्त मी तुम्हांला अर्पण करीन!

धृतराष्ट्रा, अशाप्रकारचें भाषण कर्णानें रणांगणावर केल्यावर त्यानें आपला समुद्रोत्पन्न दिव्य शंख वाजविला. तें भाषण ऐकून दुर्योधनादिकांना परम आनंद झाला. कौरवसैन्यांत दुंदुभि-मृदंग वाद्यें वाजूं लागलीं! आणि सिंहनाद व गजांचे चीत्कार शब्दहि होऊं लागले! कौरवयोद्धे आनंदानें आरोळया मारूं लागले! अशा कोलाहलांत कर्ण शत्रुसैन्यावर धांवून जात असतां शल्यानें मोठ्यानें हंसून त्याचा धिक्कार केला आणि त्याला बोलला. ८. ३८.

अध्याय ३९ वा.

[१ शल्यकृत कर्णनिर्भर्त्सना.]

(१) शल्य—सूतपुत्रा कर्णा, सुवर्णाचे सहा गज तूं कोणाला देण्याची जरूरी नाहीं! आज तुला अर्जुन खरोखरच भेटेल! कुबेराप्रमाणें संपत्ति वांटून टाकण्यास आज तूं सिद्ध झाला आहेस, हा तुझा केवढा मूर्खपणा? अपात्राच्या ठिकाणीं दान केलें असतां जे दोष लागतात, ते मोहामुळें तुला कळत नाहींत! जें हें धन तूं अशा रीतीनें व्यर्थ उडवूं पहात आहेस, त्याच्या योगानें तुला अनेक यज्ञ करतां येण्यासारखे आहेत. यज्ञ करून तरी त्या धनाचा व्यय कर! मोहामुळें कृष्णार्जुनांच्या वधाची तूं इच्छा करीत आहेस, ती अगदीं व्यर्थ आहे! कोल्ह्यानें युद्धांत कधीं सिंहास मारल्याचें आम्हीं ऐकिलें नाहीं! ज्याअर्थी आज तूं अप्रार्थित वस्तूची इच्छा करीत आहेस, त्याअर्थी तुला कोणी मित्र नाहींत, असें मला वाटतें. अग्नींत तूं पडत असतां जे तुझें निवारण करतील, तेच तुझे खरोखर मित्र होत. कार्याकार्य तुला कांहींच समजेनासें झालें आहे, यावरून तुझा मृत्युसमय निःसंशय जवळ येत चालला आहे! जगण्याची इच्छा करणारा कोणता मनुष्य असलें अनर्थकारी व अश्राव्य भाषण करील? तुझी इच्छा गळयांत धोंडा बांधून घेऊन बाहुबलानें समुद्र तरून जाणें किंवा पर्वतशिखरावरून खालीं उडी टाकणें, ह्याप्रमाणें अशक्य आहे. जर तुला कल्याणाची इच्छा असेल, तर सैन्य एकत्र करून आधीं व्यूहरचना कर आणि मग धनंजयाशीं युद्धार्थ उभा रहा! दुर्योधनाचें हित व्हावें, ह्याच हेतूनें मी सांगत आहें. त्याचा नाश व्हावा, अशी माझी किमपि इच्छा नाहीं! तुला जगावयाचें असेल, तर या माझ्या भाषणावर विश्वास ठेव!

कर्ण—माझ्या स्वतःच्या बाहुबलावर विश्वास ठेवूनच मी रणांत अर्जुनाला गांठण्याची इच्छा करीत आहें. तूं बोलण्यांत मित्रासारखा असून करणीनें शत्रूसारखा आहेस! तूं मला भिववीत आहेस, तरी ह्या माझ्या निश्चयापासून मला कोणीहि—मग तो प्रत्यक्ष वज्रधारी इंद्र असला तरी ढळविण्यास समर्थ होणार नाहीं. मग तेथें मर्त्य मानवाची ती कथा काय?

संजय—अशाप्रकारचें कर्णाचें भाषण ऐकून त्याला अधिक क्रोध आणण्याकरितां शल्य पुनः म्हणाला, " कर्णा, अर्जुनाच्या गांडीव धनुष्यापासून सुटलेले तीक्ष्ण कंकपत्र बाण तुला आच्छादून टाकतील, तेव्हांच तुला पश्चात्ताप होईल!

जेव्हां सव्यसाची अर्जुन दिव्य धनुष्य घेऊन आपल्या तीक्ष्ण बाणांनीं तुझें व तुझ्या सैन्याचें मर्दन करील, तेव्हां युद्धाला प्रवृत्त झाल्याबद्दल तुला वाईट वाटेल ! आईच्या मांडीवर निजलेलें बाळ अज्ञानानें चंद्राचें अपहरण करूं इच्छितें, त्याप्रमाणें रथाधिष्ठित झालेल्या अर्जुनाला आज तूं जिंकूं पाहत आहेस ! आज ज्याअर्थी अशा रीतीनें अर्जुनाशीं युद्ध करूं तूं इच्छित आहेस, त्याअर्थी अतितीक्ष्ण त्रिशूलावर तूं आपलीं गात्रें घांशीत आहेस, असें मला वाटतें. एखाद्या मूर्ख क्षुद्र हरिणानें मोठ्या धिप्पाड केसरीला युद्धाला बोलवावें, त्याप्रमाणें ही तुझी कृति मला दिसत आहे ! कर्णा, तूं ह्या राजपुत्राला युद्धार्थ आह्वान करूं नकोस ! महावीर्य केसरीला मांसाशनानें तृप्त झालेल्या जंबुकानें जसें युद्धार्थ बोलवावें, त्याप्रमाणें कर्णा, ही तुझी कृति आहे. असें केल्यानें तूं मात्र नाश पावशील ! नांगराच्या फाळाप्रमाणें तीक्ष्ण दांतांच्या मदस्रावी गजाबरोबर झगडूं पाहाणारा तूं ससा आहेस ! कर्णा, तूं अर्जुनाला युद्धार्थ आह्वान करणें म्हणजे बिळांतील विषारी कृष्णसर्पाला काठीनें मारण्याला उद्युक्त होण्यासारखें आहे ! सिंहाची खोड काढून ज्याप्रमाणें कोल्ह्यानें ओरड करावी, त्याप्रमाणें तूं त्या नृसिंहाची-अर्जुनाची-खोड काढून व्यर्थ ओरड चालविली आहेस ! कर्णा, वेगवान् पक्षिराज गरुडाला ज्याप्रमाणें एखाद्या सर्पानें आपल्याच पतनाकरितां बोलवावें, त्याप्रमाणें तूं धनंजयाला आज बोलावीत आहेस ! कर्णा, मत्स्यादि जलचर प्राण्यांनीं सर्वत्र व्याप्त होऊन राहिलेल्या व चंद्रोदयकालीं भरती येऊन वाढत जाणाऱ्या महासमुद्राला बाहुबलानें तूं तरून जाऊं पहात आहेस ! कर्णा, बेडकानें ज्याप्रमाणें महाघोर मेघासमोर ओरडत सुटावें, त्याप्रमाणें लोकेच्छा परिपूर्ण करणाऱ्या त्या अर्जुनरूपी मेघासमोर व्यर्थ वल्गना करीत आहेस ! आपल्या गृहांत राहून श्वानानें जसें वनांतील व्याघ्रांवर भुंकत राहावें, त्याप्रमाणें कर्णा, तूं त्या नरव्याघ्र धनंजयावर भुंकत राहिला आहेस ! वनांत शशकांनीं परिवेष्टित जंबुक सिंह नजरेला पडला नाहीं, तोंपर्यंत आपणाला जसा सिंहच समजतो, त्याप्रमाणें हे राधेया, त्या शत्रुदमन नरव्याघ्र धनंजयाची भेट झाली नाहीं, तोंपर्यंत तूंहि आपणाला खुशाल सिंह मानून घे ! पण एकाच रथावर चंद्र-सूर्याप्रमाणें अधिष्ठित झालेले ते कृष्णार्जुन दृष्टीस पडतांच तुझा सर्व भ्रम नाहींसा होऊन जाईल ! महायुद्धांत गांडीवाचा ध्वनि जोंपर्यंत तुझ्या कानीं आला नाहीं, तोंपर्यंतच तुला वाटेल तें बोलतां येईल ! परंतु दाही दिशांना व्याप्त करून सोडणारा रथांचा व चापांचा निनाद होऊं लागला म्हणजे गर्जना करणाऱ्या शार्दू-

त्याच्या भीतीनें पळून जाणाऱ्या जंबुकाप्रमाणें तुझी स्थिति होईल. हे कर्णा, तूं नित्य शृगालासारखा व धनंजय सिंहासारखा आहे ! हे मूर्खा, तूं सर्वदा वीरांचा द्वेष करणारा आहेस, म्हणून तूं कोल्ह्यासारखा दिसतोस ! कर्णा, ज्याप्रमाणें मूषक व मार्जार, श्वान व व्याघ्र, शृगाल व सिंह, शशक व गज, असत्य व सत्य आणि विष व अमृत यांमध्यें बलाबलाचा विचार केला असतां जसें महदंतर दिसून येतें, त्याप्रमाणें तूं आणि अर्जुन आपल्या बऱ्यावाईट कर्मांनीं प्रसिद्ध झालां आहां !" ८. ३९.

अध्याय ४० वा.

[१ कर्णाचें शल्यास उत्तर.]

(१) संजय—धृतराष्ट्रा, याप्रमाणें त्या अमितपराक्रमी शल्यानें कर्णाची निर्भर्त्सना केली असतां कर्णाला शल्याचा फार संताप आला आणि त्याच्या वाणींतील कठोरता हेंच त्याचें शल्य नांव पडण्याचें कारण होय, असें ठरवून तो शल्याला बोलला—

कर्ण—गुणवानांचे गुण गुणी लोकच समजतात. इतरांस ते समजणें शक्य नाहीं. हे शल्या, तूं तर निर्गुण, त्यामुळें गुणागुणांचें ज्ञान तुला कोठून होणार ? त्या महात्म्या अर्जुनाचीं महास्त्रें, क्रोध, वीर्य, धनुष्य, बाण आणि विक्रम हीं सर्व मला विदित आहेत. त्याप्रमाणें राजश्रेष्ठ कृष्णाचेंहि माहात्म्य मला जितकें ज्ञात आहे, तितकें हे शल्या, तुला नाहीं ! गांडीवधारी अर्जुनाला मी युद्धार्थ आह्वान करीत आहें, तें देखील त्याचे व आपल्या वीर्याचा विचार करूनच करीत आहें. शल्या, भात्यांत ठेवलेला हा सपुंख बाण मजजवळ आहे पहा ! ह्याला रक्तभोजनाची फार आवड आहे ! ह्याला चांगली धार देऊन चंदनचूर्णांत ठेवलें आहे ! कित्येक वर्षें मी याची पूजा करीत आहें. हा सूर्यरूप असून ह्याचें विष अत्यंत उग्र आहे. हा मनुष्यें, अश्व आणि गज यांचे संघांचे संघ मारीत असतो. हा घोररूप असून कवचें व अस्थि विदीर्ण करण्याचें सामर्थ्य ह्याच्या अंगीं आहे ! मी क्रोधसंपन्न झालों असतां ह्याच्या योगानें मेरुपर्वतहि भंग पावेल ! हा बाण कृष्णार्जुनांशिवाय दुसऱ्या कोणावरहि मी टाकणार नाहीं, हें ध्यानांत ठेव ! ह्या बाणानें मी वासुदेव-धनंजयांशीं युद्ध करीन ! सर्व वृष्णिवीरांची कीर्ति कृष्णाच्या ठिकाणीं आहे आणि सर्व पांडवांचा विजय अर्जुनाच्या

ठिकाणीं प्रतिष्ठित आहे. त्या दोघांची रणांगणांत गांठ पडल्यावर मग माघार कोण बरें घेईल? एका रथांत अधिष्ठित झालेल्या कृष्णार्जुनांची मजशीं गांठ पडेल, व त्यांचा मजशीं युद्धप्रसंग घडेल, तर माझ्या जन्माचें सार्थक्य झालें, असें मी समजेन! हे आते-मामेभाऊ असून समरांत सदा अजिंक्य आहेत. परंतु आज मी त्यांस माझ्या बाणानें मारतों पहा! अर्जुनाचें कपिध्वज गांडीव व कृष्णाचें गरुडध्वज चक्र हीं भित्र्यांना भिववितील, मला तर तीं पाहून हर्ष होतो!

शल्या, तूं अत्यंत दुष्ट प्रकृति मूढ असून युद्धविद्येंतहि निपुण नाहींस! त्यामुळें भीतीनें गांगरून जाऊन तूं असें अबद्ध भाषण करीत आहेस. तूं कृष्णार्जुनांची एवढी स्तुति करीत आहेस, त्याला कांहींतरी कारण असेल. आज मी कृष्णार्जुनाचा वध केल्यावर तुझाहि बंधूंसह वध करणार आहें! हे क्षत्रियकुलकलंका, पापदेशजा, दुष्टा, मित्र म्हणवून शत्रूप्रमाणें तूं त्या कृष्णार्जुनांची भीति मला घालीत आहेस! आज मी त्यांना मारीन किंवा ते तरी मला मारतील! माझ्या बळाविषयीं मला पूर्ण विश्वास आहे. त्यामुळें कृष्णार्जुनांची भीति मला किमपिहि वाटत नाहीं! आज सहस्रावधि कृष्ण किंवा शतावधि अर्जुन धांवून आले, तरी मी त्यांचा वध करीन! हे नीचवंशजा शल्या, स्त्रिया, बाल, वृद्ध किंवा मौजेनें एकत्र झालेले लोक मद्रदेशीय लोकांविषयीं ज्या गोष्टी सांगतात त्या तूं मजपासून ऐक! पूर्वीं ह्या गोष्टी ब्राह्मणांनीं राजांपुढेंहि सांगितल्या आहेत! त्या ऐकून घे, नाहींतर उत्तर दे!

मद्रदेशांतील लोक हे मोठे मित्रद्रोही असतात. तूं मद्रदेशीय असल्यामुळेंच आमच्यांशीं द्रोह करीत असतोस! ते असत्यवादी असून मोठे कुटिल असतात! मद्रदेशीय मनुष्याचें दौरात्म्य जन्मपर्यंत त्याला सोडून जात नसतें, असें आम्हीं ऐकिलें आहे. मद्रदेशांतील पिता, माता, पुत्र, सासू, सासरा, कन्या, जांवई, बंधु, दुसरेहि आप्त, पाहुणे, दासदासी परस्परांत मिसळून वागतात! ते सर्वदा अभद्र गायनांत दंग असून परस्परांशीं सर्वदा स्वेच्छेनुरूप वागत असतात. अशा देशांत धर्मवासना तरी कशी असावी? मद्रदेशांतील लोक गर्विष्ठ असून अशुभ कृत्यांविषयीं त्यांची फार प्रसिद्धि आहे. मद्रकांशीं कोणी मैत्री करूं नये किंवा त्यांच्यांशीं वैरहि करूं नये. मद्रदेशांत मैत्री म्हणून नाहींच! मद्रदेश हा सर्व दुष्कृत्यांचें निवासस्थानच होय. मद्रदेशाच्या सहवासानें गांधा-

रदेशांतील शौचाचारहि नष्ट होत चालले आहेत. यज्ञांत राजा हाच जर याजक होऊन बसेल, तर हविर्भाग व्यर्थ जातो ! शूद्राचें काम करणारा ब्राह्मण जसा अपयश संपादन करतो, व ब्रह्मद्वेष्टे जसे तिरस्काराई होतात, त्याप्रमाणेंच मद्र-कांशीं मैत्री करणाऱ्या लोकांची स्थिति होत असते !

हे वृश्चिका शल्या, मी तुझ्या विषाची प्रतिक्रिया केल्यामुळें तुला भिण्याचें मला आतां कारणच नाहीं. आथर्वणमंत्रानें मीं त्याची शांति केली आहे. विंचू चावून त्याच्या विषानें मनुष्य व्याकुळ झाला असतां सुज्ञ लोक त्यावर औषधो-पचार करीत असतात हें आम्ही पाहतों. म्हणून हे शल्या, मी सांगतों, तें निमूटपणें ऐकून घे !

मद्रदेशांत वैवाहिक बंधनांनीं स्त्रीपुरुषांचे संबंध निश्चित केले नाहींत. त्यामुळें अशा स्त्रियांच्या उदरीं जन्म पावलेल्या पुरुषांस धर्म सांगण्याचा अधि-कार कसा येतो ! मद्रदेशांतील किंवा सिंधुसौवीर देशांतील लोक पापी अस-ल्यामुळें धर्माचा विचार करण्यास ते सर्वथा असमर्थ होत ! क्षत्रियांचा मुख्य धर्म म्हणजे युद्धभूमीवर मृत्यु पावणें व तेणेंकरून सज्जनांच्या स्तुतीस पात्र होणें हा होय. मी माझा देह रणांगणावर ठेवणार आहें ! युद्धांत निधनानें स्वर्ग संपा-दणें हा माझा मूळचा संकल्प आहे आणि ह्याच हेतूनें मी त्या धीमान् दुर्योधनाचा प्रियमित्र झालों आहें ! त्याच्याकरितां माझे प्राण आणि माझी सर्व संपत्ति आहे. हे पापदेशजा, तूं पांडवांचा हेर आहेस, हें उघड दिसून येत आहे ! म्हणूनच तूं सर्व कार्यांत आमच्यांशीं शत्रूप्रमाणें वागत आहेस ! नास्तिकांकडून धर्मज्ञ मनुष्य भ्रष्ट होणें जसें शक्य नाहीं, त्याप्रमाणें शेंकडो लोकांनीं कितीहि यत्न केला, तरी मी युद्धविमुख होणार नाहीं ! कर्णा, घर्मार्त झालेल्या हरिणा-प्रमाणें तूं आज हवा तितका गळा कोरडा करून ओरड; परंतु क्षत्रवृत्तीनें वागणाऱ्या मला कोणीहि भिववूं शकणार नाहीं ! जे क्षत्रिय युद्धांत माघार न घेतां रणभू-मीवर देह ठेवतात, त्यांना कोणती गति प्राप्त होते, याविषयीं माझा गुरु पर-शुराम यानें मला जें सांगितलें आहे, तें माझ्या ध्यानांत आहे. धार्तराष्ट्रांचें रक्षण करणें आणि शत्रूंचा संहार करणें या कार्यीं मी उद्युक्त झाल्यामुळें पुरू-

१ हा चवथा वेद असून यांत शत्रुसंहारक व संकटनिवारक बऱ्याच प्रार्थना आहेत. २ येथें स्त्रियांविषयीं केलेलें वर्णन अत्यंत अनुदारपणाचें व एकतर्फी दिसत असल्यामुळें ते श्लोक गाळले आहेत.

रथ्याच्या उत्तम गुणांचें अनुकरण मी करीत आहें, असें समज! या माझ्या निश्चयापासून माझें मन परावृत्त करील असा कोणी मनुष्य त्रिभुवनांत मिळेल असें वाटत नाहीं! शल्या, हें लक्षांत घे आणि निमूटपणें बैस! त्रास पावून व्यर्थ बडबड करूं नकोस! हे मद्रकाधमा, तुला मारून हिंसक प्राण्यांची भर मी करूं इच्छीत नाहीं. मित्रकार्य लक्ष्यांत आणून, दुर्योधन-धृतराष्ट्रांस वाईट वाटेल ह्या गोष्टीचा विचार करून आणि जनापवादाला भिऊन मी तुझा वध करीत नाहीं! पण मद्रेश्वरा, अशा प्रकारचें भाषण फिरून करशील, तर या वज्रतुल्य गदेनें तुझें मस्तक उडवीन हें लक्ष्यांत ठेव! हे पापदेशजा, आज कृष्णार्जुनांनीं कर्णाला मारल्याचें किंवा कर्णानें कृष्णार्जुनांचा वध केल्याचें लोक पाहतील किंवा ऐकतील! इतकें बोलून शल्याला 'सत्वर रथ चालव' असें कर्णानें सांगितलें! ८. ४०.

अध्याय ४१ वा.

[१ हंसकाकीयोपाख्यान. २ शल्यकृत कर्णधिक्कार.]

(१) संजय—हे राजन्, अधिरथ कर्णाचें भाषण श्रवण करून शल्यानें कर्णाला उत्तर दिलें व एक कथा सांगितली. तो म्हणाला, " यज्ञयाग करणाऱ्या, संग्रामांतून माघार न घेणाऱ्या, मूर्धाभिषिक्त राजकुलामध्यें माझा जन्म झाला आहे. मी स्वतः अत्यंत धर्मपरायण आहें. हे वृषा, मद्यानें मत्त झालेल्या मनुष्याप्रमाणें तूं वाटेल तसें भकत सुटला आहेस; म्हणून तुला सुहृद्भावानें दोन गोष्टी सांगून शुद्धीवर आणावें, अशी माझी इच्छा आहे. तुला आतां एक कावळ्याची गोष्ट सांगतों, ती ऐक आणि मग हे दुर्मते, कुलपांसना, तुझ्या मनाला वाटेल तें कर! हे कर्णा, तुझ्याविषयीं यत्किंचित्‌हि पापबुद्धि माझ्या मनांत नाहीं, कीं तूं निरपराधी माझा वध करण्याला प्रवृत्त व्हावें! मी जर तुझा सारथि आहें आणि राजा दुर्योधनाचें कल्याण करण्याची माझी इच्छा आहे, तर तुझें हिताहित कशांत आहे, हें तुला सांगणें मला अवश्य वाटत आहे. कोणता भाग सखल आहे, कोणता उंच आहे, रथ्याचें बलाबल कशांत आहे, अश्व व रथी यांना नित्य श्रम व खेद कशापासून होतो, तसेंच आयुधांचें ज्ञान, जयापजयसूचक मृगपक्ष्यांचे स्वर, अश्वांना सोसण्याइतका भार आहे किंवा कसें, व्रण बरे करण्याचे उपाय, अस्त्र-

प्रयोगांचें ज्ञान, युद्धकौशल्य, अनुकूल व प्रतिकूल ग्रहादिकांचें ज्ञान हें सर्व तुझा मी सारथि ह्या नात्यानें मला असणें अवश्य आहे. मी तुला आतां एक दृष्टांत देऊन गोष्ट सांगतों, ती ऐक !

कर्णा, समुद्राच्या परतीरावर एक वैश्य राहत असे ! त्याजवळ धन-धान्याची विपुल संपत्ति होती. तो यज्ञयागादिकांचा कर्ता असून मोठा दाता, क्षमाशील, आपलीं वर्णाश्रमादि कृत्यें नित्य करणारा आणि शुचिव्रत असा होता. त्याला पुष्कळ पुत्र असून त्यांवर त्याचें फार प्रेम होतें. तशीच त्याची सर्व प्राण्यांवर अत्यंत प्रीति होती. त्याचा राजाहि तसाच धार्मिक होता, त्यामुळें तो निर्भयपणें त्या राज्यांत राहात असे. त्या अनेक बालकुमारांचें उष्टें खाऊन एक कावळा वाढला होता. ते वैश्यपुत्र दररोज मांस, भात, दहीं, दूध, पायस, मध आणि घृत वगैरे आपलें उच्छिष्ट त्याला घालीत असत. त्यामुळें पुष्ट होऊन आपल्या बरोबरच्या आणि आपल्याहून वरिष्ठ पक्ष्यांचीहि मोठ्या गर्वानें तो मानहानि करीत असे.

पुढें कोणे एके वेळीं त्या समुद्राच्या तीरीं कांहीं हंस उडत आले. त्यांची चाल गरुडाप्रमाणें असून त्यांचें वसतिस्थान मानससरोवरांत होतें. त्यांचे चेहरे प्रसन्न दिसत होते. त्या हंसांला पाहून वैश्यकुमारांनीं कावळ्याला म्हटलें, ‘ हे विहंगमा, सर्व पक्ष्यांत तूंच आम्हांला श्रेष्ठ दिसतोस !’ त्या मूर्ख वैश्य-कुमारांच्या भाषणानें तो कावळा फसला जाऊन मूर्खपणानें आणि गर्वानें तें त्यांचें म्हणणें त्यानें खरें मानलें. नंतर तो त्या हंसांकडे गेला आणि ‘ तुमच्यांत श्रेष्ठ कोण ’ म्हणून विचारूं लागला. नंतर त्यांपैकीं त्याला जो श्रेष्ठ वाटला, त्याला तो कावळा म्हणाला, ‘ चल आपण आतां उडूं या.’ त्या कावळ्याचें भाषण तेथें जमलेल्या सर्व हंसांनीं ऐकलें आणि मोठ्यानें हंसून त्यांनीं त्याचा उपहास केला. त्या बडबड करणाऱ्या कावळ्याला मग ते हंस म्हणाले—

हंस—आम्ही मानससरोवरवासी हंस असून आम्ही ह्या पृथ्वीवर फिरत असतों. आमच्याइतके दूर उडणारे दुसरे पक्षी कोणी नाहींत आणि म्हणूनच पक्ष्यांत आम्हांला मोठा मान आहे. दुर्मते, तूं कावळा असून त्या दूरवर उडणाऱ्या मानसवासी बलिष्ठ हंसाला ‘ चल आपण उड्डाण करूं या ’ म्हणून बोलावीत आहेस हें कसें ? त्यावर तो उन्मत्त कावळा उपहासपूर्वक त्यांना बोलला—

काक—हंसहो, मला एकशें एक प्रकारचीं उड्डाणें अवगत आहेत. प्रत्येक उड्डाण शंभर योजनांचें असून त्यांत वैचित्र्य व भिन्नताहि आहे. उड्डीन[1], अवडीन, प्रडीन, डीन, निडीन, संडीन, तिर्यग्डीन वगैरे उड्डाणें मी तुम्हांला दाखवीन, तेव्हां माझा पराक्रम तुम्हांला चांगलाच दिसून येईल. ह्यांतून कोणत्या तरी एका उड्डाणानें मी आज आकाशांत उडणार आहें. तरी कोणत्या उड्डाणानें मी उडावें तें सांगा ! त्याप्रमाणें तुम्हीहि कोणत्या उड्डाणानें उडणार तेंहि सांगा ! हंसहो, इतक्या प्रकारच्या गतींनीं तुम्हांला मजबरोबर निराश्रय आकाशांत उडावयाचें आहे ! हें त्या कावळ्याचें भाषण ऐकून त्यांपैकीं एक हंस हंसून बोलला—

हंस—काका, तूं एकशें एक उड्डाणें करून दाखविशील, हें खरें आहे ! सर्व पक्ष्यांना अवगत असें एकच उड्डाण आम्ही करीत असतों ! त्याशिवाय दुसरें कोणतेंहि उड्डाण आम्हांला माहीत नाहीं. काका, तुला जें पसंत असेल, तें उड्डाण तूं कर !

कर्णा, तें भाषण ऐकून तेथें जमलेले कावळे मोठ्यानें उपहासपूर्वक हंसले आणि म्हणाले, ' एकच उड्डाण जाणणारा हा हंस शंभर उड्डाणगति जाणणाऱ्यांशीं कशी बरोबरी करूं शकणार ? हा काक एकाच उड्डाणानें या हंसाला सहज जिंकून टाकील ! कारण हा कावळा बलिष्ठ असून शीघ्रगामी आहे ! '

कर्णा, नंतर ते दोघे हंस-वायस मोठ्या स्पर्धेनें आकाशांत उड्डाण करण्यास सिद्ध झाले. हंस एकाच गतीनें जाऊं लागला व कावळा शंभर गती दाखवीत उड्डाण करूं लागला ! कावळ्याच्या त्या गतींनीं तेथें जमलेले कावळे परम आनंदित झाले व कावकाव करून त्यांनीं आपला हर्ष व्यक्त केला. कावळ्याच्या त्या गती पाहून इतर हंसांनीं हास्य करून त्याचा उपहास केला ! कावळा पुढें जाऊं लागला, तों ते कावळे आपला जय होणार ह्या आशेनें वृक्षाग्रांवर, जमिनीवर व इकडेतिकडे ओरडूं व नाचूं लागले ! तो हंस मंदगतीनें आकाशांत सारखा चालला होता, त्यामुळें तो कांहीं वेळ कावळ्याच्या मार्गें राहिला ! तें पाहून कावळ्यांनीं त्या हंसाचा धिक्कार केला आणि म्हटलें, ' अहो, अंतरि-

---

१ उड्डीनमूर्ध्वगमनमवडीनमधोगतिः । प्रडीनं सर्वतो यानं डीनं गमनमात्रकम् ॥ निडीनं शतकैर्यानं संडीनं ललितं गतम् । तिर्यग्डीनं गतं प्राहुस्तिरःप्रचरणं बुधाः ॥ तान्याशाभेदभिन्नानि चत्वारि प्रतिजानते । तानि तिर्यग्डीनानि ॥

क्षांत उडणाऱ्या ह्या हंसाला कावळयानें मागें टाकिलें पहा!' तें कावळयांचें भाषण ऐकून हंस वेगानें पश्चिम दिशेकडे वळला आणि मकरांचें आलय अशा सागराकडे वेगानें आला. कावळाहि त्या बाजूनें जाऊं लागला. तिकडे वळतांच विश्रांति घेण्यास जवळपास वृक्ष किंवा द्वीप नाहीं, असें पाहून तो घाबरला. समुद्र म्हणजे अनेक जलचरांचें वसतिस्थान, त्यांत अनेक शक्तिमान् प्राणी रहात असल्यामुळें तो आकाशापेक्षांहि भयंकर; अशा त्या गंभीर व अगाध समुद्राचें कांहीं वेळ आक्रमण करून त्या हंसानें कावळयाकडे पाहिलें, तों कावळा अगदीं थकून जाऊन आपल्याकडे येत आहे असें त्यानें पाहिलें. तो आतां पाण्यांत पडून मरणार, असें पाहून त्या हंसानें त्याला म्हटलें, "आतां-पर्यंत तूं अनेक प्रकारचीं उड्डाणें आम्हांला सांगितलींस, परंतु तूं सांप्रत जें उड्डाण करीत आहेस, त्याचें नांव सांगितलें नाहींस! तूं पंखांनीं आणि तोंडानें जलाला स्पर्श करीत आहेस, तर ह्या उड्डाणाचें नांव काय तें आम्हीं सांग पाहूं!

शल्य—दुष्टा कर्णा, हंसाचे ते शब्द श्रवण करून कावळा त्याला बोलला, 'आम्हां कावळयांची ती शक्ति किती? कावकाव करीत आम्ही फिरत असतों! मी तुला शरण आलों आहें, मला समुद्राच्या तीरावर नेऊन पोंचव! कर्णा, असें तो बोलत आहे, तोंच तो पाण्यांत पडला व आतां मरणार, इतक्यांत हंस त्याला बोलला, "काका, आपणाला एकशें एक उड्डाणें माहीत असल्याचें सांगून तूं मोठी बढाई मारीत होतास! शिवाय माझ्यापेक्षां तूं बलवान्हि आहेस. असें असतां तूं श्रमून समुद्रांत पडतोस हें कसें?" तेव्हां तो कावळा दुःखी होऊन हंसाला म्हणाला—

काक—हंसा, मी सर्वदा उच्छिष्टभक्षणानें गर्विष्ठ होऊन गरुडाप्रमाणें स्वतःला समजून इतर कावळे व पक्षी यांचा उपहास करूं लागलों. आज तुला मी शरण आलों आहें. तर द्वीपाच्या तीरावर मला घेऊन चल! जर मी सुखरूपपणें स्वदेशाला गेलों, तर मी कोणाचाहि अपमान करणार नाहीं! कसें-हि करून या संकटांतून माझें रक्षण कर!

असें दीनपणें भाषण करणाऱ्या त्या कावळयाला मोठी त्वरा करून त्यानें आपल्या पावलांनीं वर उचलिलें आणि आपल्या पाठीवर हळूच ठेवून जेथून ते स्पर्धेनें उडण्यास सिद्ध झाले होते, त्या ठिकाणीं आणून पोंचविलें आणि त्याचें

गोड शब्दांनीं समाधान करून इष्ट देशाला तो मोठ्या वेगानें निघून गेला ! याप्रमाणें त्या उच्छिष्टभक्षक कावळ्याचा गर्व त्या हंसानें नाहींसा केला. तेव्हांपासून त्याचा बल व वीर्य यासंबंधीं गर्व नाहींसा होऊन तो शांत झाला.

(२) कर्णा, तूंहि त्या वैश्यकुलांतील कावळ्याप्रमाणें धार्तराष्ट्राच्या उच्छिष्टावर पुष्ट झाला असून आपल्या बरोबरीच्यांचा व वरिष्ठांचा अपमान करीत आहेस. विराट नगरीमध्यें द्रोण, द्रौणि, कृपाचार्य, भीष्म आणि इतर कौरव हे तुझें रक्षण करीत असतां तुझ्या हातून अर्जुनाचा वध कसा झाला नाहीं ? सिंह ज्याप्रमाणें कोल्ह्याची दुर्दशा करून टाकतो, त्याप्रमाणें अर्जुनानें तुम्हांला जर्जर केलें असतां तुझें सामर्थ्य कोठें होतें ? तुझ्या बंधूला सव्यसाची अर्जुनानें रणांत मारल्याचें पाहून सर्व कौरवांसमक्ष तूंच प्रथम पळून गेलास ना ? द्वैतवनांत देखील गंधर्व जेव्हां तुजवर चालून आले, तेव्हां तूंच प्रथम पळालास ! चित्रसेनादि गंधर्वांना जिंकून व त्यांचा वध करून दुर्योधनाला भार्येसह अर्जुनानेंच सोडविलें ! राजसभेंत सर्व सभासदांसमक्ष परशुरामानें कृष्णार्जुनांचा पुराण पराक्रम सांगितला आहे. त्याचप्रमाणें भीष्म-द्रोणांच्या तोंडचे ‘ कृष्णार्जुन हे अवध्य आहेत ’ हेहि उद्गार तूं ऐकले आहेस ! कोणकोणत्या गोष्टींत म्हणून धनंजय तुझ्यापेक्षां बलवत्तर आहे म्हणून सांगूं ! ज्याप्रमाणें सर्व भूतांमध्यें ब्राह्मण श्रेष्ठ आहे, त्याचप्रमाणें अर्जुन सर्व गुणांमध्यें तुजपेक्षां श्रेष्ठ आहे. आतां लवकरच तो वसुदेवनंदन कृष्ण व कुंतीपुत्र अर्जुन हे उत्कृष्ट रथावर आरूढ झालेले तुझ्या नजरेला पडतील. त्या बुद्धिमान् कावळ्यानें ज्याप्रमाणें त्या हंसाचा आश्रय केला, तसा तूं कृष्णार्जुनांचा आश्रय कर. जेव्हां तूं त्या पराक्रमी कृष्णार्जुनांना एक रथांत पाहशील, तेव्हां असले उद्गार तुझ्या मुखावाटे बाहेर पडणार नाहींत. जेव्हां शतावधि बाणांनीं अर्जुन तुला जर्जर करील, तेव्हां तुला आपल्यामधील व अर्जुनामधील अंतर दिसून येईल. देव, असुर आणि मनुष्यें यांमध्यें ते नरोत्तम कृष्णार्जुन प्रसिद्ध आहेत. त्या वीरांपुढें तूं खद्योताप्रमाणें आहेस ! त्यांचा तूं मूर्खपणानें अपमान करूं नकोस ! हे केशवार्जुन सूर्यचंद्रांप्रमाणें महातेजस्वी आहेत. तूं त्यांच्यापुढें काजव्याप्रमाणें आहेस ! हे सूतपुत्रा, ही गोष्ट लक्ष्यांत ठेवून तूं कृष्णार्जुनांचा कधींहि तिरस्कार करूं नकोस ! ते नरसिंह महात्मे आहेत, असें समजून आत्मप्रौढी करणें सोडून दे आणि स्वस्थ रहा ! ८. ४१.

अध्याय ४२ वा.

[१ कर्णाचें आत्मवृत्तनिवेदन.]

(१) संजय—मद्रेश्वर शल्याचें तें अप्रिय भाषण ऐकून त्या महात्म्या कर्णाचा त्यावर किमपिहि विश्वास बसला नाहीं. तो शल्याला बोलला, " हे कृष्णार्जुन कशा प्रकारचे आहेत, तें मला पूर्ण अवगत आहे ! अर्जुनाचा सारथि श्रीकृष्ण व अर्जुन यांचीं महास्त्रें आणि बल हीं मला ज्ञात आहेत तितकीं तुला नाहींत ! शस्त्रधरांमध्यें त्या श्रेष्ठ कृष्णार्जुनांशीं मी निर्भयपणें युद्ध करीन ! परंतु त्या ब्राह्मणसत्तम परशुरामानें मला जो शाप दिला, त्यामुळें मात्र माझें चित्त अत्यंत व्याकुळ झालें आहे ! दिव्यास्त्राचे ज्ञानप्राप्तीकरितां मी पूर्वीं परशुरामाकडे ब्राह्मण आहें असें खोटें सांगून राहिलों होतों. हे शल्या, तेव्हां देवराज इंद्रानें अर्जुनाच्या कल्याणाच्या इच्छेनें मला विघ्न केलें ! इंद्रानें विद्रूप कीटकाचें रूप धारण केलें आणि माझ्या समीप येऊन गुरु परशुराम मांडीवर डोकें टेंकून निद्रित असतां ती त्यानें फोडली ! मांडी फुटल्यामुळें माझ्या शरीरांतून मोठा रक्तप्रवाह वाहूं लागला. परंतु गुरूचा निद्राभंग होईल, म्हणून मी मांडी किमपिहि ढळूं दिली नाहीं. नंतर थोड्या वेळानें तो विप्र जागा झाला. तो माझें धैर्य पाहून बोलला कीं, तूं ब्राह्मण खरोखर नाहींस तर कोण आहेस तें सांग ! तेव्हां ' मी सूत आहें ' असें त्यानें सांगितलें. मी सूत आहें हें ऐकून तो क्रोधसंतप्त झाला आणि मला शाप देऊन म्हणाला कीं, ' ज्याअर्थीं तूं आपली सूत जात कळविली नाहींस, आणि हें अस्त्र मजपासून संपादन केलेंस, त्याअर्थीं याचा उपयोग करण्याचे वेळेस याचें तुला विस्मरण होईल !' ह्याचा उपयोग तुझ्या मृत्युकालींहि तुला होणार नाहीं. कारण ब्राह्मणाशिवाय ब्रह्म हें अन्यत्र स्थिर राहत नसतें ! शल्या, तें दिव्य अस्त्र आजच्या घोर व भयंकर संग्रामांत मला किमपिहि स्मरत नाहीं ! त्यामुळें समरांत सर्वशत्रुसंहारक भारतीय वीर अर्जुन ह्या सर्व क्षत्रियांचा नाश करील व मोठा भयंकर प्रसंग गुजरेल ! तथापि अशाहि स्थितींत हे शल्या, त्या असह्यविक्रमी व सत्यप्रतिज्ञ अर्जुनाला मी मृत्युमुखीं लोटीन ! शल्या, माझ्याजवळ दुसरें एक अस्त्र आहे, तें मी मोठमोठ्या शत्रूंवर फेंकीन आणि त्याच्या योगानें त्या बलवंत, प्रतापी, अस्त्रप्रवीण, अमितपराक्रमी आणि शूर धनंजयाचा रणांत वध करीन ! अगाध समुद्र अनंत प्राण्यांना आपल्या उदरांत बुडवितो, तथापि त्या अप्रमेय समुद्रालाहि त्याची

मर्यादा आहे, ती त्याला आंवरून धरिते ! अर्जुनानें बाणसंघांनीं कौरववीरांचा वध केला, तरी मीहि त्याजवर बाण टाकून त्याचा प्रतिकार करीन ! ज्याच्या बरोबरीचा दुसरा कोणी वीर आज पृथ्वीतलावर नाहीं, जो सुरासुरांना संग्रामांत जिंकणारा, अशा त्या श्वेतवाहन अर्जुनाबरोबर मी आज घोर युद्ध करीन ! अतिअभिमानी व युद्धेच्छु अर्जुन मजवर दिव्यास्त्रांची वृष्टि करूं लागला म्हणजे मीहि त्याचें मस्तक धडापासून वेगळें करीन ? त्या इंद्रसदृश अर्जुनाशीं एकरथानें युद्ध करील, असा एकहि वीरपुरुष माझ्यावांचून दिसत नाहीं.

आजच्या युद्धांत तो माझा वध करील, अथवा मी त्याचें मस्तक उडवीन ! सहस्ररश्मि सूर्याप्रमाणें सर्व दिशा दग्ध करून टाकणाऱ्या त्या अर्जुनाला, अग्नीला पर्जन्यानें जसें शांत करावें, त्याप्रमाणें बाणांची वृष्टि करून मी शांत करीन ! सर्पाप्रमाणें विषारी कुंतीपुत्रावर भल्ल बाणांची वृष्टि करून मी त्याचा आज पाडाव करीन ! हिमाचलाप्रमाणें मी त्या क्रुद्ध धनंजयाची बाणवृष्टि सहन करीन ! रथमार्गामध्यें प्रवीण आणि सर्व धनुर्धरांमध्यें श्रेष्ठ त्या अर्जुनानें मजवर केलेले बाणप्रहार मी सहन करीन ! ज्या अर्जुनानें खांडवप्रस्थांत देवतांसह सर्व भूतगणांना जिंकलें, त्या रणधुरंधराशीं रणांत भिडून मी युद्ध करीन ! तूं मूर्ख असल्यामुळें पांडवांचा पराक्रम मजपुढें सांगत बसला आहेस. तुझें बोलणें अप्रिय असून तूं निष्ठुर व क्षुद्र मनाचा आहेस ! तूं सर्वदा क्षमाशील मनुष्यांची निंदा करीत असतोस ! तुझ्यासारख्या शतावधि लोकांचा मीं वध केला असता, परंतु माझ्यामध्यें जी क्षमा वसत आहे, तीमुळें व कालाकडेहि नजर टाकून मी आज तुला क्षमा करीत आहें ! हे पाप्या, पांडवांचें हित करण्याच्या उद्देशानें तूं मला अप्रिय बोललास ! हे कुटिला, मी सरळपणानें वागत असतां तूं आज माझ्याशीं कपट केलेंस, आणि मित्रद्रोहहि केला आहेस !

मैत्री ही सात पावलांनीं होत असते. आज आमच्यावर मोठा दारुण प्रसंग आला आहे. कारण दुर्योधन राजा स्वतः युद्धार्थ आला आहे ! त्या दुर्योधनाच्या अर्थसिद्धीकरितां मी स्वतः झटत असतां तूं मात्र त्याचें अकल्याण इच्छीत आहेस ! मित्र म्हटला म्हणजे तो दुसऱ्यावर प्रेम करितो, त्याला आनंद देतो, त्याचें रक्षण करतो आणि त्याला सुखी पाहून आपणहि आनंदित होतो. शल्या, हे सर्व गुण माझ्या अंगीं आहेत व तें दुर्योधनालाहि कळत आहे. याच्या उलट जो दुसऱ्याच्या नाशास उद्युक्त होतो, त्याला सर्वदा दुःख देतो, त्याला रडायाला लावतो व सर्वप्रकारें पीडा करितो, त्याला शत्रु म्हणतात. हे सर्व

दुर्गुण तुझ्या ठिकाणीं आहेत! शल्या, दुर्योधनाकरितां, तुझ्या आनंदाकरितां, कीर्तीकरितां, माझे कर्तव्यसिद्ध्यर्थ आणि परमेश्वरप्रीत्यर्थ मी आज कृष्णार्जुनांशीं यत्नपूर्वक युद्ध करीन! शल्या, आज ब्राह्म, दिव्य आणि मनुष्य अशीं अस्त्रें तूं पहा! मदोन्मत्त गज जसा दुसऱ्या उन्मत्त गजाला मारून टाकितो, त्याप्रमाणें मी त्या परमपराक्रमी अर्जुनाचा वध करीन! आज मी त्या अर्जुनावर जयप्राप्तीकरितां ब्रह्मास्त्र टाकीन. जर तें युद्धाच्या वेळीं जमिनींत रुतलें नाहीं, तर त्या अस्त्रापासून अर्जुनाची सुटका होणें शक्य नाहीं. आज मी दंडधारी यमाला, पाशधारी वरुणाला, गदाधारी धनपति कुबेराला, वज्रधारी इंद्राला किंवा दुसऱ्या कोणत्याहि आततायी शत्रूला भिणार नाहीं! शल्या, तसेंच पार्थ किंवा जनार्दन यांचीहि मला यत्किंचित् भीति वाटत नाहीं. कारण, ह्यांच्याबरोबर युद्धांत मला लढावयाचें आहे!

शल्या, एकदां मी माझें धनुष्य घेऊन अस्त्राभ्यासाकरितां फिरत होतों. त्यावेळीं माझे धनुष्यापासून सुटलेला एक घोररूप व भयंकर बाण अज्ञानानें निर्जन प्रदेशीं चरत असलेल्या एका ब्राह्मणाच्या होमधेनूच्या वांसराला लागला व तें त्यामुळें मेलें! तेव्हां तो ब्राह्मण मला बोलला, "तूं प्रमत्त होऊन ज्या अर्थीं माझे होमधेनूच्या वांसराला मारलेंस, त्याअर्थीं ऐन युद्धप्रसंगीं तुझें रथचक्र भूमींत रुतेल. त्या ब्राह्मणाच्या शापवचनाची मला अद्याप फार भीति वाटत आहे! मी त्या ब्राह्मणाला एक हजार गाई व सहाशें बैल देण्यास तयार झालों. परंतु मद्रकेश्वर शल्या, तो ब्राह्मण त्यानें संतुष्ट झाला नाहीं! नंतर मी त्याला सातशें उत्तम गज आणि शतावधि दासदासी देण्यास सिद्ध झालों. त्यानेंहि त्याचें समाधान झालें नाहीं! नंतर श्वेतवत्सांनीं युक्त अशा चवदा हजार कृष्णगाई देऊं लागलों; तरीहि त्या द्विजश्रेष्ठाची तृप्ति झाली नाहीं. त्यासमयीं सर्व उपभोग्य वस्तूंनीं भरलेलें माझें गृह व माझ्याजवळ जें कांहीं होतें, तें सर्व आदरपूर्वक त्या ब्राह्मणास मी देण्यास सिद्ध झालों, तरीहि तो घेईना. त्यावेळीं अत्यंत दीन होऊन मी अपराधक्षमेची याचना केली. तेव्हां तो म्हणाला, "हे सूता, मी जें एकदां बोललों, तें अन्यथा कधींहि होणार नाहीं! अनृत भाषणानें जीवांचा नाश होऊन त्यामुळें मलाहि पाप लागेल! धर्मरक्षणाकरितां मी असत्य भाषण कधींहि करीत नसतों. सूता, ब्राह्मणाच्या कल्याणाचे साधनाचा तूं नाश कधींहि करूं नकोस! तुझ्या अपराधाचें फल तुला आज मिळालेंच आहे. माझें भाषण अन्यथा कर-

ण्यास ह्या जगांत कोणीहि समर्थ होणार नाहीं. म्हणून तूं आतां शापाचे परिणाम भोगण्यास तयार हो!"

शल्या, तूं जरी मला पुष्कळ टाकून बोलला आहेस, तरी तुला मी मित्रभावानें हें बोललों आहें ! तूं माझी सर्वदा निंदा करीत असतोस, हें मला ठाऊक आहे. म्हणून मी जें कांहीं आतां सांगणार आहें, तें मुकाट्यानें ऐक ! ८. ४२.

अध्याय ४३ वा.

[१ कर्णकृत शल्यनिर्भर्त्सना.]

(१) संजय—महाराजा, शल्यास याप्रमाणें निरुत्तर करून तो अरिंदम कर्ण पुनः त्यास म्हणाला, " हे शल्या, तूं जरी मला उदाहरणें देऊन पुष्कळ सांगितलेंस, तरी तुझ्या बोलण्यानें मी युद्धापासून भीतीनें कधींहि परावृत्त होणार नाहीं ! जरी इंद्रासह सर्व देव मजशीं युद्ध करण्याकरितां प्रवृत्त होऊन आले, तरीहि त्यांची मला भीति वाटणार नाहीं. तर मग कृष्णासह अर्जुनाची भीति कोठून वाटेल ? नुसत्या तुझ्या वचनानें भिणारा मी नव्हे ! तुझ्या बोलण्यानें रणांगणावर भिऊन जाणारा कोणी असेल, तर तो दुसरा कोणीतरी असेल, तो मी नव्हे ! कर्णा, तूं जे मला कठोर शब्द बोललास, त्यांवरून तुझें नीचपण मात्र उघडकीस आलें ! माझे सद्गुणांचें वर्णन करण्यास तूं असमर्थ आहेस ! दुर्मते, तुला वाटतील त्या वल्गना तूं चालविल्या आहेस ! हे मद्रकेश्वरा, कर्ण हा भयाकरितां म्हणून जन्मास आलेला नाहीं ! माझा जन्म विक्रम करून लोकांमध्यें कीर्तीला पात्र व्हावें, एवढ्याकरितां आहे ! कर्णा, तूं माझा सारथि आहेस, तूं माझा सुहृद् आहेस आणि मित्राचें–दुर्योधनाचें कार्य करण्यास मी उद्युक्त झालों आहें. या तीन कारणांनीं हे शल्या, तूं सांप्रत जीवंत आहेस ! राजा दुर्योधनाचें महत्कार्य मला पार पाडायाचें असल्यामुळेंहि शल्या, तूं आज जीवंत आहेस. शिवाय तूं जें कांहीं अप्रिय बोलशील, तें सोसून घेण्याचाहि मी करार केला आहे ! तुझ्यासारखे सहस्रावधि शल्य जरी मला येऊन मिळाले, तरी त्यांच्या साहाय्यावांचून मी शत्रूंना जिंकीन ! मित्रद्रोहापासून पाप लागत असतें आणि म्हणूनच सांप्रतकाळीं तूं जीवंत आहेस. ८. ४३.

अध्याय ४४ वा.

[१ कर्णकृत वाहीकनिर्भर्त्सना.]

(१) शल्य—कर्णा, मी एकटा समरांगणावर सर्व शत्रूंना जिंकीन, म्हणून तूं जें बोललास, तो केवळ तुझा प्रलाप होय ! हजारों कर्णांच्या मदती-शिवाय मी मात्र शत्रूंना जिंकीन, ही गोष्ट खरी आहे !

संजय—धृतराष्ट्रा, याप्रमाणें शल्याचें कठोर भाषण ऐकून कर्ण द्विगुणित क्रोधाविष्ट झाला आणि शल्याला बोलला—

कर्ण—मद्रेशा शल्या, आतां तुला जें मी सांगत आहें, त्याचा लक्ष्यपूर्वक नीट विचार कर. राजा धृतराष्ट्राच्या समीप ब्राह्मणाच्या मुखानें हें मीं ऐकिलें आहे ! धृतराष्ट्राच्या वाड्यांत वेगवेगळ्या देशांचे व अनेक राजांचे इतिहास सांगण्याचा प्रघात असे. एकदां कोणी एक ब्राह्मण पूर्वीच्या गोष्टी निघाल्या असतां मद्र व वाहीक लोकांची निंदा करून बोलला, "हिमालय, गंगा, यमुना, सरस्वती आणि कुरुक्षेत्र यांपासून वेगळे राहणारे आणि सिंधु, शतद्रु, विपाशा, इरावती, चंद्रभागा आणि वितस्था यांच्या मध्यभागीं राहणारे जे आहेत, ते वाहीक लोक होत. ते धर्मबाह्य आणि अशुचि असल्यामुळें त्यांच्याशीं कोणीं संबंध ठेवूं नये ! मला बालपणापासून जें स्मरण आहे, त्यावरून सांगतों कीं राजवाड्याजवळ एक गोवधशाळा व एक मद्यपानगृह म्हणून असावयाचेंच ! कांहीं गुप्त कामांकरितां मी वाहीक देशामध्यें राहिलों होतों. तेथें त्यांच्यांशीं माझा सहवास होऊन त्यांचे आचार मला कळून आले. शाकल नांवाचें नगर, आपगानामक नदी व जर्तिक म्हणून प्रसिद्ध अस-लेला वाहीकांचा प्रांत हे सर्व प्रदेश अतिनिंद्य आहेत ! येथील लोक अत्यंत शीलभ्रष्ट आहेत ! ते लोक एवढे दुराचरणी असल्यामुळें त्यांच्या देशांत कोणता विचारी मनुष्य मुहूर्तभर तरी राहील ? दुराचरणी वाहीक लोकांचें असें वर्णन त्या ब्राह्मणानें केलें. त्या लोकांच्या पापपुण्यांचा सहावा हिस्सा तूं ग्रहण करतोस. तेव्हां तूंहि तितक्या पापपुण्यांचा भागीदार आहेस, हें उघड आहे !

शल्या, याप्रमाणें त्या अविनीत वाहीकांचें असें वर्णन करून तो ब्राह्मण

आणखी काय बोलला तें ऐक! त्या [1]शाकलनगरींत नेहमीं कृष्णचतुर्दशीस रात्रौ दुंदुभि वाजवून एक राक्षसी ओरडून असें म्हणत असे कीं, 'गोमांस व गौड दारू यथेष्ट सेवन करून मी वाहीक लोकांचीं गाणीं या शाकल नगरांत केव्हां गाईन बरें!' शल्या, जे शाकल दारूनें मत्त होऊन अशीं गाणीं गात असतात, त्या नगरांत धर्म तरी कसा राहणार? ह्याशिवाय कौरवसभेंत आणखी तो ब्राह्मण काय बोलला तें ऐक! जेथें पीलुवनें आहेत, तेथें पंचनद्या वाहत असतात. शतद्रु, विपाशा, इरावती, चंद्रभागा व वितस्था ह्या त्या पांच नद्या होत. सहावी हिमालयापासून दूर असणारी सिंधु नदी आहे. ह्यांच्या मधील प्रदेशास आरट्ट देश म्हणतात. धर्माचार नांवालाहि नसल्यामुळें तेथें कोणीं जाऊं नये! जे उपनयनादि संस्कारहीन असतात, शूद्रादिकांपासून अन्य स्त्रियांच्या ठिकाणीं जन्म घेतात व जे यज्ञादि क्रिया करीत नाहींत, अशा त्या वाहीक लोकांनीं देव, पितर व ब्राह्मण यांच्या प्रीत्यर्थ केलेलीं धर्मकृत्यें ते स्वीकारीत नाहींत, असें ऐकिवांत आहे. आणखी तो असेंहि म्हणाला कीं, हे वाहीक लोक काष्ठकुंडांतून किंवा मातीच्या भांड्यांतून जेवीत असतात. त्या भांड्यांला सक्तु किंवा मद्य यांचा जरी लेप असला, किंवा कुत्र्यानें जरी तीं भांडीं चाटलेलीं असलीं, तरी त्याचें त्यांना कांहींच वाटत नाहीं. वाहीक लोक मेंढीचें, उंटाचें व गाढवीचें दूध पितात. त्या दुधाचे घृतादि विकार हेहि वाहीक लोक भक्षण व प्राशन करितात. ते वाटेल तें अन्न खाणारे असतात, अभक्ष्य म्हणून कोणताच पदार्थ त्यांस नाहीं. जारजसंततिहि त्यांमध्यें बरीच असते. या कारणानें आरट्टदेशीय वाहीकांचा कोणींहि विद्वानानें त्यागच केला पाहिजे. यावरहि आणखी तो ब्राह्मण बोलला तें शल्या, तूं ऐक. तो म्हणाला कीं, युगंधरं[2] नगरांत दूध पिऊन, अच्युतस्थलांत वास करून आणि भूतिलयांत स्नान करून मनुष्य स्वर्गाला कसा जाईल? जेथें पर्वतापासून उगम पावलेल्या पांच नद्या

---

१ मागें ४० व्या अध्यायाप्रमाणें या अध्यायांतहि बरेच श्लोक स्त्रियांचें अनीतिकारक वर्तन दर्शविणारे आहेत. त्या श्लोकांप्रमाणें याहि श्लोकांचे भाषांतरास येथें जागा देणें प्रशस्त न वाटल्यावरून ते गाळले आहेत.

२ युगंधर नगरांत भक्ष्याभक्ष्यविचार नसतो. ते लोक अभक्ष्य भक्षण करितात. अच्युत नगरांत राहाणारे लोकांना अगम्यागमनाचा दोष वाटत नाहीं, आणि भूतिलयांत चांडाल व ब्राह्मण यांचे जलाशय एकच असतात.

वाहतात, त्या प्रदेशास आरट्टनामक वाहीक देश म्हणतात. त्या ठिकाणीं आर्यानें दोन दिवसहि वसति करूं नये. विपाशेंत वहि आणि हीक नांवाचीं दोन पिशाचें वसतात. वाहीक ही त्या दोन पिशाचांची संतति होय. ही कांहीं प्रजापतीची सृष्टि नव्हे. त्या हीन कुलांत जन्मलेल्या लोकांना विविध धर्मांची माहिती कोठून असणार ? कारस्कर, माहिषक, कालिंग, केरल, कर्कोटक, वीरक इत्यादि दुर्धर्मी लोकांना टाळावें. याप्रकारचें भाषण तीर्थयात्रा करणारा कोणी ब्राह्मण एक रात्रभर वसतीस आला असतां त्यापाशीं एका भयंकर स्वरूपाच्या राक्षसीनें केलें. आरट्ट देशांत वाहीक तीर्थक्षेत्री ब्राह्मणाधमांची वसति फार पूर्वींपासून आहे. वेदाध्ययन किंवा यज्ञयाग यांची त्यांना किमपिहि आवड नाहीं. ते धर्मभ्रष्ट असून शूद्र पुरुषापासून अन्यजातीय स्त्रीच्या उदरीं जन्मल्यामुळें त्यांनीं दिलेलें अन्न देव घेत नाहींत ! प्रस्थल, मद्र, गांधार, आरट्ट, खश, वसाति, सिंधुसौवीर देशांतील लोक अत्यंत कुत्सित आचरणाचे असतात. ८. ४४.

अध्याय ४५ वा.

[१ कर्ण व शल्य ह्यांनीं केलेली अन्योन्यनिर्भर्त्सना.]

(१) कर्ण—शल्या, मी तुला फिरून सांगत आहें, त्याचा एकाग्र चित्तानें नीट विचार कर ! पूर्वीं आमच्या येथें एक ब्राह्मण अतिथि आला होता ! आमच्या येथील आचार पाहून तो संतुष्ट झाला आणि म्हणाला, " मी हिमाचलाच्या शिखरावर बरेच दिवस एकटा राहून नंतर वेगवेगळ्या धर्मांचे नानाविध देश पाहिले आहेत. परंतु येथील लोक धर्मविरुद्ध कर्माचरण करणारे नाहींत. वेदपारग ब्राह्मणांनीं जो सांगितला, तोच धर्म होय, असें येथील सर्व लोक मानतात. नाना प्रकारचे धर्म जेथें प्रचलित आहेत, अशा देशांतून फिरत असतां मी वाहीक देशांत आलों. तेथें मीं ऐकिलें कीं प्रथमतः मनुष्य ब्राह्मण असतो; नंतर क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र होऊन शेवटीं तो वाहीक नापित होतो ! नापित झाल्यावर पुनः ब्राह्मण होतो ! अशाप्रकारें ब्राह्मण झाल्यावर तो दास होतो ! एकाच विप्रकुलांत जन्मलेले ते एक ब्राह्मण तर त्याचे बंधु वाटेल तें हीन कर्म करणारे असे निघतात. एकंदरींत गांधार, मद्रक आणि वाहीक हे अगदीं अल्पमतीचे लोक आहेत. सर्व पृथ्वी फिरून झाल्यावर मी वाहीक देशांत गेलों, तों तेथें सर्व धर्मसंकर असल्याचें मला दिसून आलें !

शल्या, तुला आणखी कांहीं सांगतों, तें ध्यानांत ठेव. वाहीकांच्या निंदेनें भरलेली ही गोष्ट मला दुसऱ्या एकानें सांगितली आहे. पूर्वी आरट्ट देशांत एक स्त्री राहत होती. चोरांनीं तिचें बळजबरीनें हरण केलें आणि त्यांनीं तिच्याशीं अनाचारानें वर्तन केलें. त्यायोगानें तिनें संतप्त होऊन त्यांस शाप दिला कीं, 'ज्या अर्थीं तुम्ही माझ्या पातिव्रत्याचा नाश केला आहे, त्याअर्थीं तुमच्या कुलांतील स्त्रिया यापुढें वेश्या होतील ! नराधमांनो, या घोर पापापासून तुमची सुटका होणें कधींहि शक्य नाहीं,' तो आणखी पुढें असें म्हणाला कीं, " ह्यामुळेंच आरट्ट देशांतील भागिनेयास वारस हक्क प्राप्त होतो. पुत्रांना तो हक्क नाहीं. कुरु, पंचाल, शाल्व, मत्स्य, नैमिष, कोसल, काश, पौंड्र, कालिंग, मागध, चेदि हे देश मोठे भाग्यवान् असून सनातनधर्म जाणणारे आहेत. दुराचरणी लोक सर्वच आहेत, परंतु ते वाहीकांच्या इतके दुर्वर्तनी नाहींत. मद्र व पंचनद्यांतील लोकांखेरीज मत्स्य, कुरु, पंचाल, नैमिष, चेदी इत्यादि देशांतील लोक शाश्वत धर्म जाणत असून त्याप्रमाणें वागत असतात."

शल्या, याप्रमाणें बोलून तो ब्राह्मण स्वस्थ बसला. मद्र, आरट्ट व वाहीक या देशांचा तूं राजा असल्यामुळें त्यांच्या पापपुण्याचा साहावा भाग तूं घेत असतोस; कारण तूं त्यांचें रक्षण योग्य रीतीनें करीत नसल्यामुळें सर्व ठिकाणीं होत असलेल्या पापाचा तूंच मालक आहेस ! जो राजा प्रजांचें योग्य परिपालन करितो, तो त्यांच्या पुण्याचाहि भाग मिळवितो ! तूं त्यांच्या पापांचाच भागीदार झाला आहेस ! शल्या, पूर्वीं सर्व देशांमध्यें शाश्वत धर्माची प्रशंसा होत असतां पांचनदांतील धर्मलोप लक्ष्यांत आणून ब्रह्मदेवानें त्यांचा धिक्कार केला ! कृतयुगांत देखील पांचनदांतील लोक धर्मबाह्य आचरण करणारे होते. ब्रह्मदेवानेंहि ज्या धर्माचा धिक्कार केला, त्याचा पुरस्कर्ता तूं आहेस. तेव्हां तूं धर्मोपदेश करण्यास पात्र कसा होशील ? शल्या, ह्याप्रमाणें पांचनदांतील लोकांच्या धर्माची ब्रह्मदेवानें अवहेलना केली. पृथ्वीवरील सर्व धर्म यथास्थित चालले असतां ब्रह्मदेवानें पंचनदांची दुःस्थिति पाहून निंदा केली ! शल्या, मी तुला आणखी थोडी हकीकत सांगतों, ती ऐकून घे.

शल्या, कल्माषपाद नांवाचा राक्षस सरोवरांत बुडत असतां म्हणाला, "भिक्षा मागणें हें जसें क्षत्रियाला लांछनास्पद आहे, तसेंच व्रतादिकांचा त्याग करणें हें ब्राह्मणाला लांछनास्पद आहे ! वाहीक लोक पृथ्वीतलाला लांछनास्पद

आहेत, तशा मद्रस्त्रिया सर्व स्त्रीजातीला लांछनास्पद आहेत." त्या कल्माष्पाद राक्षसाला कोणी राजानें वर काढिलें व विचारिलें, तेव्हां तो म्हणाला, "पंचाल देशांतील लोक वेदांना, कौरवेय धर्माला, मत्स्य सत्याला आणि शूरसेन यज्ञांना फार मान देणारे आहेत. प्राच्य लोक शूद्रधर्मी, तसेच दाक्षिणात्य लोक धर्मद्रोही आहेत, वाहीक चौर्यवृत्ति करणारे आणि सुराष्ट्रांतील लोक संकरवृत्तीचे आहेत. कृतघ्नता, परवित्तापहार, मद्यपान, गुरुपत्नीगमन, वाक्पारुष्य, गोवध, रात्रिचर्या, बहिर्गेह व परवस्त्रोपभोग हाच ज्यांचा धर्म त्यांना अधर्म कोणताच नाहीं. अशा त्या आरट्ट व पांचनद देशांतील लोकांना धिक्कार असो!"

शल्या, पांचाल, कुरु, नैमिष आणि मत्स्य ह्या देशांतील लोकांना धर्मज्ञान आहे. उदीच्य, आंगक आणि मागध लोक हे स्वतः धर्मज्ञ नाहींत, तरीहि पूर्वीपासून चालत आलेल्या सनातन धर्माप्रमाणें वागणारे आहेत. अग्न्यादिक देवांनीं पूर्वदिशेचा आश्रय केला आहे. पुण्यकर्मे करणाऱ्या यमानें प्रतिपालित दक्षिण दिशेचा आश्रय पितरांनीं केला आहे. सुरांचा बलवान् पालक वरुण हा प्रतीची (पश्चिमे) चें पालन करीत असतो. भगवान् सोम ब्राह्मणांसह उत्तर दिशेचें रक्षण करितो. राक्षस आणि पिशाच्च हे नगोत्तम हिमालयाचें संरक्षण करितात. गुह्यक हे गंधमादन पर्वताचें संरक्षण करितात. भगवान् विष्णु सर्व भूतांचें प्रतिपालन करीत असतो, त्याअर्थी तो वाहीकांचेंहि रक्षण करितो. वाहीकांची संरक्षक अशी देवता नाहीं. वाहीकांना कोणी हितप्रद गोष्ट सांगितली असतां ती त्यांना प्रतिकूल वाटते. मद्रकांचीहि तशीच स्थिति आहे. शल्या, तूंहि अशाच प्रकारचा आहेस. तूं ह्याला उत्तर काय देणार आहेस? पृथ्वीवरील सर्व देशांना मद्रक हे लांच्छनास्पद आहेत. मद्यपान, भ्रूणहत्या, इत्यादि अधर्म्य गोष्टी जे धर्म समजतात, त्या आरट्ट व पांचनदीय लोकांचा धिक्कार असो. हें जाणून तूं स्वस्थ बसून रहा. उलट बोलूं नकोस! तुझा वध करून मग कृष्णार्जुनांचा वध करण्याचा प्रसंग आणूं नकोस!

शल्य—कर्णा, ज्या अंगदेशाचा तूं अधिपति आहेस, तेथें दुःखितांचा त्याग आणि स्वस्त्री व पुत्र यांचा विक्रय करणें ह्या गोष्टी प्रचलित आहेत. रथ आणि अतिरथ ह्यांसंबंधीं सांगत असतां भीष्म तुला जें कांहीं बोलला, त्याचा नीट विचार कर, आपले दोष लक्ष्यांत आण आणि क्रोध सोडून दे. कर्णा, सर्वत्र

सच्छील ब्राह्मण, सच्छील क्षत्रिय, तसेच सद्वर्तनी वैश्य व शूद्र आणि सुव्रत व साध्वी स्त्रिया आहेत. मंडळींत दुसऱ्यांची निंदा करून आनंद पावणारे, परस्परांना पीडा देणारे व विषयोपभोगांत दंग होणारे लोक देशोदेशीं आहेत. दुसऱ्याचे दोष काढण्यांत सर्व लोक सर्वदा निपुण असतात. स्वतःचे दोष कोणालाच समजत नाहींत आणि समजले तरी त्याचें कांहीं वाटत नाहीं. आपापल्या धर्माला अनुसरून वागणारे आणि दुराचारी लोकांचा निग्रह करणारे राजे सर्वत्र आहेत. तसेच धार्मिक वृत्तीचे लोकहि ठिकठिकाणीं आहेत. कर्णा, देशांतील सर्वच लोक दुराचारी आहेत, असें कोठेंहि दृष्टोत्पत्तीस येत नाहीं. आपल्या वर्तनानें देवांपेक्षांहि श्रेष्ठ असे सत्पुरुष ठिकठिकाणीं आहेत.

संजय—धृतराष्ट्रा, नंतर दुर्योधन राजानें मित्रभावानें कर्णाला सांगून आणि हात जोडून शल्याची प्रार्थना करून दोघांची समजूत घातली आणि त्यांचा कलह मिटविला. नंतर कर्ण कांहींएक बोलला नाहीं आणि शल्य शत्रूच्या अभिमुख निघाला. कर्णालाहि परम आनंद झाला आणि त्यानें ‘ शल्या, शत्रूकडे रथ शीघ्र चालव ’ म्हणून त्याला सांगितलें. ८. ४५.

अध्याय ४६ वा.

[१ व्यूहरचना. २ शल्याकडून पांडवसैन्याची प्रशंसा व कर्णाचा धिक्कार.]

(१) संजय—राजा धृतराष्ट्रा, नंतर शत्रुसैन्याला दुर्भेद्य असा अप्रतिम व्यूह पांडवांनीं रचला असून त्याचें रक्षण धृष्टद्युम्न करीत आहे, असें कर्णानें पाहिलें आणि रथघोष चालला आहे, रणवाद्यें वाजत आहेत आणि सर्वत्र सिंहनाद होत आहेत, अशा स्थितींत कर्ण जणुंकाय पृथ्वी कांपवीत पांडवांवर धांवून गेला. हे भरतर्षभा, कर्णानें क्रोधाविष्ट होऊन पांडवांच्या व्यूहाचा भेद करणारा दुसरा व्यूह रचला आणि आसुरी सेनेचा जसा इंद्रानें संहार केला, त्याप्रमाणें पराक्रमी कर्णानें पांडवसैन्याला जर्जर करून सोडलें, युधिष्ठिरावर बाणवृष्टि केली आणि त्याला डाव्या बाजूला घातलें !

धृतराष्ट्र—संजया, कर्णानें व्यूह रचला तो कसा होता ? पांडवांचा व्यूह देवांनाहि अजय्य जे महाधनुर्धर धृष्टद्युम्नादिक योद्धे व भीमसेनादिक पांडव यांजकडून रक्षण केलेला असून कर्ण तो व्यूह भेदण्यास समर्थ कसा झाला ? कर्णानें आपल्या सैन्याचे पक्ष आणि प्रपक्ष कसे केले ? नंतर त्या सैन्याची विभा-

गणी करून वीर युद्धांत कसे उभे राहिले? पांडवांनींहि माझ्या पुत्रांच्या विरुद्ध युद्धरचना कशी केली होती? आणि पुढें महाघोर आणि भयंकर युद्ध प्रवृत्त झालें तें कसें? कर्ण युधिष्ठिरावर चालून गेला, तेव्हां अर्जुन कोठें होता? अर्जुन समीप असतां युधिष्ठिरावर चालून जाण्यास कोण शक्त होता? ज्या एकट्यानें पूर्वीं खांडववनांत सर्व प्राण्यांना जिंकिलें, त्या अर्जुनाशीं युद्ध करून जीवंत राहण्याची इच्छा करणारा राधेयाशिवाय दुसरा कोण होता?

संजय—धृतराष्ट्रा, व्यूहरचना कशी केली होती, अर्जुन कसा आला आणि आपापल्या राजासभोंवतीं उभें राहून सैनिकांनीं युद्ध कसें केलें, तें मी सांगतों. हे राजा, शारद्वत कृपाचार्य, वेगवान् मागध आणि सात्वत कृतवर्मा यांनीं उजव्या बाजूचा आश्रय केला. त्यांच्या प्रपक्षामध्यें शकुनि, महारथ उलूक हातांत प्रास घेऊन सज्ज झालेल्या सादींसह तुझ्या सैन्याचें रक्षण करीत होते. तसेच शलभांप्रमाणें अमर्याद पर्वतीय सैनिकहि जमले होते. ते युद्धांत अजिंक्य असून त्यांचें स्वरूप पिशाचांप्रमाणें भयंकर होतें. संग्रामांत कधींहि मागें न फिरणारे असे युद्धप्रवीण संशप्तकांचे चोवीस हजार रथ डाव्या बाजूचें रक्षण करीत होते. तुझे पुत्र त्या महारथ्यांस घेऊन कृष्णार्जुनांच्या वधास सज्ज झाले होते. त्यांच्या प्रपक्षांत कांबोज, शक आणि यवन हे होते. कर्णाच्या आज्ञेवरून ते योद्धे रथांत बसून अश्वसादींसह अर्जुन व महाबल श्रीकृष्ण यांस युद्धार्थ आह्वान करीत होते.

मध्यभागीं कर्ण हा अंगांत कवच घालून आणि अंगद व माला धारण करून सैन्याच्या अग्रभागाचें रक्षण करीत होता. त्याचे क्षुब्ध झालेले पुत्र त्यासभोंवतीं उभे होते. सूर्य किंवा अग्नि यांप्रमाणें तेजस्वी दुःशासन मोठ्या गजस्कंधावर आरूढ होऊन आपल्या सैन्यासह पृष्ठभागाचें रक्षण करीत होता. त्याचे नेत्र पिंगट असून रूप मोठें आल्हादजनक होतें. हे महाराजा, त्या दुःशासनाच्या मागें राजा दुर्योधन स्वतः होता. त्याचें रक्षण विचित्र अस्त्रें व कवचें धारण करणारे त्याचे बंधु आणि महावीर्यवान् भद्रक व केकयवीर करीत होते. तेव्हां तो देवपरिवेष्टित इंद्राप्रमाणें शोभत होता. रथसैन्याच्या पृष्ठभागीं अश्वत्थामा व कौरवांकडील प्रमुख वीर आणि मदोन्मत्त गज असून त्यांच्या सभोंवतीं शूर म्लेच्छ होते. ते जलवृष्टि करणाऱ्या मेघांप्रमाणें मदवृष्टि करीत होते. त्या गजांवर ध्वजपताका फडकत असून त्यांवर आरूढ झालेल्या वीरांच्या

हातांत मोठमोठीं आयुधें होतीं. त्यायोगानें ते द्रुमवंत पर्वतांप्रमाणें शोभत होते. त्या व्यूहाला अश्व, स्यंदन आणि नाग ह्या तीन अंगांनीं विशेष शोभा आली होती आणि तो देव किंवा असुर यांच्या सैन्याप्रमाणें शोभत होता. बृहस्पतीच्या संमतीनें रचलेला तो व्यूह नाचतच आहे कीं काय असें वाटत होतें. त्याजकडे पाहून शत्रुसैन्याला मोठी भीति वाटत असे. त्या सैन्याच्या मुखभागीं कर्णाला पाहून युधिष्ठिर राजा शत्रुसंहारक अर्जुनाला म्हणाला "अर्जुना, रणांगणावर कर्णानें रचलेला सैन्याचा व्यूह पहा! पक्षप्रपक्षांनीं युक्त ही सेना मोठी पराक्रमी दिसत आहे. ह्या अमर्याद सेनेकडून आमचा पराभव होणार नाहीं, असा कांहीं उपाय योज!" युधिष्ठिराचें भाषण ऐकून अर्जुनानें हात जोडले आणि म्हटलें, "धर्मा, तूं म्हणतोस, तें सर्व खरें आहे. त्या व्यूहाच्या नाशासाठीं जें विहित आहे, तें सर्व मी करीन. ह्याच्या नाशास्तव प्रथमतः प्रधान पुरुषांचा वध करणें इष्ट आहे. म्हणून त्यांचाच वध मी आधीं करीन!"

युधिष्ठिर—अर्जुना, असें आहे तर तूं राधेयावर, भीमसेनानें दुर्योधनावर, नकुलानें वृषसेनावर, सहदेवानें सौबल शकुनीवर, शतानीकानें दुःशासनावर, सात्यकीनें हार्दिक्यावर, धृष्टद्युम्नानें अश्वत्थाम्यावर आणि मी कृपाचार्यावर चाल करून जावें. शिखंडीसह द्रौपदेयांनीं अवशिष्ट धार्तराष्ट्रांवर चालून जावें!

संजय—धर्मराजाचें हें भाषण ऐकून अर्जुनानें 'ठीक आहे' असें उत्तर दिलें आणि आपल्या सैन्यास शत्रूवर चालून जाण्यास आज्ञा दिली आणि आपण स्वतः सैन्याच्या अग्रभागीं गेला. जो सर्व विश्वाचा नेता अग्नि तो प्रजापतीच्या मुखापासून उत्पन्न झाला असल्यामुळें ब्रह्म (ब्राह्मण), तोच पुढें इंदु अर्थात् जलाधीश सोमरस झाला, तोच पुढें अश्वरूप झाला. तो रथ म्हणजे आद्य अग्निच होय. त्यानें आपली शक्ति विभागून चार रूपें धारण केलीं. आणि ब्रह्मा, ईशान, इंद्र व वरुण यांस वाहून नेलें. अशा त्या आद्य रथांत बसून कृष्णार्जुन कर्णावर धांवून आले. तेव्हां तो अद्भुतदर्शन रथ येत असल्याचें पाहून शल्य त्या कर्णाला बोलला "कर्णा, हा त्या श्वेताश्व अर्जुनाचा रथ आला पहा! ह्यावर कृष्ण सारथि आहे! ह्याचें निवारण करणें कर्माच्या फलाप्रमाणें तुझ्या सर्व सैन्याला कठीण आहे! हे कर्णा, ज्याचा तूं आतांपर्यंत शोध करीत आहेस, तो हा अर्जुन सर्व शत्रूंचा संहार करीत येत आहे! मेघगर्जनेप्रमाणें त्याचा तुमुल शब्द कानीं पडत आहे! खरोखर हेच वासुदेव आणि धनंजय असले पाहिजेत. ही धूळ

उडून तिनें आकाश अगदीं व्यापून टाकिलें आहे, चक्रनेमीनें भिन्न होऊनही पृथ्वी जणुंकाय कांपत आहे! तुझ्या सैन्याच्या सभोंवतीं हा भयंकर वारा सुटला आहे पहा! हिंस्र पशु मोठ्यानें आरोळ्या ठोकीत आहेत आणि मृग दीनपणें आक्रोश करीत आहेत! हा पहा केतु मेघासमान सूर्याला आच्छादून राहिला आहे. त्याचप्रमाणें सर्व दिशांना नानाविध पशूंचे गण व मदोन्मत्त शार्दूल सूर्याकडे लक्ष्य लावून राहिले आहेत. हे सहस्रशः गिधाड आणि कंकपक्षी एकत्र जमून राहिले आहेत पहा! ते पक्षी एकमेकांशीं बोलतच आहेत असें वाटतें!

(२) हे कर्णा, तुझ्या मोठ्या रथावरील चामरें जळत आहेत व ध्वजहि कांपूं लागला आहे! तुझे हे महाकाय व वेगवान् अश्व कांपूं लागले आहेत. हे अश्व म्हणजे आकाशांत उडून जाणारे गरुडपक्षीच होत! ह्या दुश्चिह्नांवरून शेंकडों हजारों राजे आज रणांत मरून पडतील, असें वाटत आहे. अंगावर कांटा उभा करणारा हा शंखध्वनि ऐकूं येत आहे पहा! हे राधेया, आनकांचा, मृदंगांचा, नानाविध बाणांचा, मनुष्यें, अश्व आणि गज ह्यांचा आणि प्रत्यंचांचा शब्द सर्व दिशा व्यापून टाकीत आहे पहा! कर्णा, महान् वीरांच्या रथांवर भरजरी वस्त्रांच्या वेगवेगळ्या रंगांच्या पताका फडकत आहेत. त्यांवर सोन्याचे चंद्र, सूर्य आणि तारे काढले असून त्यांस घागऱ्या लावल्या आहेत. त्या पताका वाऱ्यानें हालत असून मेघपटलावर चकाकणाऱ्या विजेप्रमाणें शोभत आहेत. वाऱ्यानें फडफड करणारे हे ध्वज पहा! आकाशांतील देवांच्या विमानांप्रमाणें हे रथावर शोभत आहेत. महात्म्या पांचालांचे हे सपताक रथ पहा! हा कुंती-पुत्र अर्जुन तुझ्यावर चाल करून येत आहे पहा! त्याच्या रथाचे ध्वजाग्रावर भयंकर कपि बसला असून तो शत्रूंचीं दुःखें वाढविणारा आहे. हें त्या बुद्धिमान् कृष्णाचें चक्र, ही गदा, हें शार्ङ्ग, हा शंख पहा! ह्या कृष्णाच्या शरीरावर अत्यंत शोभणारा हा कौस्तुभमणि पहा! हा पहा शार्ङ्ग-गदाधर कृष्ण वायुवेगानें शुभ्र अश्वांना चालवीत येत आहे! कर्णा, सव्यसाची अर्जुनाच्या गांडीव धनुष्याच्या प्रत्यंचेचा नाद ऐकूं येत आहे पहा! हे पहा अर्जुनाचे तीक्ष्ण बाण शत्रूंचा नाश करीत आहेत!

समरांत माघार न घेणाऱ्या राजांच्या मस्तकांनीं व्याप्त झालेली ही समरभूमि पहा! त्यांचीं मस्तकें विशाल, दीर्घ आणि आरक्त नयनांनीं युक्त

असून त्यांचीं मुखें पूर्णेंदूप्रमाणें शोभणारीं आहेत ! हे वीरांचे सुवासिक तैलानें अवलिप्त परिघाकार बाहु आयुधांसह छिन्न झाले आहेत पहा ! तसेच कित्येक अश्व व अश्वसादी नेत्र व जिह्वा नष्ट होऊन समरभूमीवर विव्हळत पडले आहेत, ते पहा ! हे पहा अर्जुनानें मारलेले महागज प्रचंड पर्वतशिखरांप्रमाणें कोसळून भूमीवर पडत आहेत ! मोठमोठे राजे वध पावून त्यांचे गंधर्वनगरांसारखे रथ पडतांना पाहून हीं क्षीणपुण्य स्वर्गीयांचीं विमानेंच पडत आहेत कीं काय, असा भास होतो ! ह्या किरीटीनें तुझे सैन्याला अगदीं व्याकुल करून सोडलें आहे. त्याची स्थिति पाहून अरण्यांत सिंहानें सहस्रावधि व्याकुलित केलेल्या मृगांच्या कळपाची आठवण होते ! हें तुझें चतुरंग सैन्य पांडवांनीं कसें व्याकुळ करून सोडलें आहे पहा ! मेघांनीं व्याप्त झालेल्या सूर्याप्रमाणें हा अर्जुन आतां दिसत नाहीं ! त्याचें ध्वजाग्र मात्र दिसत आहे आणि त्याच्या प्रत्यंचेचा शब्द ऐकूं येत आहे ! ज्याची तूं चौकशी करीत आहेस, तो कृष्णसारथि श्वेताश्व अर्जुन आतां लवकरच रणांगणांत शत्रूंचा संहार करीत असतांना तुला दिसेल ! आज तुला ते दोघे रक्तनेत्र पुरुषव्याघ्र कृष्णार्जुन एका रथांत बसलेले दिसतील ! ज्याचा सारथि श्रीकृष्ण आहे, गांडीव ज्याचें धनुष्य आहे, हे राधेया, त्याचा जर तूं वध करशील, तर तूं आमचा राजा होशील. संशप्तकांनीं अर्जुनाला युद्धार्थ आह्वान केल्यामुळें तो त्यांजवर चालून गेला आहे व त्या शत्रूंचें तो चांगलेंच कंदन करीत आहे !"

असें शल्याचें भाषण ऐकून कर्ण क्रोधातिरेकानें बोलला, "अरे शल्या, हा पहा अर्जुन त्या क्रुद्ध संशप्तकांनीं चारी बाजूंनीं कसा वेष्टून टाकिला आहे ? मेघाच्छादित सूर्यासारखा हा दिसेनासा झाला. शल्या, हा अर्जुन आज खरोखर वीरसागरांत बुडून गेला आहे !"

शल्य—वरुणाला कोण बरें उदकानें मारणार ? अग्नीला इंधनानें कोण मारूं शकणार ? वायूला कोण निग्रहण करूं शकेल ? महार्णवाला पिऊन टाकील असा कोण आहे ? पार्थाबरोबर समरांत युद्धार्थ उभें रहाणें म्हणजे अशा प्रकारचें आहे ! इंद्र जरी सुरासुरांना घेऊन आला तरी त्यालाहि अर्जुनाला जिंकतां येणार नाहीं. असें बोलण्यानें जर तुला आनंद होत असेल तर खुशाल बोल, पण तो तुला जिंकतां येणें शक्य नाहीं. तूं दुसरा कांहींतरी मनोरथ कर ! जो अर्जुनाला समरांत जिंकील, तो आपल्या बाहुबलानें

समग्र पृथ्वीला जिंकील किंवा क्रोधानें ह्या सर्व प्रजा जाळून टाकील. जो समरांगणीं अर्जुनाला जिंकील, तो स्वर्गापासून देवांना खालीं पाडील! पहा, हा महाबाहु भीमसेन जणुंकाय दुसऱ्या मेरु पर्वतावरच उभा आहे! हा सदोदित क्षुब्ध असून वैराचें स्मरण करीत असतो! जयाची इच्छा करणारा हा वीर्यवान् भीमसेन युद्धार्थ उभा आहे पहा! धर्मनिष्ठांमध्यें श्रेष्ठ हा धर्मराज युधिष्ठिर; ह्याचा युद्धांत पराभव करणें म्हणजे अत्यंत कठीण काम आहे. हे दोघे बंधु नकुल-सहदेव पहा, हे पुरुषव्याघ्र अश्विनीकुमारांप्रमाणें शोभत आहेत. हेहि समरांत दुर्जय आहेत. हे पांच पर्वतांप्रमाणें पांच द्रौपदेय पहा! सर्व अर्जुनाप्रमाणेंच युद्धाकरितां सज्ज होऊन राहिले आहेत! तसेच हे धृष्टद्युम्नादि द्रुपदपुत्र पहा! हे मोठे तेजस्वी आणि महापराक्रमी आहेत! सात्वतांमध्यें श्रेष्ठ व इंद्राप्रमाणें शत्रूंना असह्य हा सात्यकि पहा! हा आपल्यावर क्रुद्ध यमासारखा चालून येत आहे पहा! ह्याप्रमाणें पुरुषसिंह कर्ण व शल्य यांचें भाषण चाललें आहे, तों तीं सैन्यें गंगा-यमुनांप्रमाणें एकरूप झालीं. ८. ४६.

अध्याय ४७ वा.

[१ धृतराष्ट्रप्रश्न. २ संकुलयुद्ध.]

(१) धृतराष्ट्र—संजया, तीं दोन्ही व्यूह करून राहिलेलीं सैन्यें एकमेकांत मिसळून गेल्यावर संशप्तकांवर पार्थ आणि पांडवांवर कर्ण कसा चालून गेला, तें मला सविस्तर सांग. तूं सांगण्यांत मोठा कुशल आहेस, म्हणून मी विचारतों. वीरांचे पराक्रम ऐकून माझी कधींच तृप्ति होत नाहीं!

(२) संजय—आपल्यासमोर शत्रूंचें मोठें सैन्य उभें असल्याचें पाहून अर्जुनानें आपल्या सैन्याचा व्यूह रचला. तुझ्या पुत्राची दुर्नीति हीच ह्या युद्धाचें कारण आहे. ह्या युद्धांत सर्व चतुरंग सैन्य सिद्ध असून त्यावर धृष्टद्युम्नाची योजना केली आहे. त्याच्या रथाच्या अश्वांचा वर्ण पारावतांप्रमाणें असून त्या धृष्टद्युम्नाची कांति चंद्रसूर्यांप्रमाणें होती. तो धनुष्य घेऊन उभा असतां प्रत्यक्ष देहधारी काळच पुढें उभा आहे, असा शोभत असतो. युद्धोत्सुक सर्व द्रौपदीपुत्र त्याचें चारी बाजूंनीं संरक्षण करीत होते. त्यांच्या अंगांत दिव्य कवचें व हातांत श्रेष्ठ आयुधें होतीं. त्याचा पराक्रम शार्दूलांसारखा होता. त्यांबरोबर त्यांचे अनुचरहि असून त्यांचीं शरीरें दिव्य होतीं. त्यामुळें तारकांनीं वेष्टित चंद्र जसा शोभतो,

तसा तो धृष्टद्युम्न शोभत होता. नंतर संशप्तकांना आपल्यापुढें युद्धांत सज्ज झालेले पाहून अर्जुन क्रोधाविष्ट झाला आणि आपल्या गांडीवानें बाणवृष्टि करीत तो त्यांवर धांवून आला. संशप्तकहि पांडवांच्या वधाची इच्छा करून त्यांवर चालून आले. संशप्तक हे विजयाच्या दृढनिश्चयानें युद्धार्थ आले होते. युद्धांत मृत्यु आला, तरी माघार घ्यावयाची नाहीं असा त्यांनीं संकल्प केला होता. त्यांच्या सैन्यांत नर, अश्व, गज आणि रथ यांची विपुलता असून सेनापति व शूर वीरहि अनेक होते. अर्जुनावर बाणवृष्टि करून त्यांनीं त्याला जर्जर केलें. त्यांचें व अर्जुनाचें तुमुल युद्ध झालें. अशा प्रकारचें अर्जुनाचें युद्ध निवातकवचांशीं मात्र झालें होतें. त्याशिवाय दुसऱ्या कोठें झाल्याचें आमच्या ऐकण्यांत नाहीं!

त्या युद्धांत पार्थानें शत्रूचे रथ, अश्व, ध्वज, गज, पदाति, बाण, धनुष्यें, खड्ग, चक्रें, कुऱ्हाडी, सायुध उभारलेले बाहु, विविध प्रकारचीं आयुधें आणि सहस्रशः शत्रुमस्तकें तोडून टाकिलीं! अर्जुनाचा रथ सैन्यमहावर्तामध्यें सांपडून पाताळाशीं गेल्याचें त्या संशप्तकांना वाटलें व त्यांनीं आपला विजय झाल्याचें मानून मोठ्या आनंदानें गर्जना केली. इकडे अर्जुनानें आपल्या पुढील, उजवीकडचे, डावीकडचे आणि पृष्ठभागाकडील शत्रुरूप पशूंचा क्रुद्ध रुद्राप्रमाणें वध केला! नंतर पांचाल, चेदी आणि सृंजय यांचें तुझ्या सैन्याशीं मोठें तुमुल युद्ध झालें. कृप, कृतवर्मा आणि सौबल शकुनि हे पांडवांच्या सैन्यावर प्रहार करण्याविषयीं उत्सुक झालेल्या आपल्या सैन्यासह कोशल, काश्य, मत्स्य, कारूष, केकय आणि शूरसेन यांवर धांवून गेले! त्यांचें तें युद्ध अत्यंत प्राणहारक होऊन त्यांत पुष्कळ क्षत्रिय, वैश्य आणि शूर योद्धे पतन पावले. त्यांचे देह, पाप आणि प्राण यांचा नाश होऊन त्यांस पुण्य व कीर्ति यांची प्राप्ति झाली आणि ते स्वर्गाला गेले! हे भरतर्षभा, पांचाल, पांडव, चेदी आणि सात्यक यांजबरोबर कर्ण युद्ध करीत असतां आपले बंधु, कौरवांचे महावीर आणि मद्रकांचे महारथ यांसह दुर्योधन राजा कर्णाचें साहाय्य व रक्षण करीत होता. तेव्हां कर्णानें मोठी बाणवृष्टि करून पांडवांच्या महासेनेचा वध केला, मोठमोठ्या रथिश्रेष्ठांना जर्जर केलें आणि राजा युधिष्ठिरालाहि व्याकुळ केलें! आपल्या तीक्ष्ण बाणांनीं त्यानें हजारों शत्रूंना वस्त्रहीन, आयुधहीन आणि प्राणहीनहि केलें! अशारीतीनें त्यानें स्वर्ग व कीर्ति मिळवून कौरवसैन्यांत सर्वत्र आनंद करून सोडला! धृतराष्ट्रा,

याप्रमाणें नर, अश्व आणि गज यांचा क्षय करणारा हा कुरु व सृंजय यांमधील संग्राम म्हणजे देवासुरांच्या संग्रामासारखाच भयंकर होता! ८. ४७.

अध्याय ४८ वा.

[१ धृतराष्ट्राच्या प्रश्नावरून संजय संकुलयुद्ध वर्णन करितो.]

(१) धृतराष्ट्र—संजया, कर्ण पांडवांच्या सैन्यांत प्रवेश करून जनक्षय करीत असतां दुर्योधनाची त्याची भेट होऊन त्यानें पुढें काय केलें, तें मला सांग! पार्थांचे कोणकोण प्रमुख वीर कर्णाचा प्रतिकार करीत होते आणि कर्णानें कोणत्या पांडव वीरांचें कंदन करून युधिष्ठिराला बाणांनीं जर्जर केलें तें मला सांग!

संजय—धृष्टद्युम्नप्रमुख पांडव वीर व्यवस्थित रीतीनें युद्धार्थ सज्ज असल्याचें पाहून कर्णानें त्या शत्रुकर्षक पांचालांवर त्वरित चाल केली. कर्ण आपल्यावर धांवून येत असल्याचें पाहून हंस जसे महार्णवाकडे मोठ्या आनंदानें जातात, त्याप्रमाणें ते पांचाल कर्णावर धांवून आले. नंतर हजारों शंखांचा हृदयंगम ध्वनि दोन्ही दळांतून निघूं लागला. त्यांबरोबरच दुंदुभि, बाणाघात, गज, अश्व व रथ यांचा निस्वन, तसाच वीरांचा भयंकर सिंहनाद होऊं लागला. त्यासमयीं पर्वत, वृक्ष आणि अर्णव यांसह सर्व भूमि, वायु आणि मेघ यांसह सर्व आकाश आणि सूर्य, चंद्र, ग्रह आणि नक्षत्रें यांसह सर्व अंतरिक्ष भीतीनें कांपूं लागलें. सर्व प्राणी व्यथित झाले. अल्प धैर्याचे प्राण्यांनीं तत्काल प्राण सोडले! हें पाहून कर्ण अत्यंत क्षुब्ध झाला आणि त्यानें आपलें शस्त्र घेऊन इंद्रानें जसा आसुरी सेनेचा विध्वंस केला, त्याप्रमाणें पांडवसेनेचा भयंकर संहार केला! पांडवसेनेंत प्रवेश करून त्या कर्णानें तिजवर बाणवृष्टि केली आणि सत्याहत्तर प्रमुख प्रभद्रकांचा वध केला! नंतर पंचवीस तीक्ष्ण सुपुंख शर पंचवीस पांचालांवर टाकून त्यांना मारलें आणि परकायविदारक सुपुंख नाराचांनीं शेंकडो हजारों चेदींना यमलोकीं पाठविलें! अशाप्रकारें कर्ण समरांत अमानुष पराक्रम करीत असतां पांचालांच्या रथसमुदायांनीं त्याला वेढिलें! तेव्हां कर्णानें पांच बाण मारून भानुदेव, चित्रसेन, सेनाबिंदु, तपन व शूरसेन ह्या पांचालवीरांचा वध केला! पांचालवीरांचा वध झालेला पाहून त्या महारणांत पांचालांमध्यें मोठा हाहाकार झाला. नंतर पांचालांच्या दहा रथांनीं

कर्णाला पुनः वेष्टिलें असतां कर्णानें बाणांनीं त्यांचा संहार केला ! कर्णाचे रथचक्रांचे रक्षक सुषेण आणि सत्यसेन नांवाचे दोन कर्णपुत्र प्राणांचीहि पर्वा न करितां युद्धास उभे राहिले ! तसाच कर्णाचा पृष्ठरक्षक त्याचा वडील पुत्र महारथ वृषसेन कर्णाच्या पृष्ठभागीं उभा राहून त्याचें संरक्षण करूं लागला !

ह्याप्रमाणें कर्ण पांडवसेनेचा संहार करीत आहे, इतक्यांत धृष्टद्युम्न, सात्यकि, द्रौपदेय, भीम, जनमेजय, शिखंडी, प्रमुख प्रभद्रक वीर, चेदि, केकय, पांचाल, नकुल—सहदेव हे सर्व अंगांत कवचें घालून कर्णाचा वध करण्याच्या इच्छेनें त्याजवर धांवून गेले आणि वर्षाकालांतील पर्वतावरील मेघवृष्टीप्रमाणें त्यांनीं कर्णावर नाना प्रकारच्या शस्त्रांनीं प्रहार केले व बाणवृष्टीहि केली ! त्यावेळीं पित्याचे रक्षणाकरितां कर्णाचे पुत्र व तुझे दुसरे वीर यांनीं त्या वीरांचें निवारण केलें. भीमसेनाचें धनुष्य सुषेणानें भल्लानें छेदून टाकलें आणि सात नाराच त्याच्या वक्षःस्थलावर मारून मोठ्यानें गर्जना केली. तेव्हां त्या भीमविक्रमी भीमसेनानें दुसरें धनुष्य घेतलें आणि तें सज्ज करून सुषेणाच्या धनुष्याचा भंग केला आणि त्यावर दहा बाण टाकले. बाणवर्षाव करीत असतांना भीमसेन जणुंकाय नृत्यच करीत आहे, असें वाटलें ! त्यावेळीं भीमानें कर्णाला ञ्याहत्तर तीक्ष्ण बाणांनीं विद्ध केलें आणि भानुसेननामक त्याच्या पुत्रावर दहा बाण टाकून त्याचे अश्व, सारथि, आयुधें आणि ध्वज यांसह त्याचा शिरच्छेद केला व त्यास त्याचे सुहृदांसमोर जमिनीवर पाडलें ! तेव्हां त्याचें तें सुंदर मुखकमल नालापासून खुडलेल्या कमलाप्रमाणें भासत होतें. भीमानें कर्णसुताचा वध केल्यावर तो पुनः तुझ्या सैन्यावर चालून आला आणि कृप व हार्दिक्य यांचीं धनुष्यें छेदून त्यांना पीडा देऊं लागला ! तीन बाणांनीं दुःशासनाला आणि सहा बाणांनीं शकुनीला विद्ध करून उलूक आणि पतत्रि यांना त्यानें विरथ केलें. नंतर सुषेणावर बाणवर्षाव करून 'हा पहा तूं आतां मेलास' अशी त्यानें मोठ्यानें गर्जना केली !

हे राजन्, इतक्यांत कर्णानें त्याचें धनुष्य छेदून त्यावर तीन बाण टाकले. तेव्हां भीमसेनानें दुसरें धनुष्य घेऊन सुषेणावर पुनः बाणवृष्टि केली. कर्णानें या वेळींहि तें भीमाचें धनुष्य तोडून टाकलें ! आपल्या पुत्राचें रक्षण व भीमाचा वध करण्याच्या हेतूनें कर्णानें पुनः ञ्याहत्तर बाण भीमावर मारले ! सुषेणानेंहि भारक्षम दुसरें बळकट धनुष्य घेतलें आणि नकुलाच्या बाहूंवर

आणि उरःस्थळावर पांच बाण मारले! त्यावर नकुलानें वीस बळकट बाणांनीं त्याला विद्ध केलें आणि कर्णालाहि भीति वाटेल, एवढ्या मोठ्यानें गर्जना केली. सुषेणानें दहा बाण टाकून त्याचें धनुष्य छिन्न केलें. त्यामुळें नकुल क्रोधाविष्ट झाला आणि नऊ बाणांनीं रणांगणांत सुषेणाचें त्यानें निवारण केलें. त्यावेळीं शत्रु-संहारक नकुलानें बाणांनीं दाही दिशा आच्छादिल्या आणि सुषेणाच्या सारथ्याचा वध करून त्यालाहि त्यानें तीन बाणांनीं विद्ध केलें आणि त्याचे सुदृढ धनुष्याचे तीन भल्लांनीं तीन तुकडे केले! त्यावर सुषेणानें क्रोधसंतप्त होऊन दुसरें धनुष्य घेतलें आणि साठ बाण नकुलावर आणि सात सहदेवावर टाकले. तेव्हां त्यांचें जें युद्ध झालें तें देवासुरांच्या युद्धाप्रमाणें अत्यंत भयंकर झालें. अन्योन्यांच्या वधाच्या इच्छेनें ते परस्परांवर बाण टाकूं लागले. सात्यकीनें वृषसेनाच्या सारथ्यावर तीन बाण टाकून त्याचा वध केला, एका भल्लानें त्याचें धनुष्य छेदिलें आणि सात बाणांनीं त्याचे अश्व मारले!

धृतराष्ट्रा, नंतर सात्यकीनें एका बाणानें त्याचा ध्वज उपटून टाकला आणि तीन बाण त्याच्या वक्षःस्थळावर मारले. त्यामुळें वृषसेन मूर्च्छित होऊन रथांतच पडला. थोड्या वेळानें तो सावध झाला. सात्यकीनें त्याचा सारथि, अश्व, रथ आणि ध्वज यांचा संहार आधींच केल्यामुळें तो सात्यकीचा वध करण्याच्या इच्छेनें खड्गचर्म घेऊन त्यावर धांवून गेला! आपल्यावर वृषसेन धांवून येत आहे, असें पाहून सात्यकीनें दहा वाराहकर्ण बाणांनीं वृषसेनाच्या खड्गचर्मांचा छेद केला. इतक्यांत दुःशासनानें आयुधहीन व रथहीन वृषसेनाची ती स्थिति पाहून त्या युद्धोत्सुकाला आपल्या रथांत घेतलें आणि दूर नेलें! नंतर त्या वृषसेनानें दुसऱ्या रथांत बसून द्रौपदेयांवर ब्याहत्तर, सात्यकीवर पांच, भीमावर चौसष्ट, सहदेवावर पांच, नकुलावर तीस, शतानीकावर सात, शिखंडीवर दहा आणि धर्मावर शंभर बाण मारले! दुसऱ्याहि जयेच्छु वीरांवर त्यानें बाणवृष्टि करून त्यांना अगदीं जर्जर करून सोडलें! इतकें करीत असतांहि त्यानें कर्णाच्या पृष्ठभागाचें रक्षण केलें!

इकडे सात्यकीनें नऊ पोलादी बाण मारून दुःशासनाचा सारथि व अश्व यांना मारलें, त्याच्या रथाचें चूर्ण केलें आणि त्याच्या ललाटप्रदेशीं तीन बाण मारले! नंतर दुःशासन दुसऱ्या रथावर आरूढ झाला आणि कर्णाच्या सैन्याचा आश्रय करून पांडवांशीं युद्ध करूं लागला! इतक्यांत धृष्टद्युम्नानें

दहा, द्रौपदेयांनीं ञ्याहत्तर, सात्यकीनें सात, भीमसेनानें चौसष्ट, सहदेवानें सात, नकुलानें तीस, शतानीकानें सात, शिखंडीनें दहा आणि धर्मानें शंभर बाण कर्णावर मारले ! आणि दुसऱ्या जयेच्छु प्रमुख वीरांनींहि मोठी बाणवृष्टि त्यावर केली ! कर्णानें त्या प्रत्येकावर दहा दहा बाण मारून त्यांचा पाठलाग केला. तेव्हां त्या महात्म्या कर्णाचें अस्त्रवीर्य आणि हस्तलाघव पाहून आम्हांला अत्यंत आश्चर्य वाटलें ! तो बाण केव्हां काढीत असे, केव्हां जोडीत असे आणि शत्रूवर केव्हां सोडीत असे, हें कोणालाहि समजत नसे; परंतु शत्रु मरून पडलेले मात्र दिसत असत. अंतरिक्ष, आकाश, पृथ्वी आणि दिशा ह्यांमध्यें सर्वत्र तीक्ष्ण बाण होऊन त्या ठिकाणीं आरक्त मेघांनीं आकाश व्याप्त झाल्याचें दिसत असे ! याप्रमाणें तो धनुर्धारी प्रतापी कर्ण बाणवृष्टि करीत असतां आपल्या रथांतच नृत्य करीत आहे, असें वाटत असे ! ज्यांनीं कर्णावर बाण टाकले होते, त्याच्या तिप्पट बाण कर्णानें त्यांवर टाकले ! शिवाय प्रत्येकावर शंभर आणि दहा बाण मारून त्यानें मोठ्यानें गर्जना केली. त्याच्या योगानें अश्व, सारथि आणि रथ यांचा नाश झाला आणि वीरांची फाटाफूट झाली. मग कर्णानें त्या धनुर्धरांवर बाणवृष्टि करून त्यांचा संहार केला आणि नंतर तो निर्भयपणें गजसैन्यांत शिरला ! त्यानें युद्धांत कधींहि माघार न घेणाऱ्या चेदी वीरांच्या तीनशें रथांचा भंग केला आणि युधिष्ठिरावर बाणवृष्टि केली. तेव्हां ते शिखंडी, सात्यकि वगैरे पांडववीर धर्मराजासभोंवतीं वेढा देऊन त्याच्या रक्षणाकरितां उभे राहिले. तुझ्या सैन्यांतील वीरहि तसेच त्या दुर्वारण कर्णाभोंवतीं त्याच्या संरक्षणार्थ उभे राहिले. त्यावेळीं नानाविध वाद्यें वाजूं लागलीं आणि मोठमोठ्या वीरांच्या सिंहासारख्या गर्जनाहि होऊं लागल्या. नंतर त्या युधिष्ठिरप्रभृति निर्भय पांडववीरांचा कर्णादिक धैर्यशाली कौरव योद्ध्यांशीं तुमुल संग्राम झाला ! ८. ४८.

अध्याय ४९ वा.

[१ कर्णकृत युधिष्ठिरपराभव. २ युधिष्ठिरधिक्कार. ३ संकुलयुद्ध.]

(१) संजय—राजा, त्या सैन्याची कर्णानें दाणादाण उडवून मग तो आपल्या चतुरंग सैन्यासह युधिष्ठिरावर धांवून गेला. त्यासमयीं शत्रूंनीं नाना प्रकारचीं सहस्रावधि आयुधें कर्णावर सोडलीं, परंतु त्यानें हजारों बाणांची वृष्टी करून

त्यांचें निवारण केलें ! कित्येक पांडवपक्षीय वीरांचीं मस्तकें, बाहु आणि मांड्या कर्णानें तोडून त्यांस भूमीवर पाडलें, दुसरे कित्येक भग्न होऊन पळत सुटले ! कर्णाचा वध करण्याच्या इच्छेनें द्राविड आणि निषाद पदाति यांची सात्यकीनें योजना करून त्यांना कर्णावर पाठविलें, परंतु कर्णानें बाणांच्या प्रहारानें त्यांचीं शिरस्त्राणें आणि भुज तोडून टाकिले ! नंतर शालवृक्षवन तोडून टाकलें असतां जसें तें पृथ्वीवर कोसळून पडतें, त्याप्रमाणें ते पदाति पृथ्वीवर पडले ! याप्रमाणें त्या रणांगणावर शेंकडों, हजारों आणि अयुतावधि वीरांनीं आपले देह टाकिले, तथापि त्यांनीं आपल्या कीर्तीनें सर्व दिशा भरून काढल्या. नंतर व्याधीच्या प्रतिकारार्थ जशी मंत्रौषधीची योजना करितात, त्याप्रमाणें पांडु व पांचाल वीर कर्णप्रतिकारार्थ त्यावर चालून आले, परंतु अतिभयंकर व जुनाट रोगावर जसें मंत्रौषधीचें कांहीं चालत नाहीं, त्याप्रमाणें त्या वीरांची कर्णानें दाणादाण उडवून पुनः युधिष्ठिरावर चाल केली ! त्यावेळीं धर्माच्या संरक्षणाकरितां त्या पांडु, पांचाल आणि केकय वीरांनीं शर्थ केली, परंतु ब्रह्मवेत्त्यांपुढें जसें मृत्यूचें कांहीं चालत नाहीं, त्याप्रमाणें कर्णाचा प्रतिकार करण्यास ते समर्थ झाले नाहींत. तेव्हां कर्ण आपल्या अगदीं जवळ आल्याचें पाहून युधिष्ठिर क्रोधानें डोळे लाल करून त्याला म्हणाला, " हे सूतपुत्रा मूर्खा कर्णा, माझें म्हणणें ऐकून घे ! अरे तूं त्या वेगवान् अर्जुनाशीं सर्वदा स्पर्धा करितोस आणि दुर्योधनाच्या मतानें नित्य वागून आम्हांला त्रास देतोस ! तर तुझें जें बल, जें वीर्य आणि पांडवांविषयीं जो द्वेष तुझ्या ठिकाणीं असेल, तो सर्व आज मोठा पराक्रम करून दाखव ! आज या घोर संग्रामांत तुझी युद्धाची सर्व हौस मी फेडतों ! "

धृतराष्ट्रा, याप्रमाणें बोलून धर्मानें दहा लोहमय सुवर्णपुंख बाण कर्णावर सोडले. त्यावर त्या अरिंदम कर्णानें दहा वत्सदंत बाण हंसतहंसत त्या युधिष्ठिरावर मारले. अशारीतीनें अवज्ञा केल्यावर अग्नींत आहुति टाकल्या असतां तो जसा अधिकच प्रज्वलित होतो, तसा युधिष्ठिर क्रोधसंतप्त झाला ! त्याच्या देहांतून जणुंकाय अग्निज्वालाच बाहेर पडत आहेत कीं काय असें वाटूं लागलें ! युगांतीं सर्व विश्वाच्या क्षयाकरितां दुसरा संवर्ताग्निच पेटत आहे असें सर्वांस वाटलें ! नंतर युधिष्ठिरानें आपलें सुवर्णमंडित धनुष्य घेतलें आणि त्याचा टणत्कार केला. नंतर पर्वतांचेंहि विदारण करील, असा तीक्ष्ण यमदंडासमान बाण त्याला जोडून कर्णाचा वध करण्याच्या इच्छेनें आकर्ण धनुर्ज्या ओढून तो कर्णावर टाकला ! तेव्हां वज्रपाताप्रमाणें भयंकर आवाज होऊन तो बाण कर्णाच्या

डाव्या कुशींत शिरला! त्या बाणानें कर्ण व्याकुळ होऊन त्याला मूर्च्छा आली, आणि त्याचीं गात्रें विगलित झालीं. तेव्हां त्याच्या हातांतील धनुष्य रथांतच पडलें आणि तो महाबाहु कर्ण शल्याच्या समोर निश्चेष्ट होऊन पडला! तेव्हां कर्णाची ती स्थिति पाहून त्या कौरवसैन्यांत मोठा हाहाकार झाला आणि पांडवसेनेंत धर्माच्या पराक्रमानें सर्वत्र सिंहनाद होऊन आनंदाच्या गर्जना होऊं लागल्या!

अल्पावकाशांत कर्ण सावध झाला आणि त्या क्रूर व पराक्रमी वीरानें धर्माचा आज वध करावयाचाच असा निश्चय केला. त्यानें तत्काल आपलें सुवर्णखचित विजयचाप विस्फारित केलें आणि त्या युधिष्ठिरावर बाणवृष्टि करून त्याला आच्छादून टाकलें! आणि त्या महात्म्या युधिष्ठिराच्या रथचक्रांचे रक्षक चंद्रदेव व दंडधर यांस क्षुर बाणांनीं कर्णानें मारलें. चंद्राच्या समीपभागीं जसे पुनर्वसू तारे शोभत असतात, त्याप्रमाणें ते रथचक्ररक्षक युधिष्ठिराचे पार्श्वभागीं शोभत असत. युधिष्ठिरानें पुनः कर्णावर तीस बाण मारले, तसेच सुषेण आणि सत्यसेन यांवर प्रत्येकीं तीन तीन बाण टाकले. शल्यावर त्यानें नव्वद बाण व कर्णावर ऱ्याहत्तर बाण टाकून त्याचे रक्षकांवर तीन तीन सरलगामी बाण टाकले. तेव्हां कर्णानें हंसून धर्मराजावर एक भल्ल बाण टाकून त्याला विद्ध केलें. आणि नंतर दुसरे साठ बाण टाकून मोठ्यानें गर्जना केली. तेव्हां पांडवपक्षीय वीर क्रोधसंतप्त होऊन कर्णावर धांवून आले आणि त्यांनीं युधिष्ठिराचें रक्षण करण्याकरितां कर्णावर सारखी बाणवृष्टि चालविली. इतक्यांत सात्यकि, चेकितान, युयुत्सु, पांडव, धृष्टद्युम्न, शिखंडी, द्रौपदेय, प्रभद्रक, नकुल-सहदेव, भीम, शिशुपालाचा पुत्र, कारूष, मत्स्यशेष आणि केकयादिक सर्व वीरांनीं त्या कर्णावर बाणप्रहार केले! तसेंच जनमेजय आणि पांचाल्य यांनींहि कर्णावर बाणवृष्टि केली. त्या सर्वांनीं वाराहकर्ण, नाराच, नालीक, वत्सदंत, क्षुरप्र, चटकामुख इत्यादि नानाप्रकारच्या बाणांनीं व दुसऱ्या अनेक उग्र आयुधांनीं कर्णावर प्रहार केले आणि कर्णाच्या वधाची इच्छा मनांत ठेवून रथ, अश्व, गज आणि सादी इत्यादिकांसह त्याजवर चालून जाऊन त्याला वेढिलें!

पांडवांच्या प्रमुख वीरांनीं आपणाला वेढिल्याचें पाहून कर्णानें ब्राह्मास्त्र प्रगट केलें आणि बाणांनीं सर्व दिशा व्यापून काढल्या. तेव्हां कर्णरूप अग्नि आपल्या शररूप ज्वालांनीं पांडवसैन्यवनाला दग्ध करीत चालला आहे असें सर्वांना वाटलें. त्या महाधनुर्धर महात्म्या कर्णानें हंसून मोठमोठ्या अस्त्रांची योजना केली

आणि शरांच्या योगानें त्या पुरुषेंद्र युधिष्ठिराचें धनुष्य छिन्न केलें; नंतर कर्णानें संनतपर्व नव्वद बाण योजून रणांगणावर त्या युधिष्ठिराचें कवच भेदिलें. तें खालीं पडलेलें कवच म्हणजे नक्षत्रांनीं सुशोभित झालेलें नभोमंडळच आहे कीं काय, असा भास झाला. धर्मराज कवचहीन झाला असतां बाणप्रहारांनीं अगदीं रक्तबंबाळ होऊन गेला. तशा स्थितींतहि त्यानें एक लोहमयी शक्ति कर्णावर फेंकली. ती ज्वलित शक्ति आपणांवर येत आहे असें पाहून कर्णानें सात बाणांनीं तिचा छेद केला व ती खालीं पाडली. नंतर कर्णाच्या बाहुप्रदेशीं, ललाटप्रांतीं, हृदयावर धर्मराजानें चार चार तोमरांचा प्रहार करून मोठ्या आनंदानें गर्जना केली. कर्णाच्या शरीरांतून रक्तस्राव होऊं लागला व तो चवताळलेल्या सर्पाप्रमाणें फूत्कार टाकूं लागला! मग त्यानें एक भल्ल टाकून धर्माचा ध्वज छिन्न केला, तीन बाणांनीं त्या धर्माला विद्ध केलें, त्याचे बाणभाते छेदून टाकिले आणि त्याच्या रथाचे तिलतुल्य तुकडे उडवून दिले. नंतर धर्मराज युद्धपराङ्मुख होऊन दुसऱ्या रथांत बसला व पळूं लागला. त्याचा पार्ष्णिसारथि हत झाल्यामुळें त्याच्यानें कर्णासमोर उभें राहवेना. कर्णानें धर्माचा पाठलाग करून वज्र, छत्र, अंकुश, मत्स्य, ध्वज, कूर्म आणि अंबुज इत्यादि लक्षणांनीं युक्त आपला हस्त स्वतःला पवित्र करून घेण्यासाठीं त्याच्या स्कंधदेशीं ठेवला. त्या धर्मराजाला कर्ण आतां बलानें धरणार, तों त्याला कुंतीला दिलेल्या वचनाची आठवण झाली व शल्यानेंहि त्याला सांगितलें कीं, "कर्णा, या राजश्रेष्ठाला तूं धरूं नकोस. तूं याला धरलें असतां तो तुलाच नव्हे, तर मलाहि भस्म करून टाकील!"

(२) धृतराष्ट्रा, तेव्हां कर्णानें त्या युधिष्ठिराला धिक्कारपूर्वक हंसत म्हटलें, "अरे धर्मा, क्षत्रियकुलांत जन्म घेणारा व क्षत्रियधर्म पाळणारा वीर समरांत भिऊन प्राणरक्षणार्थ कसा बरें पळून जाईल? तूं क्षत्रधर्मांत कुशल नाहींस असें मला वाटतें, तूं ब्रह्मबलसंपन्न असल्यामुळें स्वाध्याय व यज्ञकर्मांत सर्वदा निमग्न असावेंस! हे कौंतेया, तूं युद्ध करूं नकोस, वीर पुरुषांवर चालून जाऊं नकोस! त्यांना अप्रिय बोलूं नकोस, महारणापासून निवृत्त हो! तुला कांहीं अयोग्य बोलायाचें असल्यास तें सोसून घेणारे दुसरे लोक आहेत! माझ्या सारख्याशीं तसलें भाषण कधीं करूं नकोस! माझ्यासारख्याला अप्रिय बोलण्यानें हा असा परिणाम होत असतो! हे कौंतेया, तूं आतां स्वगृहीं जा किंवा ते केशवार्जुन जेथें आहेत, तेथें जा! राजन्, हा कर्ण कांहीं झालें तरी

तुला समरांत कधीं मारणार नाहीं." असें बोलून त्या महाबलवान् कर्णानें युधिष्ठिराला सोडून दिलें आणि वज्रहस्त इंद्र ज्याप्रमाणें आसुरी सेनेचा नाश करून टाकतो, त्याप्रमाणें त्या पांडवसेनेचा कर्णानें संहार केला!

(३) धृतराष्ट्रा, नंतर तो धर्मराज मोठ्या लज्जेनें तेथून त्वरेनें मार्गे फिरला! त्याबरोबरच चेदी, पांडव, पांचाल, सात्यकी, द्रौपदेय, माद्रीपुत्र नकुल-सहदेव हेहि सर्व त्याच्या मागून निघाले. पांडवसैन्य पळून जात असल्याचें पाहून कर्णाला मोठा आनंद झाला व तो कौरवसैन्यासह त्याचा पाठलाग करूं लागला. तेव्हां कौरवसैन्यांत भेरी, शंख, मृदंग आणि धनुष्यें यांचा आवाज होऊं लागला व वीरांच्या सिंहगर्जनाहि होऊं लागल्या. धर्मराज श्रुतकीर्तीच्या रथावर चढला आणि तो तेथून कर्णाचा पराक्रम पाहूं लागला. आपले सैन्याचा शत्रुहस्तें संहार होत असल्याचें पाहून त्याला संताप आला आणि तो आपल्या योद्ध्यांना म्हणाला, 'ह्या शत्रूंना आधीं मारून टाका, बसलां काय?' धर्मराजाची अनुज्ञा घेऊन पांडवांचे भीमसेनप्रमुख सर्व महारथ तुझ्या पुत्रांवर धांवून आले. त्यावेळीं वीरांच्या आणि रथ, गज, अश्व आणि पदाति यांच्या शस्त्रास्त्रांचा तुमुल शब्द होऊं लागला. दोन्ही सैन्यांतील योद्धे 'उठा, मारा, पाडा' असें परस्परांना बोलून एकमेकांचा वध करूं लागले! भयंकर शरवृष्टि होऊन अभ्रांप्रमाणें आकाश व्याप्त होऊन गेलें! वीर परस्परांना मारूं लागले आणि पताका, ध्वज, छत्रें, सारथि, अश्व आणि आयुधें यांचा चुराडा झाला! मोठमोठे राजे शरीरावयव तुटून क्षीण होऊन भूतलावर पडले! पर्वतांच्या कड्यावरून मोठमोठे गज वरील योद्ध्यांसह पडूं लागले! तें पाहून वज्रप्रहारांनीं पर्वतशिखरेंच तुटून पडत आहेत असें वाटलें. सर्वत्र रणपराक्रमी योद्ध्यांच्या मस्तकांनीं ती रणभूमि व्याप्त होऊन गेली! पृथ्वीवर तसा आकाशांतहि भयंकर कोलाहल ऐकूं येऊं लागला!

राजा धृतराष्ट्रा, यावेळीं विमानारूढ होऊन अप्सरा गायनवादन करीत तें युद्ध मोठ्या कौतुकानें पहात होत्या. रणांत पतन पावलेल्या शेंकडों हजारों वीरांना विमानांत घालून त्या स्वर्गास नेत होत्या! हा चमत्कार पाहून स्वर्गप्राप्तीच्या इच्छेनें ते शूर वीर परस्परांवर धांवून गेले आणि मोठ्या आवेशानें युद्ध करूं लागले! रथ्यांनीं रथ्यांशीं, पत्तींनीं पदातींशीं, गजांनीं गजांशीं व हयांनीं हयांशीं युद्ध आरंभिलें. अशाप्रकारें भयंकर रणसंग्राम होऊन

त्यांत गज, अश्व आणि नर यांचा मोठा क्षय होऊं लागला. सैन्यांत जिकडे-तिकडे एकच धूळ होऊन दिसेनासें झालें. त्या रणोत्सुक वीरांना अंधकारामुळें आपल्या पुढील वीर स्वकीय आहे किंवा परकीय आहे हेंहि समजेनासें झालें! कोणी एकमेकांचे केश ओढून, कोणी दांतांनीं चावून, तर कोणी नखांनीं ओरबडून एकमेकांस व्याकुल करीत होते! कित्येकांनीं मुष्टियुद्ध आरंभिलें तर कित्येकांनीं बाहुयुद्धाला प्रारंभ केला! मनुष्यें, गज व अश्व यांच्या शरीरांतून रक्त वाहूं लागून त्याची मोठी नदी झाली! कित्येक विजयेच्छु वीर ती नदी ओलांडून परतीराला गेले, कितीएक पोहून जातांना धडपडूं लागले, कित्येकांनीं त्या नदींत स्नान केलें, कित्येकांनीं केवळ जलप्राशन केलें, तर कित्येक म्लान होऊन पतन पावले! रथ, अश्व, नर, नाग, आयुधें, आभरणें, वसनें, कवचें, भूमि, आकाश, अंतरिक्ष आणि दिशा ह्या सर्व लालभडक होऊन गेलेल्या दिसत होत्या! त्या रक्ताच्या गंधानें, स्पर्शानें व वाहत असतां होणाऱ्या शब्दानें त्या सैन्याला मोठा विषाद वाटला!

इतक्यांत त्या युद्धविमुख झालेल्या कौरवसैन्यावर भीमसेन, सात्यकि आदिकरून प्रमुख पांडववीर पुनः चाल करून आले! त्यांचा तो आवेश पाहून तुझ्या सैन्याची दाणादाण उडून तें अगदीं धैर्यहीन झालें. त्या युद्धसंमर्दांत तुझ्या सैन्यांतील रथ, अश्व, गज आणि मनुष्यें यांचा भयंकर नाश झाला. त्यांचीं आयुधें आणि अंगांवरील कवचें ह्यांचाहि शत्रूंनीं विध्वंस केला. अरण्यांत सिंहांनीं गजकुलांवर झडप घातली असतां तीं जशीं सर्वत्र मरून पडलेलीं दिसतात, तशी तुझ्या सैन्याची स्थिति होऊन गेली! ८. ४९.

अध्याय ५० वा.

[१ कर्णापयान.]

(१) संजय—धृतराष्ट्रा, पांडवांनीं याप्रमाणें तुझ्या सैन्याची दुर्दशा केल्याचें पाहून दुर्योधनराजानें चारी बाजूंनीं त्यास आंवरिलें. हे भरतर्षभा, आसमंतात् भागीं जे जे पळून गेले होते, त्यांचें तुझ्या पुत्रानें ओरडून निवारण केलें, तरी ते मागें फिरले नाहींत. तेव्हां सौबल शकुनि आणि सर्व सशस्त्र कौरव त्या भीमावर रणांत धांवून गेले. कौरव भीमावर चालून गेल्याचें पाहून कर्णानें त्याच विचारानें शल्याला म्हटलें, 'भीमाच्या रथाकडे माझा रथ चालव!' मग

शल्यानें ज्या बाजूला भीम होता, तिकडे कर्णाचे ते हंसवर्ण अश्व शीघ्र हांकले ! आपल्यावर कर्ण चालून येत असल्याचें पाहून भीम क्रोधाविष्ट झाला आणि त्यानें कर्णाच्या वधाविषयीं संकल्प केला. नंतर त्यानें सात्यकि आणि धृष्टद्युम्न यांस बोलावून म्हटलें, “ या धर्मात्म्या युधिष्ठिराचें रक्षण तुम्ही करा. आतांच हा माझ्या देखत मोठ्या संकटांतून मुक्त झाला आहे ! माझ्यासमोरच दुर्योधनाच्या संतोषाकरितां त्या दुष्ट कर्णानें ह्याचें कवच छिन्न करून त्याला कवचहीन केलें. म्हणून त्या कर्णाचा आधीं वध करून ह्याच्या दुःखाचा शेवट करितों ! आजच्या युद्धांत मी कर्णाचा वध करीन, किंवा तो माझा घोर संग्राम करून वध करील ! हें मी तुम्हांला सत्यपूर्वक सांगत आहें ! युधिष्ठिराला ठेवीप्रमाणें तुमच्या स्वाधीन मी करीत आहें ! तरी तुम्ही सर्व त्याचें संरक्षण मोठ्या दक्षतेनें करा !”

ह्याप्रमाणें भाषण करून तो महाबाहु भीमसेन मोठ्यानें सिंहनाद करीत व त्यायोगानें सर्व दिशा नादित करीत अधिरथि कर्णावर धांवून गेला. रणाभिलाषी भीम कर्णावर धांवून येत असल्याचें पाहून तो मद्राधिपति शल्य कर्णाला बोलला.

शल्य—हा पांडुनंदन भीमसेन तुझ्यावर चालून येत आहे पहा. दीर्घ कालपर्यंत सांचविलेल्या क्रोधाला तो तुझा बलि घेणार, असा त्याचा विचार दिसत आहे. अशाप्रकारचें ह्याचें उग्ररूप मीं पूर्वी कधीं पाहिलेलें नाहीं ! अभिमन्यूच्या किंवा घटोत्कचाच्या वधप्रसंगींहि हा इतका क्रोधाविष्ट झाला नव्हता. सध्यां हा प्रलयकालच्या अग्नीप्रमाणें शोभत आहे ! सर्व त्रैलोक्य जरी ह्याच्यावर चालून आलें तरी त्याचें निवारण हा एकटा करील !

संजय—हे धृतराष्ट्रा, अशाप्रकारें तो मद्राधीश शल्य कर्णाशीं बोलत असतां तो क्रोधसंतप्त भीम कर्णावर चालून आला. भीम आल्याचें पाहून राधेय कर्ण हंसतहंसतच शल्याला बोलला “ शल्या, तूं जें आतां मला भीमासंबंधीं बोललास, तें सत्य आहे यांत संशय नाहीं. हा वृकोदर शूर, वीर आणि क्रोधिष्ट आहे ! शरीराची हा कधीं पर्वा करीत नाहीं. ह्याचें बल कोणाहि प्राण्याच्या बलापेक्षां अधिक आहे. विराटनगरींत अज्ञातवासांत असतां ह्यानें द्रौपदीची इच्छा तृप्त करण्याकरितां केवळ आपल्या बाहुबलावर अवलंबून राहून कीचकाला त्याच्या गणांसह मारलें ! तोच हा भीम क्रोधाविष्ट होऊन माझ्या-

बरोबर युद्ध करण्याच्या हेतूनें रणाग्रभागीं सिद्ध होऊन राहिला आहे. साक्षात् दंडधारी यम जरी याबरोबर युद्ध करण्यास सज्ज होऊन आला, तरी ह्यास त्याचें किमपि भय वाटणार नाहीं. हा त्याजबरोबरहि निर्भयपणें युद्ध करील. माझा फार दिवसांपासूनचा मनोरथ आहे कीं मी अर्जुनाला युद्धांत वधीन, किंवा तो तरी मला वधील ! तो मनोरथ कदाचित् भीमसमागमानें आजच सिद्धीला जाईल ! भीमाचा जर आज मीं वध केला, किंवा त्याला विरथ केलें, तर पार्थ मजवर चालून आल्याशिवाय कधींहि राहणार नाहीं. तसें झाल्यास ती गोष्ट मला हितप्रदच होईल ! तरी तुला ह्यावेळीं जें उचित वाटत असेल तें तूं कर !" कर्णाचें अशा प्रकारचें भाषण ऐकून शल्य त्याला म्हणाला, "महाबाहो कर्णा, तूं त्या बलवान् भीमावर चालून जा. भीमाचा पराभव करून नंतर तूं अर्जुनावर चालून जा. ही तुझी फार दिवसांपासूनची इच्छा आहे व ती आज सिद्धीला जाईल ! हें मी तुला सत्य सांगत आहें !" शल्याचें भाषण ऐकून कर्ण पुनः शल्याला बोलला 'आज युद्धामध्यें मी अर्जुनाचा वध करीन, किंवा तो तरी मला वधील ! तर तूं मन शांत ठेव आणि जेथें तो वृकोदर असेल, तेथें चल !'

हे विशांपते, नंतर शल्य भीम ज्या ठिकाणीं कौरवसेनेची दाणादाण करीत होता, तेथें कर्णाचा रथ शीघ्र घेऊन गेला. तेथें कर्ण पोंचतांच तूर्य, भेरी इत्यादि रणवाद्यें वाजूं लागलीं ! भीमसेनानें क्रुद्ध होऊन कर्णाचें सैन्य बाणवृष्टि करून चारी बाजूंनीं पळविलें ! राजेंद्रा, त्यावेळीं कर्ण व भीमसेन यांमध्यें रणांगणांत फारच भयंकर युद्ध झालें ! क्षणभर भीमाचा विजय होऊन त्या महाधनुर्धरानें कर्णाला मागें सारलें, परंतु भीम आपल्यावर चालून आल्याचें पाहून कर्ण क्रोधाविष्ट झाला व त्यानें भीमाच्या वक्षःस्थळावर नाराच बाण टाकून पुनः त्याच्यावर बाणवृष्टि केली. भीमानेंहि उलट कर्णावर नऊ नतपर्व बाण मारले ! नंतर कर्णानें बाणांची वृष्टि करून भीमाचें धनुष्य छेदून टाकलें आणि एक तीक्ष्ण बाण त्या धनुष्यहीन भीमाच्या छातीवर एवढ्या आवेशानें मारला कीं त्यानें भीमाचें कवच भेदून तो त्याच्या शरीरांत घुसला ! तेव्हां भीमसेनानें दुसरें धनुष्य घेतलें आणि कर्णाच्या मर्मस्थळावर तीक्ष्ण बाण मारून त्याला विद्ध केलें ! आणि पृथ्वी व आकाश थरारून जातील एवढ्या मोठ्यानें त्यानें गर्जना केली ! तें पाहून कर्णानें भीमावर पंचवीस बाण मारले. त्यावेळीं मदोत्कट दृप्त कुंजरावर जणुंकाय उल्कांचाच वर्षाव होत आहे असें वाटलें ! तेव्हां कर्णाच्या बाणांनीं भीमाचें शरीर भिन्न होऊन गेलें. मग तो

भीम क्रोधमूर्च्छित होऊन गेला आणि कर्णाच्या वधाचा निश्चय करून त्या वायुपुत्रानें अत्यंत वेगवान्, भारक्षम व पर्वतांचाहि भेद करणारा एक उत्तम बाण धनुष्याला जोडला आणि धनुष्याची दोरी आकर्ण ओढून तो कर्णावर फेंकला ! वज्रवेगानें पर्वत जसा भिन्न होऊन जातो, त्याप्रमाणें त्या बाणानें कर्णाच्या शरीरांत शिरून त्याला विद्ध केलें. त्यामुळें कर्ण संज्ञाहीन होऊन रथांतच पडून राहिला. हे कुरूद्वहा, सेनापति कर्ण भीमसेनाच्या बाणांनीं विह्वल झाला असतां सारथि शल्य ह्यानें त्या मूर्च्छित कर्णाला रथांतून रणांगणावरून शीघ्र दूर नेलें ! अशारीतीनें भीमाकडून कर्णाचा पराजय झाला आणि इंद्रानें पूर्वी जसें दानवसैन्याला जर्जर करून सोडलें होतें, त्याप्रमाणें भीमानें त्या मोठ्या कौरवसैन्याचा संहार केला ! ८. ५०.

अध्याय ५१ वा.

[१ भीमाकडून सहा धृतराष्ट्रपुत्रांचा वध. २ भीम व कर्ण यांचें पुनः युद्ध.]

(१) धृतराष्ट्र—संजया, भीमानें आज रथोपस्थावर कर्णाला पाडलें, ही मोठी अत्यंत दुष्कर गोष्ट होय. संजया, कर्ण एकटाच सृंजयांसह रणांत पांडवांचा वध करील, असें दुर्योधन मला वरचेवर सांगत असे. असें असून भीमानें राधेयाचा पराभव केला, हें पाहून माझ्या दुर्योधन पुत्रानें पुढें काय केलें ?

संजय—राजा धृतराष्ट्रा, सूतपुत्र कर्ण महारणांत विद्ध होऊन विमुख झाल्याचें पाहून दुर्योधनानें आपल्या बंधूंस बोलावलें आणि म्हटलें, ‘ अहो, तुम्ही लवकर जाऊन कर्णाचें आधीं रक्षण करा, भीमानें उत्पन्न केलेल्या संकटार्णवांत कर्ण बुडत आहे ! तुमचें कल्याण होवो ! ’ राजाची आज्ञा होतांच त्याचे बंधु भीमसेनाला मारण्याच्या इच्छेनें क्रोधसंतप्त होऊन पतंग अग्नीवर जसे घालून घेतात, तसे ते त्या भीमसेनावर धांवून गेले ! श्रुतर्वा, दुर्धर, क्रोध, विवित्सु, विकट, सम, निषंगी, कवची, दुष्प्रधर्ष आदिकरून वीर्यवंत महाबलवान् दुर्योधनाचे बंधूंनीं रथांत भीमसेनाला वेढून त्याजवर नानाप्रकारच्या बाणांची वृष्टि केली ! हे जनाधिपा, ते आपल्यावर चालून आल्याचें पाहून त्या बलवान् भीमसेनानें एक बाण विवित्सूवर टाकून त्याचें मस्तक उडविलें ! पूर्ण चंद्राप्रमाणें शोभायमान तें मस्तक कुंडलशिरस्त्राणांसह भूमीवर पडलें ! भीमानें त्याचे पन्नास रथांचाहि विध्वंस केला ! आपला बंधु हत झाल्याचें पाहून त्याचे इतर भ्राते त्या भीमपराक्रमी भीमावर चालून आले. तेव्हां भीमानें दोन भल्ल

बाण टाकून तुझे देवपुत्रतुल्य दोघे मुलगे विकट व सह यांचा वध केला! तेव्हां ते वाऱ्यानें उडविलेल्या वृक्षांप्रमाणें तत्काल भूमीवर पडले! नंतर भीमानें क्रोथाचाहि तसाच शीघ्र वध केला. तो रणांगणांत पडल्याचें पाहून हे राजा, सर्वत्र हाहाकार झाला! तुझ्या धनुर्धर पुत्रांचा अशारीतीनें संहार करून त्या महाबल भीमानें तुझ्या सैन्याचीहि दाणादाण केली. नंतर भीमानें तुझे पुत्र नंदोपनंद यांनाहि यमलोकीं पाठविलें!

राजा धृतराष्ट्रा, तें पाहून तुझे पुत्र भयभीत होऊन पळून गेले! प्रलयकालीन यमाप्रमाणें भीमाला रणांत पाहून आणि तुझ्या पुत्रांचा वध ध्यानांत आणून सूतपुत्र कर्णाला वाईट वाटलें! त्यानें आपले अश्व जेथें पांडव भीमसेन असेल, तेथें त्वरित नेण्याविषयीं शल्याला सूचना दिली. त्याप्रमाणें शल्यानें कर्णरथ भीमसेनाच्या रथाजवळ शीघ्र आणला. मग हे विशांपते, कर्ण व भीम यांमध्यें अतितुमुल व परम घोर रण माजला. फिरून ते महारथ भीम व कर्ण हे एकमेकांच्या अगदीं जवळ येऊन युद्ध करूं लागले! तेव्हां आज या युद्धाचा शेवट कसाकाय होतो, इकडे सर्वांचें लक्ष्य लागून राहिलें. नंतर तुझ्या पुत्रांच्या समक्ष त्या रणोत्सुक भीमानें बाणांनीं कर्णाला आच्छादून टाकिलें! कर्णानेंहि अत्यंत क्षुब्ध होऊन नऊ नतपर्व बाणांनीं भीमाला विद्ध केलें! अशाप्रकारें तो भीमपराक्रमी भीम विद्ध झाला असतां त्यानें आकर्ण धनुष्याची दोरी ओढून सात बाण कर्णावर टाकले! तेव्हां कर्णानें सर्पाप्रमाणें दीर्घ उसासे टाकीत त्या भीमावर मोठी शरवृष्टि केली! भीमानेंहि कर्णावर तशीच शरवृष्टि करून तीयोगें त्या शत्रुसंहारक कर्णाला आच्छादिलें आणि कौरवसैन्यादेखत मोठी भयंकर गर्जना केली! हें पाहून कर्णाला अधिकच त्वेष चढला. त्यानें आपलें धनुष्य घेतलें, दहा कंकपत्र बाणांनीं भीमाला विद्ध केलें आणि एका भल्लानें त्याचें धनुष्य छिन्न केलें! नंतर भीमानें जणुं दुसरा कालदंडच कीं काय, अशी आपली सुवर्णमंडित गदा घेतली आणि कर्णाच्या निधनाची इच्छा करून ती त्याच्यावर फेंकली व मोठी आरोळी दिली! मग कर्णानें सर्पसदृश भयंकर बाणांची वृष्टि करून त्या गदेचे तुकडे तुकडे करून टाकले. अशाप्रकारें भीम व कर्ण यांच्यामध्यें सुग्रीव व वाली यांच्या युद्धाप्रमाणें मोठें निकराचें युद्ध जुंपलें! भीमानें कर्णाच्या शरीराचें विदारण करून जाईल, असा एक घोर बाण कर्णावर फेंकला! कर्णाच्या कवचाचा आणि शरीराचा भेद करून तो सर्प जसा वारुळांत शिरतो, त्याप्रमाणें भूमींत शिरला. कर्णाला त्या बाणाच्या वेदना

सहन झाल्या नाहींत. क्षितिकंप झाला असतां पर्वत जसा कंपायमान होतो, त्याप्रमाणें कर्ण कांपूं लागला ! नंतर कर्ण क्रोधतप्त झाला आणि त्यानें पंचवीस नाराच बाण भीमावर टाकले. कर्णानें सारखी बाणवृष्टि करून एका बाणानें भीमाचा ध्वज छिन्न केला, एका भल्लानें त्याच्या सारथ्याचा वध केला आणि एका बाणानें त्याचें धनुष्य छेदून टाकिलें आणि विशेष कांहीं श्रम न करितां सहज त्याला विरथ केलें !

(२) राजा धृतराष्ट्रा, नंतर त्या विरथ भीमानें आपली गदा हातांत घेतली आणि हंसतहंसत रथांतून खालीं उडी टाकली. शरत्कालच्या मेघांना वारा जसा उडवून टाकतो, त्याप्रमाणें भीमानें गदाप्रहारांनीं तुझ्या सैन्याला अगदीं जर्जर करून सोडलें ! हे राजा, त्यावेळीं शत्रूकडील सातशें मदोन्मत्त गजांना त्या क्षुब्ध भीमानें गालांवर, डोळ्यांवर, मस्तकांवर, गंडस्थळावर आणि दुसऱ्या मर्मस्थळीं प्रहार करून मारलें ! त्यावेळीं भयभीत होऊन ते गज पळूं लागले. तेव्हां हस्तिपकांनीं त्यांना आंवरिलें. ते गज पुनः भीमावर जाऊन जसे मेघ सूर्याला आच्छादून टाकतात, त्याप्रमाणें त्यांनीं त्याला आच्छादिलें. त्यावेळीं इंद्र जसा पर्वतांचा वज्रानें संहार करितो, त्याप्रमाणें भूमीवर उभें राहून भीमसेनानें त्या गजांचा त्यांवरील सादी, आयुधें आणि ध्वज यांसह विध्वंस केला ! नंतर सुबलपुत्र शकुनीचे बावन बलाढ्य गजांचा संहार करून त्या अरिंदम भीमानें शत्रूंचे शंभर रथांचा चुराडा केला. त्यानें शेंकडों शत्रुपक्षीय पदातींना यमलोकीं पाठविलें आणि तुझ्या सैन्याला त्रस्त करून सोडलें ! नंतर प्रखर उन्हाकडून, त्याप्रमाणें त्या महात्म्या भीमाकडून संतप्त झालेलें तुझें सैन्य अग्नीवर टाकलेल्या चर्माप्रमाणें संकुचित झालें आणि भीमाच्या भीतीनें रणांगण टाकून दशदिशांना पळून गेलें! इतक्यांत चर्म-कवचें परिधान केलेले पांचशें रथ भीमावर गर्जना करीत चालून आले आणि त्यांनीं भीमावर तीव्र शरवृष्टि केली. परंतु विष्णूनें जसा असुरांचा संहार केला, त्याप्रमाणें भीमानें आपल्या गदेनें त्या सर्व रथाधिष्ठित वीरांचा, पताकांचा, ध्वजांचा आणि आयुधांचा निःपात केला. मग शकुनीनें प्रेरणा केलेले तीन हजार अश्वसादी शक्ति, ऋष्टि, प्रास इत्यादि आयुधें हातांत घेऊन भीमावर चालून आले. ते आपल्यावर चालून येत आहेत, असें पाहून भीम त्यांवर धांवून गेला आणि त्यानें गदाप्रहार करून त्यांस यमलोकीं पाठविलें. नगावर पाषाणवृष्टि झाली असतां जसा मोठा आवाज होतो तसा त्या भीमाच्या गदाप्रहारांचा त्यावेळीं

मोठा आवाज झाला. त्या अश्वसार्दींचा अशारीतीनें वध करून मग भीमसेन दुसऱ्या रथांत बसला आणि राधेयावर चालून गेला !

हे राजन्, इकडे कर्णानें युधिष्ठिरावर चाल करून त्यास बाणांनीं आच्छादित केलें; तसेंच त्याच्या सारथ्यास मारून तो धर्माच्या मागें लागला. तें पाहून भीमसेन अत्यंत क्रुद्ध झाला आणि त्यानें कर्णावर बाणवृष्टि केली. आपल्यावर भीम चाल करून येत आहे असें पाहून कर्णानें धर्मराजाचा नाद सोडून दिला आणि भीमसेनाला चोहों बाजूंनीं बाणवृष्टीनें आच्छादून टाकिलें ! कर्णानें भीमाला बाणांनीं आच्छादित केलेला पाहून भीमाच्या मागें असलेल्या सात्यकीनें कर्णावर बाणवृष्टि करण्यास आरंभ केला ! कर्ण बाणांनीं अत्यंत व्याकुल झाला होता, तरी तो सात्यकीवर धांवून गेला. नंतर त्या दोघांचें मोठें तुमुल युद्ध झालें ! त्यांच्या बाणवृष्टीनें आकाशांत क्रौंच पक्ष्यांच्या पृष्ठांप्रमाणें अरुणवर्णाचें भयंकर बाणजाल पसरल्यासारखें दिसूं लागलें ! सर्वत्र बाण पसरल्यामुळें सूर्याची प्रभा, दिशा किंवा उपदिशा कांहींच समजेनासें झालें ! त्या कर्ण-भीमांच्या शरौघांमुळें भरमध्याह्नींचें सूर्याचें तेजहि नष्ट झालें. कर्णाच्या साहाय्यास सौबल, कृतवर्मा, अश्वत्थामा व कृप हे आले. मग पुनः तें फांकलेलें कौरवसैन्य एकत्र झालें आणि पांडवांशीं आवेशानें युद्ध करूं लागलें ! समुद्र क्षुब्ध झाला असतां त्याचा जसा मोठा भयंकर शब्द होतो, त्याप्रमाणें तीं उभय सैन्यें एकत्र होऊन युद्ध करीत असतां मोठा आवाज होऊं लागला. ती सैन्यें मोठ्या हर्षानें भरमध्याह्नाचे वेळीं परस्परांना भिडून त्यांचा जो रणसंग्राम झाला, तशाप्रकारचा कोणीं कधीं पूर्वीं पाहिलाहि नाहीं किंवा ऐकिलाहि नाहीं. सागराच्या लाटांचा जसा मोठा आवाज होतो, त्याप्रमाणें परस्परांच्या बाणौघांचा नाद होत असे. त्या सेना एकत्र झाल्या असतां नद्यांच्या समागमाप्रमाणें अगदीं एकजीव होऊन गेल्या.

हे विशांपते, उत्तम यश मिळविण्याच्या इच्छेनें युद्ध करणाऱ्या त्या कुरुपांडवांचें त्या समयीं अत्यंत घोर युद्ध झालें. ते वीर आपापल्या प्रतिस्पर्ध्यांचीं नांवें घेऊन मातृवंशांत किंवा पितृवंशांत त्यांचें जें व्यंग किंवा नीच आचरण अथवा दुष्ट शील असेल तें ओरडून सांगत असत. अशाप्रकारें एकमेकांस दटावून ते युद्ध करीत असतां हे आतां या युद्धांत जीवंत राहत नाहींत, असें मला वाटूं लागलें ! त्या अमिततेजस्वी क्रुद्ध वीरांचीं शरीरें पाहून आतां या युद्धाचा

शेवट कसा होणार, याविषयीं माझ्या मनांत मोठी भीति उत्पन्न झाली! त्यावेळीं ते पांडव आणि कौरव महारथ परस्परांचा वध करण्याच्या इच्छेनें एकमेकांवर तीक्ष्ण बाणांची वृष्टि करूं लागले! ८. ५१.

अध्याय ५२ वा.

[१ संकुलयुद्ध.]

(१) **संजय—**महाराजा, परस्परांच्या वधाची इच्छा करणाऱ्या त्या क्षत्रियांनीं एकमेकांवर शस्त्रास्त्रांचे प्रहार सुरू केले. रथ, हय, गज आणि नर ह्यांचें परस्परांशीं भिडून अगदीं निकरानें युद्ध प्रवृत्त होऊन त्यांत वीर गदा, परिघ, कणप, प्रास, भिंदिपाल व भुशुंडी या आयुधांचे प्रहार एकमेकांवर करूं लागले! तेथें बाणवृष्टि एवढी मोठी झाली कीं, लोकांना चारी बाजूंनीं टोळच आले आहेत असें वाटूं लागलें. गजांनीं गजांवर, अश्वांनीं अश्वांवर, रथींनीं रथांवर व पदातींनीं पदातींवर चाल करून एकमेकांचा वध केला! त्या भयंकर संग्रामांत शूर वीर मोठ्यानें आक्रोश करून परस्परांचा प्राण घेत असत. त्यावरून तें रणांगण म्हणजे वधभूमीच आहे कीं काय असें वाटूं लागलें! सर्व पृथ्वी रक्तानें भरून गेलेली दिसत होती. पावसाळ्यांत इंद्रगोपांच्या समुदायांनीं व्याप्त पृथ्वी जशी भासते, किंवा लाल रंग दिलेलीं शुक्लवस्त्रें परिधान केलेली तरुणी जशी दिसते, त्याप्रमाणें पृथ्वी आरक्तवर्ण होऊन शोभत होती! रणांगणावर सर्वत्र छेदलेलीं मस्तकें, बाहु व मांड्या, जिकडेतिकडे पडलेलीं कुंडलें, अलंकार, शूरांचे सुवर्णहार, धनुर्धरांचीं शरीरें, ढाली आणि पताका हीं सर्व भूमीवर पडलेलीं दिसत होतीं!

हे राजा, त्या युद्धांत गजांनीं गजांवर चाल करून आपल्या दंतांनीं त्यांस विद्ध केलें. तेव्हां ते गज विशेषच शोभूं लागले! त्यांच्या अंगांतून रक्तस्राव होऊं लागला. त्यावेळीं धातुमंडित पर्वत गैरिका (काव) स्रावानें जसे शोभतात, तसे ते दिसूं लागले! त्या गजांवर जे तोमर सादींनीं मारले होते किंवा त्यांच्या देहांत भोंसकले होते, ते त्यांनीं आपल्या दंतांनीं उपटून काढिले किंवा मोडून टाकिले. हिंवाळ्याच्या आरंभीं अभ्ररहित पर्वत जसे दिसतात, त्याप्रमाणें नाराच बाणांनीं अंगांवरील कवचें भिन्न होऊन कित्येक गज दिसत होते! शरीरांत सुवर्णपुंख बाण रुतून मोठमोठे गज उल्कांनीं प्रज्वलित झालेल्या पर्वतांसमान

दिसत होते ! कित्येक मोठमोठे गज दुसऱ्या गजांनीं प्रहार केला असतां पक्ष-धर पर्वतांप्रमाणें नाश पावले ! अंगांत शल्य रुतून आर्त झालेले कित्येक कुंजर व्यथित होऊन रणांगणांत पडले होते. दुसरे कित्येक सिंहांसारख्या भयंकर गर्जना करीत होते. कित्येक दुःखार्त होऊन इतस्ततः फिरत होते तर कित्येक आक्रोश करीत होते !

हे राजा, सुवर्णविभूषित कित्येक अश्व बाणांनीं विद्ध होऊन रणांगणावर मरून पडले होते, कित्येक विह्वल होऊन पडून राहिले, तर कित्येक दशदिशांना पळून गेले ! कित्येक अश्व शत्रूंकडून शरतोमरांनीं विद्ध झाले असतांहि अश्वसादींनीं पुढें चालविले, परंतु अखेर ते देहभान नष्ट होऊन भूतलावर मरून पडले ! राजा, पदातींचीहि स्थिति तशीच झाली. हत झालेले कित्येक सैनिक विवळत होते, कित्येकांचे कनकभूषणालंकृत बाहूंची अनेक प्रकारें चळवळ चालू होती. कित्येक खालीं पडत, कित्येक वर उडत, कित्येक स्फुरण पावत असत, तर कित्येक पंचास्य नागांप्रमाणें वेगानें निश्वास टाकीत असत. सर्पांच्या शरीरां-प्रमाणें पुष्ट आणि चंदनाच्या उटीनें लिप्त झालेले ते भुज रुधिरार्द्र होऊन सुव-र्णध्वजांप्रमाणें शोभत असत !

धृतराष्ट्रा, असें तें अत्यंत घोर युद्ध प्रवृत्त झालें असतां एकच रणकल्लोळ माजून राहिला आणि कांहीं कळेनासें होऊन ते वीर प्रहार करून एकमेकांचा वध करूं लागले ! सर्वत्र धूळ होऊन राहिल्यामुळें आणि शस्त्रप्रहारांची एकच गर्दी झाल्यामुळें आपला कोण आणि परकी कोण हें कांहींच समजेनासें झालें. त्यावेळीं रक्ताच्या मोठ्या नद्या वाहूं लागल्या. वीरमस्तकें हीं त्या नद्यांना आच्छादून टाकणारे पाषाण झालीं ! वीरांचे केश हे त्या नद्यांच्या पृष्ठावरील शेवाळ झाले ! वीरांच्या अस्थि ह्या त्या नद्यांतील मासे झाल्या ! आणि मांस व शोणित मिळून त्या नद्यांतील कर्दम झाला. त्या नद्यांच्या रक्तरूप उदकाला सर्वदा भरती येत असे. भीरूंना भय देणाऱ्या व शूरांचा हर्ष वाढ-विणाऱ्या त्या नद्या होत्या. हिंस्र प्राणी त्या ठिकाणीं आक्रोश करीत व भ्रमण करीत असत ! हे राजा, शूरपुरुष मात्र सर्व भीति सोडून निर्भयपणें योधव्रत मनांत आणून तीं कर्में करीत असत ! त्या रणांत शूरवीर आपलें पौरुष गाज-वीत आणि आपलें गोत्र, नाम आणि पितृनाम सांगत फिरतांना शक्ति, तोमर आणि पट्टे यांचे प्रहार करून परस्परांना मारीत असत ! त्यामुळें पुनः भयंकर

व अत्यंत घोर युद्ध सुरू झालें. मग ती कौरवीय सेना समुद्रांत भिन्न नौका जशी नाश पावते, त्याप्रमाणें समरांत नाश पावली! ८. ५२.

अध्याय ५३ वा.

[१ संशप्तकवध.]

(१) **संजय**—धृतराष्ट्र राजा, अशाप्रकारें क्षत्रियांचा क्षय करणारें दारुण आणि अतिघोर युद्ध प्रवृत्त झालें असतां रणांगणावर जेथें संशप्तक, कोसल आणि नारायणसैन्य यांचें कंदन अर्जुन करीत होता, तेथून गांडीवाचा ध्वनि ऐकूं येऊं लागला! चवताळलेल्या जयेच्छु संशप्तकांनीं अर्जुनावर जी बाणवृष्टि केली, ती सर्व त्यानें मोठ्या धैर्यानें सहन केली, आणि संशप्तकांच्याच रथ्यांवर कंकपत्र बाणांचा सारखा वर्षाव केला! नंतर अर्जुनानें त्यांच्या रथसेनेंत शिरून उत्तम आयुधें धारण करणाऱ्या सुशर्म्यावर चाल केली. तेव्हां त्या रथ्यानें आणि संशप्तकांनींहि बाणांनीं अर्जुनाला आच्छादून टाकिलें. सुशर्म्यानें दहा बाण अर्जुनावर व वासुदेवाच्या उजव्या बाहूवर तीन बाण मारून त्यांना विद्ध केलें. एका भल्लानें त्यानें अर्जुनाचा ध्वज छिन्न केला. तेव्हां विश्वकर्म्यानें निर्मित त्या ध्वजावरील वानरानें मोठ्यानें गर्जना केली. त्यामुळें तुझें सैन्य भयभीत होऊन निश्चेष्ट झालें. कांहीं वेळानें तें सैन्य सावध झाल्यावर पर्वतावर जशी मेघ वृष्टि करतात, त्याप्रमाणें त्यांनीं अर्जुनावर बाणवृष्टि केली आणि त्या सर्व योद्ध्यांनीं अर्जुनाच्या रथाला वेढिलें. अर्जुनानें त्यांवर तीक्ष्ण शरांचा मारा सुरू केला, तरी त्यांनीं माघार न घेतां क्रोधाविष्ट होऊन अर्जुनाचा रथ, व त्यांचीं रथचक्रें हीं भग्न करून टाकलीं. अशाप्रकारें तुझ्या सैन्यांतील सहस्रावधि योद्ध्यांनीं अर्जुनाच्या रथाचें निग्रहण केलें असतां त्या सर्वांनीं मोठी सिंहगर्जना केली. त्यावेळीं कित्येकांनीं केशवाचे महाभुज तर कित्येकांनीं रथाधिष्ठित झालेल्या अर्जुनाला मोठ्या जोरानें धरिलें. कृष्णानें दुष्ट हत्ती जसा आपल्या हस्तिपकाला खालीं पाडतो, त्याप्रमाणें त्या सर्वांस खालीं पाडलें. अर्जुनानें त्या महारथांनीं आपणाला वेढा दिला आहे आणि कृष्णालाहि धरिलें आहे, असें पाहतांच त्याला मोठा क्रोध आला आणि त्यानें आपल्या रथावर चढलेल्या पदातींना खालीं लोटलें. नंतर बाणवृष्टींनीं शत्रुसैन्याला आच्छादून कृष्णाला म्हटलें, "महाबाहो कृष्णा, सहस्रावधि संशप्तकांचा मी वध करीत असतांहि

त्यांनीं केवढें भयंकर कर्म आरंभिलें आहे पहा! हे यदुपुंगवा, हें घोर युद्ध चाललें असतां यांच्याशीं सामना देण्यास माझ्याशिवाय दुसरा कोणीहि भूतलावरील वीर सज्ज होईल असें वाटत नाहीं!"

राजा धृतराष्ट्रा, असें बोलून धनंजयानें आपला देवदत्त शंख व कृष्णानें पांचजन्य शंख वाजविला. त्याचा ध्वनि पृथ्वी व आकाश यांमध्यें भरून संशप्तकांचें सैन्य अगदीं भयभीत होऊन गेलें व पळून जाऊं लागलें! हे राजन्, नंतर अर्जुनानें नागास्त्राचें अभिमंत्रण केलें आणि कौरवसैन्याचे पाय सर्परज्जूंनीं बांधले. त्याच्या योगानें ते संशप्तक अगदीं दगडांनीं खिळून गेल्याप्रमाणें जागच्याजागीं स्वस्थ राहिले! पूर्वीं तारकासुराचे वधप्रसंगीं इंद्रानें दैत्यांस जसें मारलें, त्याप्रमाणें अर्जुनानें त्या निश्चेष्ट संशप्तकांचा वध केला! समरामध्यें ते मारले जाऊं लागल्यामुळें त्यांनीं रथ सोडून दिला आणि हातांतील आयुधेंहि टाकण्यास आरंभ केला! त्यांचे पाय अर्जुनानें निगडित केल्यामुळें त्यांना कांहींच चळवळ करितां येईना. मग अर्जुनानें त्यांवर सन्नतपर्व बाणांचा प्रहार करून त्यांचा अगदीं संहार उडविला. ज्यांवर अर्जुनानें नागास्त्र टाकलें होतें, ते सर्व सर्पांनीं वेष्टित झालेले पाहून सुशर्म्यानें गरुडास्त्राची योजना केली. त्याबरोबर सर्वत्र गरुड उत्पन्न होऊन ते सर्पांचें भक्षण करूं लागले. त्या गरुडांना पाहून सर्प भिऊन पळूं लागले! राजा, मेघवृंदापासून मुक्त झालेला सूर्य प्रजांना जसा तापदायक होतो त्याप्रमाणें ते पादबंधापासून मुक्त झालेले वीर बाणांचा वर्षाव व शस्त्रांचा मारा अर्जुनाच्या सैन्यावर करूं लागले!

अर्जुनानें ती शस्त्रवृष्टि उलट बाणांच्या वृष्टीनेंच निवारण केली आणि त्या परवीरांतकानें पुष्कळ वीरांचा वध केला! हे राजा, नंतर सुशर्म्यानें एक बाण अर्जुनाच्या हृदयावर मारला आणि दुसऱ्या तीन बाणांनीं त्याला विद्ध करून सोडलें! त्यामुळें अर्जुन अत्यंत व्यथित झाला आणि रथोपस्थावरच पडून राहिला! कौरववीर 'पार्थ निधन पावला' अशी एकच ओरड करूं लागले! शंख, भेरी यांचे ध्वनि सर्वत्र होऊं लागले. इतर रणवाद्यांचाहि आवाज होऊं लागला आणि सिंहनादहि झाले. नंतर तो श्वेताश्व अर्जुन सावध झाला आणि त्यानें शीघ्र ऐंद्रास्त्राची योजना केली. तेव्हां हजारों बाण उत्पन्न झाले आणि सर्व दिशांनीं तुझ्या सैन्याला ते मारीत सुटले! त्यांनीं लक्षावधि हय आणि रथ यांचा चुराडा केला. अशारीतीनें संहार होत असतां त्या संश-

सकसमूहांना व गोपालांना मोठें भय उत्पन्न झालें ! अर्जुनाला विद्ध करण्याची एकालाहि शक्ति नव्हती. शेवटीं तुझ्या वीरांच्या समक्ष अर्जुनानें तुझ्या सैन्याचा संहार केला आणि अयुतावधि योद्ध्यांना यमसदनीं पाठविलें ! नंतर विधूम अग्नीप्रमाणें तो दैदीप्यमान शोभूं लागला ! त्या प्रसंगीं अर्जुनानें चौदा हजार वीर, दशसहस्र रथ व तीन सहस्र गज यांचा संहार केल्यावर फिरून संशप्तकांनीं अर्जुनाला वेढिलें आणि मारूं किंवा मरूं अशा निश्चयानें युद्ध करूं लागले ! हे राजेंद्रा, नंतर त्या शूर व बलवान् किरीटी पांडवाबरोबर संशप्तकांचें युद्ध प्रवृत्त झालें. ८. ५३.

अध्याय ५४ वा.

[१ शिखंडीचा पराभव. २ सुकेतूचा वध. ३ कृतवर्मा आणि धृष्टद्युम्न यांचें युद्ध.]

(१) संजय—राजा धृतराष्ट्रा, नंतर कृतवर्मा, कृप, अश्वत्थामा, कर्ण, उलूक आणि सौबल शकुनि हे आपापल्या बंधूंसह समुद्रांत फुटक्या नावेप्रमाणें कौरवसेनेचा होणारा विध्वंस लक्ष्यांत आणून मोठ्या वेगानें धांवून आले. नंतर भीरूंना त्रासजनक व शूरांना हर्षवर्धक असें घोर युद्ध थोडा वेळ झालें. त्यावेळीं रणांगणांत कृपाचार्यानें मोठी शरवृष्टि करून टोळांच्या वृष्टीप्रमाणें सृंजयांना आच्छादून टाकिलें. तेव्हां शिखंडीचा क्रोध अनावर होऊन तो गौतमावर चालून आला. त्यानें त्या ब्राह्मणश्रेष्ठावर सारखी बाणवृष्टि केली. महास्त्रवेत्त्या गौतमानें शिखंडीचे बाणांचें निवारण करून त्यावर दहा बाण सोडले. शिखंडीनेंहि क्रोधावेशानें कृपाचार्यावर सात सरलगामी बाण टाकून त्याला विद्ध केलें. त्यावर त्या कृपाचार्यानें क्रोधायमान होऊन तीक्ष्ण शरांनीं शिखंडीचे अश्व, सारथि आणि रथ यांचा संहार केला. नंतर तो अश्वहीन महारथ शिखंडी रथांतून उतरून आपलें खड्ग-चर्म घेऊन कृपाचार्यावर धांवून गेला. आपल्यावर शिखंडी चालून येत आहे असें पाहून कृपाचार्यानें त्यावर सन्नतपर्व बाणांनीं एवढी मोठी वृष्टि केली कीं ती शिलावृष्टिच होत आहे असें आम्हांला वाटलें. हे राजा, त्या वेळीं शिखंडी रणांत निश्चेष्ट उभा राहिला ! तेव्हा कृपाचार्यानें शरवृष्टीनें शिखंडीला आच्छादित केलेलें पाहून महारथ

धृष्टद्युम्न त्वरित तेथें आला. तेव्हां कृतवर्म्यानें मोठ्या वेगानें येऊन त्याचें निवारण केलें. हें पाहून युधिष्ठिरानें आपले पुत्र व सैन्य यांसह कृपाचार्यांवर चाल केली. परंतु द्रोणपुत्र अश्वत्थाम्यानें त्याचा प्रतिकार केला. नंतर महारथ नकुल-सहदेव हे मोठ्या आवेशानें चालून आले. त्यांचेंहि तुझ्या पुत्रानें निवारण केलें. मग कारुष, केकय आणि सृंजय यांसह भीमसेन, युद्धाला आला असतां त्याचें निणारण वैकर्तन कर्णानें केलें !

इकडे शारद्वत कृपाचार्यानें शिखंडीवर इतकी बाणवृष्टि केली कीं, जणुंकाय तिच्या योगानें तो शिखंडीला जाळूनच टाकीत आहे कीं काय असें वाटलें. चोहों बाजूंनीं येणारे ते सुवर्णभूषित बाण शिखंडीनें आपली तरवार फिरवून तोडून टाकिले. इतक्यांत कृपाचार्यानें पुनः बाण टाकून त्याच्या हस्तांतील शतचंद्र चर्मांचा (ढालीचा) भंग केला. तेव्हां सर्वत्र कौरवसैन्यांतील लोकांनीं हर्षभरानें आरोळ्या दिल्या. तेव्हां नुसतें खड्ग घेऊन तो शिखंडी कृपाचार्यावर चालून गेला ! त्यावेळीं एखाद्या आतुर रोग्यानें जसें मृत्युमुखांत पडावें, तसा तो शारद्वताच्या हातांत आयताच सांपडल्यासारखें झालें. कृपाचार्यानें शिखंडीला अगदीं बाणग्रस्त करून सोडल्याचें पाहून चित्रकेतूचा पुत्र सुकेतु हा त्याच्या साहाय्याकरितां म्हणून धांवत आला आणि त्यानें कृपाचार्यांच्या रथावर एकसारखी बाणवृष्टि केली. मग सुकेतु आणि कृपाचार्य यांचें युद्ध सुरू झालें असें पाहून शिखंडी पळून गेला !

(२) नंतर सुकेतु आणि कृपाचार्य यांमध्यें युद्ध प्रवृत्त झालें असतां सुकेतूनें नऊ बाण गौतमावर मारले. नंतर त्यानें त्या गौतमावर सारखी शरवृष्टि सुरू ठेवून त्याचें सशर धनुष्य तोडून टाकिलें. एका बाणानें त्याच्या सारथ्याचा वध केला आणि त्याच्या मर्मस्थळीं बाण मारून त्याला विद्ध केलें ! कृपाचार्यानें क्रोधयुक्त होऊन नवें बळकट धनुष्य घेतलें आणि सुकेतूच्या सर्व मर्मस्थळीं तीस बाण मारले. त्यायोगानें त्याचीं सर्व गात्रें विगलित होऊन भूमिकंप होऊन वृक्ष जसा भूमीवर पडतो तसा तो रथांत पडला. तो व्यथित झाल्याचें पाहून गौतमानें त्यावर क्षुरप्र बाण टाकून व शिरस्त्राण, कुंडलें आणि किरीट यांनीं युक्त त्याचें मस्तक तोडून टाकिलें ! राजा, सुकेतूचें मस्तक श्येनमुखांतील मांसाच्या गोळ्याप्रमाणें प्रथम पडलें, नंतर त्याचा देह पडला ! सुकेतूचा वध झालेला पाहून त्याचे सर्व सैनिक भयभीत झाले आणि त्यांनीं गौतमाबरोबर युद्ध करण्याचें सोडून देऊन ते दाही दिशांना पळून गेले !

(३) राजा धृतराष्ट्रा, महारथ कृतवर्म्यानें धृष्टद्युम्नाला अडवून मोठ्या उद्धटपणानें 'थांब थांब' म्हणून सांगितलें. दोन श्येन पक्ष्यांमध्यें मांसपिंडाकरितां जसें मोठें भांडण जुंपतें, त्याप्रमाणें तेव्हां धृष्टद्युम्न आणि कृतवर्मा यांमध्यें मोठें तुमुल युद्ध झालें! धृष्टद्युम्न अत्यंत क्रुद्ध झाला आणि त्यानें कृतवर्म्याच्या उरावर नऊ बाण मारले! कृतवर्म्यानेंहि धृष्टद्युम्नाला त्याचे रथ आणि अश्व यांसह बाणांनीं आच्छादून टाकिलें! पावसाळ्यांत पर्जन्याच्या धारा पडत असतां मेघाच्छादित सूर्य जसा दृग्गोचर होत नाहीं, त्याप्रमाणें हे राजा, बाणाच्छादित धृष्टद्युम्नहि दिसेनासा झाला. धृष्टद्युम्नानें आपल्या कनकभूषण बाणांनीं त्या बाणप्रहारांचा प्रतिकार केला आणि स्वतः व्रणयुक्त होऊन रणांगणावर शोभूं लागला! त्यानें अत्यंत संतप्त होऊन कृतवर्म्यावर भयंकर बाणवृष्टि केली! कृतवर्म्यानेंहि आपल्या सहस्रावधि बाणांनीं धृष्टद्युम्नाचें निवारण केलें. आपले बाण व्यर्थ गेल्याचें पाहून धृष्टद्युम्न कृतवर्म्याच्या जवळ आला आणि एक तीक्ष्ण धारेचा भल्ल बाण मारून त्याच्या सारथ्याला यमसदनीं पाठविलें! अशा रीतीनें त्या बलिष्ठ धृष्टद्युम्नानें बलवान् कृतवर्म्याला जिंकून व बाणांनीं कौरवांवर प्रहार करून त्यांचा प्रतिकार केला. नंतर तुझ्या सैन्यांतील मोठमोठे वीर सिंहनाद करून धृष्टद्युम्नावर चालून गेले आणि पुनः भयंकर युद्धास आरंभ झाला! ८. ५४.

अध्याय ५५ वा.

[१ युधिष्ठिराचा पराजय व अश्वत्थाम्याचा पराक्रम.]

(१) **संजय**—राजा धृतराष्ट्रा, इकडे युधिष्ठिराचें रक्षण सात्यकि व द्रौपदेय हे करीत असतां अश्वत्थामा युधिष्ठिरावर मोठ्या हर्षानें चालून गेला. अश्वत्थाम्यानें यावेळीं सुवर्णपुंख बाणांची घोर वृष्टि युधिष्ठिरावर केली आणि आपलें अपूर्व युद्धनैपुण्य दाखविलें. त्यानें दिव्यास्त्रमंत्रित बाणांनीं आकाश व्याप्त करून टाकलें. त्या महास्त्रवेत्त्या अश्वत्थाम्यानें रणांगणावर धर्माला आच्छादून टाकिलें. अश्वत्थाम्याच्या बाणांनीं तें सर्व रणांगण व्यापून गेल्यामुळें बाणांशिवाय कांहींएक दिसत नव्हतें! आकाश बाणजालानें व्याप्त होऊन सर्वत्र जरीचें छत लावल्याचा भास होऊं लागला. त्यावेळीं आकाशांत एक चमत्कार दिसला. तो हा कीं, अंतरिक्षांतील कोणीहि प्राणी बाणसमूहाखालीं येऊं शकला नाहीं. अश्वत्थाम्याच्या बाणांनीं दशदिशा

व्याप्त झाल्यामुळें सात्यकि, धर्मराज आणि इतर सैन्येंहि कांहींच पराक्रम करून दाखवूं शकलीं नाहींत. द्रोणपुत्राचें हस्तलाघव पाहून सर्व महारथ आश्चर्यचकित होऊन गेले आणि प्रखर सूर्याकडे ज्याप्रमाणें कोणाच्यानें पाहवत नाहीं, तसें त्या अश्वत्थाम्याकडे कोणाच्यानेंहि पाहवेना ! नंतर तें सैन्य मारलें जात असतां द्रौपदेय, सात्यकि, धर्मराज, पांचाल हे सर्व वीर एकत्र झाले आणि भयंकर मृत्यूची भीति सोडून देऊन त्या अश्वत्थाम्यावर चालून गेले. सात्यकीनें शिलीमुख व नाराच बाण मारून अश्वत्थाम्याला विद्ध केलें, नंतर युधिष्ठिर, प्रतिविंध्य, श्रुतकर्मा, श्रुतकीर्ति, सुतसोम व शतानीक यांनीं व दुसऱ्याहि पुष्कळ शूर वीरांनीं समंततः बाणवृष्टि करून त्याला विद्ध केलें. नंतर अश्वत्थामा क्रोधाविष्ट झाला आणि सर्पासारखे दीर्घ निश्वास टाकूं लागला. त्यानें श्रुतकीर्ति, सात्यकि, सुतसोम इत्यादि वीरांवर बाणवृष्टि केली आणि आपल्या तीक्ष्ण बाणांनीं श्रुतकीर्तीचें धनुष्य छिन्न करून टाकिलें. तेव्हां श्रुतकीर्तीनें दुसरें धनुष्य घेतलें आणि अश्वत्थाम्यावर अनेक बाण टाकून त्याला विद्ध केलें. नंतर त्या द्रौणीनें शरवर्षाव करून तें सर्व सैन्य बाणांनीं आच्छादित केलें. त्या अश्वत्थाम्यानें धर्माचें धनुष्य छिन्न केलें आणि त्याला तीन बाणांनीं विद्ध केलें ! नंतर त्या धर्मसुत युधिष्ठिरानें दुसरें मोठें धनुष्य घेतलें आणि त्या अश्वत्थाम्याच्या बाहूंवर आणि उरःस्थलावर अनेक बाण मारले. रणांगणांत युधिष्ठिरावर अश्वत्थाम्यानें बाण टाकलेला पाहून सात्यकि क्षुब्ध झाला. त्यानें एका तीक्ष्ण अर्धचंद्र बाणानें अश्वत्थाम्याचें धनुष्य भग्न केलें आणि मोठ्यानें गर्जना केली. याप्रमाणें अश्वत्थामा धनुष्यहीन झाला, तरी त्यानें आपली शक्ति फेंकून सात्यकीच्या सारथ्याला रथावरून खालीं पाडलें. नंतर दुसरें धनुष्य घेऊन त्या प्रतापी अश्वत्थाम्यानें सात्यकीला शराच्छादित केलें. सारथि नसल्यामुळें सात्यकीच्या रथाचे अश्व वाटेल तिकडे स्वेच्छेनें पळत सुटले !

इकडे युधिष्ठिर वगैरे वीर त्या महाधनुर्धर अश्वत्थाम्यावर मोठ्या आवेशानें जाऊन तीक्ष्ण बाणांची त्यावर वृष्टि करूं लागले. परंतु आपल्यावर चालून येणाऱ्या त्या सैन्याचा अश्वत्थाम्यानें हंसतहंसतच प्रतिकार केला. ज्याप्रमाणें अरण्यांत अग्नि भडकला असतां तो तृणादिकांचें भस्म करून टाकतो, त्याप्रमाणें शतावधि बाणज्वालांनीं प्रज्वलित झालेल्या अश्वत्थामाग्नीनें पांडवसैन्यतृणाचें भस्म करून टाकलें ! द्रोणपुत्राचा तो पराक्रम पाहून सर्वांना वाटलें कीं आज

ह्या अश्वत्थाम्याच्या हातून सर्व पांडव हत झाले असावेत! नंतर द्रोणशिष्य महारथ युधिष्ठिर हा क्रोधाविष्ट झाला आणि अश्वत्थाम्याला बोलला, " हा अश्वत्थामन्, तुझ्या ठिकाणीं प्रीति आणि कृतज्ञता किमपिहि दिसत नाहींत! कारण, हे पुरुषव्याघ्रा, तूं माझा देखील वध करूं पाहत आहेस! ब्राह्मणानें खरोखर म्हटलें असतां तपश्चर्या करावी, दान करावें किंवा अध्ययन करावें! धनुष्य धारण करणें हा क्षत्रियांचा धर्म होय. तेव्हां तूं केवळ नांवाचा ब्राह्मण आहेस, इतकेंच. तुझ्यासमक्ष मी कौरवांना जिंकून टाकतों. तुझ्या ठिकाणीं जो कांहीं पराक्रम असेल, तो करून दाखीव! तूं ब्राह्मणाधम आहेस!"

धर्मराजाचें भाषण श्रवण करून द्रोणपुत्रानें हास्य केलें. धर्मराजाचें बोलणें सत्य आहे असें वाटूनच तो कांहीं बोलला नाहीं. नंतर क्रुद्ध अंतक ज्याप्रमाणें प्राण्यांचा क्षय करतो, त्याप्रमाणें पांडवसेनेचा क्षय करण्याचें मनांत आणून अश्वत्थाम्यानें बाणवृष्टि करून धर्माला आच्छादून टाकिलें. बाणाच्छादित होतांच धर्म युद्धपराङ्मुख होऊन रणभूमि सोडून गेला. धर्म गेल्याचें पाहून अश्वत्थामाहि तेथून निघून गेला. राजा धृतराष्ट्रा, अशाप्रकारें धर्मराज अश्वत्थाम्याला रणांगणांत सोडून गेला, तरी कांहीं क्रूर कर्म करून तुझ्या सैन्याचा नाश करण्याचा हेतु धरून तो पुनः कौरवसैन्यावर धांवून आला. ८. ५५.

अध्याय ५६ वा.

[१ संकुलयुद्ध.]

(१) **संजय**—इकडे पांचाल्य, चेदि आणि केकय यांसह भीमसेन कर्णावर चालून गेला असतां त्यावर कर्णानें बाणवृष्टि करून त्या सर्वांचें निवारण केलें. नंतर त्यानें भीमासमक्ष चेदि, कारुष आणि सृंजय यांच्या महारथांना मारलें. हें पाहून भीमसेन कर्णाला सोडून, तृणाला जसा अग्नि जाळून टाकितो, त्याप्रमाणें कौरवसैन्याचा संहार करण्याच्या इच्छेनें त्यावर धांवून गेला! कर्णानेंहि समरांत पांचाल, केकय, सृंजय यांच्या हजारों धनुर्धरांचा वध केला! त्यावेळीं अर्जुनानें संशप्तकांचा संहार केला, कौरवांचा नाश वृकोदरानें केला, तसाच कर्णानेंहि पांचालांचा क्षय केला! याप्रमाणें ते तिघे अग्नितुल्य योद्धे समरांत विध्वंस करूं लागून क्षत्रियांचा संहार होऊं लागला आणि त्याला कारण म्हटलें म्हणजे हे राजा, तुझी दुष्ट मसलत होय!

इतक्यांत दुर्योधन क्रुद्ध होऊन त्यानें नऊ बाणांनीं नकुलाला आणि त्याच्या चारहि अश्वांना विद्ध केलें आणि एका क्षुर बाणानें सहदेवाचा कांचनध्वज छिन्न करून टाकिला. नंतर क्रुद्ध होऊन तुझ्या पुत्रावर नकुलानें सात बाण आणि सहदेवानें पांच बाण मारले ! त्यावेळीं दुर्योधनानें त्या दोघांहि धनुर्धरांच्या वक्षःस्थळावर पांच पांच बाण मारले, आणि दुसऱ्या दोन भल्लांनीं त्यांचीं धनुष्यें छिन्न करून टाकलीं ! तेव्हां रणांगणांत ते दोघे इंद्रधनुष्यांप्रमाणें दिव्यचाप धारण करून युद्धाला सिद्ध झालेले पाहून हे देवपुत्रच आहेत कीं काय असें सर्वांस वाटलें ! नंतर पर्वतावर जशी मेघ वृष्टि करतात, त्याप्रमाणें त्यांनीं दुर्योधनावर बाणवृष्टि केली. तें पाहून दुर्योधनाचा क्रोध अनावर झाला आणि त्यानें सारखी बाणवृष्टि करून त्या धनुर्धर पांडुपुत्रांचा प्रतिकार केला. सूर्याच्या किरणांप्रमाणें बाणवर्षाव करून त्यानें दहाहि दिशा व्याप्त करून टाकल्या. त्यामुळें सर्वत्र अंधकार पडला. त्यावेळीं त्या दुर्योधनाचा पराक्रम पाहून हा जणुं प्रलयकालचा अंतकच आहे असें त्या माद्रीसुत नकुल-सहदेवांना वाटलें आणि ते आतां खरोखर मृत्युमुखांत पडले असल्याचें सर्व महारथ्यांस वाटूं लागलें. इतक्यांत पांडवांचा सेनापति महारथ धृष्टद्युम्न जेथें दुर्योधन आपला पराक्रम गाजवीत होता, त्या ठिकाणीं आला. त्यानें त्या नकुल-सहदेवांच्या पुढें होऊन दुर्योधनावर बाणवृष्टि करून त्याचें निवारण केलें. नंतर तुझ्या पुत्रानें हंसूनच त्या धृष्टद्युम्नावर पंचवीस बाण मारले आणि पुनः मोठ्यानें गर्जना करून पांसष्ट बाण त्यावर मारून एका क्षुरप्र बाणानें धृष्टद्युम्नाचें धनुष्य, त्याचा बाण आणि त्याचें तलत्राण हीं छेदून टाकिलीं !

त्या समयीं त्या शत्रुमर्दक पांचाल्यानें आपलें धनुष्य फेंकून दिलें आणि दुसरें बळकट व भारक्षम धनुष्य घेतलें. मग रुधिरासारखे लाल डोळे करून त्या विद्ध झालेल्या धृष्टद्युम्नानें दुर्योधनावर पंधरा बाण मारले. त्या बाणांनीं दुर्योधनाचें हेमविभूषित कवच भेदून त्याच्या शरीरांत प्रवेश केला व तेथून ते भूमींत शिरले. त्या योगानें दुर्योधन वसंतऋतूंत फुललेल्या पळसाप्रमाणें शोभूं लागला ! नाराच बाणाच्या प्रहारांनीं छिन्न झालेल्या दुर्योधनानें क्रोधयुक्त होऊन एक भल्ल टाकून धृष्टद्युम्नाचें धनुष्य छेदून टाकिलें आणि त्वरा करून त्याचे दोन भिवयांमध्यें दहा बाण मारले. ते बाण त्याच्या कपाळांत रुतल्यामुळें जणुंकाय मधुप्राशनाच्या इच्छेनें कमळावर भ्रमरच बसले आहेत असें वाटूं लागलें. नंतर धृष्टद्युम्नानें तें छिन्न धनुष्य फेंकून दिलें आणि दुसरें एक

धनुष्य आणि सोळा बाण घेतले. पांच बाणांनीं त्यानें दुर्योधनाचा सारथि आणि रथाचे अश्व यांना मारलें. दुसऱ्या एका बाणानें त्याचें सुवर्णालंकृत धनुष्य छिन्न केलें. बाकीच्या दहा बाणांनीं तुझ्या पुत्राचा रथ, छत्र, शक्ति, खड्ग, गदा आणि ध्वज यांचा नाश केला. अशाप्रकारें दुर्योधन विरथ होऊन कवचहीन व आयुधहीनहि झाला. धृष्टद्युम्नानें त्याच्या सुवर्णविभूषित, चित्रविचित्र आणि मंगलकारक ध्वजाचाहि सर्व राजे लोकांसमक्ष भंग केला ! तेव्हां दुर्योधनाचे बंधु त्याच्या संरक्षणाकरितां आले आणि मग दंडधार राजानें मोठ्या धीटपणानें धृष्टद्युम्नाचे समक्ष त्याला रथांत घालून एकीकडे नेलें !

इतक्यांत कर्ण सात्यकीला जिंकून राजा दुर्योधनाला सोडविण्याकरितां रणांत त्या द्रोणघातक धृष्टद्युम्नावर बाणवृष्टि करीत धांवून आला. त्याच्या पाठीमागें सात्यकि त्याजवर बाणवर्षाव करीत निघाला. तेव्हां कर्ण आणि सात्यकि या दोन वीरांकडील प्रमुख योद्धयांमध्यें भयंकर रणसंग्राम झाला. त्यावेळीं जयेच्छु पांचाल वृक्षावर धांवून जाणाऱ्या पक्ष्यांप्रमाणें कर्णावर चालून गेले. कर्णानेंहि आपल्यावर चालून येणाऱ्या सर्व पांचालांवर बाणांचा भडिमार केला आणि पांचालांतील व्याघ्रकेतु, सुशर्मा, चित्र, उग्रायुध, जय, शुक्ल, रोचमान आणि सिंहसेन नांवाच्या ज्या आठ प्रमुख योद्धयांनीं कर्णावर बाणवृष्टि करून त्याला वेष्टिलें होतें, त्यांना आठ तीक्ष्ण बाण टाकून त्रस्त केलें. तसेंच त्यानें हजारों युद्धकलानिपुण योद्धयांचा आणि जिष्णु, जिष्णुकर्मा, देवापि, दंड इत्यादि चेदिमहारथांचाहि रणांत वध केला ! ह्या महारथ्यांच्या वधप्रसंगीं त्याच्या अंगावर रक्ताचें सिंचन होऊन रुद्राच्या देहाप्रमाणें त्याचें शरीर अतिभयंकर दिसूं लागलें. त्या समयीं कर्णानें शत्रुपक्षांतील मातंगांवर बाणांचा इतका कहर उडवून दिला कीं ते भयभीत होऊन चोहोंकडे पळत सुटले ! ते रणांत कर्णाच्या बाणप्रहारांनीं पीडित होऊन शेवटीं नानाप्रकारचा आक्रोश करीत वज्रहत पर्वताप्रमाणें भूमीवर धाडकन् पडले.

कर्णाच्या मार्गांत सर्वत्र गज, वाजी आणि मनुष्यें हीं सारखीं मरून सर्व पृथ्वी आच्छादित होऊन गेली होती ! त्या युद्धांत कर्णानें जसें अद्भुत व भयंकर कृत्य केलें, तशा प्रकारचें कृत्य भीष्म, द्रोण किंवा तुझ्या पक्षांतील दुसऱ्या कोणींहि केलें नाहीं ! समरांत कर्णानें गज, अश्व, रथ आणि नर यांचें कंदन केलें ! मृगांमध्यें सिंह जसा निर्भयपणें संचार करीत असतो, त्याप्रमाणें कर्ण पांचालांमध्यें संचार करीत असे. सिंहाच्या तोंडांत एकदां मृग पडला असतां

तो जसा जीवंत राहत नाहीं, त्याप्रमाणें कर्णाच्या तावडींतून कोणीहि महारथी जीवंत सुटला नाहीं. अग्नींत पडून जसे प्राणी जळून भस्म होऊन जातात, त्याप्रमाणें हे धृतराष्ट्रा, कर्णरूप दावाग्नींत ते सृंजय जळून खाक झाले! त्यानें चेदि, कैकेय आणि पांचाल यांच्या वीरांना 'मी कर्ण आहें' असें सांगून वधिलें! हे राजा, कर्णाचा तो पराक्रम पाहून माझी मति अशी झाली कीं, आज कर्णाच्या हातून एकहि पांचाल वीर जीवंत सुटणार नाहीं! कर्णानें पांचालांचा पुनःपुनः संहार केला. तें पाहून धर्मराज युधिष्ठिराला अत्यंत संताप आला आणि तो कर्णावर धांवून आला. त्याबरोबर धृष्टद्युम्न, द्रौपदेय आणि शेंकडो दुसरे वीर यांनीं कर्णाच्या रथाला वेष्टिलें. शिखंडी, सहदेव, नकुल, नाकुली, जनमेजय, शैनेय, पुष्कळ प्रभद्रक वीर आणि सेनापति धृष्टद्युम्न यांनीं कर्णावर बाणवृष्टि सुरू केली. कर्णहि त्यांवर उलट शरवर्षाव करूं लागला. गरुड जसा सर्पांवर उडी घालून त्यांचा संहार करितो, त्याप्रमाणें कर्णानें चेदि, पांचाल आणि पांडव वीरांचा विध्वंस चालविला! नंतर देवदानवांप्रमाणें त्यांचें भयंकर युद्ध सुरू झालें! त्या एकट्या कर्णानें दिवाकर जसा अंधकाराचा नाश करून टाकतो, तसा आपल्यावर शरवृष्टि करणाऱ्या त्या शत्रुसैन्याचा संहार केला!

पांडव आणि राधेय कर्ण हे युद्धांत निमग्न झाले असतां भीमसेन क्रोधसंतप्त होऊन यमाच्या दंडाप्रमाणें कुरुसैन्यावर चारी बाजूंनीं तीक्ष्ण शरांचा वर्षाव करूं लागला. एकट्या भीमसेनानें वाल्हीक, कैकेय, मत्स्य, वासात्य, मद्र आणि सैंधव यांजवर मोठी शरवृष्टि करून गजांच्या मर्मस्थानीं बाणांचा असा प्रखर प्रहार केला कीं ते गज आपल्यावर बसलेल्या वीरांसह रणांत पडूं लागले! त्यामुळें पृथ्वी कंपायमान झाली! अश्वसादींसह अश्व मरून पडले. पदाति बाणांनीं हत होऊन रक्त ओकूं लागले. भीमानें बाणवृष्टि करून शतावधि रथी आयुधहीन केले व रणभूमीवर पाडिले. ते भीमाला पाहतांच मृतप्राय होऊन गेले. रथी, सादी, सूत, पदाति, अश्व व गज हे भीमबाणांनीं विद्ध होऊन निधन पावले! दुर्योधनाचें सर्व सैन्य भीमाच्या बाणांनीं अगदीं स्तंभित होऊन निरुत्साह झालें. तें त्या महारणामध्यें अगदीं दीन व निश्चेष्ट होऊन राहिलें. तुझ्या सैन्याच्या ठिकाणीं क्रोध, वीर्य आणि बल हीं असूनहि भीमानें त्याचा दर्प नाहींसा केल्यामुळें तें अगदीं निष्प्रभ होऊन राहिलें! तीं सैन्यें परस्परांचा वध करीत असतां सर्व रणांगण रक्तमय होऊन गेलें आणि त्यांनीं रक्ताचें स्नान केलें आहे कीं

काय असा भास झाला. रणांगणांत असा प्रकार चालला असतां कर्णानें पांडव-सैन्यावर व भीमानें कौरवसैन्यावर चाल केली. तेव्हां ते दोघेहि वीर परस्पर सैन्यांची दाणादाण करीत असतां फारच शोभले !

इकडे अर्जुन व संशप्तक वीर यांमध्यें अद्भुतदर्शन संग्राम सुरू असतां अर्जुनानें बऱ्याच संशप्तकांचा रणांगणीं वध केल्यावर तो वासुदेवाला बोलला, " जनार्दना, या संशप्तकांचें बहुतेक सैन्य आतां नष्ट झालें आहे ! हे संशप्तकांचे महारथ आपापलें सैन्य घेऊन पळून जात आहेत पहा ! सिंहाचा शब्द जसा मृगांला सहन होत नाहीं, तसे हे संशप्तक वीरहि माझे बाण सहन करण्यास आतां समर्थ नाहींत ! कृष्णा, या महारणामध्यें सृंजयांच्या सैन्याचा बराच नाश झाल्याचें दिसत आहे. बुद्धिमान् कर्णाचा गजकक्षांकित ध्वज धर्माच्या सैन्यांत आनंदानें फडकत आहे पहा ! कृष्णा, कर्णाला जिंकण्याला अन्य महारथ समर्थ नाहींत. पराक्रमांत कर्णाची योग्यता केवढी आहे, हें तुला ठाऊक आहेच. तर सर्व संशप्तकांना सोडून जेथें कर्ण आपल्या सैन्यास जर्जर करून सोडीत आहे, तिकडे जावें हें मला योग्य दिसतें. यावर तुला जें योग्य वाटेल, तें तूं कर !"

अर्जुनाचें हें भाषण ऐकून कृष्ण हंसला आणि अर्जुनाला म्हणाला ' अर्जुना, आतां तूं कौरवांना शीघ्र मारून टाक !' असें बोलून कृष्णानें अर्जुनाच्या त्या हंसवर्ण अश्वांस प्रेरणा दिली व ते अर्जुन व कृष्ण यांस कौरवसैन्यांत घेऊन गेले. तुझ्या सैन्यांत त्या रथाचा प्रवेश होतांच तें सैन्य चारी दिशांना पळूं लागलें ! त्या रथाचा आवाज मेघगर्जनेप्रमाणें होत होता. त्याच्या ध्वजावर मारुति आरूढ झाला होता आणि त्याच्या पताका फडकत होत्या ! असा तो रथ विमान आकाशांत शिरतें, त्याप्रमाणें कौरवसैन्यांत शिरला. त्या महासेनेचा भंग करून कृष्णार्जुनांनीं आंत प्रवेश केला तेव्हां त्यांचे नेत्र क्रोधानें आरक्त झाले होते ! त्यामुळें ते अत्यंत तेजस्वी दिसूं लागले ! कर्णानें आह्वान केल्यावरून ते दोघे युद्धविशारद कृष्णार्जुन ऋत्विजांच्या यथाविधि हवनामुळें प्रकट झालेले साक्षात् अश्विनीकुमारच होत असें वाटलें ! नंतर अर्जुनानें रथसमूह व अश्वसेना यांची दाणादाण उडविली व तो पाशहस्ती यमाप्रमाणें सैन्यामध्यें संचार करूं लागला. त्या पराक्रमी अर्जुनाला सैन्यांत पाहून तुझ्या पुत्रानें संशप्तकगणांना पुनः अर्जुनावर चालून जाण्यास आज्ञा केली.

नंतर एक हजार रथ, तीनशें गज, चौदा हजार अश्व आणि दोन लक्ष शूर व अचूक नेम मारणारे पायदळ यांसह संशप्तक महारथी अर्जुनावर चालून गेले आणि त्यांनीं अर्जुनाला बाणाच्छादित करून टाकलें. अर्जुनानेंहि संशप्तकांवर बाणवृष्टि करून त्यांचा असा संहार केला कीं जणुंकाय तो पाशपाणि यमच आहे असें सर्वांस भासलें. त्यावेळीं अर्जुनाच्या अंगावर विशेषच तेज झळकत होतें. त्यानें एकसारखी बाणवृष्टि करून सर्व आकाश व्याप्त करून टाकलें. तेव्हां सर्व पृथ्वी जणुंकाय सर्पांनींच आवृत झालेली दिसूं लागली! सर्व दिशांना सुवर्णपुंख व सन्नतपर्व बाण टाकून पार्थाच्या तलनिस्वनानें पृथ्वी, आकाश, समुद्र, पर्वत आणि दाही दिशा फुटून जात आहेत असा भास होऊं लागला! त्या महारथ अर्जुनानें संशप्तकांचे दहा हजार पार्थिवांचा वध केला आणि तो कांबोजांनीं रक्षित संशप्तकांच्या तुकडीवर धांवून गेला आणि इंद्रानें ज्याप्रमाणें दैत्यांचा वध केला, त्याप्रमाणें बाणांनीं शत्रुसैन्याचीं आयुधें, हात, बाहु आणि मस्तकें तोडून त्या संशप्तकांचा नाश केला. त्यावेळीं हातपाय इत्यादि अवयव तुटून व हातांतील आयुधें गळून सोसाट्याच्या वाऱ्यानें फांद्यांसह पडलेल्या वृक्षांप्रमाणें ते संशप्तक वीर समरभूमीवर पडले!

राजा, अशाप्रकारें अर्जुनानें संशप्तकांचे गज, रथ, हय आणि नर यांच्या गणांचा भयंकर संहार केला. तेव्हां सुदक्षिणाचा कनिष्ठ बंधु अर्जुनावर अतिबाणवृष्टि करीत धांवून आला! त्याचे परिघसदृश बाहू अर्जुनानें दोन अर्धचंद्राकार बाणांनीं व पूर्णचंद्रासमान मुख एका क्षुर बाणानें छेदून टाकलें! तेव्हां रक्तस्राव होत असतां तो मनःशिलापर्वताचें वज्रहत शिखर जसें कोसळून पडावें, त्याप्रमाणें आपल्या अश्वावरून खालीं भूमीवर पडला! ह्याप्रमाणें सुंदर, कमलनेत्र आणि सुवर्णस्तंभासमान देदीप्यमान सुदक्षिणाचा धाकटा बंधु छिन्न झालेल्या हेमगिरीप्रमाणें रणांत हत झाला! तेव्हां पुनः घोर, अत्यंत अद्भुत आणि तुमुल संग्राम सुरू झाला. प्रत्येक योद्ध्याच्या शरीरांत बाण घुसून ते कांबोज, यवन आणि शक आपापल्या अश्वांसह रणांत मरून पडले. सर्वत्र रक्ताचा सडा पडून सर्व प्रदेश लाल झाला! या संग्रामांत दोन्ही दळांतील अश्व, रथ, सारथि, अश्वांवरील वीर, तसेच गज आणि गजांवरील योद्धे मरून पडले आणि मोठा जनसंहार झाला. अशारीतीनें कौरवांच्या पक्षप्रपक्षांचा अर्जुनानें संहार केल्याचें पाहून अश्वत्थामा त्या धनुर्धर अर्जुनावर त्वरित धांवून आला!

राजा धृतराष्ट्रा, अश्वत्थाम्यानें आपलें सुवर्णविभूषित धनुष्य आणि सूर्यकिरणांप्रमाणें तेजस्वी बाण धारण केले. नंतर त्या क्रोधाविष्ट द्रौणीनें सूड घेण्याच्या इच्छेनें डोळे लाल केले. तेव्हां प्रलयकालीन घोरदंड धारण करून साक्षात् क्रुद्ध यमच पुढें उभा आहे, असें सर्वांस वाटलें. कृष्णाला रथांत पाहून अश्वत्थाम्यानें त्यावर तीक्ष्ण बाणांचा प्रहार सुरू केला आणि पुनः त्या रथाधिष्ठित कृष्णार्जुनांस चोहोंकडून बाणाच्छादित केलें. त्यामुळें तें पांडवसैन्य अगदीं विह्वल होऊन गेलें. हे राजेंद्रा, त्या अश्वत्थाम्यानें नंतर कृष्णार्जुनांस बाणवर्षावानें अगदीं निश्चेष्ट करून टाकिलें. ते चराचर विश्वाचे रक्षक बाणपीडित झाल्याचें पाहून सर्व स्थावरजंगमात्मक विश्वांत एकच हाहाकार उडाला ! त्यावेळीं लोकांचें कल्याण कशानें होईल, हें एकच चिंतन करणारे सिद्धचारणसंघ तेथें आले. हे राजा, कृष्णार्जुनांस बाणाच्छादित करून टाकणाऱ्या अश्वत्थाम्याचा पराक्रम जसा मला दिसला, तसा पराक्रम मीं पूर्वी कधींहि पाहिला नव्हता. शत्रूला त्रासदायक असा धनुष्याचा टणत्कार जेव्हां जेव्हां अश्वत्थामा करीत असे, तेव्हां तेव्हां सिंहाच्या गर्जनेप्रमाणें त्याची अत्यंत भीति वाटत असे ! समरांत अश्वत्थामा संचार करीत वामदक्षिण बाणवर्षाव करीत असतां त्याची प्रत्यंचा मेघावर शोभणाऱ्या विद्युल्लतेप्रमाणें दिसत असे ! अर्जुन हा त्वरित शरवृष्टि करणारा आणि दृढहस्त वीर असतांहि त्या द्रोणपुत्र अश्वत्थाम्याला पाहून त्याच्या मनाला मोह उत्पन्न झाला आणि आपला पराक्रम अश्वत्थाम्यापुढें कांहींच नाहीं, असें त्याला वाटलें. त्यासमयीं द्रौणीच्या शरीराकडे त्याच्या उग्र पराक्रमावरून कोणाच्यानेंहि पाहवेना !

अशाप्रकारें अश्वत्थामा व अर्जुन यांमध्यें युद्ध प्रवृत्त झालें असतां आणि त्यांत द्रोणपुत्राचा विजय आणि अर्जुनाचा अपजय होत असल्याचें पाहून कृष्णाला अत्यंत संताप आला आणि क्रोधानें सुसकारे टाकीत व नेत्रांनीं दशदिशा जाळीत तो अर्जुन आणि अश्वत्थामा यांकडे वरचेवर पाहूं लागला. तो संतप्त कृष्ण अर्जुनाला प्रणयपूर्वक बोलला, " हे पार्था, आज मला मोठा चमत्कार वाटत आहे. तो हा कीं, आजच्या संग्रामांत द्रोणपुत्राचा पराक्रम तुझ्यापेक्षां श्रेष्ठ दिसत आहे. हे अर्जुना, तुझा पराक्रम आणि तुझें बाहुबल पूर्वीप्रमाणें आहेना ? तुझ्या हस्तांत गांडीव धारण करून तूं रथाधिष्ठित आहेसना ? तुझे बाहू धडधाकट असून तुझी मुष्टि भंग झाली नाहींना ? आज रणामध्यें द्रौणीचें वीर्य वृद्धिंगत होत असल्याचें दिसत आहे ! हे भरतर्षभा, हा आपला

गुरुपुत्र आहे, म्हणून तूं याची उपेक्षा करूं नकोस ! हा उपेक्षा करण्याचा काल नव्हे !"

असें कृष्णानें सांगितल्यावर अर्जुनानें चवदा भल्ल घेतले आणि मोठ्या त्वरेनें अश्वत्थाम्याचें धनुष्य छिन्न केलें आणि ध्वज, छत्र, पताका, रथ, शक्ति आणि गदा ह्यांचा त्यानें संहार उडवून दिला ! त्यानें अश्वत्थाम्याच्या जत्रुदेशीं वत्सदंत बाण मारला ! त्यायोगानें अश्वत्थाम्याला मूर्च्छा आली आणि तो ध्वजयष्टि धरून राहिला ! अश्वत्थाम्याला मूर्च्छा आल्याचें पाहून त्याच्या सारथ्यानें धनंजयापासून त्याचें रक्षण करण्याच्या हेतूनें त्याला दूर नेलें ! नंतर त्या शत्रुतापन अर्जुनानें तुझ्या सैन्यांतील शतशः आणि सहस्रशः वीरांचा तुझ्या पुत्राच्या देखत वध केला ! हे राजा, अशाप्रकारें तुझा व शत्रुसैन्याचाहि संहार झाला आणि ह्याला कारण म्हटलें म्हणजे तुझी दुष्ट मसलतच होय ! राजा, कुंतीपुत्रानें संशप्तकांना, वृकोदरानें कुरूंना आणि कर्णानें पांचालांना रणांत मारून टाकिलें. असा सारखा वीरवरांचा क्षय त्या रणांत झाल्यामुळें समरांत चारी बाजूंनीं अगणित कबंधें उठलीं ! भरतसत्तमा धृतराष्ट्रा, संग्रामांत युधिष्ठिर बाणप्रहारांच्या वेदनांनीं अतिविव्हल झाला. त्यामुळें तो रण सोडून एक कोसभर लांब जाऊन राहिला ! ८. ५६.

अध्याय ५७ वा.

[१ अश्वत्थाम्याची प्रतिज्ञा.]

(१) संजय—हे भरतर्षभा, नंतर दुर्योधन कर्णाजवळ गेला आणि त्याला, मद्रराज शल्याला आणि दुसऱ्याहि राजांना उद्देशून म्हणाला, "वीरांनो, हें स्वर्गद्वार आपणाला अनायासेंच मोकळें मिळालें आहे ! कर्णा, भाग्यवान् क्षत्रियांनांच अशाप्रकारचें युद्ध प्राप्त होत असतें. युद्ध करीत असतां शूरांना त्यांच्या सदृश शूर क्षत्रियांची गांठ पडली असतां आनंद होतो. असा काल आम्हांला आज प्राप्त झाला आहे. युद्धामध्यें पांडवांचा वध केला असतां समृद्ध पृथ्वी तुम्हांला प्राप्त होईल ! जर कदाचित् तुम्हांला युद्धांत शत्रुहस्तें मृत्यु आला तर तुम्हाला वीरलोक मिळेल !" दुर्योधनाचें तें भाषण ऐकून सर्व क्षत्रियश्रेष्ठांना मोठा आनंद झाला. त्यांनीं परम हर्षानें गर्जना केल्या आणि रणवाद्येंहि वाजूं लागलीं. त्यावेळीं सर्व दुर्योधनाचे सैन्याला स्फुरण चढलें असतां अश्वत्थाम्यानें

तुझ्या सर्व वीरांस अत्यंत आनंदजनक असें भाषण केलें. तो म्हणाला, "वीरहो, सर्व सैन्याच्या समक्ष आणि तुम्ही सर्व पहात असतां धृष्टद्युम्नानें माझ्या पित्यानें शस्त्रन्यास केला असतांहि त्याचा वध केला! तर त्याचा सूड घेण्याकरितां व मित्र दुर्योधन ह्याचे कल्याणाकरितां हे राजांनो, मी प्रतिज्ञा करीत आहें. ती श्रवण करा! धृष्टद्युम्नाचा वध केल्याशिवाय माझ्या अंगांतील कवच मी केव्हांहि काढणार नाहीं! माझी प्रतिज्ञा सत्य न झाल्यास मला स्वर्गप्राप्ति होणार नाहीं. अर्जुन, भीमसेन, किंवा दुसरा जो कोणी वीर त्याच्या संरक्षणाकरितां धांवून येईल, त्याला मी बाणांनीं मारीन!"

धृतराष्ट्रा, याप्रमाणें अश्वत्थाम्याचें भाषण झाल्यावर तें सर्व कौरवसैन्य पांडवांवर चालून गेलें. आणि पांडवसैन्यहि तसेंच कौरवसैन्यावर धांवून आलें. तेव्हां दोन्ही पक्षांतील महारथांचें मोठें तुमुल युद्ध झालें. नंतर कुरु आणि सृंजय यांमध्यें भयंकर युद्ध सुरू होऊन परस्परांचा क्षय होऊं लागला असतां त्या नरवीरांना पाहण्याकरितां देव, अप्सरा आणि सर्व भूतें एकत्र झालीं. त्यावेळीं युद्धांत आपापलें कर्म उत्तम रीतीनें करून ज्यांनीं उत्तम पराक्रम केला, तो पाहून त्या अप्सरांना आनंद झाला आणि त्यांनीं त्या वीरांवर दिव्य माला, विविध गंध आणि नानाप्रकारचीं दिव्य रत्नें ह्यांची वृष्टि केली. वायूनें तो सुगंध सर्व वीरवरांना पोंचविला. अशा रीतीनें वायूनें सेविलेले ते योद्धे परस्परांचा वध करून धरणीवर पडले! राजा, दिव्य माला, सुवर्णपुंख बाण आणि मोठमोठे वीर यांनीं सर्व क्षितितल आच्छादिलें जाऊन जणुंकाय नक्षत्रसमूहानें चित्रित केलेलें तें आकाशच होय, असें वाटलें! त्या समयीं अंतरिक्षांत 'उत्तम, उत्तम' असा शब्द निघून सर्वत्र रणवाद्यें वाजूं लागलीं, जयघोष होऊं लागले आणि त्यांत रथनेमींचा आवाज मिसळला. त्यामुळें एकच भीतिजनक कोलाहल होऊन राहिला! ८. ५७.

अध्याय ५८ वा.

[१ श्रीकृष्णकृत युद्धवर्णन. २ कृष्ण अर्जुनाला युधिष्ठिराकडे घेऊन जातो.]

(१) संजय—राजा, अशा प्रकारें अर्जुन, कर्ण आणि भीमसेन हे क्रुद्ध होऊन त्या राजे लोकांमध्यें मोठा संग्राम झाला. द्रोणपुत्र आणि दुसऱ्याहि महारथ्यांस जिंकून अर्जुन वासुदेवाला बोलला "महाबाहो कृष्णा, ही पांडवांची

सेना कशी पळून जात आहे, पहा ! हा कर्ण रणभूमीवर महारथांना कसा जर्जर करून सोडीत आहे, तें लक्ष्यांत आण ! हे दाशार्हा, आज धर्मराज युधिष्ठिर कोठें दिसत नाहीं व त्याचा उत्तम ध्वजहि कोठें आढळत नाहीं ! हे जनार्दना, दिवसाचा तिसरा भाग मात्र आतां राहिला आहे. आज माझ्याबरोबर कोणीहि कौरव वीर युद्धास तयार नाहीं म्हणून जेथें युधिष्ठिर असेल, तेथें आधीं मला घेऊन चल, म्हणजे मला बरें वाटेल. कृष्णा, युधिष्ठिर बंधु भीमसेनासह कुशल आहे, असें कळल्यावर मग मी पुनः युद्ध करीन !" नंतर अर्जुनाच्या बोलण्याप्रमाणें कृष्ण जेथें धर्म आणि संजय तुझ्या पुत्रांबरोबर जिवावर उदार होऊन युद्ध करीत होते तेथें अर्जुनास घेऊन आला. त्या संग्रामभूमीवर चाललेला भयंकर जनक्षय पाहून कृष्ण अर्जुनाला म्हणाला, " अर्जुना, दुर्योधनाकरितां हा क्षत्रियांचा भयंकर नाश कसा होत आहे, तें पहा ! हे भारता, धनुर्धरांच्या हातून पडलेलीं हीं सुवर्णपृष्ठ धनुष्यें व अमूल्य तूणीर पहा ! हे कात टाकलेल्या पन्नगांप्रमाणें नाराच बाण दिसत आहेत पहा ! हीं सोन्याचीं कोंदण केलेलीं खड्गें पहा ! हीं आंतून सोन्याचें काम केलेलीं चर्में (ढाली), अवलोकन कर ! तसेंच सुवर्णभूषित हे प्रास, शक्ति, प्रचंड गदा, ऋष्टि, पट्टे, परश्वध (कुऱ्हाडी), पोलादी कुंत, मोठमोठीं मुसळें, चित्रविचित्र शतघ्नी, विपुल परिघ, चक्रें, तोमरें आणि नानाविध शस्त्रें पडलीं आहेत, तीं पहा ! अर्जुना, हे वीर पडले आहेत, तरी त्यांचीं जवळ पडलेलीं आयुधें पाहून ते जीवंतच आहेत, असें वाटतें ! अर्जुना, हे गदेनें चूर्ण झालेले, मुसळांनीं मस्तकें भग्न झालेले, गज-वाजि-रथांनीं तुडविलेले सहस्रावधि वीर मरून पडले आहेत ते पहा ! तसेंच शर-शक्ति इत्यादिकांच्या प्रहारांनीं छिन्न होऊन ज्यांच्या शरीरांतून रक्ताचे ओघ वाहत आहेत अशीं मनुष्यें, अश्व आणि गज मरून पडले असून त्यांच्या योगानें ही रणभूमि कशी व्यापून गेली आहे पहा ! हे येथें चंदनदिग्ध, अंगदयुक्त, हेमविभूषित आणि केयूरमंडित बाहु सर्वत्र पडून पृथ्वी कशी शोभत आहे पहा ! अर्जुना, हातपाय तुटून, नुसतीं रक्तानें माखलेलीं कबंधें पडलीं आहेत, तीं पाहून ज्यांतील ज्वाला शांत होऊन गेल्या आहेत, असें अग्नियुक्त यज्ञकुंडच आपण पहात आहों असा भास होतो. ज्यावर सोन्याच्या घंटा लावल्या आहेत, असे हे भग्न रथ पहा ! हे शरप्रहारांनीं हत झालेले अश्व अवलोकन कर ! ह्या पताका, विविध ध्वज, रथ्यांचे मोठमोठे शंख, चामरें, जिव्हा बाहेर काढून मेलेले हे पर्वतोपम गज, त्यांजवरील विचित्र निशाणें आणि हत झालेले अश्व, गजांवरील अंबाऱ्या, त्यांच्या अंगा-

वरील फाटून गेलेलीं भरजरी वस्त्रें, फुटलेल्या अनेक घंटा, इतस्ततः भूमीवर पडलेले वैदूर्यदंड आणि अंकुश, सार्दींच्या हस्तांतील सुवर्णभूषित कशा (चाबूक), राजे लोकांचे चूडामणि, कांचनमाला, छत्रें, चामरें आणि व्यजनें सर्वत्र पडलीं आहेत तीं पहा ! जिकडेतिकडे पडलेलीं चंद्र-नक्षत्रांप्रमाणें शोभणारीं, सुंदर कुंडलांनीं विराजित आणि सुंदर केशकलापांनीं शोभणारीं हीं वीरांचीं मुखकमलें पहा ! तसेंच हे सजीव वीर आपसांत कुजबुजत आहेत पहा ! हे राजेंद्रा, हे वीर हातांतील शस्त्रें टाकून आपल्या ज्ञातिवर्गांबरोबर रडत बसले आहेत पहा ! जयेच्छु वीर क्रोधसंतप्त होऊन पुनः युद्धाकरितां जात आहेत ! दुसरे कित्येक दांतओठ चावीत व आपल्या भ्रुकुटि चढवीत चारी बाजूंवर दृष्टी टाकीत चालले आहेत पहा !

(२) असें भाषण करून युधिष्ठिर जिकडे होता, तिकडे कृष्णानें रथ हांकला. अर्जुनहि नृपतिदर्शनार्थ 'कृष्णा, चल, चल' असें वारंवार म्हणत असे. पार्थाला ती रणभूमि दाखवून युधिष्ठिराकडे जाण्यास कृष्ण त्वरित निघाला. मग तो वाटेंत अर्जुनाला हळूच बोलला, 'तो पहा तेथें युधिष्ठिर आणि ते त्याजवर चालून जाणारे राजे पहा ! आणि तो अग्नीप्रमाणें प्रज्वलित समरभूमीवर कर्ण पहा ! हा भीम युद्धाकरितां येत आहे पहा ! त्याच्या मागून पांचाल, सृंजय आणि पांडव यांचें केवळ मुखच असे हे धृष्टद्युम्नादि वीर येत आहेत, ते पहा ! हें शत्रूंचें मोठें सैन्य पांडवांनीं रणांत पुनः येऊन भग्न केलें पहा ! हा कर्ण पळून जाणाऱ्या कौरवसैनिकांना आंवरून धरण्याकरितां कसा प्रयत्न करीत आहे पहा ! तो यमासारखा वेगवान्, शक्रासारखा पराक्रमी महाधनुर्धर द्रौणि चालला आहे पहा ! रणांगणांत त्याच्यावर हा महारथ धृष्टद्युम्न चालून गेला आहे पहा ! अरे हा इकडे सृंजयांचा नाश होत आहे, तो अवलोकन कर !"

याप्रमाणें रणांगणांतील सर्व हकीकत श्रीकृष्णानें अर्जुनाला निवेदन केली. हे राजा, मग तेथें महाघोर युद्ध सुरू झालें. जिवावर उदार होऊन उभय दळांतील वीर एकमेकांवर धांवून गेले आणि हे राजा, त्या युद्धांत मोठा भयंकर जनक्षय झाला. हें सर्व केवळ तुझ्या दुर्मंत्रिताचें फळ होय ! ८. ५८.

अध्याय ५९ वा.

[१ कर्ण-धृष्टद्युम्नयुद्ध. २ कर्ण-सात्यकियुद्ध. ३ अश्वत्थाम्याचें धृष्टद्युम्नाशीं युद्ध. ४ अश्वत्थाम्याचा पराजय.]

(१) संजय—राजा, नंतर कुरु आणि सृंजय हे निर्भयपणें पुनः एकमेकांवर धांवून आले. पांडवांकडे युधिष्ठिरादिक तर कौरवांकडे कर्णादिक प्रमुख योद्धे होते. यमराज्याची वृद्धि करणारा असा घोर संग्राम त्या दोन सैन्यांत होऊन प्रेक्षकजनांच्या अंगावर कांटा उभा राहिला ! तो तुमुल संग्राम सुरू होऊन रक्ताचे प्रवाह वाहूं लागले आणि शूर संशप्तकांचा थोर संहार होऊन त्यांच्या सैन्यापैकीं फारच थोडें सैन्य अवशिष्ट राहिलें. नंतर हे महाराजा, सर्व राजांसह धृष्टद्युम्न आणि महारथ पांडव कर्णावर धांवून आले ! तेव्हां पर्वत जसा जलौघाला अडवून धरितो, त्याप्रमाणें एकट्या कर्णानें त्या विजयेच्छु प्रहृष्ट वीरांना अडवून धरिलें ! कर्णाचें व त्या महारथ्यांचें युद्ध होऊन, पर्वतावर जसे जलौघ फुटून त्यांची सर्व दिशांना फांकाफांक होऊन जाते, त्याप्रमाणें कर्णापुढें त्यांची स्थिति झाली ! अंगावर कांटा उभे करणारें असें तें युद्ध होऊन त्यांत धृष्टद्युम्नानें एका बाणानें कर्णाला विद्ध केलें आणि ‘ थांब, थांब ’ म्हणून मोठ्यानें आरोळी दिली. मग त्या महारथ कर्णानें क्रुद्ध होऊन आपल्या विजय धनुष्यानें मोठी बाणवृष्टि करून त्या धृष्टद्युम्नाचें धनुष्य छिन्न केलें व त्याजवर सर्पतुल्य नऊ तीक्ष्ण बाण मारले ! त्या बाणांनीं धृष्टद्युम्नाचे सुवर्णविभूषित कवचाचा भेद केला आणि हे अनघा, ते रक्तसिंचित बाण इंद्रगोपांप्रमाणें शोभूं लागले. धृष्टद्युम्नानें त्या छिन्न धनुष्याचा त्याग केला आणि दुसरें धनुष्य घेऊन कर्णावर सत्तर प्रखर बाण टाकले ! मग त्या शत्रुतापन धृष्टद्युम्नावर कर्णानें तीक्ष्ण बाणवृष्टि केली. कर्णावरहि त्या द्रोणशत्रु धृष्टद्युम्नानें प्रखर बाणांचा वर्षाव केला ! नंतर कर्णानें दुसरा मृत्युदंडच कीं काय असा एक सुवर्णविभूषित बाण धृष्टद्युम्नावर टाकला. तो घोररूप बाण हे राजेंद्रा, धृष्टद्युम्नावर येत असतां सात्यकीनें बाणवृष्टि करून मार्गांतच त्याचे शतशः तुकडे केले !

(२) कर्णानें सात्यकीवर बाणवृष्टि करून त्याला सात नाराच बाणांनीं विद्ध केलें व सात्यकीनेंहि हेमविभूषित बाणांनीं कर्णाला विद्ध केलें ! तेव्हां त्या दोघांमध्यें असें भयंकर युद्ध झालें कीं तें ऐकण्याला व पाहाण्यालाहि भीति वाटूं लागली ! त्यावेळीं रणांगणावर त्या कर्ण-सात्यकींनीं जो पराक्रम करून दाखविला, त्यानें तेथें जमलेल्या सर्व प्राण्यांच्या अंगावर कांटा उभा राहिला !

(३) राजा धृतराष्ट्रा, मध्यंतरीं अश्वत्थाम्यानें धृतराष्ट्रावर चालून येऊन क्रोधावेशानें त्याला म्हटलें, 'थांब, थांब, हे ब्रह्मघ्ना, माझ्याकडून तूं आज जीवंत सुटणार नाहींस!' असें बोलून अश्वत्थाम्यानें तीक्ष्ण व घोर बाण मारून त्या धृष्टद्युम्नास आच्छादून टाकिलें. तेव्हां त्या दोघां वीरांनीं एकमेकांस मारण्याचा सारखा तडाका सुरू ठेवला. रणांत धृष्टद्युम्नाला पाहून जशी द्रोणाला मोठी भीति वाटून हा आपला मृत्युच होय, असें वाटत होतें, त्याप्रमाणें ह्या वेळीं त्या द्रोणपुत्राला पाहून धृष्टद्युम्नाला मोठी भीति वाटली व आपला हा मृत्युच होय असें त्याला वाटलें. शेवटीं आपणाला समरांत कोणीहि शस्त्रानें मारूं शकणार नाहीं, हें ध्यानांत आणून तो धृष्टद्युम्न अश्वत्थाम्यावर क्षयकालीं कालावर कालानें धांवून जावें त्याप्रमाणें चालून गेला. आपल्यावर चालून येणाऱ्या धृष्टद्युम्नाला पाहून अश्वत्थाम्याला संताप आला आणि तोहि धृष्टद्युम्नावर धांवून गेला! नंतर तो प्रतापवान् अश्वत्थामा धृष्टद्युम्नाला बोलला, "हे पंचालाधमा, आज तुला मी यमलोकीं पाठवितों! द्रोणवधानें पूर्वीं जें पातक तूं केलें आहेस, त्याचें दुःखदायक फल आज तुला प्राप्त होईल! तुझ्या रक्षणाला जर अर्जुन आला नाहीं किंवा तूं जर पळून गेला नाहींस, तर मी बोलतों तसें सत्य घडून येईल!"

राजा, अश्वत्थाम्याचें तें भाषण श्रवण करून धृष्टद्युम्न त्याला बोलला, 'अश्वत्थामन्, समरांत तुझा पिता युद्ध करीत असतां त्याला माझ्या खड्गानें जें उत्तर दिलें, तेंच उत्तर आजहि तुला माझें खड्ग देईल. जर मी त्या युद्धांत पराक्रम गाजविणाऱ्या तुझ्या पित्याचा वध केला आहे, तर तुझ्यासारख्या ब्राह्मणब्रुवाचा मला वध कसा बरें करतां येणार नाहीं? असें बोलून त्या धृष्टद्युम्नानें एका तीक्ष्ण बाणानें अश्वत्थाम्याला विद्ध केलें! तेव्हां अश्वत्थाम्यानें संतप्त होऊन संनतपर्व बाणांची वृष्टि करून त्या धृष्टद्युम्नाला आच्छादून टाकिलें! त्याच्या सहस्रावधि बाणांनीं सर्व दिशा व्याप्त होऊन आकाश, दिशा व समंतात् भागाचे योद्धेहि दिसत नाहींसे झाले. हे राजा, त्यावेळीं धृष्टद्युम्नानेंहि कर्णाच्या समक्ष त्या अश्वत्थाम्याला बाणाच्छादित करून टाकिलें. पांडव, पांचाल, द्रौपदेय, युधामन्यु आणि महारथ सात्यकि यांचें त्या एकट्या कर्णानें मोठ्या पराक्रमानें निवारण केलें. तें त्याचें कृत्य पाहून सर्वांस मोठें आश्चर्य वाटलें. धृष्टद्युम्नानें अश्वत्थाम्याचें धनुष्य छेदून टाकिलें. तेव्हां अश्वत्थाम्यानें तें धनुष्य फेंकून दिलें व दुसरें घेतलें आणि त्यानें मोठे तीक्ष्ण सर्पतुल्य बाणांची वृष्टि करून धृष्टद्युम्नाचें

धनुष्य, शक्ति, गदा, ध्वज, हय, सारथि यांवर बाण टाकून त्यांचा संहार केला. तेव्हां तो चापहीन, रथहीन, अश्वहीन आणि सारथिहीन धृष्टद्युम्न सूर्यासारखें तेजस्वी खड्ग व शतचंद्र चर्म हातांत घेऊन पुढें उभा राहतो तोंच त्या महारथ अश्वत्थाम्यानें भल्ल बाण टाकून तत्काल तीं तोडून टाकिलीं! नंतर त्या धृष्टद्युम्नावर बाण टाकून अश्वत्थाम्यानें त्याला विद्ध केलें. त्या महारथ अश्वत्थाम्यानें अनेक प्रयत्न केले—त्याला विरथ केलें, त्याचे अश्व मारून टाकिले, त्याचें कार्मुक छिन्न केलें—तरीहि तो त्याचा वध करूं शकला नाहीं, तेव्हां त्या वीरानें हातांतील धनुष्य फेंकून दिलें आणि गरुड जसा पन्नगावर उडी मारतो, त्याप्रमाणें त्या अश्वत्थाम्यानें धृष्टद्युम्नाचा वध करण्याकरितां त्यावर एकदम उडी टाकिली!

(३) इतक्यांत श्रीकृष्ण अर्जुनाला बोलला, "धृष्टद्युम्नाच्या वधार्थ या अश्वत्थाम्यानें केवढा प्रयत्न चालविला आहे, तें पहा! हा धृष्टद्युम्नाला मारील यांत संशय नाहीं! तर हे शत्रुकर्शना, या द्रोणरूप मृत्यूच्या मुखांत सांपडलेल्या या धृष्टद्युम्नाला त्याच्या हातून आधीं सोडीव!" असें बोलून त्या प्रतापवान् वासुदेवानें जेथें द्रोणपुत्र धृष्टद्युम्नाशीं युद्ध करीत होता, तेथें अश्वांना हांकलें. ते चंद्रासमान शुभ्र अश्व जणुंकाय आकाशाचें प्राशन करीत अश्वत्थाम्याच्या रथानिकट आले. अश्वत्थाम्यानें कृष्णार्जुन आल्याचें पाहून धृष्टद्युम्नाच्या वधाविषयीं मोठा प्रयत्न केला! हे नरेश्वरा, आतां हा अश्वत्थामा धृष्टद्युम्नाचे प्राण ओढून काढणार, असें पाहतांच अर्जुनानें अश्वत्थाम्यावर बाणांची वृष्टि केली. ते बाण वारुळांत शिरणाऱ्या सर्पांप्रमाणें अश्वत्थाम्याचे शरीरांत शिरले. त्या बाणवेदनांनीं अश्वत्थामा विह्वल झाला. त्यानें धृष्टद्युम्नाला सोडलें आणि रथारूढ होऊन व बळकट धनुष्य हातांत घेऊन अर्जुनावर बाणवृष्टि करण्यास आरंभ केला. इकडे सहदेवानें अश्वत्थाम्याच्या हातून मुक्त झालेल्या त्या धृष्टद्युम्नाला आपल्या रथामध्यें घालून एकीकडे नेलें! अर्जुनानें देखील अश्वत्थाम्यावर बाणवृष्टि केली. द्रोणपुत्रानें संतप्त होऊन अर्जुनाचे बाहूंवर व उरःस्थलावर बाण मारिले! नंतर त्या क्रोधाविष्ट अर्जुनानें दुसरा कालदंडच कीं काय असा एक नाराच बाण घेऊन तो अश्वत्थाम्यावर सोडला. तो बाण अश्वत्थाम्याच्या स्कंधदेशीं येऊन पडला! त्या बाणाघातानें अश्वत्थामा विह्वल होऊन रथोपस्थावर पडून राहिला. त्या बाणप्रहारानें तो अगदीं मूर्च्छित झाला!

(४) हे महाराजा, इकडे अर्जुनाशीं बाहुयुद्ध करण्याच्या इच्छेनें कर्णानें आपल्या विजय धनुष्याचे टणत्कार केले. इतक्यांत अश्वत्थामा रणांत विह्वल झाल्याचें

पाहून त्याच्या सारथ्यानें त्याला दूर नेलें. याप्रमाणें धृष्टद्युम्नाची सुटका आणि अश्वत्थाम्याची ती पीडितावस्था पाहून त्या विजयेच्छु पांचालांना मोठा आनंद झाला आणि त्यांनीं मोठे सिंहनाद केले ! हजारों दिव्य वाद्येंहि वाजूं लागलीं. इतकें झाल्यावर धनंजयानें त्या कृष्णाला म्हटलें, 'कृष्णा, तूं आतां माझा रथ संशप्तकांकडे घेऊन चल ! त्यांच्यांशीं सामना देणें हें माझें अवश्य मोठें कार्य आहे.' अर्जुनाचें भाषण ऐकून कृष्णानें त्याचा रथ वायुवेगानें आणि मनोवेगानें तिकडे नेला ! ८. ५९.

अध्याय ६० वा.

[१ कृष्णकृत समरवर्णन.]

(१) संजय—हे राजन्, इतक्यांत कृष्णानें युधिष्ठिराकडे बोट दाखवून अर्जुनाला म्हटलें, " तो तुझा बंधु धर्मराज युधिष्ठिर पहा ! त्याचा वध करण्याकरितां धनुर्धर कौरव त्याच्या मार्गे लागले आहेत ! त्यामुळें हे बलवान् पांचाल त्याचें रक्षण करण्याकरितां त्याचे मागून चालले आहेत. हा राजा दुर्योधन त्याच्या नाशाकरितां अंगांत कवच घालून व रथांत बसून निघाला आहे. त्याच्या बरोबर त्याचे युद्धविशारद बंधु आहेत. दात्या श्रीमंताकडे जशी याचकांची गर्दी जमत असते, त्याप्रमाणें कौरवांकडील गज, अश्व, रथ आणि नर हे धर्मावर चालले आहेत पहा ! इंद्र आणि अग्नि यांनीं वारंवार निवारण केलें असतांहि दैत्य जसे अमृतप्राप्त्यर्थ पुढें गेले, त्याप्रमाणेंच सात्यकि व भीमसेन यांनीं त्यांचा निरोध केला असतांहि, ते धर्मावर जात आहेत ! त्यांचें सैन्य मोठें असल्याकारणानें वर्षाकालांत जसे जलौघ समुद्रावर चालून जातात त्याप्रमाणें हे महारथ कौरव धर्मावर चालले आहेत ! हे धनुर्धर कौरव सिंहनाद करीत आहेत, आपलीं धनुष्यें गरगर फिरवीत आहेत व शंख फुंकीत आहेत ! आज हा युधिष्ठिर जणुंकाय मृत्युमुखांतच सांपडला आहे ! अग्नींतील आहुतीप्रमाणें ह्याची आतां स्थिति झाली आहे ! हा दुर्योधनाच्या हातांत सांपडला आहे. दुर्योधनाची सैन्यरचना उत्तम रीतीची असल्यामुळें प्रत्यक्ष इंद्र जरी त्याच्या बाणाच्या टप्प्यांत आला, तरी तो त्यापासून सुटणार नाहीं ! अंतकाप्रमाणें हा दुर्योधन क्रुद्ध होऊन एकदां बाणप्रहार करूं लागला असतां तो वेग रणांत कोण बरें पुरुष सहन करील ? ह्या दुर्योधन वीराचा, अश्वत्था-

म्याचा, शारद्वत कृपाचा आणि कर्णाचा बाणवेग इतका प्रखर आहे कीं तो पर्वतांचाहि भंग करील ! ह्या शत्रुतापन युधिष्ठिराला कर्णानें युद्धांतून मागें जाण्याला लाविलें. हा कर्ण युद्धकलाविशारद आहे, शिवाय त्याला त्या शूर आणि बलवान् कौरवांचें साहाय्य आहे, त्यामुळें रणांत युधिष्ठिराला तो पीडा देईल, यांत संशय नाहीं.

हे भरतसत्तमा, हा युधिष्ठिर अनेक उपवास करून अत्यंत क्षीण झाला आहे. हा ब्राह्मबलामध्यें जितका प्रवीण आहे, तितका क्षात्रविद्येंत नाहीं. कर्णाच्या हातांत सांपडला असतां ह्या युधिष्ठिराची सुटका आतां कशी होईल, ही मला मोठी काळजी लागली आहे. हे पार्था, हा अत्यंत संतापी भीमसेनहि कौरवांचे सिंहनाद निमूटपणें सोशीत आहे, त्याअर्थी युधिष्ठिर हा जीवंत राहील, असें मला वाटत नाहीं. धार्तराष्ट्रांच्या गर्जना आणि शंखनादहि सारखे ऐकूं येत आहेत, त्यांवरून युधिष्ठिराचा अंत झाला असावा, असें मला वाटत आहे. हा कर्ण महाबलवान् धार्तराष्ट्रांना धर्मावर जाण्यास सांगत आहे व ते स्थूणाकर्ण, इंद्रजाल आणि पाशुपत यांचें अभिमंत्रण करून शस्त्रजालांनीं धर्माला आच्छादून टाकीत आहेत ! अशा वेळीं त्या दुःखग्रस्त युधिष्ठिराची स्थिति लक्ष्यांत आणून पांचाल आणि पांडव त्याच्या रक्षणाकरितां धांवत जात आहेत. युधिष्ठिराच्या रथावर त्याचा ध्वज दिसत नाहीं ! कर्णानें बाणांच्या प्रहारानें तो तोडून टाकिला. नकुल, सहदेव, सात्यकि, शिखंडी, धृष्टद्युम्न, भीम, शतानीक, पांचाल आणि चेदि ह्या सर्वांदेखत कर्णानें तो ध्वज तोडून टाकिला आहे. गजानें ज्याप्रमाणें कमलिनीचा संहार करावा, त्याप्रमाणें कर्णानें पांडवांच्या सैन्याचा बाणांनीं नाश केला आहे. हे पांडुनंदना अर्जुना, हे तुझे रथी पळून जात आहेत पहा ! हे तुझे सैन्यांतील गज कर्णानें बाणांच्या मारानें विद्ध केल्यामुळें आर्तस्वर काढून दशदिशांना कसे पळून जात आहेत पहा ! कर्णानें हा तुझा रथसमूह उडवून दिल्यामुळें चारी दिशांना कसा धांवत सुटला आहे पहा ! आज कर्णाचा हा श्रेष्ठ ध्वज सर्वत्र संचार करीत आहे ! हा कर्ण तुझ्या सैन्यावर शतावधि बाण टाकीत आणि त्याचा संहार करीत भीमसेनाच्या रथावर धांवून जात आहे पहा ! इंद्रानें शस्त्रप्रहार करून जसें दैत्यांना मारलें, त्याप्रमाणें हे पांचाल महारथ कसे पळत सुटले आहेत पहा ! हा कर्ण रणांत पांचाल, पांडव आणि सृंजय यांना जिंकून सर्व दिशांकडे नजर टाकीत राहिला आहे. त्यावरून तो तुझीच वाट पहात राहिला आहे, असें मला वाटतें. शत्रूंला जिंकून

देवांनीं परिवेष्टित इंद्र जसा शोभतो, त्याप्रमाणें हा कर्ण आज आपलें धनुष्य ओढीत असतां शोभत आहे ! कर्णाचा पराक्रम पाहून हे कौरव मोठ्यानें गर्जना करीत सुटले आहेत, त्यामुळें पांडव आणि सृंजय हे भयभीत होऊन गेले आहेत. हा कर्ण महारणांत सर्व बाजूंनीं पांडवांना त्रस्त करून आपल्या सैनिकांना म्हणत आहे कीं " कौरवहो, तुमचें कल्याण होवो, आज तुम्ही इतक्या त्वरेनें धांवून जा कीं एकहि सृंजय तुमच्या हातून सुटून जीवंत राहणार नाहीं ! तुम्ही सर्व एकमतानें शत्रूंवर चाल करा ! आम्ही तुमच्या मागून येतोंच ! "

अर्जुना, कर्णानें असें बोलून पाठीमागून बाणवृष्टि करण्यास आरंभ केला ! अर्जुना, हा श्वेत छत्रानें विराजित कर्ण उदयगिरीवर शोभणाऱ्या चंद्राप्रमाणें दिसत आहे पहा ! हा कर्ण तुझ्यावर नेत्रकटाक्ष टाकीत आहे. हा आतां मोठ्या वेगानें तुझ्यावर धांवून येईल ! महाबाहो अर्जुना, हा आपलें धनुष्य घेऊन सर्पविषाप्रमाणें तीक्ष्ण बाण सोडीत आहे पहा ! तुझा वानरध्वज पाहून तो मागें वळला ! तो तुझ्याबरोबर युद्धाची इच्छा करीत आहे ! अर्जुना, मला वाटतें कीं प्रदीप्त अग्नीच्या मुखांत उडी घालून येणाऱ्या टोळांची जी स्थिति होते, तशीच याची होईल ! कर्ण एकटा निघाला आहे, हें पाहून त्याच्या संरक्षणाकरितां दुर्योधन आपलें रथसैन्य घेऊन मागें वळला आहे पहा ! तरी तुम्ही सर्वांनीं प्रयत्नपूर्वक ह्या दुष्टात्म्याचा वध करावा ! तेणेंकरून तूं यश, राज्य, सुख हीं मिळवावीं ! तुम्ही दोघेहि मोठे पराक्रमी असल्यामुळें तुमचें हें युद्ध देवदानवांच्या युद्धाप्रमाणें मोठें भयंकर होईल. हे पार्था, आज सर्व कौरवांना तुझा पराक्रम पाहूं दे ! तूं व कर्ण दोघेहि क्षुब्ध होऊन युद्ध जुंपलें असतां दुर्योधन कांहीं करणार नाहीं ! अर्जुना, तूं कृतात्मा आहेस, परंतु हा कर्ण धर्माचा अपराधी आहे, असें लक्ष्यांत आणून नंतर तुला योग्य वाटेल तें तूं कर ! युद्धामध्यें उदार मन ठेवून तूं महारथ कर्णावर चालून जा ! अर्जुना, हे पहा पांचशें उत्तम रथ, पांच हजार गज, दशसहस्र वाजी आणि लक्षावधि पदाति एकत्र होऊन अश्वत्थाम्याच्या हाताखालीं परस्परांचें रक्षण करीत तुजवर चालून येत आहेत. म्हणून तूं या सर्व सैन्याचा शीघ्र घात कर ! हें बलवान् रथसैन्य तूं आधीं नष्ट करून टाक आणि मग त्या महाधनुर्धर सूतपुत्र कर्णावर चालून जा व त्याला आपला पराक्रम दाखीव ! हे भरतर्षभा, तूं मोठ्या वेगानें त्यांवर धांवून जा. हा पहा कर्ण क्रोधयुक्त होऊन पांचालांवर धांवून येत आहे. त्याचा ध्वज धृष्टद्युम्नाच्या रथानिकट दिसत आहे !

(२) अर्जुना, आतां तुला एक आनंदाची प्रियवार्ता सांगतों. राजा धर्मपुत्र युधिष्ठिर खुशाल आहे आणि हा महाबाहु भीमसेन मागें वळून रणाग्रभागीं राहिला असून त्याच्या सभोंवतीं सृंजयसैन्य आणि सात्यकि हे आहेत. भीमसेन आणि महात्मे पांचाल हे तीक्ष्ण शरांचा भडिमार करून सर्व कौरवसेना मारून टाकीत आहेत! हें कौरवसैन्य भीमाच्या शरांनीं विमुख होऊन पळून जात आहे पहा! पिकें गळून गेल्यामुळें क्षेत्रभूमीला जसें घोर स्वरूप प्राप्त होतें, त्याप्रमाणें त्या समरभूमीवर रक्ताचा सडा पडून ती भयंकर दिसत आहे! हा भीमसेन सर्पाप्रमाणें खवळून जाऊन कौरवसैन्याचा कसा संहार करीत सुटला आहे पहा! कौरवसेनेचीं चंद्र, सूर्य आणि तारका यांनीं मंडित केलेलीं पीत, रक्त, कृष्ण व शुभ्र पताका आणि छत्रें हीं जिकडेतिकडे पडत आहेत पहा! हे पहा सोन्याचे, रुप्याचे आणि तसेच इतर धातूंचेहि ध्वज कसे पडत आहेत! हे पहा अश्व आणि गज रणांत मरून कसे पडले आहेत! पांचालांनीं अनेक प्रकारचे बाण मारून गतप्राण झालेले हे रथी रथांतून पडत आहेत! हे धनंजया, कौरवांच्या निर्मनुष्य गजांवर, अश्वांवर आणि रथांवर हे वेगवान् पांचाल कसे धांवून जात आहेत पहा! ह्या नरव्याघ्रांनीं भीमाचा आश्रय करून प्राणांचीहि पर्वा न धरून शत्रुसैन्याचा कसा संहार चालविला आहे, तें पहा! हे पांचाल मोठ्यानें गर्जना करीत व शंख वाजवीत बाणांच्या प्रहारांनीं रणांत शत्रूंवर धांवून येत आहेत पहा! ह्या पांचालांचें माहात्म्य केवढें आहे, तें पहा! क्रुद्ध सिंह जसे गजांच्या शरीरांचे लचके तोडून टाकतात, त्याप्रमाणें हे धार्तराष्ट्रांच्या शरीरांचे तुकडे करून टाकीत आहेत. हे पांचाल स्वतः निरायुध असून शत्रूंचींच आयुधें घेऊन त्यांना मारून गर्जना करीत असतात! ते शत्रूंचीं मस्तकें तोडतात आणि बाहु छेदून टाकितात. हें पांचालांचें चतुरंग सैन्य सर्वच विजयी होऊन संचार करीत आहे. आणि हें धार्तराष्ट्रांचें महासैन्य दुःखमग्न होऊन गेलें आहे! मानससरोवरावरून आलेले हंस जसे गंगेंत प्रवेश करितात, त्याप्रमाणें हे पांचालवीर कौरवसैन्यांत येऊन राहिले आहेत. त्यांचें निवारण करणें आतां कौरवसैन्यास शक्य नाहीं. कौरवांचे कृपकर्णादि महावीरांनीं पांचालांच्या निवारणाकरितां पुष्कळ प्रयत्न केला, परंतु भीमाच्यापुढें त्या महारथांचा पुरा पराभव झाला व धृष्टद्युम्नादिकांनींहि हजारों शत्रूंचा संहार केला!

अर्जुना, पांचालांचा पराजय झाल्याचें पाहून शत्रूंनीं पुनः त्यांस वेढिलें,

पण तितक्यांत वायुपुत्र भीमसेनानें त्या शत्रूंवर चाल करून त्यांस अगदीं विषण्ण करून सोडलें ! भीमाच्या भयानें कौरवांचे रथ अत्यंत त्रस्त होऊन गेले आणि त्याच्या नाराच बाणांनीं गज छिन्न होऊन खालीं पडूं लागले ! तें पाहून इंद्राच्या वज्रानें हत पर्वतशिखरेंच कोसळून पडत आहेत कीं काय असें सर्वांस वाटलें ! भीमसेनाच्या सन्नतपर्व बाणांनीं विद्ध केलेले महागज आपल्या सैन्याला आपल्याच पायांनीं तुडवूं लागले ! विजयेच्छु भीम आतां मोठ्यानें सिंहनाद करीत आहे ! हा पहा निषादांचा राजा क्रुद्ध होऊन दंडहस्त यमाप्रमाणें आपल्या श्रेष्ठ गजावर बसून हातांत तोमर घेऊन भीमसेनाला मारण्याकरितां त्याजवर धांवून आला, परंतु भीमानें नाराच बाणांनीं त्याचे हातच तोमरांसह तोडून त्याचा वध केला ! अर्जुना, हा पहा भीमसेन त्या नैषादीचा वध करून दुसऱ्या गजांवर प्रहार करीत आहे ! नील अंबुदाप्रमाणें शोभणाऱ्या त्या गजांवर हस्तिपक बसले आहेत पहा ! त्यांवर भीमानें शक्ति व तोमरें यांची वृष्टि चालविली आहे ! तीक्ष्ण बाणवर्षावानें तुझा वडील बंधु प्रत्येक वेळीं सात सात गज ध्वजपताकांसहित मारीत आहे ! आतां कौरवांच्या त्या गर्जना किमपिहि ऐकूं येत नाहींतशा झाल्या ! तीन अक्षौहिणी सैन्य कौरवांचें होतें, परंतु त्याचें त्या क्रुद्ध भीमसेनानें निवारण केलें ! दुर्बलचक्षु मनुष्य ज्याप्रमाणें दुपारच्या सूर्याकडे पाहूं शकत नाहीं, त्याप्रमाणें त्या राजे लोकांना भीमावर नजर टाकवेना ! सिंहाला पाहून मृग जसे भयत्रस्त होऊन जातात, त्याप्रमाणें ते सर्व राजे भीमाला पाहून त्रास पावले ! युद्धभूमीवर त्याच्या बाणांनीं ते इतके व्यथित झाले कीं त्यांची सुखाची सर्व आशा आतां नष्ट झाली !

संजय—त्या महाबाहु अर्जुनानें कृष्णाचें हें भाषण श्रवण करून आणि भीमसेनाचें तें दुष्कर कर्म पाहून, तीक्ष्ण बाणांनीं अवशिष्ट राहिलेल्या कौरव-सैन्याचा निःपात उडविला आणि नंतर तो संशप्तकांचा संहार करूं लागला ! त्यावेळीं पुष्कळ संशप्तक वीर सर्वत्र पळून गेले. जे बलिष्ठ वीर समरभूमीवर पडले, ते इंद्राच्या आतिथ्यास पात्र होऊन शोकविरहित झाले ! धृतराष्ट्रा, त्यावेळीं त्या पुरुषव्याघ्र पार्थानें सन्नतपर्व बाणांनीं धृतराष्ट्राचे चतुरंग सैन्याचा संहार केला ! ८. ६०.

अध्याय ६१ वा.

[१ धृतराष्ट्रप्रश्न. २ संकुलयुद्ध.]

(१) धृतराष्ट्र—संजया, युधिष्ठिर आणि भीमसेन हे परतल्यावर पांडव व सृंजय माझे सैन्याचा विध्वंस करूं लागले, त्यामुळें तें सैन्य उदास होऊन पळून जात असतां कौरवांनीं काय केलें तें मला सांग !

(२) संजय—महाबाहु भीमाला पाहून त्या प्रतापवान् कर्णानें क्रोधानें डोळे लाल केले व तो भीमावर धांवून गेला. भीमसेनाला पाहून तुझें सैन्य युद्धविमुख होऊन पळून जात असल्याचें त्याला आढळून आलें. तेव्हां त्यानें मोठा यत्न करून त्याची स्थिरस्थावर केली आणि नंतर तो त्या युद्धदुर्मद पांडवांवर चालून गेला. तेव्हां पांडवांचे महारथ आपलीं धनुष्यें फिरवीत व बाण टाकीत त्याच्यावर चाल करून आले. भीमसेन, सात्यकि, शिखंडी, जनमेजय, बलवान् धृष्टद्युम्न आणि सर्व प्रभद्रक वीर जयाची आशा धरून कर्णाच्या वधाच्या इच्छेनें तुझ्या सैन्यावर धांवत आले. त्याबरोबर तुझ्या सेनेंतील महारथहि पांडवांचा वध करण्याची इच्छा धरून त्यांजवर चालून गेले. नंतर तीं दोन्हीं चतुरंग सैन्यें एकत्र मिळालीं, तेव्हां तें सैन्य अत्यंत अद्भुत दिसूं लागलें ! त्यावेळीं शिखंडी कर्णावर चालून गेला, धृष्टद्युम्न तुझ्या दुःशासन पुत्रावर धांवून गेला, नकुल वृषसेनावर, युधिष्ठिर चित्रसेनावर व सहदेव उलूकावर धांवला. तसेंच सात्यकीनें शकुनीवर, द्रौपदेयांनीं कौरवांवर आणि महारथ द्रोणपुत्र अश्वत्थाम्यानें अर्जुनावर चाल केली. महाधनुर्धर युधामन्यूवर गौतम, उत्तमौजावर कृतवर्मा आणि तुझ्या पुत्रांवर व कौरवसेनेवर भीमसेन चालून आला. एकट्या भीमसेनानें त्या सर्व कौरवसेनेचें निवारण केलें. समरभूमीवर भयरहित कर्ण संचार करीत असतां भीष्माचा हननकर्ता जो शिखंडी त्यानें बाणांची वृष्टि करून त्याचें निवारण केलें. तेव्हां कर्ण क्रोधाविष्ट झाला आणि त्याच्या भुंवयांच्यामध्यें तीन बाण मारून त्याला विद्ध केलें. त्या बाणांनीं विद्ध होऊन रौप्यपर्वतावर तीन शृंगें वाढलीं आहेत कीं काय अशी शोभा त्याला आली. शिखंडीनें नव्वद बाण कर्णावर मारले. तें पाहून महारथ कर्णानें तीन बाण टाकून शिखंडीचा सारथि व अश्व मारून टाकिले ! आणि एका क्षुरप्रानें त्याच्या ध्वजाचाहि भंग केला ! नंतर त्या अश्वहीन शिखंडीनें रथांतून खालीं उडी टाकली आणि कर्णावर शक्ति सोडली. कर्णानें तीन बाणांनीं ती शक्ति तोडली. कर्णानें नऊ बाण शिखंडीवर मारले. त्यांपैकीं

एका बाणानें शिखंडी विह्वल झाल्यामुळें तो युद्ध सोडून गेला. नंतर कर्णानें पांडुसैन्यावर जाऊन त्याची दुर्दशा केली आणि सोसाट्याचा वारा ज्याप्रमाणें कापसाला वाटेल तिकडे उडवून टाकितो, त्याप्रमाणें त्याचा विध्वंस केला !

इकडे दुःशासनाच्या वक्षःस्थळीं धृष्टद्युम्नानें तीन बाण मारले. तें पाहून दुःशासनानें त्याचा डावा हात बाण मारून विद्ध केला. त्यावर धृष्टद्युम्नानें एक भयंकर बाण दुःशासनावर टाकला. दुःशासनानेंहि तीन बाण धृष्टद्युम्नावर टाकिले. त्यानें आणखी कित्येक बाण मारून त्याचें वक्षःस्थळ व बाहु विद्ध केले. यामुळें धृष्टद्युम्न अत्यंत क्रोधतप्त झाला आणि एका तीक्ष्ण बाणानें त्यानें दुःशासनाचें धनुष्य तोडून टाकिलें ! दुःशासनानें त्यावर दुसरें धनुष्य घेतलें आणि हंसतच चारी बाजूंनीं धृष्टद्युम्नाला बाणांनीं आच्छादित केलें. तो तुझ्या पुत्राचा पराक्रम पाहून सर्व योद्धे, अप्सरांचे गण आणि सिद्ध आश्चर्यचकित होऊन गेले ! सिंहानें ज्याप्रमाणें गजाला कुंठित करून ठेवावें, त्याप्रमाणें त्या बलवान् धृष्टद्युम्नाला दुःशासनानें एकाच जागीं अडवून ठेविलें ! नंतर रथ, गज आणि अश्व घेऊन ते पांचाल सेनापति धृष्टद्युम्नाला सोडविण्याकरितां म्हणून तुझ्या पुत्रावर धांवून आले ! नंतर तुझ्या पुत्राचें पांचालांशीं भयंकर युद्ध झालें. त्या युद्धांत होणारा नाश प्रलयकालीं होणाऱ्या प्राणहानीप्रमाणें होता !

धृतराष्ट्रा, नकुलाला वृषसेनानें पांच बाणांनीं विद्ध केलें आणि पित्यासन्निध असतां त्यानें आणखी तीन बाण त्यावर मारले ! मग त्या नकुलानें एक नाराच बाण हृदयावर मारून वृषसेनाला विद्ध केलें. दोघेहि वीर अत्यंत खवळून परस्परांवर बाण टाकून एकमेकांस विद्ध करूं लागले ! दोन्ही सैन्यांनीं परस्परांवर मोठी भयंकर बाणवृष्टि केली, त्यामुळें तीं सैन्यें भंग पावून सर्वत्र पळत सुटलीं ! हे राजेंद्रा, आपलें सैन्य पळून जात असल्याचें पाहून कर्ण तेथें आला आणि त्यानें मोठ्या प्रयत्नानें आपल्या सैन्यास आळा घातला ! कर्ण निघून गेल्यावर त्या सैन्यावर नकुल चालून आला. कर्णपुत्र वृषसेनहि नकुलाला सोडून कर्णाच्या रथाजवळ आला आणि त्याच्या रथचक्राचें रक्षण करूं लागला !

इतक्यांत क्रुद्ध उलूक पांडवसैन्यावर चालून आला असतां सहदेवानें त्याचें निवारण केलें. त्या प्रतापी सहदेवानें उलूकाचे चार अश्व मारले आणि त्याच्या सारथ्यालाहि यमलोकीं पाठविलें ! हे राजा, नंतर उलूक रथांतून उडी टाकून त्रिगर्तांवर धांवून गेला ! इकडे सात्यकीनें वीस तीक्ष्ण बाणांनीं शकुनीला विद्ध

केलें आणि त्या सौबलाचा ध्वज हंसतहंसतच तोडून टाकला. तेव्हां त्या प्रतापी शकुनीनें सात्यकीचें कवच भेदून त्याचा कांचनमय ध्वज छिन्न केला! नंतर सात्यकीनें तीन बाण टाकून शकुनीच्या सारथ्याला विद्ध केलें आणि त्याच्या अश्वांवरहि बाण टाकून त्यांना यमलोकीं पाठविलें! सारथिहीन शकुनीनें रथांतून खालीं उडी मारली आणि तो महात्म्या उलूकाच्या रथावर आरूढ झाला. त्या पराक्रमी सात्यकीपासून त्याचें संरक्षण करण्याकरितां उलूकानें त्याला दूर नेलें. सात्यकी रणांत तत्काल तुझ्या सैन्यावर धांवून आला आणि त्यानें कौरवसैन्याचा भंग केला. त्यामुळें तें सैन्य भयभीत होऊन सर्वत्र पळत सुटलें! इतक्यांत तुझ्या पुत्रानें भीमसेनाचा रणांगणांत प्रतिकार केला. मग भीमानें त्या दुर्योधनाला एका क्षणांत अश्वहीन, सारथिहीन, रथहीन आणि ध्वजहीन करून सोडलें! तें पाहून पांडवसैन्यांत लोकांना मोठा आनंद झाला आणि दुर्योधन भीमसेनाच्या नजरेआड झाला. नंतर तें सर्व कौरवसैन्य भीमरथावर चालून गेलें आणि भीमाचा वध करण्याच्या इच्छेनें तें मोठमोठ्या आरोळ्या देऊं लागलें. मग दोन्ही सैन्यांमध्यें मोठें निकराचें युद्ध झालें. युधामन्यूनें कृपाचार्याला बाणानें विद्ध करून त्याचें धनुष्य छिन्न केलें. तेव्हां कृपाचार्यानें दुसरें धनुष्य घेतलें आणि त्या युधामन्यूचा ध्वज, सूत, छत्र, हीं सर्व भग्न करून भूमीवर पाडलीं. नंतर महारथ युधामन्यु भीतीनें रथ घेऊन दुसरीकडे गेला!

राजा धृतराष्ट्रा, उत्तमौजानें त्या भीमपराक्रमी व भयंकर हार्दिक्यावर—कृतवर्म्यावर—चाल करून मेघ वृष्टीनें ज्याप्रमाणें पर्वताला आच्छादून टाकतो, त्याप्रमाणें त्याला बाणांनीं आच्छादिलें! त्यावेळीं त्या दोघांमध्यें जसें घोर व तुमुल युद्ध झालें, त्या प्रकारचें युद्ध मीं पूर्वीं कधीं पाहिलें नव्हतें! हे राजन्, कृतवर्म्यानें रणांत त्या उत्तमौजाच्या हृदयावर असा बाणप्रहार केला कीं, त्याच्या योगानें तो विद्ध होऊन रथांतच पडून राहिला! तेव्हां त्याच्या सारथ्यानें त्याला एकीकडे नेलें आणि नंतर तें सर्व कौरवसैन्य भीमावर धांवून गेलें. तेव्हां दुःशासन आणि सौबल शकुनि यांनीं त्या भीमाला गजसेनेसह वेढून त्यावर बाणांची वृष्टि केली. भीमानें शेंकडो बाण दुर्योधनावर टाकले आणि त्याला हटवून मोठ्या वेगानें तो गजसैन्यावर चालून गेला! ती गजसेना आपल्यावर एकाएकीं चालून येत असल्याचें पाहून भीमानें दिव्यास्त्राची योजना करून आपले गज शत्रूच्या गजांशीं भिडविले आणि देवेंद्रानें जसा असुरांचा संहार

केला, त्याप्रमाणें त्या कौरवांच्या गजांचा नाश केला! त्या कौरवांच्या गजसेनेचा संहार करीत असतां, भीमसेनानें टोळ जसे वृक्षाला झांकून टाकितात, त्याप्रमाणें सर्व आकाश बाणांनीं आच्छादून टाकिलें! तेव्हां कौरवांकडील हजारों गजांचे कळप भीमसेनावर चालून आले! तेव्हां वायु जसा मेघसमुदायाला पळवितो, त्याप्रमाणें भीमसेनानें त्या गजांला उधळून लाविलें. त्यावेळीं सुवर्ण व मणिजालांनीं विभूषित विद्युद्युक्त मेघांसमान सुशोभित अशा गजांवर भीमसेनानें चालून जाऊन संहार सुरू केला असतां ते दशदिशांना पळून गेले! कित्येक गज वक्षःस्थळ विदीर्ण होऊन भूमीवर मृत होऊन पडले! तेव्हां त्या सुवर्णविभूषित मृत गजांनीं ती सर्व समरभूमि व्याप्त होऊन जणुंकाय पर्वतच कोसळून तिजवर पसरले आहेत, असें वाटूं लागलें! हे राजा, त्यावेळीं दिव्य रत्नांनीं शोभणारे गजसादी रणांत पडलेले पाहून ते क्षीणपुण्य ग्रहच पडले आहेत असें भासूं लागलें. भीमसेनाच्या शरांनीं शतावधि गजांचीं गंडस्थळें भग्न झालीं, मस्तकें छिन्न होऊन गेलीं व शुंडा तुटून पडल्या! शेंकडों गज रणांगणांतून पळून जाऊं लागले! कित्येक पर्वतप्राय गज भयार्त होऊन रक्त ओकूं लागले! बाणवृष्टि करणाऱ्या त्या भीमाचे चंदनागरूची उटी दिलेले भुज रणांगणांत महाभुजंगांप्रमाणें वाटले! त्याच्या प्रत्यंचेचा शब्द वज्रघोषासारखा होत असल्यामुळें रणांतील गज भिऊन जात व मलमूत्र विसर्जन करीत पळत सुटत! त्या एकट्या भीमसेनाचें तें अघोर कर्म पाहून हा प्रत्यक्ष रुद्रच सर्व भूतांचा क्षय करीत आहे, असें सर्वांस वाटलें! ८. ६१.

अध्याय ६२ वा.

[१ संकुलयुद्ध.]

(१) संजय—नंतर ज्याला शुभ्र अश्व जोडले आहेत व ज्यावर श्रीकृष्ण सारथि आरूढ झाला आहे, अशा दिव्य रथांत बसून अर्जुन रणभूमीवर आला. त्यानें येतांच समुद्रास जसा वारा क्षुब्ध करून टाकतो, त्याप्रमाणें तुझ्या सर्व सज्ज सैन्याचा क्षोभ केला! ह्यावेळीं तुझा पुत्र दुर्योधन ह्यानें अर्जुनाचें आपल्याकडे दुर्लक्ष्य आहे हें लक्ष्यांत आणून आपल्या अर्ध्या सैन्यासह युधिष्ठिरावर चाल केली आणि त्यानें त्यावर अनेक बाण मारून त्यास विद्ध केलें! तेव्हां कुंतीपुत्र युधिष्ठिरास अनावर क्रोध उत्पन्न झाला आणि त्यानेंहि तुझ्या पुत्रावर अनेक भल्ल

बाण मारले. नंतर कौरव युधिष्ठिराचा वध करण्याचें योजून त्याजवर धांवून गेले, परंतु त्याचे रक्षणार्थ सज्ज असलेले महारथ त्या कौरवांचा दुष्ट हेतु ओळखून तत्काळ त्या धर्मराजाजवळ गोळा झाले. त्यांत नकुल, सहदेव, धृष्टद्युम्न व भीमसेन हे अक्षौहिणी सैन्यासह आले. त्यांनीं येतांच कौरवांच्या महारथांवर बाणवृष्टि केली. तेव्हां त्या सर्व धनुर्धरांवर कर्णानें उलट मोठी शरवृष्टि करून त्यांचें निवारण केलें. नंतर त्या पांडववीरांनीं शरतोमरांचा वर्षाव करून त्या कर्णाला मागें हटविण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला, पण त्या पराक्रमी कर्णावर नजर टाकण्याचेंहि कोणाला धैर्य होईना. त्या सर्व महाधनुर्धरांस त्या शस्त्रास्त्रवेत्त्या कर्णानें मोठी शरवृष्टि करून मागें हटविलें ! तेव्हां त्या प्रतापी सहदेवानें अस्त्राचें आवाहन करून दुर्योधनावर वीस बाण मारले ! तेव्हां विद्ध झालेल्या रुधिरक्लिन्न गजाप्रमाणें तो पर्वतप्राय योद्धा शोभूं लागला. तुझ्या पुत्राच्या शरीरांत बाण गाढ रुतलेले पाहून कर्ण क्रोधाविष्ट होऊन धांवत आला. त्यानें अस्त्र अभिमंत्रित करून युधिष्ठिराच्या आणि धृष्टद्युम्नाच्या सैन्यांवर शीघ्र बाणवृष्टि केली व त्यांचा नाश केला. कर्णाच्या बाणांनीं विह्वल झालेलें तें युधिष्ठिरसैन्य पळूं लागलें ! नंतर कर्णानें आपले बाण शलभांप्रमाणें सर्व दिशांस शत्रूंवर सोडले असतां ते त्यांच्या अंगांत घुसले. रक्तचंदनाची उटी दिलेले आणि सुवर्णालंकारांनीं विभूषित झालेले कर्णाचे बाहु अस्त्रक्षेपण करतांना हालत असत, तें पाहून त्याचें अस्त्रविद्याकौशल्य उत्तम दिसून येत असे. नंतर त्या कर्णानें सर्व दिशा बाणाच्छादित करून त्या धर्मराज युधिष्ठिराला अगदीं विह्वल करून सोडलें ! त्यामुळें युधिष्ठिर अत्यंत संतप्त झाला आणि त्यानें कर्णावर पन्नास निशित बाण टाकले ! त्यावेळीं त्या दोघांमध्यें घोर युद्ध झालें आणि त्या बाणांनीं सर्वत्र अंधकार झाला ! त्या धर्मपुत्र युधिष्ठिरानें तुझ्या सैन्याचा सारखा संहार केल्यामुळें त्यामध्यें एकच हाहाकार झाला ! युधिष्ठिरानें वेगवेगळ्या कंकपत्र व भल्ल बाणांनीं आणि शक्ति, ऋष्टि आणि मुसळें इत्यादिकांनीं शत्रूंवर वृष्टि करून त्यांची अगदीं दाणादाण करून टाकिली ! जिकडे म्हणून युधिष्ठिराची क्रोधदृष्टि पडली, तिकडे तुझ्या सैन्याचा विध्वंस तत्काल झाला ! तें पाहून कर्ण अत्यंत चवताळला आणि मोठ्या आवेशानें व संतापानें नाराच, अर्धचंद्र, वत्सदंत इत्यादि बाणांनीं प्रहार करीत समरांत त्या युधिष्ठिरावर चालून गेला ! युधिष्ठिरानें देखील सुवर्णपुंख तीक्ष्ण शरांनीं कर्णावर प्रहार केले. नंतर कर्णानें हंसतहंसतच कंकपत्र बाणांनीं व तीन भल्लांनीं युधिष्ठिराच्या

उरःप्रदेशावर एवढ्या जोरानें प्रहार केला कीं तो रथोपस्थावरच टेंकून राहिला आणि त्यानें आपल्या सारथ्याला बोलाविलें आणि रथ एकीकडे नेण्यास त्याला सांगितलें !

हे राजा, त्यावेळीं दुर्योधनप्रमुख सर्व कौरवांनीं आनंदानें आरोळ्या दिल्या आणि ' धर्मराजाला धरा, धर्मराजाला धरा, ' अशी गर्जना करून ते त्याजवर धांवले. इतक्यांत सतराशें केकय पांचालांसह कौरवांवर धांवून आले आणि त्यांनीं कौरवांचा प्रतिकार केला ! मग त्या दोन सैन्यांमध्यें बलवान् भीम व दुर्योधन यांचा घोर संग्राम सुरू झाला ! ८. ६२.

अध्याय ६३ वा.

[१ युधिष्ठिराचा पराजय.]

(१) संजय—राजा धृतराष्ट्रा, त्या कर्णानें केकय महारथांवर आपलें शरजाल पसरून आपल्या समोर येणाऱ्या वीरांना उधळून लाविलें ! राधेय कर्णाचें निवारण करण्याची खटपट त्यांनीं चालविली असतां कर्णानें त्यांचे पांचशें रथी यमलोकीं पाठविले ! तेव्हां कर्णाचा दुःसह पराक्रम पाहून त्या कर्णबाणांनीं पीडित झालेल्या केकयवीरांनीं कर्णाबरोबर युद्ध करणें सोडून दिलें आणि ते भीमसेनाला जाऊन मिळाले. अनेक बाण मारून पांडवांच्या रथनेमींचा चुराडा कर्णानें केला आणि तो एकटाच युधिष्ठिरावर धांवून गेला ! त्यावेळीं युधिष्ठिर बाणविद्ध होऊन हळूहळू आपल्या छावणीकडे निघाला होता व नकुल-सहदेव हे त्याच्या दोन्ही बाजूंस राहून त्याचें संरक्षण करीत होते. अशा स्थितींत त्या युधिष्ठिरास गांठून दुर्योधनाचें हित करण्याच्या इच्छेनें त्यावर कर्णानें तीन बाण मारले. त्यावेळीं धर्माचे चक्ररक्षक नकुल-सहदेव हे धर्मावर कर्णानें बाण टाकूं नये म्हणून त्याच्यावर धांवून गेले ! त्यांनीं कर्णावर पृथक् पृथक् शरवृष्टि केली. परमप्रतापी कर्णानें त्या अरिंदम नकुल-सहदेवांवर दोन भल्ल बाण टाकले व त्यांस विद्ध केलें. नंतर त्यानें दंतवर्णाप्रमाणें शुभ्र, मनोवेगाचे व कृष्णपुच्छांचे युधिष्ठिराच्या रथाचे अश्व मारून टाकिले आणि तसाच दुसरा एक बाण मारून त्याचें शिरस्त्राण खालीं पाडलें. तसेंच त्यानें नकुलाच्याहि रथाचे अश्व मारले व त्याचें धनुष्य व रथाची धुरीहि तोडून टाकली. याप्रमाणें युधिष्ठिर व नकुल हे दोघे बंधु विरथ व अश्वहीन होऊन सहदेवाच्या रथावर चढले. तेव्हां त्या शत्रु-

संहारक शल्यानें कर्णाला म्हटलें, " कर्णा, तुला आज पृथापुत्र अर्जुनाशीं युद्ध करावयाचें आहे, मग विनाकारण क्रोधाला पेटून युधिष्ठिराशीं काय म्हणून युद्ध करीत आहेस! तुझीं शस्त्रास्त्रें, तुझें कवच, तुझे भाते, तुझे बाण क्षीण झाले असतां आणि सारथि आणि अश्व थकून गेले असतां जर अर्जुनाशीं युद्ध करण्याचा तुला प्रसंग येईल, तर तूं खरोखरच उपहासास्पद होशील!"

राजा धृतराष्ट्रा, शल्यानें असें सांगितलें असतांहि कर्णानें युधिष्ठिरावर बाणवृष्टि सुरू ठेविली. त्यानें त्या माद्रीपुत्र नकुल-सहदेवांना बाणांनीं विद्ध केलें आणि युधिष्ठिराला युद्धविमुख केलें. तेव्हां शल्य हंसून पुनः कर्णाला बोलला, " कर्णा, तुझ्या मनांतून आज युधिष्ठिराचा वध करावा असें आहे. ज्याच्या वधाकरितां दुर्योधन राजा सर्वदा तुझा एवढा सन्मान ठेवीत आहे, त्या अर्जुनाचा तूं आधीं वध कर! ह्या युधिष्ठिराला मारण्यांत तुला कोणता लाभ होणार आहे? हा कृष्णार्जुनांच्या शंखाचा ध्वनि, त्याप्रमाणेंच अर्जुनचापाचा हा घोष प्रावृट्कालांत होणाऱ्या मेघगर्जनेप्रमाणें ऐकूं येत आहे. हें पहा, अर्जुनानें तुझे मोठमोठे रथ बाणवृष्टि करून विद्ध केले आहेत! आज रणांगणांत हा अर्जुन तुझी सर्व सेना बाणांनीं व्याप्त करून टाकीत आहे! हे युधामन्यु आणि उत्तमौजा त्याचे पृष्ठरक्षक आहेत. शूर सात्यकि त्याच्या रथाच्या उत्तर चक्राचें संरक्षण करीत आहे आणि त्याचें दक्षिण रथचक्र धृष्टद्युम्न संभाळीत आहे. तिकडे भीमसेन दुर्योधनाशीं युद्ध करीत आहे तर जेणेंकरून आम्हांदेखत तो भीम दुर्योधनाचा वध करणार नाहीं, असा यत्न प्रथम केला पाहिजे. कर्णा, ह्या रणशोभी दुर्योधनाला भीमानें कसें ग्रस्त करून ठेवलें आहे पहा! तुझ्या हातून जर आज त्याची सुटका होईल, तर तूं मोठें आश्चर्यकारक कृत्य केल्यासारखें होईल! म्हणून संकटांत पडलेल्या त्या दुर्योधनाकडे आधीं धांवत जा व त्याचें रक्षण कर! या नकुल-सहदेवांना आणि राजा युधिष्ठिराला मारून तूं काय साधणार आहेस?"

शल्याचें हें भाषण कर्णानें मान्य केलें. त्यानें माद्रीसुत नकुल-सहदेव आणि राजा युधिष्ठिर यांना तत्काल सोडून दिलें आणि रणांत जेथें दुर्योधन भीमग्रस्त होऊन राहिला होता, तेथें जाण्यास त्वरित निघाला. तेव्हां शल्यप्रेरित ते अश्व दुर्योधन जेथें होता, त्या ठिकाणीं कर्णाला घेऊन शीघ्र आले. मग धर्मराज आणि नकुल-सहदेव हेहि आपल्या शिबिराला गेले! शिबिरांत येतांच तो विद्ध व लज्जित राजा युधिष्ठिर रथांतून उतरला व शय्येवर पडून राहिला! मग्न शरीरांत रुतलेले बाण काढल्यावर त्या युधिष्ठिरानें हृदयांत

शल्य टोंचल्याप्रमाणें दुःखग्रस्त होऊन त्या महारथ माद्रीसुतांना म्हटलें, "पांडवहो, आधीं तुम्ही भीमसेनाच्या सैन्याला जाऊन मिळा; तेथें तो भीम मेघाप्रमाणें गर्जना करीत दुर्योधनाशीं युद्ध करीत आहे!"

नंतर ते रथपुंगव नकुल व तेजस्वी सहदेव दुसऱ्या रथांत बसले. ते दोघे परम पराक्रमी व शत्रुसंहारक बंधु रथांतून जेथें भीमसेन होता, तेथें सेनेसह त्वरेनें येऊन पोंचले! ८. ६३.

अध्याय ६४ वा.

[१ अर्जुन व अश्वत्थामा यांचें युद्ध. २ अर्जुनाचा विजय. ३ कर्णपराक्रम. ४ धर्मराजशोधन.]

(१) **संजय**—राजा, अश्वत्थामा बरोबर बरेच रथसमूह घेऊन जेथें अर्जुन होता तेथें सत्वर चालून आला. द्रौणी आपल्यावर धांवून आल्याचें पाहून मकरालय समुद्राला जशी मर्यादा अडवून ठेविते, त्याप्रमाणें त्या अर्जुनानें अश्वत्थाम्याला अडवून धरिलें. त्यामुळें द्रोणपुत्र अत्यंत क्षुब्ध झाला आणि त्यानें कृष्णार्जुनांवर बाणवृष्टि करून त्यांस आच्छादून टाकिलें. तें पाहून कौरवसैन्यास फार विस्मय वाटला! नंतर अर्जुनानें हंसतच दिव्य अस्त्र अभिमंत्रित केलें आणि अश्वत्थाम्यावर सोडलें! परंतु त्या ब्राह्मणानें त्याहि अस्त्राचें निवारण केलें! अश्वत्थाम्याला मारण्याच्या इच्छेनें ज्या ज्या अस्त्राची योजना अर्जुन करीत असे, तें तें अस्त्र द्रोणपुत्र छिन्न करून टाकीत असे! अश्वत्थामा व अर्जुन यांमध्यें अशाप्रकारें अस्त्रयुद्ध चालू असतां अश्वत्थामा हा एक तोंड वांसून असलेला अंतकच होय, असें वाटत असे! अश्वत्थाम्यानें सरलगामी बाणांनीं सर्व दिशा आणि उपदिशा व्यापून त्या वासुदेवाच्या उजव्या बाहूवर तीन बाण टाकिले. तेव्हां अर्जुनानें त्या अश्वत्थाम्याच्या सर्व अश्वांना मारून त्या समरभूमीवर रक्ताची नदीच वाहविली. ती नदी वीरांना परलोकाला नेणारी असून तिच्यांत अर्जुनानें शरप्रहार करून वधिलेले सर्व रथी रथांसह वाहत चालले होते! त्या दोघांमध्यें—अर्जुनाश्वत्थामा यांमध्यें—दारुण युद्ध होऊन भयंकर जनक्षय झाला. पार्थचापापासून सुटलेल्या बाणांनीं हत झालेले वीर सर्वत्र पडले होते. अश्व व सारथि हत होऊन कित्येक रथ निकामी झाले, तर अश्वसादींच्या हननानें कित्येक अश्व उघडे पडले. कित्येक गज सादी हत होऊन अनावर झाले,

तसे कित्येक गज मारले जाऊन त्यांवरील वीर हताश झाले ! अर्जुनानें अश्वांचे रथी मारल्यामुळें ते अश्व तोंडें वर करून उधळून गेले ! तो अर्जुनाचा पराक्रम पाहून वीर्यवान् अश्वत्थामा त्याच्यावर धांवून गेला आणि आपल्या सुवर्णविभूषित धनुष्याच्या वेगानें त्यावर चारी बाजूंनीं बाणांची वृष्टि करून त्याला आच्छादून टाकिलें. त्या द्रौणीनें पुनः एकदां त्या अर्जुनाच्या हृदयप्रदेशीं अत्यंत निर्दयतेनें बाणप्रहार केला ! त्या बाणाघातांनीं अर्जुन फार विह्वल झाला व त्यानें गांडीवाच्या प्रहारानें अश्वत्थाम्याचें धनुष्य छिन्न करून टाकलें ! नंतर अश्वत्थाम्यानें वज्रतुल्य परिघ अर्जुनावर टाकला ! अर्जुनानें त्याचेंहि बाणांची वृष्टि करून हंसतहंसत चूर्ण करून टाकिलें ! तेव्हां तो परिघ वज्रहत पर्वताप्रमाणें भूमीवर पडला. तें पाहून अश्वत्थामा संतप्त झाला व त्यानें ऐंद्रास्त्र अभिमंत्रित करून मोठ्या आवेशानें अर्जुनावर बाणवृष्टि केली. तेव्हां अर्जुनानें गांडीव धनुष्य घेतलें आणि महेंद्रानें उत्पन्न केलेलें अस्त्र अभिमंत्रित करून अश्वत्थाम्याच्या ऐंद्रास्त्राचा संहार केला. ऐंद्रास्त्राचा नाश करून क्षणांत अर्जुनानें त्याचा रथ बाणाच्छादित करून टाकला. त्या बाणांचा प्रतिकार करून अश्वत्थाम्यानें कृष्णावर शंभर व अर्जुनावर तीनशें बाण मारले ! तें पाहून अर्जुनानें गुरुपुत्राला शंभर बाणांनीं विद्ध करून त्याचे अश्व, सारथि आणि धनुर्ज्या ह्यांवर सर्व सैन्यादेखत मोठी बाणवृष्टि केली ! अर्जुनानें द्रौणीच्या मर्मस्थानीं पुनः बाण मारले व एक भल्ल बाण मारून त्याच्या सारथ्याला रथांतून पाडलें ! अश्वत्थामा सारथिहीन झाला, तरी सारथ्य करून त्यानें कृष्णार्जुनांस बाणांनीं आच्छादून टाकिलें. तो द्रौणीचा पराक्रम अत्यद्भुतच होता. अश्वांचें स्वतः नियमन करून तो अर्जुनाशीं युद्धहि करीत होता, हें पाहून सर्व वीरांनीं त्याचें अत्यंत गुणगौरव केलें !

(२) धृतराष्ट्रा, नंतर अर्जुनानें हास्यपूर्वक रणांत द्रोणपुत्राच्या अश्वांचे रज्जु क्षुरप्र बाणांनीं तोडून त्यांजवर मोठी बाणवृष्टि केली, तेव्हां ते शरांनीं पीडित होऊन पळत सुटले. तें पाहून तुझ्या सैन्यानें भयग्रस्त होऊन मोठा आक्रोश केला. याप्रमाणें पांडव विजयी झाले. जयप्राप्तीच्या आशेनें तुझे सैन्यावर त्यांनीं एकसारखा बाणवर्षाव सुरू केला. पांडवांनीं ती कौरवसेना तुझ्या पुत्रांच्या, सौबल शकुनीच्या आणि कर्णाच्या समक्ष उधळून लावली. हे जनेश्वरा, तिला थांबविण्याचा तुझ्या पुत्रांनीं मोठा प्रयत्न केला, परंतु चारी बाजूंनीं पांडवबाणांनीं व्यथित झाल्यामुळें ती रणांत थांबली नाहीं ! तुझ्या सैन्यांतील योद्धे

पळत सुटल्यामुळें तुझें सैन्य भयभीत व व्याकुल होऊन गेलें आणि 'थांबा, थांबा,' म्हणून कर्णानें त्यांना कितीहि ओरडून सांगितलें तरी पांडववीरांकडून त्यांचा वध होऊं लागल्यामुळें ते रणांत राहिले नाहींत! कौरवसैन्य अशाप्रकारें वाताहत होत असल्याचें पाहून दुर्योधन कर्णाला प्रेमपूर्वक बोलला, "कर्णा, ह्या पहा कौरवसेनेची पांडवांनीं कशी दुर्दशा करून सोडली आहे ती! तूं पुढें असतां तुझ्यादेखत ती पळत सुटली आहे पहा! हें लक्ष्यांत आणून तुला योग्य वाटेल तें तूं कर! पांडवांच्या भीतीनें पळून जात असतां तुझें नांव घेऊन ते ओरडत आहेत पहा!"

(३) ह्याप्रमाणें दुर्योधनाचें भाषण श्रवण करून हंसतहंसतच त्या कर्णानें मद्राधीश शल्याला म्हटलें, "हे जनेश्वरा, माझ्या भुजांचें आणि अस्त्राचें बल पहा! आज सर्व पांचाल आणि पांडव यांचा वध मी करणार आहें! हे नरव्याघ्रा, तूं रथ चालव! आपणाला खात्रीनें जय मिळणार यांत संशय नाहीं!" असें म्हणून कर्णानें आपलें श्रेष्ठ विजय नांवाचें धनुष्य हातांत घेतलें आणि तें सज्ज केलें. नंतर त्यानें शपथपूर्वक पळणाऱ्या त्या कौरववीरांचें निवारण केलें! नंतर त्या पराक्रमी कर्णानें भार्गवास्त्राची योजना केली. त्या धनुष्यापासून सहस्रावधि, लक्षावधि आणि कोट्यवधि बाण निघूं लागले आणि त्या कंकमुख व मयूरमुख बाणांच्या योगें सर्व सेना झांकून जाऊन सर्वत्र दाट अंधकार पडला! हे राजेंद्रा, भार्गवास्त्रानें रणांत पीडित होऊन त्या पांचालांच्या सैन्यांत मोठा हाहाकार उत्पन्न झाला! हजारों गज, अश्व, रथ व नर हे चोहों बाजूंनीं पडूं लागले व त्यामुळें सर्व पृथ्वी कांपूं लागली! पांडवांचें तें प्रचंड सैन्य व्याकुल होऊन गेलें! तेथें एकटा योधश्रेष्ठ कर्ण धूमरहित पावकाप्रमाणें सर्व शत्रूंचें भस्म करीत शोभूं लागला! कर्णानें चेदी व पांचाल यांचा विध्वंस केला, तेव्हां वनदाह होऊन विह्वल झालेल्या गजांप्रमाणें ते देहभान विसरून मोठ्यानें ओरडूं लागले! त्या सूतपुत्र कर्णानें जेव्हां त्यांचा संहार करण्यास आरंभ केला, तेव्हां त्यांचा आक्रोश प्रलयकालीं सर्व प्राणिवर्ग जसा आर्तनाद करितात तसा होता. हे मारिषा, त्या सूतपुत्रानें जेव्हां सृंजयांचा वध करण्यास आरंभ केला, तेव्हां तें पाहून पशुपक्षीहि भिऊन गेले! आणि ते अर्जुन व कृष्ण यांच्या नांवानें मोठ्यानें हांका मारूं लागले!

(४) कर्णानें सोडलेल्या भार्गवास्त्रानें उडविलेला अनर्थ पाहून अर्जुन वासुदेवाला म्हणाला, "महाबाहो कृष्णा, पहा ह्या भार्गवास्त्राचा विक्रम केवढा आहे तो!

रणांत ह्या अस्त्राचा प्रतिकार करणें अगदीं अशक्य होय. हा सूतपुत्र कर्ण रणांत किती क्षुब्ध झाला आहे पहा ! यानें यमाप्रमाणें दारुण कर्म रणांत आरंभिलें आहे ! अश्वांना चालवीत हा मजकडे टवकारून पाहत आहे ! या कर्णापासून पळूनहि जाणें मला शक्य दिसत नाहीं ! मनुष्य जीवंत असला तर त्यास युद्धांत जयापजय ह्यांपैकीं एक प्राप्त होईल, परंतु तो मेलाच तर त्याचा भंग झालाच. मग जय कोठून मिळणार ?" याप्रमाणें अर्जुनाचें भाषण श्रवण करून त्याला अगदीं समयोचित उत्तर कृष्णानें दिलें. तो म्हणाला, 'पार्था, कर्णानें कुंतीपुत्र युधिष्ठिराला अतिविद्ध केलें आहे. म्हणून आधीं तूं त्याला भेट आणि त्याला आश्वासन दे ! नंतर कर्णाला वध !' याप्रमाणें युधिष्ठिराच्या भेटी-करितां कृष्णानें रथ चालविला. कर्ण हा दमून गेला असतां स्वल्प प्रयत्नानें मारतां येईल, असाहि विचार त्याच्या मनांत आला. नंतर अर्जुन केशवाज्ञेनें त्या बाणविद्ध युधिष्ठिरास शोधण्याकरितां रथानें जात असतां त्यानें सर्व सैन्यांत धुंडून पाहिलें, परंतु त्याला धर्मराज युधिष्ठिर कोठेंहि आढळला नाहीं ! ८. ६४.

अध्याय ६५ वा.

[१ धर्म व कृष्णार्जुन यांची भेट.]

(१) संजय—राजा धृतराष्ट्रा, द्रोणपुत्र अश्वत्थाम्याचा पराजय करून आणि महादुष्कर असा पराक्रम रणांत गाजवून अर्जुन स्वसैन्य पाहण्याकरितां आला. नंतर त्या सव्यसाची अर्जुनानें तेथील शूरांना प्रशंसून आणि अनेक वीरांच्या पूर्व पराक्रमाची स्तुति करून 'युधिष्ठिर कोठें आहे' म्हणून चौकशी केली. नंतर तो भीमाजवळ त्वरेनें गेला आणि 'युधिष्ठिर कोठें आहे' म्हणून त्यानें भीमास विचारलें.

भीमसेन—कर्णाच्या बाणप्रहारांनीं तप्त होऊन धर्मपुत्र युधिष्ठिर येथून गेला. त्याची स्थिति मोठी चिंताजनक झाली असावी, असें मला वाटतें !

अर्जुन—तर मग तूं त्या राजसत्तमाची खुशाली काढण्याकरितां येथून त्वरित जा ! मला वाटतें कीं कर्णाच्या बाणांनीं तो अतिशय विद्ध होऊन शिबिराला गेला असेल ! त्या बलवान् वीरावर द्रोणाचार्यांनें तीक्ष्ण बाणांची वृष्टि केली असतांहि त्यानें सहन केली आणि द्रोणवधापर्यंत जयाची आशा

बाळगून जीवंत राहिला ! तो पांडवाग्रणी आज कर्णाच्या बाणांनीं विह्वल होऊन मोठ्या संकटांत पडला असेल. तर त्याचा समाचार आणण्याकरितां तूंच सत्वर निघून जा ! तोंपर्यंत येथें राहून शत्रूचें नियमन मी करितों !

भीमसेन—हे महानुभावा, धर्मराजाचा समाचार काढून आणण्यास तूंच जा. हे अर्जुना, मी जर जाईन, तर हे शत्रूंकडील वीर म्हणतील कीं 'हा भीमसेन शत्रूला भ्याला.' तेव्हां अर्जुन भीमाला म्हणाला, 'संशप्तक वीर माझेपुढें युद्धार्थ सिद्ध झाले असतां त्यांच्या वधावांचून शत्रुसैन्यापुढून मला जातां येणार नाहीं.' त्यावर भीमसेन म्हणाला, 'रणांगणावर संशप्तकांशीं युद्ध करण्यास मी एकटा तयार आहें. तूं शिबिरांत जाऊन धर्मराजाचा समाचार घेऊन ये !' भीमसेनाचें तें भाषण श्रवण करून तो धैर्यशाली अर्जुन धर्मराजाच्या भेटीकरितां निघाला. तो वृष्णिप्रवर श्रीकृष्णाला म्हणाला—

अर्जुन—हृषीकेशा, हा सैन्यसागर सोडून त्या अजातशत्रु धर्मराजाकडे मला घेऊन चल. त्याला भेटण्याची मला फार इच्छा आहे.

संजय—राजा धृतराष्ट्रा, सर्व दाशार्हांमध्यें श्रेष्ठ असा तो श्रीकृष्ण रथ चालविण्याच्या वेळीं भीमाला बोलला, 'हें तूं पत्करलेलें काम तुला कांहीं दुष्कर नाहीं. मी आतां जातों. तूं या रिपुसंघांचा संहार कर !' नंतर तो श्रीकृष्ण जेथें धर्मराज होता, तेथें आपल्या गरुडसमान अश्वांना घेऊन शीघ्र गेला. नंतर ते कृष्णार्जुन रथांतून उतरले आणि जेथें युधिष्ठिर धर्मराज एकटा शय्येवर पडलेला होता, तेथें जाऊन त्याचें पादाभिवंदन त्यांनीं केलें ! त्या पुरुषश्रेष्ठाच्या समीप जेव्हां कृष्णार्जुन गेले, तेव्हां अश्विनीकुमार इंद्र याच्या भेटीस गेले आहेत कीं काय असें भासलें ! सूर्यानें जसें अश्विनीकुमारांचें, किंवा बृहस्पतीनें महासुर जंभ याच्या वधानंतर जसें शक्र-विष्णूंचें अभिनंदन केलें, त्याप्रमाणें धर्मराजानें कृष्णार्जुनांचें अभिनंदन केलें ! धर्मराज युधिष्ठिराला कर्ण हा रणांगणावर हत झाला असें वाटून मोठा संतोष झाला आणि प्रेमानें सद्गदित होऊन तो कृष्णार्जुनांना बोलला. ८. ६५.

अध्याय ६६ वा.

[१ युधिष्ठिरभाषण.]

(१) युधिष्ठिर—हे देवकीपुत्रा, हे अर्जुना, तुमचें स्वागत असो ! अच्युतार्जुनहो, आज तुमचें दर्शन मला अत्यंत प्रियकारक वाटत आहे. तुम्ही दोघे अक्षत राहून महारथ कर्ण हत झाला, ही मोठ्या आनंदाची गोष्ट आहे. कर्ण हा युद्धांत सर्पाप्रमाणें असून सर्वशस्त्रविशारद होता. धार्तराष्ट्रांचा पुढारी आणि त्यांचें सुख व आश्रयहि तोच होता. धनुर्धारी वृषसेन व सुषेण हे त्याचें सर्वदा तत्परतेनें रक्षण करीत असत. भार्गवरामानें त्याच्यावर अनुग्रह करून त्याला दुर्जय अस्त्र दिलें होतें. सर्व लोकांचा पुढारी आणि लोकविश्रुत रथीहि तो होता. तो धार्तराष्ट्रांचा त्राता आणि कौरवसेनेचा नायक होता. तो परसैन्यविदारक असून अहितकारक मंडळीचा संहारक होता. दुर्योधनाचें हित करण्यांत तो सर्वदा जितका तत्पर असे, तितकाच तो आम्हांला दुःख देण्याला उद्युक्त असे ! महायुद्धांत इंद्रप्रमुख देवांसहि तो अजिंक्य होता. त्याचें तेज आणि बल हीं अग्नि आणि वायूसारखीं होतीं. पातालाप्रमाणें तो गंभीर असून सुहृदांचा आनंदवर्धक आणि माझ्या मित्रांचा तो अंतक होता. अशा कर्णाचा महारणांत वध करून सुदैवानें तुम्ही मजजवळ आलांत, ह्यावरून असुरांस मारून तुम्ही दोन देवच आलांत; असें मला वाटत आहे ! अच्युतार्जुनहो, त्याचें आज माझ्याशीं अत्यंत भयंकर युद्ध झालें. सर्व प्रजांचा घात करणाऱ्या यमाप्रमाणें तो आज माझ्याशीं युद्ध करीत होता. त्यानें माझा ध्वज छेदिला आणि माझे पार्ष्णिसारथिहि मारून टाकिले ! त्यानें युयुधान, धृष्टद्युम्न, नकुलसहदेव, शिखंडी, द्रौपदेय आणि पांचाल यांच्या देखत माझे अश्व मारून टाकिले ! आज ह्या शत्रुगणांना प्रथम जिंकून महावीर्यशाली कर्णानें मलाहि जिंकिलें ! त्यानें माझा पाठलाग केला आणि मला अनेक दुरुत्तरेंहि बोलला. आज मी जो जीवंत आहें, तो त्या भीमसेनाच्या प्रभावामुळेंच होय. विशेष बोलून काय करायाचें आहे ? त्याचें आजचें वर्तन मला सहन होण्यासारखें नाहीं !

धनंजया, त्याच्या भयानें मीं तेरा वर्षेपर्यंत रात्रींत कधीं निद्रा घेतली नाहीं, कीं कधीं दिवसालाहि मला सुख मिळालें नाहीं ! त्याच्या द्वेषानें मी सारखा

पेटत आहें ! आणि त्याच्या हातीं मरणाची वेळ येतांच वाध्रीणस[1] पक्ष्याप्रमाणें मी येथें पळून आलों ! माझा सर्व वेळ त्याच्या चिंतनांत गेला. हा कर्ण मजकडून कसा मारला जाईल, ह्या विचारांतच माझा सर्वकाळ जात असे. जागेपणीं व निद्रावस्थेंत मला जिकडेतिकडे सर्वदा कर्णच दिसत असे. कर्णाला भिऊन मी जेथें जेथें जात असें तेथें तेथें सर्वदा कर्णच माझ्यासमोर दिसत असे ! शेवटीं त्या वीरानें हय, रथ आणि गज यांसह जिंकून मला जीवंत सोडून दिलें ! आतां मला ह्या जीविताचा किंवा राज्याचा तरी काय उपयोग ? भीष्म, द्रोण किंवा कृप ह्यांच्याशींहि युद्ध करतांना ज्या प्रकारचें दुःख मला झालें नाहीं, तसलें दुःख आज कर्णाशीं युद्ध करतांना मला झालें आहे ! अर्जुना, आज मी तुला तुझें कुशल विचारीत आहें, त्याचें कारण तरी हेंच आहे. आतां तूं त्या कर्णाचा वध कसा केलास, तें मला सविस्तर सांग ! जो युद्धामध्यें शक्रासारखा, पराक्रमामध्यें यमासारखा, अस्त्रांमध्यें परशुरामासारखा, त्याला तूं कसें बरें मारलेंस ?

अर्जुना, तो कर्ण म्हणजे सर्वयुद्धविशारद, लोकांत प्रख्यात महारथ, धनुर्धरश्रेष्ठ, जगांत ज्याच्यासारखा दुसरा कोणी नाहीं, असा होता. त्याच्या हातून तुझा वध होईल, ह्या श्रद्धेनेंच धृतराष्ट्र व त्याचे पुत्र त्याला इतका मान देत असत. अर्जुना, दुर्योधन सर्व कौरवांत तुला मारण्यास योग्य असा कोणी पुरुष असेल, तर तो एक कर्णच होय, असें सर्वदा मानीत असे. अशा त्या कर्णाचा तूं युद्धांत कसा बरें वध केलास ? त्याशीं युद्ध करीत असतां रुरुहरिणाचें ज्याप्रमाणें सिंहानें मस्तक उडवावें, त्याप्रमाणें सर्व सुहृदांच्या समक्ष हे पुरुषशार्दूला, तूं त्याचें मस्तक कसें बरें छेदलेंस ? तुला शोधण्याकरितां ज्या कर्णानें सर्व दिशा आणि उपदिशा धुंडल्या आणि तूं कोठें आहेस, हें सांगणाऱ्याला गजांप्रमाणें सहा बैल देण्यास जो रणांगणांत सिद्ध झाला, तो दुरात्मा कर्ण तुझ्या तीक्ष्ण कंकपत्र बाणांनीं विद्ध होऊन भूमितलावर पडला आहे काय ? तूं आज रणांत कर्णाला मारलेंस, ही गोष्ट मला अत्यंत आवडली ! कारण, तो शौर्याच्या अभिमानानें गर्विष्ठ होऊन एकसारखा तुझ्या शोधांत गुंतून गेला होता आणि तदर्थ दुसऱ्यांस सौवर्ण रथ, गज, व अश्व देत होता.

---

१ कृष्णग्रीवो रक्तशिराः श्वेतपक्षो विहंगमः ।
स वै वाध्रीणसः प्रोक्तो याज्ञिकैः पितृकर्मणि ॥

जो दुष्ट तुझ्याशीं नित्य स्पर्धा करीत असे, तो आज तुझ्या हातून कसा मारला गेला? जो कौरवांच्या सभेंत शौर्यमदानें मोठी प्रौढी मिरवीत असे आणि जो सुयोधनाचा मोठा प्रिय मित्र होता, तो पापी आज तुझ्याकडून वध पावलाना? तुझ्या धनुष्यापासून सुटलेल्या रक्तवर्ण बाणांनीं शरीर भिन्न होऊन तो पापी कर्ण जमिनीवर पडलेला पाहून दुर्योधनाचे दोनहि भुज तुटून पडलेना? राजसभेंत 'अर्जुनाला मी मारीन' असें म्हणून ज्यानें दुर्योधनाला संतोषविलें, ते शब्द अखेरीला खोटे ठरलेना? 'अर्जुन जीवंत असेपर्यंत मी माझे पाय कधींहि धुणार नाहीं' असा नेम करून तो ज्यानें आजपर्यंत पाळला, तो कर्ण आज तुझ्या हातून मारला गेलाना? ज्या दुष्टबुद्धि कर्णानें द्रौपदीला भरसभेंत म्हटलें होतें कीं 'द्रौपदि, ह्या दुर्बल, पतित आणि सत्त्वहीन अशा पतींना तूं कां बरें सोडीत नाहींस?' तसेंच ज्यानें प्रतिज्ञा केली होती कीं 'कृष्णासह पार्थाचा वध केल्याशिवाय मी युद्धांतून येथें कधींहि येणार नाहीं,' तो आज तुझ्या बाणांनीं विद्ध होऊन समरांत पडला आहेना?

अर्जुना, सृंजय-कौरवांचा जो घोर संग्राम झाला, त्यांत माझी ही अशी दुर्दशा होणार हें तुला समजल्यामुळेंच तो दुष्ट तुझ्या हातून मारला गेला नाहींना? हे सव्यसाचिन्, त्या मंदबुद्धि कर्णावर गांडीवापासून तीक्ष्ण बाणांची मुक्त वृष्टि करून तूं त्याचें सकुंडल शोभिवंत मस्तक देहापासून वेगळें केलेंस काय? माझ्यावर कर्ण बाणप्रहार करीत असतां त्याच्या वधाकरितां मीं तुझें ध्यान केलें, तें ध्यान या कर्णपतनानें सफल करून दाखविलेंस नाहींना? ह्या दुर्योधन ज्या कर्णाच्या आश्रयानें गर्विष्ठ होऊन आमचा धिक्कार करीत असे, त्या कर्णाला आज मारून तो दुर्योधनाचा आश्रय तूं आज भग्न करून टाकलासना? ज्यानें पूर्वीं आम्हांला कौरवसभेंत षंढ असें म्हटलें होतें, त्या दुर्मति कर्णाला समरांत गांठून तूं त्याचा वध केलास, काय? पूर्वीं ज्यानें सौबलानें जिंकलेल्या द्रौपदीस 'त्वरा करून ओढीत आण' म्हणून सांगितलें, ह्या कर्णाला आज तूं वधिलेंसना? पितामहानें अर्धरथ म्हटल्यावरून ज्या अल्पमति कर्णाला मोठा क्रोध आला आणि ज्यानें सर्व भूमंडळावरील श्रेष्ठ अशा त्या भीष्माची अवहेलना केली, त्याला तूं आज वधिलेंसना? अर्जुना, माझ्या हृदयांत संतापानें अग्नि उत्पन्न झाला आहे आणि तो अपमानरूप वायूनें सारखा भडकत आहे तर 'आज मीं युद्धांत कर्णाला मारिलें' इतकें सांग आणि तो अग्नि विझवून टाक! कर्णवधाची गोष्ट मला अशक्य वाटत आहे, तर तूं कर्णाला कोणत्या प्रकारानें

मारलेंस हें मला सांग! हे प्रवीरा, इंद्रानें वृत्राचें वधवृत्त आपणाला सांगावें, म्हणून भगवान् विष्णु जसा चिंतामग्न होऊन बसला होता, त्याप्रकारें मीहि तुजपासून कर्णवधवृत्त ऐकण्याची अत्यंत चिंता करीत आहें! ८. ६६.

अध्याय ६७ वा.

[१ अर्जुनाचें उत्तर.]

(१) संजय—राजा धृतराष्ट्रा, अशाप्रकारें त्या धर्मशील व धैर्यशाली धर्मराजानें कर्णाविषयीं जे संतापाचे उद्गार काढले, ते ऐकून तो अतिरथ महात्मा अर्जुन धर्माला बोलला—

अर्जुन—हे धर्मराजा, मी आज संशप्तकांशीं युद्ध करीत असतां कौरववीर अश्वत्थामा हा एकाएकीं मजवर धांवून आला आणि सर्पसदृश बाणांची वृष्टि करूं लागला. मेघगर्जनेप्रमाणें आक्रोश करणाऱ्या माझ्या सैन्यासभोंवतीं त्यानें वेढा दिला. अश्वत्थाम्याच्या पांचशें वीरांचा मीं वध केला आणि अश्वत्थाम्यावर चालून गेलों. मला पाहतांच द्विपेंद्र जसा सिंहावर उडी घालतो, त्याप्रमाणें मोठ्या आवेशानें उडी टाकून तो मजवर आला आणि माझे रथ्यांनीं चालविलेला कौरवसंहार थांबविण्याचा त्यानें पुष्कळ प्रयत्न केला. त्या अश्वत्थाम्यानें माझ्यावर आणि श्रीकृष्णावर विषाग्निसमान अत्यंत तीक्ष्ण बाण टाकून आम्हांला अगदीं विह्वल करून सोडलें. त्या अश्वत्थाम्याबरोबर आठ आठ बैल जुंपलेल्या आठ बैलांच्या गाड्या बाणांनीं भरलेल्या होत्या! ते सर्व बाण त्यानें मजवर सोडले. मींहि वायु जसा अभ्रजाल उधळून टाकतो, त्याप्रमाणें त्याच्या सर्व बाणांचा विध्वंस केला! नंतर धनुष्याची दोरी आकर्ण ओढून पुष्कळ बाण त्यानें मजवर सोडले आणि आपलें सर्व अस्त्रनैपुण्य आणि बल यांचा उपयोग करून वर्षाकालांतील कालमेघाप्रमाणें मजवर वृष्टि केली! त्यासमयीं तो भात्यांतून बाण केव्हां काढी, धनुष्यावर केव्हां जोडी आणि ते उजव्या किंवा डाव्या हातानें शत्रूवर केव्हां सोडी हें मला कांहींच समजत नसे! समरांत एकसारखी बाणवृष्टि करतांना त्याचें तें मंडलाकार धनुष्य मात्र फिरतांना दिसत असे! त्यानें मजवर पांच व वासुदेवावर पांच तीक्ष्ण बाण टाकले! आम्हींहि निमिषमात्रांत तीस तीक्ष्ण बाण त्यावर मारले! ते त्याच्या शरीरांत शिरूने तो साळपक्ष्यासारखा दिसूं लागला! त्याच्या शरीरांतून रक्तस्राव होऊं

लागला ! इतर योद्धयांवरहि मीं बाणवर्षाव केला व त्यांच्याहि शरीरांतून रुधिरप्रवाह वाहूं लागले ! नंतर अश्वत्थामा कर्णाच्या रथसेनेंत शिरला.

आपल्या सैन्याचा पराभव झाल्याचें आणि त्यांतील अश्व आणि गज हत झाल्याचें पाहून त्या कर्णानें पन्नास निवडक रथ्यांसह मजवर चाल केली. मी त्या सर्व रथ्यांचा संहार केला आणि तुला पाहण्यासाठीं त्वरेनें येथें निघून आलों. पांडवसेनेची भयंकर स्थिति झाली. सिंहाला पाहून गाईंची जशी अनाथ स्थिति होते, तशी कर्णाला पाहून पांचालांची झाली ! हे राजा, त्या प्रभद्रक योद्धयांनीं जणुंकाय मृत्यूच्या जबड्यांत शिरत असल्याप्रमाणें कर्णावर चाल केली ! त्यावेळीं कर्णानें त्यांचे सातशें रथ भग्न केले आणि त्या प्रभद्रक वीरांना यमसदनीं पाठविलें ! राजा, त्या सूतपुत्रानें आम्हांला पाहतांच युद्धाचें स्वरूप बदललें ! आम्हीं असें ऐकिलें आहे कीं तुझी गांठ पडतांच त्यानें व अश्वत्थाम्यानें पूर्वीपेक्षां तुला अधिक बाणविद्ध केलें, म्हणून तूं त्या दुष्ट कर्णाशीं युद्ध करण्याचें सोडून रणांगणांतून पळून गेलास !

हे राजा, त्यानंतर मीं युद्धांतील विविध स्वरूपाचें कर्णाचें अस्त्रकौशल्य पाहिलें. कर्णाशीं आज तोंड देईल असा सृंजयांमध्यें कोणीहि महारथी वीर नाहीं. म्हणून हे राजा, जर तो आज रणभूमीवर दिसला, तर आज मी त्याच्याशीं युद्ध करीन. त्यावेळीं शैनेय, सात्यकि व धृष्टद्युम्न यांनीं माझ्या रथाच्या चाकांचें रक्षण करावें, शूर राजपुत्र युधामन्यु व उत्तमौजा यांनीं माझ्या मागें राहून माझें संरक्षण करावें व मीं शत्रुसैन्यामध्यें अजिंक्य रथांत बसून प्रवेश करावा ! नरश्रेष्ठा, ज्याप्रमाणें इंद्रानें वृत्रासुराशीं युद्ध केलें, तशाच प्रकारचें युद्ध आज मी कर्णाशीं करीन ! रणांगणावर जय मिळण्याकरितां सूतपुत्राशीं लढतांना आज माझा पराक्रम पहा, चल ! आज प्रभद्रक वीरांची जणुंकाय मदोन्मत्त बैलांच्या झुंजींत सांपडल्याप्रमाणें कर्णाशीं युद्ध करतांना स्थिति झाली आहे. भारतकुलोत्पन्न धर्मराजा, स्वर्गप्राप्तीच्या इच्छेनें सहा हजार राजपुत्र आज युद्धांत गुंतलेले आहेत. जर आज माझें सर्व बळ खर्च करून बांधवांसहित युद्ध करणाऱ्या कर्णाचा मी वध करणार नाहीं, तर राजश्रेष्ठा, कर्णवधाबद्दल प्रतिज्ञा करून ती पार न पाडतां आल्यामुळें मला दुःखकारक स्थिति प्राप्त होईल ! राजा, मी तुझा निरोप घेतों, मला युद्धांत जय मिळेल, असा आशीर्वाद दे ! कारण ती पहा कौरवांनीं भीमावर चाल केली

आहे! राजश्रेष्ठा, मी आतां, कर्णाचा, त्याच्या सैन्याचा व त्याचप्रमाणें सर्व शत्रुपक्षांतील वीरांचा वध करितों! ८. ६७.

अध्याय ६८ वा.

[१ युधिष्ठिरानें केलेली अर्जुनाची निर्भर्त्सना.]

(१) संजय—धृतराष्ट्रा, महापराक्रमी कर्ण जीवंत आहे, असें ऐकून कर्णाच्या बाणांनीं विद्ध झालेला अत्यंत तेजस्वी युधिष्ठिर अर्जुनावर रागावून त्याला म्हणाला, 'अर्जुना, तुझें सैन्य सैरावरां पळत असून सर्व वीर त्याचा धिक्कार करीत आहेत, हें चांगलें नाहीं! भीमाला रणांगणावर टाकून कर्णाचा वध न करितां भीतीनें तूं येथें आलास हें तूं योग्य केलें नाहींस! पार्था, कुंतीच्या पोटीं जन्माला येऊन भीमावर आजपर्यंत सहोदर या नात्यानें केलेलें तुझें प्रेम व्यर्थ गेलें! द्वैतवनांत असतांना मी एकटाच कर्णाचा वध करीन, असें तूं म्हणालास, मग आज भीमसेनाला एकटा रणांत टाकून कर्णाच्या भीतीनें तूं कां पळून आलास? अर्जुना, कर्णाशीं युद्ध करण्याला मी समर्थ नाहीं, असें जर तूं मला द्वैतवनांत सांगितलें असतेंस, तर त्या प्रसंगाला उचित असें आम्हीं सर्वांनीं केलें असतें! तेव्हां कर्णाचा वध आपण करीन, असें वचन देऊन तो न करितां आज आम्हांला शत्रूंच्या गोटांत सोडून आणि दगडावर आपटून आमचा कां बरें नाश केलास? अर्जुना, तुझ्यावर विश्वास ठेवल्यामुळें आमचें कल्याण होऊन इष्ट हेतु सिद्धीस जाईल, असा आम्हां सर्वांना भरंवसा होता, तो आज निष्फल ठरला! फळांची इच्छा करणाऱ्या लोकांना फलवृक्ष न मिळतां पुष्पभारानें लवलेला असा वृक्ष प्राप्त व्हावा, तशी आमची स्थिति झाली! ज्याप्रमाणें आमिषानें झांकलेला गळ मिळावा, अगर विषयुक्त अन्न प्राप्त व्हावें, त्याप्रमाणें राज्याची इच्छा करणाऱ्या आम्हांला हा अनर्थकारक राज्यरूपी विनाश तूं दाखविलास! धनंजया, गेलीं तेरा वर्षें मोठ्या आशेनें आम्ही तुझ्यावर विसंबून होतों. शेतांत बीं पेरल्यानंतर योग्य वेळीं पाऊस पडेल अशा भरंवशानें जसा शेतकरी स्वस्थ बसतो, तसें आम्ही तुजवर विश्वास ठेवून होतों; परंतु तूं आम्हां सर्वांना नरकांत लोटून दिलेंस! मंदबुद्धे अर्जुना, तूं जन्माला येऊन सात दिवस झाल्यानंतर आकाशवाणीनें कुंतीला सांगितलें कीं, "हे कुंति, ह्या तुझ्या मुलाचा इंद्राप्रमाणें पराक्रम आहे! हा महापराक्रमी होऊन

सर्व वीरांना जिंकील ! ह्याचे ठिकाणीं दिव्य तेज असल्यामुळें खांडववनामध्यें हा देवांच्या समूहांना व इतर सर्व प्राण्यांना जिंकील ! हा मद्र, कलिंग, केकय हे देश काबीज करून सर्व राजांमध्यें कौरवांचा वध करील ! ह्यापेक्षां श्रेष्ठ प्रतीचा धनुर्धर पुढें होणार नाहीं, कोणीहि याला जिंकूं शकणार नाहीं. सर्व विद्यांत नैपुण्य मिळवून मनोनिग्रहाच्या सामर्थ्यानें हा सर्व प्राणिमात्रांना वश करून घेईल ! हे कुंति, हा तुझा मुलगा कांतीनें चंद्राप्रमाणें, वेगानें वायूप्रमाणें, स्थैर्यानें मेरूप्रमाणें, क्षमाशीलतेनें पृथ्वीप्रमाणें, तेजानें सूर्याप्रमाणें, संपत्तीनें कुबेराप्रमाणें, शौर्यानें इंद्राप्रमाणें व बलानें विष्णूप्रमाणें आहे. अदितीचा मुलगा विष्णु यानें ज्याप्रमाणें शत्रूंचा नाश केला, त्याप्रमाणें हाहि शत्रुविध्वंसक होईल. अमर्याद बल असलेला हा तुझा पुत्र आप्तेष्टांना जय देऊन व शत्रूंचा वध करून प्रसिद्धीस येईल व याचेमुळें तुझें कुल प्रसिद्धीला येईल !"

याप्रमाणें शतशृंग पर्वतावर मुनिजन ऐकत असतांना आकाशवाणी कुंतीला बोलली. ज्याअर्थी तशाप्रकारचें अद्याप कांहींच घडून आलें नाहीं, त्याअर्थी देवहि असत्य भाषण करीत असावेत असा तर्क होतो ! तसेंच सदोदित तुला मान देणाऱ्या इतर मुनिश्रेष्ठांचें तुझ्याबद्दलचें मत ऐकून सुयोधनाची इतकी उन्नति कशी झाली व कर्णाला तूं इतका कसा भ्यालास, हें मला समजेनासें झालें आहे ! महाशक्तिमान् अशा कर्णासमोर अर्जुनाची समरांत उभें रहाण्याची छाती नाहीं, असें पूर्वीं सुयोधनानें सांगितलें असतांहि, मीं मूर्खपणानें त्याकडे दुर्लक्ष्य केलें; म्हणून आज मला फारच पश्चात्ताप होत आहे व शत्रूंच्या समुदायांत नरकांत प्रवेश करणें प्राप्त झालें आहे. अर्जुना, मी कर्णाशीं युद्ध केव्हांहि करणार नाहीं असें जर मला तूं त्याच वेळीं सांगतास, तर मी युद्धांत मदत करण्यासाठीं सृंजय, केकय व इतर आप्तेष्टांना बोलावलें नसतें ! कर्णाशीं, राजा सुयोधनाशीं, किंवा जे युद्धाच्या इच्छेनें आले आहेत, त्यांच्याशीं युद्ध करितांना मला आज काय करतां येणें शक्य आहे ? कौरव, माझे आप्तेष्ट व युद्धाच्या इच्छेनें जे जमले आहेत, त्यांच्यासमोर आज मी कर्णाच्या तावडींत सांपडलों, त्याअर्थीं हे कृष्णा, माझ्या जिण्याला धिक्कार असो ! अर्जुना, जर तुझा पुत्र रथिश्रेष्ठ, महारथी, योद्धयांचाहि वध करणारा अभिमन्यु आज जीवंत असता, तर माझा युद्धांत पराभव झाला नसता. त्याचप्रमाणें घटोत्कच जर समरांत असता तर मी रणभूमीवर कधींहि पराभूत झालों नसतों ! पूर्वीं मीं जीं दुष्ट पातकें केलीं तींच समरांत आज बलिष्ठ ठरल्यामुळें युद्धांत तूं तृणाप्रमाणें निर्वीर्य ठर-

लास व त्या दुष्ट कर्णानें माझा अपमान करून, आप्तेष्टविरहित दीन मनुष्याप्रमाणें मला दुर्बल केलें ! जो कोणी विपत्तीनें ग्रस्त झालेल्याला मुक्त करील तोच बांधव व प्रेमळ मित्र होय असें पुरातन कालापासून मुनि सांगत आले आहेत व नेहमीं सज्जनांचें वर्तनहि त्याचप्रमाणें आहे. पार्था, प्रत्यक्ष विश्वकर्म्यानें तुझा रथ निर्माण केला आहे, त्याचे आंस एकमेकांवर घांसत नाहींत, त्याच्या ध्वजाचे ठिकाणीं हनुमान् बसलेला आहे व तुझें सारथ्य कृष्ण करीत आहे ! तूं हातांत सुवर्णविभूषित खड्ग व तालवृक्षाइतकें उंच असें गांडीव धनुष्य धारण केलें आहेस ! त्या तुला कर्णाला भिऊन रणांगणांतून पळ काढावा लागला; तेव्हांच अर्जुना, तें धनुष्य कृष्णाला देऊन, युद्धांत तूं त्याचें सारथ्य करतास, तर ज्याप्रमाणें वज्रधारी इंद्रानें वृत्राचा वध केला, त्याप्रमाणें कृष्णानें त्या उग्र कर्णाचा रणांत वध केला असता ! आज देखील जर त्या उग्र कर्णाला तोंड देण्याला तुला शक्ती नसेल, तर जो राजा तुझ्यापेक्षां अस्त्रविद्येंत श्रेष्ठ असेल त्याला तें गांडीव देऊन टाक, म्हणजे तो कर्णाचा वध करील ! तसें न करशील तर अर्जुना, स्त्रीपुत्रविरहित, सुखाला आंचवलेले, राज्याला अंतरलेले आम्ही पांडव दुष्ट पापी लोकांचें वसतिस्थान जो नरक त्यांत पडलों आहोंत असें जगाला आढळून येईल ! दुरात्म्या अर्जुना, जर तूं कुंतीच्या उदरीं जन्मला नसतास, अगर पांचव्या महिन्यांत गर्भपात होऊन नष्ट झाला असतास, तर समरांगणांतून पळून जाण्यापेक्षां तें श्रेयस्कर झालें असतें ! अर्जुना, तुझ्या गांडीवाला, तुझ्या बाहुवीर्याला, तुझ्या असंख्य बाणांना, तुला स्वतःला, तुझ्या ध्वजस्थित मारुतीला, त्याप्रमाणें अग्निदत्त अशा तुझ्या रथालाहि धिक्कार असो ! ८. ६८.

अध्याय ६९ वा.

[१ अर्जुनाचा कृष्णास प्रश्न. २ कृष्णकृत सत्यासत्यनिर्णय. ३ कृष्णानें सांगितलेल्या बलाककौशिककथा. ४ धर्माधर्मकथनानें कृष्णानें अर्जुनाला केलेला बोध.]

(१) **संजय**—राजा, ह्याप्रमाणें युधिष्ठिरानें केलेला धिक्कार कानीं पडतांच क्रोधानें लाल होऊन त्या श्वेतवाहन अर्जुनानें धर्मराजाचा वध करण्याच्या हेतूनें हातांत खड्ग घेतलें. तेव्हां त्याची क्रोधयुक्त मुद्रा पाहून, दुसऱ्यांचे मनांतील आशय जाणणारा कृष्ण त्याला म्हणाला, " धनंजय अर्जुना, येथें तुझ्याशीं

युद्ध करणारा कोणी मला दिसत नाहीं; मग तूं खड्ग हातांत कां घेतलें आहेस ? बुद्धिमान् भीमसेनानें त्या कौरवांना जर्जर करून टाकलें आहे. कौंतेया, धर्मराजाला भेटण्याचे इच्छेनें तूं निघून आलास, युधिष्ठिर खुशाल आहे, असें तुला दिसून आलें. सिंहाप्रमाणें ज्याचा पराक्रम आहे अशा राजश्रेष्ठ धर्मराजाला पाहून तुला वास्तविक हर्ष होणें उचित होतें; परंतु तूं हें वेड्यासारखें काय करीत आहेस ? ज्याचा तूं वध करणें इष्ट आहे असा कोणी येथें मला दिसत नाहीं. तूं कोणावर प्रहार करण्याची इच्छा करीत आहेस ? तुझा बुद्धिभ्रंश तर झाला नाहींना ? तूं त्वरेनें हातांत खड्ग कां बरें घेतलेंस ? काय करण्याची तुझी इच्छा आहे ? रागावलेल्या मुद्रेनें तूं ही तरवार कां परजीत आहेस तें मला सांग !" हा कृष्णाचा प्रश्न ऐकून युधिष्ठिराकडे पहात अर्जुन रागावलेल्या सर्पाप्रमाणें फूत्कार टाकीत कृष्णाला म्हणाला, "गोविंदा, दुसऱ्याला गांडीव दे, असें जो मला सांगेल त्याचा शिरच्छेद करीन असा माझा पण आहे. कृष्णा, धर्मराजानें तुझ्या समक्ष दुसऱ्यास गांडीव दे अशी मला आज्ञा केली; ती सहन न झाल्यामुळें ह्या धर्मभीरु राजाचा वध करून मी माझा पण शेवटास नेणार आहें. याकरितां यदुनंदना, मीं हातांत खड्ग घेतलें आहे ! जनार्दना, युधिष्ठिराचा वध करून मी सत्यप्रतिज्ञ होईन व माझा शोक व दुःख नाहींसें करीन ! कृष्णा, तूं सर्व जगाचें भूतभविष्य जाणतोस. तर या प्रसंगीं काय करणें उचित आहे तें मला सांग. जसें तूं मला सांगशील तसें मी करीन !"

(२) संजय—राजा धृतराष्ट्रा, अर्जुनाचें भाषण ऐकून त्याचा धिक्कार करीत कृष्ण म्हणाला, "अर्जुना, तुझा हा अकालीं क्रोध पाहून मला असें वाटतें कीं, तूं कधींहि वृद्धांची सेवा केली नाहींस ! तूं धर्मभीरु व मूर्ख असून आज जें कृत्य करण्यास उद्युक्त झाला आहेस तसलें अविचाराचें कृत्य करण्यास कोणी धर्मज्ञ मनुष्य कधींहि तयार होणार नाहीं ! जो मनुष्य निषिद्ध कार्यें व अक्रिय असलीं तरी योग्य कार्यें यांतील भेद न जाणतां त्यांची मिसळ करितो, तो मनुष्य अत्यंत अधम होय. शिष्यांनीं विनंति केल्यावरून गुरूंनीं विस्तारानें, पण संक्षेपानें धर्माला अनुसरून कार्याकार्याबद्दलचें आपलें निश्चित मत त्यांना सांगितलें, तें तूं जाणत नाहींस ! कार्याकार्यनिर्णयाबद्दल पंडितांचीं निश्चित मतें ज्याला अवगत नाहींत, असा मनुष्य, अर्जुना, तुझ्याप्रमाणें मोहित होऊन वेड्यासारखा वागतो ! कोणती गोष्ट करणें योग्य व कोणती अयोग्य हें समजणें सोपें नाहीं. श्रुतीचें अध्ययन केल्यानें तें समजतें. तुला श्रुतीचें

ज्ञान मुळींच नाहीं. कारण अर्जुना, स्वतःला धर्मज्ञ असें समजून देखील अज्ञानामुळें तूं हें कृत्य करण्यास उद्युक्त झाला आहेस ! प्राण्याचा वध करणें हें पाप आहे, हें तूं धर्मज्ञ असून देखील जाणत नाहींस. बाबा, अहिंसा ही मला सर्व धर्मांत श्रेष्ठ वाटते. मनुष्य एक वेळ खोटें बोलला तरी चालेल, परंतु त्यानें केव्हांहि हिंसा करूं नये. दुसऱ्या प्राकृत मनुष्याप्रमाणें, हे नरश्रेष्ठा, तूं आपल्या वडील भावाचा–धर्मशील राजा युधिष्ठिराचा–वध करण्यास कसा सरसावलास ? आपल्याशीं युद्ध न करणाऱ्या, युद्धांतून माघार घेऊन पळणाऱ्या, शरण आलेल्या, हात जोडून असलेल्या, त्याचप्रमाणें विचारशक्ति नष्ट झालेल्या मनुष्याचा वध करणें सज्जनांना संमत नाहीं. या सर्व गोष्टी तुझ्या वडील भावाचे ठिकाणीं आहेत, म्हणून तूं त्याचा वध करणें युक्त नाहीं !

पार्था, पूर्वी बाल व अज्ञानी असतांना तूं हा पण केला आहेस ! तो अधर्मयुक्त आहे; म्हणून मूर्खपणानें तूं हें कर्म करण्यास उद्युक्त झाला आहेस ! अर्जुना, धर्माचीं सूक्ष्म व अगाध तत्त्वें न जाणल्यामुळें तूं वडील बंधूचा नाश करण्यास प्रवृत्त झाला आहेस, म्हणून मी आतां तुला धर्माचें रहस्य सांगतों. तें तुला पूर्वी भीष्मानें, युधिष्ठिरानें किंवा कुंतीनें सांगितलें असेल. धनंजया, तें आतां लक्ष देऊन ऐक ! सत्यवक्ता तोच साधु होय, सत्यापेक्षां श्रेष्ठ कांहींच नाहीं. सत्यपालन कसें करावें हें जाणणें कठीण आहे. कारण केव्हां केव्हां सत्य अधर्माला कारण होतें. क्वचित् प्रसंगीं सत्य गोष्ट बोलणें अयुक्त असेल, तर असत्य गोष्ट बोलावी लागेल; अशा प्रसंगीं सत्य तें असत्य व असत्य तें सत्य असें होईल. विवाहसमयीं, संभोगकालीं, प्राणांवर बेतलें असतां, सर्व धनाचा नाश होण्याचा विपरीत प्रसंग आला असतां, व त्याचप्रमाणें ब्राह्मणाचें कल्याण साधण्यासाठीं असत्य भाषण करणें पाप नाहीं असें शास्त्रें सांगतात. सर्वस्वाचा नाश होण्याचे प्रसंगीं असत्य भाषण हेंच योग्य व सत्य आणि सत्यभाषण हेंच अयुक्त ठरेल. याची समजूत नसल्यामुळें अज्ञ लोक केवळ सत्यालाच धरून वागतात. प्रसंगीं सत्य बोलतां येत नाहीं व अनुष्ठित कर्म सांगतां येत नाहीं, अशीहि स्थिति येते. म्हणून सत्यासत्य यांतील सूक्ष्म भेद ज्याला समजेल, तोच धर्मज्ञ होय. बुद्धिमान् बलाकानें अत्यंत भयंकर अंधवधासारखें कर्म करून महत्पुण्य संपादन केलें, त्याचप्रमाणें कौशिकासारख्या मूर्ख, परंतु धार्मिक मनुष्यानें नदीसंगमावर चोरांना खरा मार्ग सांगून महत्पाप जोडलें यांत आश्चर्य तें कसलें ?"

अर्जुन—कृष्णा, बलाकानें व कौशिकानें कोणत्या रीतीनें पुण्य व पाप संपादन केलें तें सविस्तर सांग !

(२) वासुदेव—पूर्वी बलाक नांवाचा एक व्याध स्त्री व मुलें यांच्या उदर-भरणाकरितां मृगया करीत असे. वस्तुतः मृगांची हत्या करावी असा त्याचा हेतु नव्हता. नेहमीं स्वधर्माप्रमाणें वागून सत्यवचनी व कोणाचाहि हेवा न करणारा असा तो व्याध आपल्या वृद्ध मातापितरांचें व इतर आश्रितांचें पालनपोषण करीत असे. एकदां शिकारीला गेला असतांना एकहि मृग त्याला आढळला नाहीं; परंतु पाणी पीत असलेलें, अंध असें एक श्वापद त्याला दिसलें. तसलें श्वापद त्यानें पूर्वी पाहिलें नव्हतें, तरी त्यावर बाण सोडून त्या अंध श्वापदाला त्यानें वधिलें. त्याबरोबर स्वर्गांतून त्यावर पुष्पवृष्टि झाली, अप्सरांच्या सुस्वर गाण्यानें व वादनानें सर्व आकाश दुमदुमून गेलें व स्वर्गांतून व्याधाला स्वर्ग-लोकीं नेण्यासाठीं विमान खालीं उतरलें ! अर्जुना, त्या श्वापदानें उग्र तप-श्चर्या करून सर्व प्राण्यांचा नाश करण्यासाठीं वर मिळविला होता व म्हणून ब्रह्मदेवानें त्याला अंध केलें होतें. अशा त्या सर्व प्राण्यांचा नाश करण्यासाठीं निश्चय केलेल्या अंध श्वापदाचा वध करून तो बलाक व्याध स्वर्गाला गेला. तेव्हां धर्माचें तत्त्व किती गूढ आहे हें लक्षांत घे. असो. कौशिक नांवाचा एक तपस्वी ब्राह्मण, श्रुतीचें फारसें ज्ञान नसलेला, गांवाच्या जवळच नदीसंगमा-वर रहात असे. धनंजया, 'मी नेहमीं सत्यच बोलेन' अशी त्याची प्रतिज्ञा असे, म्हणून सत्यवचनी अशी त्याची कीर्ति होती. एकदां चोरांच्या भयानें कांहीं लोक त्या वनांत शिरले. त्या क्रुद्ध झालेल्या चोरांनीं मोठ्या प्रयत्नानें त्यांना शोधण्याचा प्रयत्न केला. हिंडतांहिंडतां ते चोर सत्यवादी कौशिकाजवळ येऊन 'भगवन्, इकडून पुष्कळ लोक कोणत्या मार्गानें गेले तें बरोबर माहीत असल्यास सांगा पाहूं, खोटें सांगूं नका!' असें त्याला म्हणाले. तेव्हां तो कौशिक त्यांना म्हणाला, 'ह्या वनांत वृक्ष व वेली यांची गर्द झाडी आहे. त्या झाडींत ते लपले आहेत.' हें ऐकल्याबरोबर त्या क्रूर चोरांनीं त्यांना शोधून त्यांचा वध केला, अशी कथा आहे. धर्माच्या सूक्ष्म तत्त्वाविषयीं अनभिज्ञ असा तो कौशिक सत्य, परंतु असें दुरुक्त बोलल्यामुळें दुःखद नरकांत पडला. ज्याप्रमाणें अर्धवट शिकलेला मनुष्य धर्माचीं सूक्ष्म तत्त्वें न जाणून संशय उत्पन्न झाला असतां त्याचें निराकरण वृद्धांकडून करून न घेतां नरकांत पडतो,

तशी अवस्था त्या कौशिकाची झाली ! तर अर्जुना, धर्माधर्म किंवा सत्यासत्य जाणण्याचें सूक्ष्म तत्त्व काय आहे तें ऐक !

(४) धर्माधर्माचें हें ज्ञान समजण्यास अत्यंत कठीण असल्यामुळें केवळ तर्कानें जाणावें लागतें. पुष्कळ लोकांचा असा समज आहे कीं, श्रुतींतच धर्म सांठविलेला आहे. ही त्यांची समजूत फारशी चुकीची नाहीं, परंतु सर्वच गोष्टींचा विचार श्रुतींत केलेला नाहीं. प्राणिमात्राच्या उन्नतीसाठींच धर्म आहे असें धर्माचें स्पष्टीकरण श्रुतींत केलें आहे. अहिंसायुक्त असें कर्म म्हणजेच धर्म हा सिद्धांत आहे हें लक्षांत ठेव. हिंसा करणाऱ्या पुरुषांच्या हातून परपीडन होऊं नये हाच धर्माचा हेतु होय. धर्म शब्दाचा अर्थ धारण-बंधन-होय व हें बंधन सर्व लोकांना आहे, किंबहुना सर्व लोक या बंधनामुळेंच जगतात. जे लोक रूढीवर विसंबून वेदबाह्य नियमांचा स्वीकार करून अधर्माची इच्छा करतात, त्यांच्याशीं संभाषण देखील करूं नये. परहित ज्यानें साधेल असें कर्म म्हणजेच धर्म असा श्रुतीचा आदेश आहे. धर्म कोणता, अधर्म कोणता यांबद्दल संशय पडला असतां, जर श्रुतींच्या ज्ञानानें किंवा लौकिक युक्तीनें—जनरूढीवरून—आपल्या संशयाची निवृत्ति होत नसेल, तर दुसऱ्याचें कल्याण होत असल्यास मौन स्वीकारावें हा उत्तम पक्ष, तें नच साधल्यास प्रसंगीं खोटें बोलणें देखील श्रेयस्कर होय. कांहीं कार्य मनांत आणून तें साधण्यासाठीं कित्येक लोक नियम करतात व त्या नियमाचें समर्थन दुसऱ्याच हेतूनें करूं लागतात. त्यांना त्या कार्याचें फल प्राप्त होत नाहीं असें ज्ञाते म्हणतात. प्राणांवर बेतलें असतां, विवाहप्रसंगीं, सर्व जातींचा नाश होण्याचे समयीं, किंवा विनोद चालू असतांना असत्य भाषण केलें तरी तें पाप नव्हे. धर्माविषयीं सूक्ष्म विचार करणाऱ्या तत्त्ववेत्त्या लोकांना त्यांत कांहीं अधर्म वाटत नाहीं. चोरट्यांशीं गांठ पडली असतां खोटी शपथ घेऊन जर सुटका होत असेल, तर अशा प्रसंगीं असत्य भाषण हेंच श्रेयस्कर ठरेल. केव्हांहि चोरांच्या हातीं धन देणें इष्ट नव्हे. कारण दुष्ट लोकांना दिलेलें धन दात्याला नरकांत पाडतें. म्हणून अर्जुना, धर्मपालनासाठीं असत्य भाषण करणारा मनुष्य असत्यवादी ठरत नाहीं. तुझें हित व्हावें, या इच्छेनें माझ्या बुद्धीला आकलन झालें, त्याप्रमाणें श्रुतींनीं प्रतिपादिलेला हा धर्माधर्मविचार—कार्याकार्यविवेक—मीं तुला स्पष्ट करून सांगितला आहे. तो लक्ष्यांत घेऊन युधिष्ठिराचा वध करणें योग्य कीं अयोग्य तें सांग !

अर्जुन—कृष्णा, ज्याप्रमाणें एखादा महामतिमान् व दूरदर्शी मनुष्य हिताचा उपदेश करितो तसाच तूं मला केला आहेस. तूं आम्हांला मातापितरां-सारखा आहेस. तूंच आम्हांला मोठा आधार आहेस. त्रैलोक्यांत तुला माहीत नाहीं असें कांहींच नाहीं. म्हणून कृष्णा, तूं उत्तम प्रकारचा धर्मज्ञ आहेस, असें मला वाटतें. धर्मराज युधिष्ठिराचा वध करणें उचित नाहीं, अशी माझी खात्री पटली. तथापि मीं केलेल्या पणासंबंधानें माझ्या मनांत एक शंका आली आहे, ती तुला सांगतों. दाशार्हा, भीमाला ‘खादाड, अधाशी’ असें जो म्हणेल, त्याचा ज्याप्रमाणें भीम वध करील, त्याप्रमाणें जो कोणी मला, ‘अर्जुना, तुझ्या अंगांत पराक्रम नाहीं, तुझ्यापेक्षां अस्त्रविद्येंत व पराक्रमानें श्रेष्ठ अशा अन्य पुरुषाला हें गांडीव धनुष्य देऊन टाक,’ असें म्हणेल, त्याचा वध करण्याची मीं प्रतिज्ञा केली आहे, हें तूंहि जाणतोस. हे वृष्णिवीरा, तुझ्या समक्षच राजा युधिष्ठिर तसें मला म्हणालाना? युधिष्ठिराला मारून मला या जगांत एक क्षण देखील जिवंत रहाणें अशक्य आहे. राजाचा वध करण्याचें मीं ठरवि-ल्यास माझें सर्व वीर्य लोपून मी वेडा होईन; यासाठीं भ्रातृहत्येचें पाप मला न लागतां माझें प्रतिज्ञापालनहि होईल अशी युक्ति, धर्मज्ञ कृष्णा, मला विचार करून सांग!”

कृष्ण—अर्जुना, युधिष्ठिर अत्यंत श्रांत व दुःखित झाला आहे. युद्धांत वारंवार सूतपुत्र कर्णाच्या असंख्य तीक्ष्ण बाणांनीं विद्ध झाल्या-मुळें क्रोधयुक्त होऊन केवळ दुःखानें त्याचे तोंडून असे उद्गार निघाले आहेत. प्रस्तुत समयीं अर्जुनाला जर क्षोभ उत्पन्न केला नाहीं, तर युद्धांत तो कर्णाला मारणार नाहीं, अशा समजुतीनें त्यानें तुला ‘गांडीव दुसऱ्यास दे,’ असें सांगितलें. पार्था, तुझ्याशिवाय त्या दुष्ट कर्णाशीं युद्ध करण्याला कोणी समर्थ नाहीं, हें युधिष्ठिराला पक्कें माहीत आहे; म्हणूनच माझ्या समक्ष अत्यंत क्रोधा-विष्ट झालेला धर्मराज तुला तशीं कठोर वचनें बोलला. पांडवांचा नाश करण्या-साठीं नेहमीं सज्ज असलेल्या पराक्रमी कर्णाशीं आज रणांत युद्धरूपी द्यूतच खेळलें पाहिजे. त्या द्यूतांत एकदां कर्ण मृत झाला म्हणजे सर्व कौरवांना सहज जिंकतां येईल, असें धर्मराजाला वाटतें. म्हणून अर्जुना, या सर्व गोष्टींचा विचार करतां धर्मराजाचा वध करणें योग्य नाहीं आणि तुझी प्रतिज्ञा तर तडीस गेली पाहिजे; म्हणून हा धर्मराज जीवंत राहून मृत कसा होईल, तें ऐक!

अर्जुना, सन्मान्य मनुष्याला जगांत मान मिळत असतो, तोंपर्यंतच तो या लोकांत जीवंत असतो, परंतु जर त्याचा मोठा अपमान झाला तर तो जीवंत असूनहि मेल्याप्रमाणें होतो! अर्जुना, धर्मराजाला नेहमीं तूं, भीम, नकुल–सहदेव व जगांतील सर्व शूर व वृद्ध पुरुष मान देत आहेत. त्याचा अपमान तूं युक्तीनें कर म्हणजे त्याचा वध केल्यासारखें होईल. पार्था, पूज्य युधिष्ठिराला 'अहो' न म्हणतां 'अरे' असें म्हण म्हणजे त्या सन्मान्य पुरुषाचा तूं वध केलास असें होईल. कौंतेया, अशाप्रकारें युधिष्ठिराशीं तूं आचरण केलें असतां तुला पाप लागणार नाहीं. श्रुतीमध्यें श्रेष्ठ अशा अथर्वांगिरसीनामक श्रुतीचा वरील वचनाला आधार आहे. श्रेयस्काम मनुष्यानें अशाच प्रकारचें वर्तन निःसंशय करावें. राजा युधिष्ठिराला अरे तुरे करून बोलल्यानें तुला त्याचा शस्त्राशिवाय वध करतां येईल आणि धर्मराजाला तुझ्याकडून अशा प्रकारचा वध होणें अयोग्य वाटेल. म्हणून अर्जुना, नंतर तूं त्याच्या पायां पडून त्याचें सांत्वन कर! म्हणजे अर्थांतच असत्यापासून तूं मुक्त होशील, तसेंच भ्रातृ-वधाचेंहि पाप तुला लागणार नाहीं. मग तूं मोठ्या आवेशानें कर्णावर धांवून जा आणि त्याचा वध कर! ८. ६९.

अध्याय ७० वा.

[१ अर्जुनकृत युधिष्ठिरनिर्भर्त्सना. २ युधिष्ठिराचें आश्वासन.]

(१) **संजय**—राजन्, याप्रमाणें कृष्णाचें भाषण ऐकून त्याचा विचार अर्जुनाला आवडला आणि पूर्वीं कधींहि केलें नाहीं, असें कठोर भाषण त्यानें धर्माशीं केलें.

अर्जुन—राजा, रणापासून कोसभर लांब राहून असें भाषण करणें हें तुझ्या सारख्याला शोभण्यासारखें नाहीं. भीमानें माझी निंदा केली असती, तर तें शोभलें असतें. कारण तो रणांत प्रमुख योद्ध्यांशीं युद्ध करीत आहे! त्यानें वेळचेवेळीं अनेक शूर राजांना, प्रमुख रथ्यांना, उत्तमोत्तम गजांना, पराक्रमी अश्वसादींना आणि असंख्यात दुसऱ्या वीरांना वधिलें आहे. याशिवाय त्यानें सहस्रावधि गजांना, कित्येक दशसहस्र कांबोज व पार्वतीय वीरांना मारून सिंह जसा हरिणांचा वध करून गर्जना करितो, त्याप्रमाणें गर्जना केली आहे! त्या वीरानें जसें दुष्कर कर्म करून पराक्रम गाजविला आहे, तसें तुझ्या हातून कधींहि

होणार नाहीं. त्यानें रथांतून उडी टाकून व हातांत गदा घेऊन रणांत शत्रूंचे अश्व, रथ आणि गज यांना मारलें आहे. आपल्या खड्गानें ज्यानें गज, अश्व, रथ यांचा संहार करून रथाचे अवयव व धनुष्य यांच्या योगें शत्रूंचें भस्म करून टाकिलें आहे, ज्या इंद्रतुल्य पराक्रमी भीमानें शत्रूंना पायांखालीं तुडवून व दंडांनीं मारून अनेक शत्रूंना यमसदनीं पाठविलें आहे, त्यानें माझी निंदा केली असती, तर मीं सोशिली असती ! ज्या यमसदृश बलवानानें आवेशानें शत्रूवर धांवून जाऊन त्यांच्या सैन्यांचा अनेकदां संहार केला आहे, त्यानें माझी निंदा केली तर ती चालेल; परंतु ज्या तुला रक्षणाकरितां सुहृज्जनांची आवश्यकता लागते, त्याला माझी निंदा करण्याचा अधिकार कसा पोंचतो ? जो भीमसेन शत्रूंकडील महारथ, मोठमोठे गज, अश्व आणि पदातिवीरांना वधून त्यांच्या सैन्यांत एकटा शिरतो; तसेंच ज्यानें कलिंग, वंग, अंग, निषाद व मागध देशांतील सैन्यसमुदायांचा संहार करून मदोन्मत्त व नीलमेघसदृश भव्य गजांचा नाश केला, त्यानें माझी निंदा केली असती, तर ती मी सोसली असती ! ज्यानें रथांत अधिरूढ होऊन समरांगणांत वर्षाकालांतील पर्जन्याप्रमाणें बाणांचा वर्षाव करून शत्रूंच्या आठशें गजांचीं शुंडाग्रें भग्न केलीं, त्यानें जर मला दोष दिला असता, तर हरकत नव्हती ! ब्राह्मणांचें बल त्यांच्या वाणींत असतें, क्षत्रियांचें बल त्यांच्या बाहूंत असतें, असें शहाणे लोक म्हणतात. तुझें बल केवळ बोलण्यांतच असून तूं मोठा निष्ठुर आहेस, आणि तूं आपणांप्रमाणेंच मलाहि दुर्बल समजतोस !

राजा, मीं आपल्या स्त्रिया, पुत्र, जीवित यांवर व स्वतःवरहि तुझ्याकरितां लाथ मारून तुझ्या कल्याणाकरितां झटत असतां जर तूं अशा प्रकारचे वाक्प्रहार करणार, तर तुझ्यापासून मला सुखप्राप्ति यत्किंचितहि होणार नाहीं. तुझ्यासाठीं मी शत्रूंचे महारथांचा वध करीत असतां तूं द्रौपदीच्या शय्येवर बसून माझी निंदा केलीस हें योग्य केलें नाहींस ! युद्धांत सत्यवचनी भीष्मानें आपणाला कोणाच्या हातीं मृत्यु आहे, हें मला सांगितलें, तेव्हां त्या शिखंडीचें रक्षण मीं केलें, तें तुझ्याकरितांच होतें ! पुढें मीं त्या शिखंडीच्याच हातून भीष्माला मारविलें ! आतां तुला राज्य मिळावें, अशी माझी इच्छा नाहीं, कारण तूं द्यूतासक्त आहेस आणि द्यूत हें आमचें अहित करणारें आहे ! अनार्य पापाचें आचरण स्वतः करून त्यांतून तुझी सुटका आम्हीं करावी असें इच्छितोस ! द्यूतामध्यें अनेक प्रकारचे दोष आहेत, असें तुला बंधु सहदे-

वानें सांगितलेलें तूं ऐकिलेंस, तरीहि तूं नीच लोकांप्रमाणें द्यूतास प्रवृत्त झालास आणि त्यामुळें आम्ही सर्व आज नरकाला पात्र झालों आहों! तूं द्यूत खेळल्यामुळें आमचें सर्व सुख नाहींसें झालें आहे. हें सर्व संकट तूंच उत्पन्न केलें आहेस आणि आतां आम्हांला कठोर शब्द बोलत आहेस. आमच्या हातून वध पावलेलें हें शत्रुसैन्य हातपाय तुटून भूमितलावर आक्रोश करीत पडलें आहे पहा! हें सर्व पातक तुझें असून त्याचा दोष कौरवांवर येऊन ते वधाला पात्र झाले आहेत! दोन्ही सैन्यांतील मोठमोठे उत्तरेकडील वीर हत झाले, पश्चिमेकडील नष्ट झाले आणि पूर्व व दक्षिणेकडचे योद्धे विध्वस्त झाले आहेत. ह्या महावीरांनीं रणांत लोकोत्तर पराक्रम गाजविला आहे. राजा, तूं जुगारी, तुझ्यामुळें हा राज्यनाश झाला आहे, तुझ्यामुळेंच हें मोठें संकट आमच्यावर आलें आहे! असें असतां क्रूर वाक्प्रहारांनीं आम्हांला दुःख देत आहेस याला काय म्हणावें?

(२) संजय—धृतराष्ट्रा, अशा प्रकारचें कठोर भाषण केल्यावर तो धर्मभीरु अर्जुन विमनस्क झाला आणि आपल्या हातून हें दुष्कर्म झालें असें त्याला वाटूं लागून त्याला पश्चात्ताप झाला आणि तो दुःखाचे सुसकारे टाकूं लागला. त्यानें आपली तरवार कोशांतून एकदम उपसली! तें पाहून कृष्ण त्याला बोलला 'आकाशासारखी लकलकणारी ही तरवार उपसण्यासारखें आतां काय घडलें आहे? तें कारण मला आधीं सांग, मग तुझ्या अर्थसिद्धीचा उपाय मी सांगेन!' कृष्णाचें हें भाषण ऐकून तो अत्यंत दुःखी झालेला अर्जुन श्रीकृष्णाला म्हणाला, 'कृष्णा, जिच्या योगानें मीं अहिताचरण केलें, त्या तरवारीनें मी आपला देह आतां तोडून टाकणार आहें!'

अर्जुनाचें भाषण ऐकून तो महाधर्मनिष्ठ कृष्ण त्याला बोलला, "तूं धर्मराजाला जें बोललास त्यांत तुला इतकें वाईट वाटण्याजोगें काय होतें? हे अग्निा, तूं आत्महत्या करून घेण्याला प्रवृत्त झाला आहेस! हे किरीटिन्, हा मार्ग सत्पुरुषांनीं आदरिलेला नाहीं! हे नरश्रेष्ठा, अधर्माकरितां तूं जर खड्गानें आपल्या ज्येष्ठ बंधूचा वध केला असतास, मग तुझी स्थिति काय झाली असती, व तूं काय उत्तर दिलें असतेंस? धर्म हा अत्यंत सूक्ष्म व दुर्बोध आहे; विशेषेंकरून अज्ञानांना त्याचें स्वरूप कळणें कठीण आहे. म्हणून मी तुला आतां जें सांगतों तें ऐक! अर्जुना, तूं आत्महत्या केल्यानें भ्रातृवधापेक्षां भयंकर पातक तुला लागेल आणि अतिघोर नरकाची प्राप्ति तुला होईल! म्हणून तूं आतां आपले गुण गात रहा, म्हणजे आत्महत्या केल्यासारखेंच होईल!"

अर्जुनानें कृष्णाचें म्हणणें मान्य केलें आणि आपलें धनुष्य वांकवून त्यानें आत्मस्तुति करण्यास प्रारंभ केला. तो युधिष्ठिराला म्हणाला " धर्मराजा, पिनाकी शंकरावांचून माझ्यासारखा दुसरा धनुर्धर कोणी नाहीं ! तो वारंवार माझी स्तुति करीत असतो ! मी एका क्षणांत सर्व चराचर सृष्टीचा संहार करीन ! हे राजा, मींच सर्व राजांना जिंकून दाही दिशांना तुझें आधिपत्य प्रस्थापित केलें ! माझ्याच पराक्रमामुळें राजसूय यज्ञ शेवटास गेला आणि माझ्याच वीर्यानें ती दिव्य सभा तुला प्राप्त झाली ! माझ्या हातांत सदैव तीक्ष्ण बाण आणि बाण लावलेलें सज्ज धनुष्य सर्वदा असतें ! माझ्या पायांवर रथांचीं व ध्वजांचीं चिन्हें आहेत ! मला युद्धांत जिंकण्यास कोणीहि समर्थ नाहीं. उत्तरेकडील, पश्चिमेकडील, पूर्वेकडील आणि दक्षिणेकडील सर्व वीरांचा मीं संहार केला आहे ! आतां संशप्तक मात्र अवशिष्ट आहेत ! मी एकट्यानेंच त्यांचे अर्ध्या सैन्याचा विध्वंस केला आहे ! देवांच्या सैन्याप्रमाणें पराक्रमी असें हें कौरवसैन्य माझ्या हातून वध पावून रणभूमीवर मरून पडलें आहे. जे अस्त्रज्ञ असतात, त्यांचा मी अस्त्रांनीं वध करितों. याप्रमाणें सर्व त्रैलोक्याचें मी भस्म करीन. ह्या मोठ्या विजयी रथांत बसून, कृष्णा, आपण दोघे कर्णाचा वध करण्याकरितां त्वरित जाऊं ! रणांत आज मी कर्णाचा वध केल्यामुळें धर्मराजाला अत्यंत आनंद होईल." असें बोलून अर्जुन पुनः धर्मज्ञांमध्यें श्रेष्ठ अशा युधिष्ठिराला म्हणाला, " आज कर्णमाता तरी पुत्रवियोगाचें दुःख भोगील किंवा कुंतीला तरी तसें दुःख सहन करावें लागेल; कारण आजच्या युद्धांत तो मला मारील किंवा मी तरी त्याला मारीन ! आज बाणांनीं युद्धांत कर्णाचा वध माझ्या हातून होणार नाहीं, तर मी अंगांतून कवच काढणार नाहीं, हें तुला निश्चित सांगतों !"

संजय—धृतराष्ट्रा, याप्रमाणें धर्मवेत्त्यांमध्यें श्रेष्ठ अशा युधिष्ठिराला बोलल्यानंतर अर्जुनानें शस्त्रें खालीं ठेवलीं, गांडीव बाजूला ठेवलें व ताबडतोब खड्ग कोशांत घालून लज्जेनें खालीं मान घातली. तो हात जोडून युधिष्ठिराला म्हणाला ' राजा, तुला नमस्कार असो; कृपा कर, माझ्या बोलण्याची क्षमा कर, मी असें कां बोललों, तें तुला योग्य वेळीं समजेल.' याप्रमाणें शत्रूंचा उत्कर्ष सहन करणाऱ्या धर्मराजाला बोलून तो वीरश्रेष्ठ पार्थ पुनः त्याला म्हणाला, ' राजा, लवकरच माझ्या बोलण्याचें कारण तुला विदित होईल. आतां रणांतून भीमाची सुटका करण्याकरितां व माझी सर्व शक्ति खर्च करून सूतपुत्र

कर्णाचा वध करण्याकरितां जातों. राजा, तुझें कल्याण साधण्याकरितांच माझें जीवित आहे, हें तूं निश्चयानें जाण!'

याप्रमाणें बोलून त्या पराक्रमी अर्जुनानें युधिष्ठिराचें पदवंदन केलें व जाण्यासाठीं तयार झाला. तेव्हां अर्जुनाचें तें कठोर भाषण ऐकून युधिष्ठिर शय्येवरून उठून खिन्न मनानें त्याला म्हणाला, "पार्था, मीं कांहीं चांगलें केलें नाहीं. कारण माझ्या कृत्यांमुळें तुम्हांवर मोठें संकट ओढवलें आहे, म्हणून मी दुष्ट कुलांगार आहें; माझा शिरच्छेद कर! मी पापी, आळशी, भित्रा बनलों असून माझ्या बुद्धीला भ्रंश झाला आहे. मी वृद्धांचा अपमान करणारा आहें. तेव्हां ह्या दुष्टाच्या सतत बोलण्याप्रमाणें वागून तुला काय लाभ? म्हणून पापी, दुष्ट असा मी आजच वनांत निघून जातों. माझ्याशिवाय तूं सुखानें रहा! महात्मा भीम तुम्हांला योग्य असा राजा आहे. मी क्लीब असल्यामुळें मला राज्य घेऊन काय करावयाचें आहे? अर्जुना, तुझें हें रागाचें कठोर भाषण सहन करण्यास मी समर्थ नाहीं! भीमच राजा होवो! माझा आज अवमान झाल्यामुळें मला जगून काय करावयाचें आहे?" राजा धृतराष्ट्रा, याप्रमाणें बोलून शयनावरून एकदम उठून तो वनांत जाऊं लागला, तेव्हां हात जोडून कृष्ण त्याला म्हणाला, "राजा, सत्यप्रतिज्ञ अर्जुनाची गांडीव धनुष्याबद्दलची प्रतिज्ञा काय आहे तें तुला विदित आहे. जो कोणी अर्जुनाला 'गांडीव दुसऱ्याला दे, असें म्हणेल, त्याचा वध करीन,' अशी ती प्रतिज्ञा आहे. तूं तशा प्रकारचें भाषण त्याच्याशीं केलेंस, म्हणून आपल्या प्रतिज्ञापालनार्थ अर्जुनानें माझ्या सांगण्यानें तुझी निर्भर्त्सना केली आहे; कारण गुरूंची निंदा केल्यानें त्यांचा वध केल्यासारखा होतो असें सांगतात. म्हणून हे महाबाहो, युधिष्ठिरा, आम्ही दोघेहि तुला शरण आलों आहोंत! प्रतिज्ञापालनार्थ आम्ही दोघांनीं हा जो तुझा अपमान केला, त्याबद्दल क्षमा कर! आज ही भूमि पापी कर्णाच्या रक्ताचें प्राशन करील, हें मी तुला खचित सांगतों! आज रणांत कर्णाचा वध झालाच, हें तूं पक्कें जाण. ज्याच्या वधाची तूं इच्छा करतोस, त्याचें जीवित संपुष्टांत आलें आहे!"

याप्रमाणें प्रणत अशा कृष्णाचें भाषण ऐकून राजा युधिष्ठिरानें नम्रतेनें त्याला तत्काळ उठवून, त्याजपुढें हात जोडले आणि तो त्याला म्हणाला, "कृष्णा, तूं म्हटल्याप्रमाणें माझ्या हातून मर्यादेचें उल्लंघन झालें खरें. गोविंदा, माधवा, ह्या

भयंकर संकटांतून तूं आज अज्ञानानें मूढ झालेल्या आम्हां दोघांना मुक्त केलेंस ! केवळ तूं आमचा नाथ असल्यामुळें तुझ्या बुद्धिसामर्थ्यानें आम्ही ह्या शोकसागरांतून अमात्यांसह व आप्तेष्टांसह पार पडलों ! माधवा, तुझी आमच्यावर फारच कृपा आहे व तूंच आमचा रक्षणकर्ता आहेस ! ८. ७०.

अध्याय ७१ वा.

[१ कृष्णाकडून अर्जुनाचें सांत्वन. २ धर्माचे दुःखोद्धार. ३ अर्जुनप्रतिज्ञा. ४ धर्माचा आशीर्वाद.]

(१) संजय—धृतराष्ट्रा, राजा युधिष्ठिराचें तें प्रेमळ भाषण ऐकून धर्मात्म्या कृष्णानें अर्जुनाला शोक करतांना पाहून सांत्वनपर शब्दांनीं त्याचें समाधान केलें. कृष्णाच्या सांगण्यावरून युधिष्ठिराची निर्भर्त्सना केल्यामुळें अर्जुनाला एकादें पातक आपल्या हातून व्हावें त्याप्रमाणें खेद झाला. तेव्हां हंसत कृष्ण अर्जुनाला म्हणाला, "पार्था, तीक्ष्ण खड्गानें जर आज तूं धर्मज्ञ, धर्मशील अशा युधिष्ठिराचा वध करितास, तर कसें झालें असतें ? राजाला 'अरे' असें संबोधिल्यानें तुझ्या समजुतीप्रमाणें तूं या संकटांत पडला असशील; परंतु तुझ्या हातून त्याचा वध झाला असता, तर नंतर तुला काय करतां आलें असतें ? याप्रमाणें मंदबुद्धि लोकांना कर्तव्य कोणतें व अकर्तव्य कोणतें तें कळत नाहीं. अर्जुना, ज्येष्ठ भ्रात्याचा वध तुझ्या हातून झाला असता, तर तूं घोर नरकांत पडला असतास. म्हणून आतां तूं कुरुश्रेष्ठ, धर्मवेत्त्यांत श्रेष्ठ, अशा युधिष्ठिराला भक्तीनें प्रसन्न कर ! युधिष्ठिर संतुष्ट झाल्यानंतर त्वरित कर्णाच्या रथावर आपण चाल करून जाऊं ! आज आपल्या तीक्ष्ण बाणांनीं रणांत कर्णाचा वध करून युधिष्ठिराला हर्ष होईल असें कर ! महाबाहो अर्जुना, हेंच करणें या प्रसंगीं उचित आहे असें मला वाटतें आणि असें केल्यानें तुझा कार्यभाग होईल !

(२) राजा धृतराष्ट्रा, याप्रमाणें कृष्णानें अर्जुनाला उपदेश केल्यानंतर, लज्जायुक्त होत्सात्या अर्जुनानें धर्मराजाला साष्टांग नमस्कार घालून 'राजा, प्रतिज्ञापालनार्थ मीं जीं तुला दुरुत्तरें केलीं त्यांबद्दल क्षमा कर !' अशी त्याची वारंवार विनवणी केली. अर्जुनानें साष्टांग नमस्कार घातलेला पाहून त्याला युधिष्ठिरानें उठविलें, तों अर्जुन रडत आहे, असें त्याला आढळून आलें. तेव्हां त्याला प्रेमानें आलिंगन देऊन धर्मराजाहि त्याच्याबरोबरच रडूं लागला. याप्रमाणें ते

महापराक्रमी बंधु बराच वेळ शोक करीत होते. नंतर आपलें दुःख आंवरून व अश्रु पुसून ते एकमेकांवर प्रसन्न झाले. नंतर युधिष्ठिरानें अर्जुनाला पुनः आलिंगन देऊन त्याच्या मस्तकाचें अवघ्राण केलें व आश्चर्यानें चकित होऊन तो त्याला म्हणाला, "महाबाहो पार्था, सर्व सैन्याच्या देखत कर्णानें आपल्या बाणांनीं, मी त्याच्याशीं लढण्याची पराकाष्ठा करीत असतांना, माझें कवच, ध्वज, धनुष्य, शक्ति, अश्व आणि शर यांचा विध्वंस केला! तो त्याचा रणांतील अद्भुत पराक्रम पाहून मला खेद होतो, मला जगण्यांत आनंद वाटत नाहीं! म्हणून अर्जुना, जर आज युद्धांत तूं त्या वीराचा वध करणार नाहींस, तर मी खचित प्राण देईन. कारण अशा स्थितींत माझा जगून तरी काय उपयोग?"

(३) राजा धृतराष्ट्रा, युधिष्ठिरानें याप्रमाणें खेदाचे उद्गार काढतांच अर्जुन त्याला म्हणाला, "राजा भरतश्रेष्ठ युधिष्ठिरा, मी सत्याची, तुझी, भीमाची व नकुलसहदेवांची शपथ घेऊन प्रतिज्ञा करतों कीं, आज मी युद्धांत कर्णाचा वध करीन किंवा धारातीर्थीं मरून पडेन, या निश्चयानें हातांत शस्त्र धारण करीत आहें!" याप्रमाणें युधिष्ठिराला बोलून तो अर्जुन कृष्णाला म्हणाला, 'कृष्णा, आज रणांत मी निःसंशय कर्णाचा वध करीन! त्या दुरात्म्याचा वध करणें तुझ्या उपदेशानें सोपें होईल!'

राजा धृतराष्ट्रा, अर्जुनाचें भाषण श्रवण करून कृष्ण म्हणाला, 'महारथे अर्जुना, महाबलवान् अशा कर्णाचा वध करण्यास तूं समर्थ आहेस. युद्धांत तूं कर्णाचा वध कसा करशील याचा विचार माझ्या मनांत नेहमीं घोळत असतो.' नंतर पुनः तो बुद्धिमान् कृष्ण धर्मराजाला म्हणाला, "युधिष्ठिरा, तूं अर्जुनाचें सांत्वन कर व त्या दुरात्म्या कर्णाचा वध करण्याची त्याला अनुज्ञा दे. कर्णाच्या बाणांनीं तूं विद्ध झालेला ऐकून तुझें कुशल जाणण्याकरितां, हे पांडुपुत्रा, आम्ही दोघे येथें आलों. हे अनघा, सुदैवानें युद्धांत तुझा वध झाला नाहीं किंवा तूं शत्रूच्या हातीं सांपडला नाहींस. आतां अर्जुनाचें सांत्वन करून त्याला उत्तेजन दे व जयप्राप्तीकरतां त्याला आशीर्वाद दे!"

युधिष्ठिर—पार्था, जवळ येऊन मला प्रेमालिंगन दे. तूं मला योग्य व माझ्या हितासाठींच बोललास; याकरितां मी तुला त्या तुझ्या कठोर बोलण्याची क्षमा केली आहे. धनंजया, जा, कर्णाचा वध कर, माझी तुला पूर्ण अनुज्ञा आहे. मी तुला कठोर भाषण बोललों, याचा राग धरूं नको!

संजय—राजा धृतराष्ट्रा, नंतर धनंजयानें ज्येष्ठ भ्रात्याचें पदवंदन केलें, तेव्हां धर्मराजानें त्याला स्वहस्तानें उठवून, त्याचे मस्तकाचें अवघ्राण करून आणि आलिंगन देऊन म्हटलें, 'महाबाहो धनंजया, तूं मला अतिशय मान दिलास; तुला नेहमीं माहात्म्य व विजय प्राप्त होवो!' यावर अर्जुन म्हणाला, "धर्मराजा, बलानें गर्विष्ठ बनलेल्या त्या पातकी राधेयाचा व त्याच्या अनुयायांचा आज रणांत मी माझ्या बाणांनीं वध करीन! ज्यानें तुला आकर्ण धनुष्य ओढून आपल्या बाणांनीं जर्जर केलें त्या दुष्ट कर्णाला त्याच्या कृत्याचें फळ आज प्राप्त होईल. राजा, आज युद्धांत कर्णाचा वध करून नंतर मी तुला भेटण्यास येईन, हें निश्चित जाण! आज जर कर्णाचा वध माझ्या हातून झाला नाहीं तर मी युद्धभूमीवरून परतणार नाहीं, हें तुझ्या पायांची शपथ घेऊन सांगतों!"

धृतराष्ट्रा, याप्रमाणें अर्जुनाची प्रतिज्ञा ऐकून युधिष्ठिराला अत्यंत हर्ष झाला व त्याचें अभिनंदन करून तो म्हणाला, "अर्जुना, तुला अक्षय कीर्ति, पुष्कळ आयुष्य, सदा युद्धांत विजय व विपुल वीर्य मिळून तुझ्या हातून शत्रूंचा नाश होवो! जा, देवता तुला यशाचा मार्ग दाखवितील व माझ्या मनाप्रमाणें तुला रणांत यश मिळेल. सत्वर जा व ज्याप्रमाणें इंद्रानें वृत्रासुराचा वध करून कीर्ति मिळविली, त्याप्रमाणें तूंहि रणांत कर्णाचा वध करून यश संपादन कर! ८.७१.

अध्याय ७२ वा.

[१ रथ सज्ज ठेवण्याविषयीं अर्जुनाची कृष्णप्रार्थना. २ कृष्णाचें प्रोत्साहनपर भाषण.]

(१) संजय—राजा धृतराष्ट्रा, याप्रमाणें युधिष्ठिर आनंदित झालेला पाहून कर्णवधाविषयीं उत्सुक असा अर्जुन हर्षभरित अंतःकरणानें कृष्णाला म्हणाला, "महारथे कृष्णा, पुनः माझा रथ सज्ज करून उत्तम अश्व त्याला जोड, त्याचप्रमाणें माझीं सर्व शस्त्रें तयार ठेव. अश्वसादींनीं शिकवून तयार केलेले अश्व आणवून त्यांजवर रथोपकरणें घालून तयार कर! त्यांना तावडतोब रथाला जोडून कर्णवधाच्या उद्देशानें सत्वर चल!"

धृतराष्ट्रा, महात्म्या अर्जुनानें याप्रमाणें विनंति केल्यावरून कृष्णानें दारुकाला 'धनुर्धरश्रेष्ठ अर्जुनाच्या इच्छेप्रमाणें कर' अशी आज्ञा केली. राजश्रेष्ठ

कृष्णाच्या आज्ञेप्रमाणें दारुकानें सर्व व्यवस्था करून तो शत्रुनाशक व व्याघ्रचर्मवेष्टित अर्जुनरथ सज्ज केला व रथ सज्ज आहे असें अर्जुनाला सांगितलें. तेव्हां त्या महात्म्या दारुकानें सज्ज केलेला रथ पाहून अर्जुनानें धर्मराजाचा निरोप घेतला, ब्राह्मणांकडून स्वस्तिवाचन करविलें व नंतर तो त्या मंगल रथावर चढला. तेव्हां त्या महाबुद्धिवान् धर्मराजानें अर्जुनाला आशीर्वाद दिले. मग अर्जुन कर्णाच्या रथाकडे जाण्यासाठीं निघाला. धृतराष्ट्रा, त्या धनुर्धर पार्थाला कर्णावर मोठ्या आवेशानें चाल करीत असतांना पाहून, "ह्या महात्म्या अर्जुनाचे हातून कर्णाचा वध निःसंशय होणार" असें सर्व वीरांना व इतर प्राण्यांना वाटलें. राजा धृतराष्ट्रा, त्यावेळीं सभोंवार सर्व दिशा स्वच्छ दिसूं लागल्या व चाष, शतपत्र व क्रौंच हे पक्षी अर्जुनाच्या रथाच्या उजवीकडून जाऊं लागले. आणि पुंनामक पुष्कळ पक्षी आनंदित होत्साते अर्जुनाला त्वरा करण्याबद्दल प्रोत्साहन देऊं लागले. राजा, कंक, गृध्र, बक, श्येन, वायस इत्यादि भयंकर पक्षी मृत वीरांचें मांस सेवन करण्याच्या आशेनें त्याच्या रथासमोरून जाऊं लागले. हे सर्व शुभ शकुन पाहून अर्जुनाला कर्णवधाविषयीं उत्साह उत्पन्न झाला, परंतु त्याच वेळीं हें महत्कार्य आपल्या हातून कसें पार पडेल याविषयीं त्याला चिंताहि उत्पन्न झाली !

(२) अर्जुनाला कर्णवध कसा होईल याची फारच चिंता लागली आहे, असें पाहून मधुसूदन त्याला म्हणाला, "अर्जुना, रणांत आजपर्यंत ज्या वीरांना तूं आपल्या गांडीव धनुष्याचे साह्यानें जिंकिलेंस, त्यांना तुझ्यावांचून अन्य पुरुषाला जिंकतां आलें नसतें. इंद्रतुल्य पराक्रम करणारे पुष्कळ वीर मीं पाहिले आहेत; परंतु समरांत तुझ्याशीं गांठ पडल्यामुळें त्यांना मृत्यु येऊन उत्तम गति प्राप्त झाली ! मारिषा, द्रोण, भीष्म, भगदत्त, अवंतीचे विंदानुविंद, कांबोजाधिपति सुदक्षिण, महापराक्रमी श्रुतायुष व अच्युतायुष अशा वीरांशीं गांठ पडली असतां त्यांजवर चाल करून तुझ्यावांचून कोण बरें सुरक्षित राहूं शकेल ? अर्जुना, तुझ्याजवळ दिव्य अस्त्रें, युद्धकौशल्य, शक्ति, युद्धप्रसंगीं प्रसंगावधान, ज्ञानयुक्त विनय, लक्ष्याचा अचूक वेध घेऊन बाण सोडणें व दूरदर्शित्व इत्यादि गुण असल्यामुळें, तूं देवांचा, गंधर्वांचा व विश्वाचाहि लीलेनें नाश करशील ! अर्जुना, पृथ्वीतलावर रणांत तुझ्या बरोबरीचा कोणीही वीर नाहीं. जे कित्येक धुरंधर व युद्धांत अजिंक्य असे क्षत्रिय वीर आहेत, त्यांमध्यें किंवा देवलोकांतहि तुझ्या तोडीचा वीर माझ्या पहाण्यांत अगर ऐकण्यांत नाहीं ! कारण पार्था,

ज्या ब्रह्मदेवानें सर्व प्रजा उत्पन्न केली त्यानेंच तुझें गांडीव धनुष्य निर्माण केलें आहे! म्हणून तुझ्यासारखा पराक्रमी अन्य वीर नाहीं. पांडवा, तुला हित-कारक असें मी सांगत आहें तें ऐक, तसें सांगणें माझें कर्तव्य होय!

पार्था, कर्ण हा शक्तिमान्, गर्विष्ठ, अस्त्रविद्येंत निपुण, महारथी, भाग्य-शाली, नानाप्रकारांनीं युद्ध करणारा, देशकालज्ञ असल्यामुळें रणभूषण आहे. त्याची योग्यता कमी आहे असें समजूं नको! जास्त काय सांगूं? अर्जुना, तो तुझ्या तोडीचा, किंवा तुझ्यापेक्षां श्रेष्ठ प्रतीचा महारथी आहे असें थोडक्यांत समज! मोठ्या प्रयत्नानें त्याचा वध तुला रणांत करावा लागेल! कारण तो कर्ण तेजानें अग्नीसारखा, वेगानें वायूसारखा, क्रोधानें यमासारखा, बलानें प्रत्यक्ष सिंहासारखा, भरदार छातीचा, आठ हात उंचीचा, आजानु-बाहु, अजिंक्य, मानी, शूर, सौंदर्यवान् असा वीर आहे. तो राधेय वीरगुणांनीं युक्त, मित्रांचें हित करणारा, नेहमीं पांडवांचा द्वेष करणारा व कौरवांच्या हितार्थ सतत जपणारा असा आहे. तुझ्याशिवाय कोणालाहि–प्रत्यक्ष इंद्रादिक देवांनाहि–त्याचा वध करणें शक्य नाहीं असें माझें मत आहे, म्हणून पार्था, आज तूं त्या कर्णाचा वध कर. मांसशोणितांनीं युक्त अशा प्राण्यांकडून अगर प्रत्यक्ष देवांकडूनहि रणांत सरथ कर्णाचा वध होणें शक्य नाहीं! अशा ह्या दुष्ट, पापी, क्रूर, नेहमीं पांडवांच्या नाशाविषयीं झटणाऱ्या व हीनस्वार्थी कर्णाचा आज युद्धांत वध करून सुखी हो! त्या अजय्य रथिश्रेष्ठ सूतपुत्राला यमसदनीं पाठवून धर्मराजाला संतुष्ट कर! पार्था, तुझें सामर्थ्य मी जाणतों. प्रत्यक्ष सुरासुरांनाहि तूं अजिंक्य आहेस, परंतु तो दुरात्मा कर्ण केवळ गर्वानें पांडवांचा अपमान करीत असतो. कर्णाचें साहाय्य असल्यामुळेंच पापी सुयो-धन स्वतःला शूर व अजिंक्य समजतो. अशा त्या पापमूलक, खड्गरूपी जिह्वा, धनुष्यरूपी तोंड व बाणरूपी दंष्ट्रा असणाऱ्या, गर्विष्ठ पुरुषव्याघ्राचा रणांत आज वध कर! अर्जुना, तूं आपल्या वीर्यानें व बलानें त्या शूर कर्णाचा रणांत वध कर! ज्याप्रमाणें सिंह हत्तीवर चाल करून जातो, त्याप्रमाणें तूं कर्णावर चाल करून जा! ज्याच्या पराक्रमाच्या जोरावर दुर्योधन तुझा धिक्कार करतो, त्या वैकर्तन कर्णाचा आज युद्धांत तूं वध कर! ८. ७२.

अध्याय ७३ वा.

[१ कृष्णाचें अर्जुनगौरवपर भाषण.]

(१) संजय—राजा धृतराष्ट्रा, याप्रमाणें अर्जुनाला कर्णाच्या वधासाठीं उत्तेजन देऊन, बुद्धिवान् कृष्ण कर्णवधाच्या इच्छेनें शत्रुसैन्यावर चाल करून जाणाऱ्या अर्जुनाला पुनः म्हणाला—“पार्था, नर, वारण व अश्व यांच्या संहाराला आरंभ होऊन आज सतरा दिवस झाले. तुझें सैन्य प्रथम पुष्कळ होतें, परंतु शत्रूंशीं युद्ध करून आतां थोडेंच शिल्लक राहिलें आहे. त्याचप्रमाणें कौरवांचेंहि पुष्कळसें सैन्य युद्धांत नष्ट झालें आहे! हे तुझ्या सैन्यांतील राजे, सृंजय व इतर युद्धार्थ जमलेले वीर तुझ्यासारखा दुर्धर्ष सेनापति मिळाल्यामुळें कौरवांशीं व्यवस्थेनें युद्ध करीत आहेत! पांचाल, पांडव, मत्स्य, कारूष व चेदि या शूर वीरांनीं तुझें पाठबळ असल्यामुळें शत्रुगणांचा संहार चालविला आहे पहा! अर्जुना, रणांगणांत हातघाईच्या युद्धांत कौरवांचा कोणाला पराभव करतां येईल? त्याचप्रमाणें महारथी पांडवांचें तूं संरक्षण करीत असतांना त्यांना जिंकण्याला कोण समर्थ होईल? पार्था, युद्धार्थ सज्ज झालेल्या, देव-दैत्य-मानवादि त्रैलोक्यांतील सर्व वीरांना जिंकण्याला तूं समर्थ आहेस; तर कौरवसैन्याची ती काय कथा? कौंतेया, तुझ्याशिवाय दुसऱ्या कोणत्या इंद्र-तुल्य पराक्रमी वीरानें भगदत्त राजाला जिंकलें असतें? तसेंच ह्या अफाट सैन्याचें तूं संरक्षण करीत असतां त्याकडे नजर फेंकण्याला देखील कोण समर्थ आहे! नेहमीं युद्धांत तुझें पाठबळ असल्यामुळें धृष्टद्युम्न व शिखंडी यांनीं द्रोण व भीष्म यांचा वध केला! नाहींतर इंद्रतुल्य पराक्रमी अशा महारथी भीष्मद्रोणांना युद्धांत जिंकणें कोणाला शक्य होतें? हे पुरुषश्रेष्ठा, शांतनव भीष्म, द्रोण, कर्ण, कृप, अश्वत्थामा, सौमदत्ति, कृतवर्मा, जयद्रथ, मद्रराज शल्य, सुयोधन, त्याचप्रमाणें अस्त्रविद्येंत निपुण, युद्धांत माघार न घेणारे अनेक वीर, अक्षौहिणींचे अधिपति अशा पराक्रमी, युद्धदुर्मद वीरांना युद्धांत जिंकण्याला तुझ्याशिवाय येथें कोण समर्थ आहे?

परंतपा, तूं पुष्कळ शत्रुसमूहांचा विध्वंस केलास; अनेक अश्व, रथ, गज यांचा संहार केलास व अनेक देशांतून आलेल्या शूर वीरांचा वध केलास! गोवास, दासमीय, वसाति व अभिमानी भोज या सर्वांची अश्वगजयुक्त सेना रणांत तुझ्याशीं व भीमाशीं गांठ पडल्यामुळें नष्ट झाली! भयंकर

पराक्रम करणारे तुषार, यवन, खश, दार्वाभिसार, दरद, शक, माठर, तंगण, आंध्रक, पुलिंद, किरात, म्लेच्छ, पर्वतीय, समुद्रतीरीं रहाणारे, युद्धनिपुण महाशक्तिमान् असे वीर हातांत दंड धारण करून सुयोधनाला मदत करण्याकरितां येथें जमले आहेत ! पार्था, तुझ्याशिवाय त्यांना रणांत जिंकण्याला कोणीहि समर्थ नाहीं ! कौरवांचें हें बलिष्ठ व अफाट सैन्य व्यूह रचून रणांत सज्ज असलेलें पाहून, जर तूं साहाय्य व संरक्षणकर्ता नसतास, तर दुसरा कोण त्या सैन्यावर चाल करून गेला असता ! अर्जुना, तुझा आश्रय असल्यामुळेंच क्रुद्ध पांडवांनीं, समुद्राप्रमाणें विस्तृत व धुळीनें व्याप्त झालेल्या कौरवसैन्याचा नाश केला ! मागधांचा बलिष्ठ राजा जयत्सेन ह्याचा युद्धांत अभिमन्यूनें वध केल्याला आज सात दिवस लोटले. त्या मागधराजाच्या संरक्षणासाठीं त्याच्या मागून चालणाऱ्या दहा हजार गजांचा संहार भीमानें गदाप्रहार करून केला व त्या आवेशांत अन्य शेंकडो रथ आणि गज नष्ट केले. पार्था, याप्रमाणें दारुण युद्ध चाललें असतां तुझ्यावर व भीमसेनावर कौरवांनीं चाल केली; परंतु अश्व, रथ, गज यांसहवर्तमान त्यांनीं मृत्युलोकाची वाट धरली !

त्या प्रसंगीं श्रेष्ठ प्रकारचीं अस्त्रें जाणणाऱ्या भीष्मानें भयंकर बाणांचा वर्षाव चालू केला आणि चेदि, काशि, कारूष, मत्स्य, केकय इत्यादि वीरांना बाणांनीं आच्छादित करून त्यांचा वध केला ! त्यावेळीं भीष्माच्या धनुष्यापासून सुटणाऱ्या त्या सरळ गतीच्या रुक्मपुंख व शत्रुदेहविदारक बाणांनीं आकाश भरून गेलें ! बाणांच्या भयंकर वृष्टीनें तो हजारों रथांचा नाश करूं लागला, व युद्धार्थ रणांत जमलेल्या लाखों वीरांचा व गजांचा वध करूं लागला ! अर्जुना, तेव्हां तुझ्या वीरांनीं नऊ प्रकारांनीं युद्ध केलें, परंतु त्यांचा फारसा उपयोग होत नाहीं, असें पाहून त्यांनीं त्या निष्फळ ठरलेल्या गती टाकून दिल्या व दहाव्या गतीचा आश्रय करून त्यांनीं कौरवांचे गज, रथ आणि अश्व यांचा नाश आरंभिला ! त्याप्रसंगीं भीष्म पुनः पांडवसेनेवर बाणांचा वर्षाव करूं लागला व याप्रमाणें दहा दिवसपर्यंत तुझ्या सैन्याचा संहार करून आणि अनेक रथी, अश्व व गज यांचा वध करून भीष्मानें युद्धांमध्यें रुद्र आणि उपेंद्र यांसारखें आपलें उग्र स्वरूप दाखविलें ! पांडवांच्या सैन्यावर वारंवार चाल करून त्या भीष्मानें सैन्याचा संहार उडविला व चेदि, केकय व पांचाल यांचा वध केला ! रथ, अश्व आणि गज यांनीं युक्त अशा पांडवसेनेला भीष्म जाळूं लागला ! आपत्सागरांत बुडणाऱ्या मंदमति सुयोधनाचा उद्धार करूं

पहाणाऱ्या भीष्माला मध्याह्नकाळीं तळपणाऱ्या सूर्याप्रमाणें समरांत पराक्रम करतांना पाहून, हातांत महान् आयुधें धारण करणारे अगणित सृंजयपदाति, व अन्य राजे गर्भगळित होऊन गेले ! काशिराजाला ज्यानें जिंकलें आहे असा तो भीष्म निकरानें रणांत लढत असतां एकदम त्यानें पांडवांवर व सृंजयांवर चाल करून त्यांची दाणादाण केली व आपलें रणांतील अलौकिक एकवीरत्व प्रस्थापित केलें ! अर्जुना, अशा त्या महाव्रत पुरुषश्रेष्ठ भीष्मावर शिखंडीनें तुझ्या साहाय्याचे जोरावर आनतपर्व बाणांचा वर्षाव करून, इंद्रानें वृत्रासुराचा वध केला, त्याप्रमाणें त्याचा वध केल्यामुळें तो पितामह आतां शरपंजरीं पडला आहे !

नंतर त्या उग्र व महारथ द्रोणानें पांच दिवसपर्यंत युद्ध करून शत्रुसेनेचा विध्वंस केला. त्यानें अभेद्य व्यूहाची रचना करून व पांडवांकडील अनेक महारथ्यांचा वध करून रणांत जयद्रथाचें संरक्षण केलें ! रात्रियुद्धांत त्यानें प्रत्यक्ष यमाप्रमाणें पराक्रम करून व बाणांचा वर्षाव करून पांडवसेना जाळून टाकली ! परंतु शेवटीं त्या प्रतापी भारद्वाजाची धृष्टद्युम्नाशीं गांठ पडतांच तो धारातीर्थीं पतन पावला ! अर्जुना, त्या प्रसंगीं जर तूं कर्णादि महारथ्यांना थांबवून न धरतास, तर खचित द्रोणाचा नाश झाला नसता ! कौरवांच्या सर्व सैन्याचा तूं एकट्यानें प्रतिकार केलास आणि म्हणूनच धृष्टद्युम्नाला द्रोणवध करतां आला ! पार्था, जयद्रथवधप्रसंगीं जो पराक्रम तूं दाखविलास, तसा पराक्रम तुझ्याशिवाय कोणत्या अन्य क्षत्रियाला करतां येईल ? कौरवांच्या प्रचंड सेनेचें निवारण करून व शूर राजांचा संहार करून तूं अस्त्रबलानें व वीर्यानें जयद्रथाचा वध केलास ! जयद्रथाचा वध हें सर्व राजांना मोठेंच आश्चर्य वाटत आहे. परंतु तत्त्वतः तें आश्चर्य नव्हे; कारण तुझ्यासारख्या महारथ्याशीं रणांत एक दिवस जरी गांठ पडली, तरी तेवढ्याहि सैन्याचा नाश होईल ! परंतु तसें न होतां त्या सैन्यानें टिकाव धरला, त्याअर्थी तें खचित बलवान् असलें पाहिजे !

पार्था, ज्या वेळीं भीष्मद्रोणांचा वध झाला तेव्हांच दुर्योधनाच्या त्या घोर सैन्याचें सर्वस्व नष्ट झालें ! ही सेना आज त्यांतील महान् योद्धे, अश्व, रथ आणि गज यांचा नाश झाल्यामुळें, सूर्य, चंद्र व नक्षत्रें यांनीं विहीन अशा आकाशाप्रमाणें उदास दिसत आहे ! पूर्वी इंद्रानें ज्याप्रमाणें असुरसेनेचा नाश केला, त्याप्रमाणें तूं आपल्या पराक्रमानें ही कौरवसेना उध्वस्त केली

आहेस ! त्या सेनेंत आतां अश्वत्थामा, कृतवर्मा, कर्ण, शल्य आणि कृप हे पांच महारथी अद्याप जीवंत आहेत; नरश्रेष्ठा अर्जुना, आज त्या पांच महारथ्यांचा रणांत वध करून, द्वीपें, नगरें, आकाश, जल, पाताल, पर्वत व महारण्यें यांसह सर्व पृथ्वी धर्मराजाला प्राप्त करून दे ! पूर्वी दैत्यदानवांना मारून ज्याप्रमाणें विष्णूनें इंद्राला त्रैलोक्यराज्य मिळवून दिलें, त्याप्रमाणें तूं आज अमितवीर्य श्रीमान् युधिष्ठिराला वसुंधरेचें राज्य मिळवून दे ! विष्णूनें दैत्यांचा संहार केल्यामुळें देवांना जसा आनंद झाला, त्याप्रमाणें आज तुझ्या हातून शत्रूंचा नाश होऊन पांचालांना आनंद होवो !

कमलनेत्रा अर्जुना, पुरुषश्रेष्ठ द्रोणगुरूचे ठिकाणीं तुझा आदर असल्यामुळें अश्वत्थाम्यावर जर तुझी कृपा असेल, पूज्य म्हणून कृपाचार्यांचा वध करण्याला तूं तयार नसशील, मातृबांधवांबद्दल आदरबुद्धि असल्यामुळें कृतवर्म्याचा नाश करण्यास तूं सिद्ध नसशील, मद्रराज शल्य याचा वध मातुल म्हणून तुझ्या हातून होत नसेल, तर निदान हे नरश्रेष्ठ अर्जुना, ह्या दुष्टमति, पांडवांविषयीं अत्यंत पापबुद्धि असलेल्या कर्णाचा अत्यंत तीक्ष्ण बाणांनीं आज वध कर ! हें तुझें कृत्य पुण्यकारक आहे. यांत कांहीं दोष नाहीं ! आम्हां सर्वांची ह्या कृत्याला अनुमति आहे. यांत किमपि पाप नाहीं ! अनघा अर्जुना, रात्रीचे वेळीं पुत्रांसहवर्तमान तुझ्या मातेला जीवंत जाळण्याचा दुर्योधनाचा प्रयत्न, दुर्योधनाचें द्यूताकरितां तुम्हांला आव्हान इत्यादि सर्व अनर्थांचें मूल कारण हा दुष्ट कर्णच होय ! नेहमीं सुयोधनाला असें वाटतें कीं, केवळ कर्णामुळेंच आपलें रक्षण होत आहे. तो मूर्ख दुर्योधन संतप्त होऊन मला बद्ध करण्यास प्रवृत्त झाला ! पार्था, राजा सुयोधनाची पूर्ण खात्री आहे कीं, कर्ण रणांत पांडवांना जिंकील यांत संदेह नाहीं ! कौंतेया, तुझ्या सामर्थ्याची कल्पना असून सुद्धां सुयोधनानें कर्णावर विसंबून तुझ्याशीं युद्ध आरंभिलें आहे. कारण दुष्टबुद्धि, दुरात्म्या दुर्योधनाला उत्तेजन देण्यासाठीं कर्ण नेहमीं म्हणतो कीं, 'मी सर्व पांडवांचा व दाशार्ह कृष्णाचाहि वध करीन !' पार्था, आज युद्धांत गर्जना करणाऱ्या त्या कर्णाचा वध कर !

अर्जुना, तुमचा नाश करण्यासाठीं जीं जीं दुष्टकृत्यें दुर्योधनानें केलीं, त्या सर्वांचें आदिकारण हा कुबुद्धि दुष्टात्मा कर्ण होय ! दुर्योधनाच्या त्या सहा क्रूर महारथ्यांनीं द्रोण, अश्वत्थामा, कृप, इत्यादि नरश्रेष्ठ वीरांशीं झुंजणाऱ्या, महारथींना रथहीन करून टाकणाऱ्या, गजांवरील वीरांचा संहार करणाऱ्या

अश्वसादींना वधणाऱ्या, पायदळाला शस्त्रहीन करणाऱ्या, कुरु व वृष्णि या कुलांचें यश वाढविणाऱ्या, कौरवांच्या सैन्यांतील महारथ्यांचा विध्वंस करणाऱ्या, अश्व, नर, गज यांना आपल्या बाणांनीं जर्जर करून यमलोकीं पाठविणाऱ्या व शत्रुसैन्य जाळणाऱ्या वृषभस्कंध अभिमन्यूला घेरून त्याचा वध केला, त्याला सुद्धां हा दुष्ट कर्णच कारण होय ! तो घोर प्रसंग आठवला म्हणजे माझ्या शरीराचा दाह होतो, हें तुला मी सत्याची शपथ घेऊन सांगतों ! अभिमन्यूशीं रणांत तोंड देण्यास असमर्थ असा कर्ण, त्याच्या बाणांनीं विद्ध झाल्यामुळें मूर्च्छित पडून त्याच्या शरीरांतून रक्ताचा प्रवाह सुरू झाला ! अभिमन्यूच्या बाणांनीं व्याकुल झाल्यामुळें पराभूत झालेला कर्ण क्रोधानें फूत्कार टाकूं लागला व जीविताविषयीं निराश होऊन रणांगणांतून निघून जावें, असा विचार करूं लागला, परंतु युद्धांत शरप्रहारांनीं विह्वल झाल्यामुळें श्रांत होऊन तसाच तेथें राहिला ! इतक्यांत द्रोणाची प्रसंगोचित क्रूर वाणी ऐकून कर्णानें अभिमन्यूचें धनुष्य तोडून टाकलें ! नंतर त्या निःशस्त्र वीरावर ते पांच दुष्टमति महारथी बाणांचा वर्षाव करूं लागले व त्यांनीं त्याचा वध केला ! हें दृश्य पाहून सर्वांना अतिशय दुःख झालें, परंतु तो दुष्ट कर्ण व सुयोधन यांना मोठा हर्ष होऊन ते मोठ्यानें हंसले !

पार्था, कौरवसभेंत कर्णानें कौरवांच्या व पांडवांच्या समक्ष द्रौपदीला जीं निर्दयपणानें कठोर भाषणें केलीं, तीं तुझ्या स्मरणांत असतील. कर्ण द्रौपदीला म्हणाला, " द्रौपदि, पांडवांचा नाश होऊन ते शाश्वत नरकांत पडले आहेत. हे मृदुभाषिणि, तूं आतां अन्य पति कर ! कृष्णे, तूं आतां दुर्योधनाची दासी होऊन त्याच्या मंदिरांत प्रवेश कर ! हे पद्माक्षि, पांडवांची पत्नी म्हणून तुझ्यावर आतां त्यांची मुळींच सत्ता राहिली नाहीं, कारण ते आतां मृतवत् झाले आहेत ! पांचालि, तूं दासांची पत्नी असून स्वतःहि दासी झाली आहेस ! आज सर्व पृथ्वीवर दुर्योधन हाच एकटा राजा आहे ! इतर सर्व राजे त्याची सेवा करून त्याचा योगक्षेम चालवितात ! ही पहा, सर्व पांडवांची कशी दुर्दशा झाली आहे ! हे पांडव दुर्योधनाच्या तेजापुढें फिके पडून एकमेकांकडे पहात आहेत ! हे षंढ खचित आतां नरकांत बुडाले आहेत ! आतां दुर्योधन राजाची दासांप्रमाणें सेवा करणेंच यांना भाग आहे !"

अर्जुना, त्या प्रसंगीं तो अधर्मज्ञ, दुष्ट व अत्यंत दुर्बुद्धि कर्ण द्रौपदीला जें बोलला, तें तूं श्रवण केलें आहेस ! म्हणून आज तूं आपले सुवर्णमंडित,

शिलाधौत, तीक्ष्ण व प्राणघातक बाण कर्णावर सोड व त्याच्या दुष्ट भाषणाला कायमची शांति दे ! म्हणजे त्या दुष्ट कर्णाला अंतकालीं तरी भीष्म-द्रोणांच्या उपदेशाची स्मृति होईल ! तुझा नाश करण्याकरितां त्या दुष्टानें जीं दुष्कृत्यें केलीं, त्यांबद्दल तुझे शर त्याचें जीवित नष्ट करोत ! तुझ्या गांडीव-धनुष्यापासून सुटलेले सुवर्णपुंख, भयंकर, विद्युल्लतेप्रमाणें तेजस्वी असे नाराच बाण अंगांत शिरल्यावर कर्णाला भीष्मद्रोणांच्या भाषणाची आठवण होवो ! पार्था, आज तुझे बाण कर्णाचें कवच फोडून त्याचें रक्त प्राशन करोत ! ते महावेगवान् बाण, तुझ्या हातांतून सुटल्याबरोबर कर्णाला मर्मस्थळीं लागून त्याला यमलोकीं पाठवोत ! कर्णाला रथांतून खालीं पडतांना पाहून, तुझ्या शरांनीं विद्ध होऊन व्याकुल व मूर्च्छित झालेले राजे हळहळोत ! अर्जुना, आज रणांत लोळत पडलेल्या, रक्तानें माखलेल्या व निरायुध झालेल्या कर्णाला पाहून, त्याचे बंधुवर्ग दीन होत्साते शोक करोत ! कर्णाचा हस्तिकक्षध्वज तुझ्या भल्ल बाणांनीं भग्न होऊन भूमीवर पडो ! तुझ्या शेंकडो बाणांनीं विद्ध झालेला कर्णाचा सुवर्णविभूषित रथ, अश्वहीन व वीरहीन झाल्यामुळें, रणांत टाकून भयानें शल्य पलायन करो ! पार्था, प्रतिज्ञापालनासाठीं कर्णाच्या देखत तूं जर कर्णपुत्राचा वध आपल्या बाणांनीं करशील, तर प्रियपुत्राला मरण आलेलें पाहून त्या दुरात्म्या कर्णाला भीष्म, द्रोण व विदुर यांचें भाषण आठवेल ! अर्जुना, याप्रमाणें तुझ्या हातून कर्णाचा वध झालेला पाहून, राज्या-विषयीं व स्वतःच्या जीविताविषयीं दुर्योधन निराश होईल !

भरतश्रेष्ठा अर्जुना, कर्णाच्या तीक्ष्ण बाणांनीं विद्ध झालेले हे पांचाल वीर त्यावर चाल करून जात आहेत ! कर्णानें त्यांचा संहार चालविला असतांहि ते पांडव-जयार्थ त्याजवर तुटून पडत आहेत ! पांचाल वीर, द्रौपदेय, धृष्टद्युम्न, शिखंडी, धृष्टद्युम्नाचे पुत्र, शतानीक, नकुलाचा पुत्र, नकुल, सहदेव, दुर्मुख, जनमेजय, सुधर्मा व सात्यकि हे कर्णाच्या स्वाधीन झाले आहेत पहा ! पार्था, रणांत कर्णानें पांचालांचा संहार केल्यामुळें तुझ्या बंधुवर्गाचा भयंकर शोकस्वर ऐकूं येत आहे ! महाधनुर्धर पांचाल युद्धांत मृत्यु आला तरी त्याची पर्वा करीत नसल्यामुळें भीतीनें रणांगणांतून केव्हांहि पराङ्मुख होणार नाहींत ! अर्जुना, ज्या एकट्यानें पांडवसेनेला बाणसंघातांनीं वेढून टाकलें, त्या भीष्माशीं रणांत गांठ पडल्यावर देखील जे पांचाल पराङ्मुख झाले नाहींत, ते महारथ पांचाल कर्णाशीं युद्ध करतांना कसे युद्धांतून पळून जातील ? अरिंदम पार्था, पांचा-

लांच्या रथसेनेंत घुसून यमाप्रमाणें पराक्रम गाजविणाऱ्या, दररोज सहस्रावधि पांचालांचा संहार करणाऱ्या, धनुर्धरश्रेष्ठ, दुर्धर अशा द्रोणाच्या प्रज्वलित अस्त्राग्नीस न जुमानतां पांडवांच्या विजयार्थ झटणारे ते वीर मोठ्या आनंदानें युद्धांत शत्रूंचा वध करण्यासाठीं त्यावर निकराचे हल्ले करीत असत! अशा प्रकारचा पराक्रम करणारे ते पांचाल वीर कर्णाला भिऊन कधींहि युद्ध-पराङ्मुख होणार नाहींत! ते वेगवान् पांचाल आपल्यावर हल्ला करीत आहेत, असें पाहून, अग्नि ज्याप्रमाणें पतंगांचा नाश करतो, त्याप्रमाणें त्या शूर कर्णानें बाणांनीं त्यांचा वध केला! पार्था, पहा, हे आणखी पांचाल वीर कौरवसेनेवर चाल करून जात आहेत व त्यांना कर्णाचे योद्धे पळवून लावीत आहेत! पांडवांच्या जयार्थ जे जिवावर उदार होऊन युद्ध करीत आहेत, त्या शेंकडो पांचालांचा वध हा राधेय आपल्या बाणांनीं करीत आहे पहा! भारता! ह्या कर्णपराक्रमरूपी अगाध महासागरांत बुडणाऱ्या ह्या धनुर्धर पांचाल वीरांना, नौका होऊन तूं अभय दे व त्यांचें संरक्षण कर! अर्जुना, ऋषिश्रेष्ठ भार्गव परशुरामाकडून कर्णानें जें अस्त्र प्राप्त करून घेतलें, त्याचें उग्र स्वरूप आतां दृग्गोचर होत आहे! तें घोरस्वरूप, सर्व सैन्याला भयप्रद आणि घोर अस्त्र आतां पांडवांच्या सैन्याला वेढून स्वतःच्या तेजानें जाळीत आहे! कर्णाच्या धनुष्यापासून सुटलेले हे बाण भ्रमरांच्या समूहाप्रमाणें तुझ्या सैन्याला पीडा देत आहेत! अर्जुना, कर्णाचें अस्त्र युद्धांत दुर्निवार्य ठरल्यामुळें हे पांचाल-वीर दशदिशांना पळून जात आहेत! पार्था, सृंजयांसहवर्तमान कर्णाशीं चोहों बाजूंनीं लढणारा व कौरवांबद्दल नित्य क्रोध दाखविणारा भीम, कर्णाच्या तीक्ष्ण बाणांनीं विद्ध होत आहे पहा! जर तूं कर्णाची उपेक्षा केलीस, तर ज्याप्रमाणें एकादा रोग शरीरांत प्रवेश करून त्याचा नाश करतो, त्याप्रमाणें तो कर्ण पांडव, पांचाल व सृंजय यांचा वध करील! अर्जुना, पांडवांच्या सैन्यामध्यें, कर्णाशीं युद्ध करून जो सुरक्षित आपल्या गृहीं परत येईल, असा तुझ्याशिवाय कोणीहि वीर दिसत नाहीं! म्हणून हे नरश्रेष्ठा पार्था, आपल्या प्रतिज्ञेप्रमाणें तूं आज आपल्या तीक्ष्ण बाणांनीं कर्णाचा वध करून प्रतिज्ञा पूर्ण कर व कीर्ति मिळव! अर्जुना, कर्णासह सर्व कौरवांना युद्धांत जिंकण्याला एकटा तूंच समर्थ आहेस; तुझ्याशिवाय दुसरा कोणी समर्थ नाहीं, हें मी तुला खचित सांगतों. नरोत्तम पार्था, महारथी कर्णाचा तूं आज वध करून हें महत्कार्य पार पाड व कृतार्थ आणि सुखी हो! ८. ७३.

अध्याय ७४ वा.

[१ अर्जुनाचें वीरश्रीयुक्त स्वपराक्रमकथन.]

(१) **संजय**—याप्रमाणें कृष्णाचें भाषण ऐकतांच क्षणांत अर्जुनाचा सर्व शोक नाहींसा झाला व त्याला मोठा आनंद झाला. नंतर आपले गांडीव धनुष्यावर हात फिरवून व तें कर्णावर रोंखून तो कृष्णाला बोलला—

अर्जुन—गोविंदा, मला सर्व आधार तुझा असल्यामुळें जय निःसंशय मिळणार, यांत संशय नाहीं. जगांतील सर्व भूतभविष्य गोष्टी तूंच घडवून आणणारा आहेस. तूं माझ्यावर प्रसन्न झाल्यामुळें तुझ्या साहाय्यानें तिन्ही लोक एकत्र होऊन मजवर आले, तरी त्यांना जिंकून मी त्यांचा वध करीन! मग कर्णाची ती कथा काय ? हे जनार्दना, पांचालांचें सैन्य पळत सुटलें आहे, कर्ण रणांत निर्भयपणें संचार करतांना दिसत आहे आणि कृष्णा, इंद्राच्या अशनीसारखें कर्णानें सोडलेलें हें भार्गवास्त्र सर्वत्र पेटत आहे. हे कृष्णा, आज मी माझ्या गांडीवाच्या योगें बाणांच्या वृष्टीनें कर्णाचा असा वध करीन कीं ह्या संग्रामाची कथा जोंपर्यंत पृथ्वी आहे तोंपर्यंत तिजवरील सर्व प्राणी गात राहतील! राजा धृतराष्ट्र आज आपल्या बुद्धीला दोष देईल आणि राज्याला नालायक अशा दुर्योधनाला राज्यावर बसविल्याबद्दल दुःख करील ! आज धृतराष्ट्र राज्य, सुख, संपत्ति, राष्ट्र, पुर आणि पुत्र या सर्वांना अंतरेल ! जो गुणवंतांचा द्वेष करितो व निर्गुणी पुरुषाला प्रभु करितो, तो सर्वांच्या क्षयाला कारण होतो, आणि मग स्वतःच शोक करीत राहतो ! एकाद्या मनुष्यानें आम्रवन तोडून टाकलें, तर शेवटीं त्याबद्दल त्याला दुःख झाल्याशिवाय कधींहि राहणार नाहीं ! आज सूतपुत्र कर्णाचा वध केला असतां राजा दुर्योधनाला अत्यंत दुःख होईल ! त्याचा वध केल्यानें दुर्योधनाच्या सर्व आशा विफळ होतील ! त्याची राज्याची, तशी जीविताचीहि आशा नाहींशी होईल ! आज कर्णाचा मीं शरांनीं वध केला असतां तुझ्या शमवाक्यांचें त्याला स्मरण होईल ! कृष्णा, आज सौबल शकुनीला शररूप फांसे, गांडीवरूप पिशवी आणि रथरूप पट दाखवितों !

कृष्णा, आज मी तीक्ष्ण शरांनीं कर्णाचा वध करून कुंतीसुत युधिष्ठिराला फार दिवस जी भयंकर काळजी लागली आहे, ती सर्व नाहींशी करितों !

माझ्या हातून आज कर्णाचा वध झाला असतां धर्मराजा आनंदित होऊन सुखानें झोंप घेईल ! आज मी कर्णावर असा अप्रतिम बाण टाकतों कीं त्याच्या योगानें तो तत्काल मरून जाईल ! ह्या दुरात्म्या कर्णानें माझ्या वधासंबंधीं असा पण केला आहे कीं, ' मी पार्थवध करणार नाहीं, तोंपर्यंत पाय धुणार नाहीं !' आज मी तीक्ष्ण बाणांनीं कर्णाला रथांतून खालीं पाडीन आणि त्याचा तो पण खोटा करीन ! ज्याला आपल्या पराक्रमाचा एवढा मोठा गर्व आहे कीं, तो सर्वदा दुसऱ्याची निंदा करीत असतो, त्या कर्णाचें रक्त आज ही भूमि प्राशन करील ! जो कर्ण द्रौपदीला ' कृष्णे, तूं आतां अपति आहेस ', म्हणून धृतराष्ट्राच्या संमतीनें आपले गुण गातांना जें कांहीं बोलला तें सर्व आज माझे बाण खोटें करून दाखवितील आणि सर्पाप्रमाणें क्रुद्ध होऊन त्याचें रक्त पितील ! आज माझे विजेसारखे शोभणारे बाण गांडीवापासून सुटून कर्णाला परम गतीला पोंचवितील ! त्यावेळीं कौरवसभेंत पांडवांची निर्भर्त्सना करीत कर्ण द्रौपदीला जें कांहीं बोलला, त्याचा त्याला आज पूर्ण पश्चात्ताप होईल ! कृष्णा, पांडव षंढ आहेत कीं मर्द आहेत हें आज त्या दुरात्म्या कर्णाच्या निधनानें सहजच कळणार आहे ! ' धृतराष्ट्रपुत्रांनो, तुमचें पांडवापासून मी रक्षण करीन,' असें कर्णाचें आत्मलाघापर भाषण आज माझे हे बाणच खोडून टाकतील ! ' कौरवहो, पांडवांचा आज पुत्रांसह वध करून त्यांचा सर्व उद्योग मी शेवटाला नेतों,' असें जो गर्वानें सांगत असे, त्याचा सर्व धनुर्धरांसमक्ष आज मी वध करीन ! कृष्णा, ज्याच्या वीर्याचा आश्रय करून दुष्ट दुर्योधन आमचा नित्य अपमान करीत असे, त्या कर्णाचा रणांत आज वध करून मी धर्माला आनंदवीन !

माधवा, आज नानाविध बाणांचा शत्रूंवर असा वर्षाव करीन कीं, त्यांच्या योगानें त्रस्त होऊन ते तत्काल भूमीवर मरून पडतील ! आणि त्यांच्या मृत रथकुंजरांनीं पृथ्वीला विचित्र शोभा येईल ! मग तो युद्धदुर्मद कर्ण रणांत प्राप्त झाल्यावर तीक्ष्ण शरांनीं त्याचाहि वध करीन ! आज पुत्र आणि सुहृज्जन यांसह कर्णाचा वध केल्यावर सर्व कौरव आणि तत्पक्षीय राजेलोक सिंहांनीं पीडित मृगांप्रमाणें दशदिशांना पळून जातील ! आज कर्णवध झाल्याचें पाहून दुर्योधन स्वतःला दोष देऊन पश्चात्ताप पावेल ! कर्ण हत झाल्याचें पाहून आज दुर्योधन सर्व धनुर्धरांमध्यें मलाच श्रेष्ठ समजेल ! कृष्णा, आज मी पुत्र, पौत्र, अमात्य आणि सेवक यांसह धृतराष्ट्राला निराश

करून सोडीन! आज बगळे व इतर नानाविध मांसभक्षक पक्षी माझ्या शरांनीं हत कर्णाच्या गात्रांवर खुशाल संचार करतील!

हे मधुसूदना, आज सर्व धनुर्धरांदेखत मी माझ्या तीक्ष्ण विपाठ व क्षुरनामक शरांनीं त्या दुष्ट कर्णाचा शिरच्छेद करून त्याचे अवयव छिन्नभिन्न करीन, तेव्हां युधिष्ठिराची मानसिक चिंता दूर होऊन तो महत्संकटांतून मुक्त होईल! कृष्णा, आज मी बंधु भीमासह कर्णाचा वध करून धर्मपुत्र राजा युधिष्ठिराला प्रसन्न करीन. त्याचप्रमाणें कर्णाच्या नीच अनुयायांचा माझ्या सर्पविषतुल्य व अग्निसमान शरांनीं वध करीन! गोविंदा, सुवर्णकवचें व रत्नखचित कुंडलें धारण करणाऱ्या त्यांचा संहार करून मी ही रणभूमि झांकून टाकीन! कृष्णा, आज अभिमन्यूच्या सर्व शत्रूंचीं शिरें व गात्रें तीक्ष्ण बाणांनीं छेदून मी त्यांचा निःपात करीन आणि कौरवहीन पृथ्वी करून ती धर्मराजाला देईन! हें न घडलें तर पृथ्वी निरर्जुन होऊन तिजवर तुला संचारावें लागेल! कृष्णा, आज कर्णाचा वध करून सर्व धनुर्धर कौरवांबद्दल होणाऱ्या माझ्या संतापाच्या, व गांडीवापासून सोडलेल्या शरांच्या ऋणांतून मी मुक्त होईन! ज्याप्रमाणें इंद्रानें शंबरासुराचा वध केला, त्याप्रमाणें मी आज कर्णाचा वध करून आम्हांला तेरा वर्षें होत असलेल्या दुःखांतून मुक्त होईन! आज युद्धांत कर्णाचा वध झाल्यानंतर मित्रकार्यार्थ झटणाऱ्या सोमकांच्या महारथींना आपण कृतकृत्य झालों असें वाटेल! माधवा, कर्णाचा वध करून मीं जय मिळविला म्हणजे सात्यकीला केवढा हर्ष होईल व माझ्याबद्दल तो किती आदर दाखवील! आज रणामध्यें कर्णाच्या महारथ पुत्राचा व त्याचाहि वध करून भीम, नकुल, सहदेव व सात्यकि, यांना मी संतुष्ट करीन! आजच्या महायुद्धांत कर्णाचा वध करून मी धृष्टद्युम्न, शिखंडि व पांचाल यांच्या ऋणांतून मुक्त होईन! आज अमर्षण धनंजय, रणांगणांत कौरवांचा व कर्णाचा संहार करतांना, सर्व वीरांच्या नजरेस पडेल! आणि नंतर मी पुनः तुझ्याजवळ आत्मप्रौढि सांगेन! कृष्णा, ह्या लोकीं धनुर्विद्येंत किंवा पराक्रमांत माझ्या बरोबरीचा कोणी नाहीं; त्याचप्रमाणें माझ्यासारखा क्षमाशील व कोपी पुरुष दुसरा कोणी आहे काय? मी महान् धनुर्धर असल्यामुळें माझ्या बाहुवीर्यानें सुर, असुर व इतर प्राणिमात्र यांचा पराभव करीन! माझा पराक्रम इतरांपेक्षां श्रेष्ठ प्रतीचा आहे, हें जाण! कृष्णा, गांडीवापासून सोडलेल्या अग्नितुल्य बाणांचा, सर्व कौरवांवर, बाल्हीकांवर व त्यांच्या सेनेवर वर्षाव करून, हिमकालाच्या अन्तीं तृणराशीवर

पडलेल्या अग्नीप्रमाणें मी एकटा त्या सर्वांना मोठ्या आवेशानें जाळून टाकीन! कृष्णा, माझ्या हातांवर बाणचिह्नें लिहिलेलीं आहेत व हें बाणयुक्त आकर्ण ओढलेलें दिव्य धनुष्य दिसून येत आहे! पायांवर रथाचीं व ध्वजाचीं चिह्नें दिसत आहेत. अशा माझ्यासारख्या वीराला युद्धांत कोणीहि जिंकूं शकणार नाहीं!

संजय—धृतराष्ट्रा, तो अतुलपराक्रमी वीर अर्जुन याप्रमाणें कृष्णाला म्हणाला व तत्काल क्रोधानें रक्तवत् आरक्त नेत्र करून भीमाला सोडविण्याला आणि कर्णाचा शिरच्छेद करण्याकरितां रणामध्यें मोठ्या आवेशानें गेला! ८. ७४.

---

*

श्रीमन्महाभारतार्थ

(महाभारताचें मराठी सुबोध भाषांतर.)

नवम खंड.

८ कर्णपर्व—(पुढें चालू)

कर्णवधपर्व ८.

अध्याय ७५ वा.

[१ धृतराष्ट्राचा संजयाला प्रश्न. २ संजयकृत संकुलद्वंद्वयुद्धवर्णन.]

(१) धृतराष्ट्र—संजया, याप्रमाणें पांडवांशीं व सृंजयांशीं माझ्या पुत्रांची त्या भयंकर रणांत गांठ पडून त्यांचें दारुण व अगाध युद्ध चाललें असतां, अर्जुन युद्धभूमीवर आला; तो आल्यावर कर्णाचें व त्याचें कशा प्रकारचें युद्ध झालें ? त्या युद्धाचें सविस्तर वर्णन कर !

(२) संजय—राजा धृतराष्ट्रा, मोठमोठ्या ध्वजांनीं शोभिवंत झालेलीं तीं प्रचंड सैन्यें जेव्हां एकमेकांशीं भिडून युद्ध करूं लागलीं, तेव्हां तीं ग्रीष्मकालाच्या अंतीं मेघसमुदाय ज्याप्रमाणें भयंकर गर्जना करतात, त्याप्रमाणें दुंदुभिध्वनींनीं भयंकर गर्जना करूं लागलीं. त्यावेळीं त्या दोन्ही सैन्यांतील प्रचंड गज हे जणुंकाय मेघजाल, शस्त्रास्त्रें ह्या जलधारा, वाद्यें, रथध्वनि व करटाळ्या हे मेघनाद, सुवर्णभूषित आयुधें ही वीज आणि शर, खड्ग व नाराच बाण ह्या जणुंकाय पर्जन्यधाराच असें वाटत होतें ! राजा, त्या सैन्यांनीं समरभूमीवर

खड्गादिकांनीं क्षत्रियांचा संहार चालविल्यामुळें रणांगणांत रक्ताचे प्रवाह मोठ्या वेगानें वाहत होते! अकालीं अनिष्ट व भयंकर पर्जन्यवृष्टि होऊन जसा प्राण्यांचा नाश होतो, त्याप्रमाणें त्यासमयीं उभय सैन्यांत वीरांचा मोठा क्षय झाला! कोठें अनेक रथी एकत्र होऊन एका रथ्याला चोहोंकडून वेढीत व त्याचा वध करीत, तर कोठें एकटा रथी एकाच रथ्याशीं युद्ध करून त्याला यमलोकीं पाठवी! कोठें एकटा रथी अनेक बलसंपन्न रथ्यांना मृत्युमुखांत ढकलीत असे, तर कोठें एकच रथी दुसऱ्या रथ्यावर चाल करून त्याचा, त्याच्या सारथ्याचा व अश्वांचा संहार करी! कोठें एकटा गजयोद्धा अनेक रथ्यांना व अश्वसादींना यमसदनीं पाठवीत असे! अशा विविध प्रकारांनीं तो घनघोर संग्राम चालला असतां अर्जुन तेथें आला आणि कौरवांवर एकसारखा बाणांचा वर्षाव करून अश्व, गज, सारथि, अश्वसादी, रथी व पदाती इत्यादि सर्व शत्रूंचा त्यानें संहार आरंभिला! त्या घनघोर संग्रामांत कृप व शिखंडी एकमेकांशीं युद्ध करूं लागले; सात्यकी दुर्योधनाशीं, श्रुतश्रवा अश्वत्थाम्याशीं व युधामन्यु चित्रसेनाशीं भिडला; महारथी सृंजयवीर उत्तमौजा हा कर्णपुत्र सुषेणावर चाल करून गेला व क्षुधार्त सिंहानें ज्याप्रमाणें मोठ्या वृषभावर चालून जावें, त्याप्रमाणें सहदेवानें गांधारराज शकुनीवर चाल केली! नकुलपुत्र शतानीक व कर्णपुत्र वृषसेन हे दोघे तरुण एकमेकांवर बाणांचा वर्षाव करूं लागले! विचित्र युद्ध करणारा रथश्रेष्ठ माद्रीपुत्र नकुल ह्यानें कृतवर्म्याला गांठलें! पांचालांचा अधिप सेनापति धृष्टद्युम्न यानें कर्ण व त्याचें सैन्य यांशीं युद्ध सुरू केलें!

धृतराष्ट्रा, इकडे संशप्तकांच्या समृद्ध भारतीय सैन्यासहवर्तमान दुःशासनानें त्या युद्धांत अतिवेगवान् व शस्त्रधरांमध्यें श्रेष्ठ अशा प्रतापवान् दुर्धर भीमसेनावर चाल केली! वीर उत्तमौजानें त्याप्रसंगीं मोठ्या आवेशानें कर्णाच्या पुत्राचा वध केला; तेव्हां त्याचें मस्तक भूतलावर पडलें आणि पृथ्वी व अंतरिक्ष यांत मोठा ध्वनि उत्पन्न झाला! सुषेणाचें मस्तक पृथ्वीवर पडलेलें पाहून कर्णाला अत्यंत दुःख झालें व क्रोधाविष्ट होऊन त्यानें आपल्या तीक्ष्ण बाणांनीं उत्तमौजाचा रथ, अश्व आणि ध्वज यांचा नाश केला! नंतर उत्तमौजानें तीक्ष्ण बाण सोडून कृपाचार्यावर चाल केली व आपल्या तेजस्वी खड्गानें त्याच्या पृष्ठरक्षकांचा वध करून लागलाच तो शिखंडीच्या रथावर चढला! कृपाला विरथ झालेला पाहून शिखंडीला त्याच्यावर बाणांचा प्रहार करण्याची इच्छा झाली नाहीं! इतक्यांत अश्वत्थाम्यानें कृपाचार्यांच्या रथाजवळ

येऊन, चिखलांत रुतलेल्या गाईला वर काढावें, त्याप्रमाणें त्या कृपाचार्याला त्या संकटांतून सोडविलें! राजा धृतराष्ट्रा, इकडे सुवर्णकवच धारण करणाऱ्या वायुपुत्र भीमसेनानें तीक्ष्ण बाण सोडून कौरवांच्या सैन्याची अतिशय दाणादाण केली व ग्रीष्मकालच्या माध्याह्नसूर्याप्रमाणें पराक्रम करून त्या सैन्याला अगदीं त्रस्त केलें! ८. ७५.

अध्याय ७६ वा.

[१ भीम-विशोकसंवाद.]

(१) **संजय**—राजा धृतराष्ट्रा, नंतर त्या तुमुल रणसंग्रामांत कौरवसेनेंतील अनेक वीरांनीं भीमसेनेला वेढून टाकलें! तेव्हां तो आपल्या सारथ्याला म्हणाला, 'सूता, ज्या ठिकाणीं धृतराष्ट्रपुत्रांची सेना असेल, तिकडे माझा रथ वेगानें घेऊन चल! म्हणजे त्या सर्व धृतराष्ट्रपुत्रांना मी यमलोकीं पाठवून देतों!' त्याप्रमाणें भीमाची आज्ञा होतांच त्या सारथ्यानें तो रथ तुझ्या पुत्रांच्या सेनेसमीप नेला. तें पाहून कौरववीरांनीं गज, रथ, अश्व व पदाति यांसहवर्तमान भीमावर चोहों बाजूंनीं निकरानें चाल करून त्याच्या महावेगवान् श्रेष्ठ रथावर असंख्य बाणांचा वर्षाव सुरू केला! तेव्हां त्या महात्म्या भीमसेनानें उलट सुवर्णपुंख बाण सोडून आपल्यावर येणारे बाण छेदिले! भीमसेनाच्या त्या बाणांनीं कौरवबाणांचे तुकडे तुकडे होऊन ते सर्व बाण भूमितलावर पडले! नंतर हे राजेंद्रा, भीमानें रथ, गज, अश्व व पदाति यांचा संहार सुरू करतांच वज्रप्रहारानें जणुंकाय पर्वतच खालीं कोसळून पडत आहेत, अशा प्रकारचा त्या सैन्यांत भयंकर कल्लोळ उडाला! याप्रमाणें भीमानें बाणांचा वर्षाव करून त्या कौरववीरांचा निःपात केल्यावर ते सर्व कौरववीर, फुलांतील मध चाखण्याकरितां पक्षी ज्याप्रमाणें वृक्षावर धांवून येतात, त्याप्रमाणें भीमावर तुटून पडले! याप्रमाणें तुझ्या सैन्यानें भीमावर निकराची चाल केली असतां, त्या अनंतवीर्य भीमानें पराक्रमाची अत्यंत शर्थ केली; तेव्हां प्रलयकालीं दंडधारी यमच सर्व प्राण्यांना जाळण्याला उद्युक्त झाला आहे, असें सर्वांस वाटलें! जीवमात्राच्या नाशार्थ येणाऱ्या काळाच्या मुखांत ज्याप्रमाणें प्राणी प्रवेश करतात, त्याप्रमाणें भीमसेनाच्या त्या प्रबळ वेगापुढें तुझ्या सैनिकांची अतिदीन अवस्था होऊन त्यांचा टिकाव लागेना! धृतराष्ट्रा, याप्रमाणें त्या महात्म्या

भीमसेनानें तुझ्या सैन्याचा संहार सुरू करतांच झंझावातानें उधळून दिलेल्या मेघजाळाप्रमाणें तें सैन्य भीतीनें दाही दिशांस पळूं लागलें !

कौरवसैन्य सैरावैरा दश दिशांस पळत आहे हें पाहून आनंदित होत्साता बलवान् व बुद्धिमान् भीमसेन पुनः आपल्या सारथ्याला म्हणाला, "सूता, एकत्रित होऊन आपणावर चालून येणारे रथ व ध्वज आपले आहेत किंवा शत्रूंचे आहेत याचें निरीक्षण कर ! मी युद्ध करीत असल्यामुळें मला त्याचा निर्णय करतां येत नाहीं; माझ्याच बाणांनीं माझ्या सैनिकांचा संहार होईल, याकरितां विशोका, शत्रूंकडील वीरांना न्याहाळून पहा ! सूता, सर्वत्र शत्रूंचे रथ व ध्वजाग्रें पाहून मला फार भय वाटत आहे ! धर्मराज दुःखार्त झाला असून अर्जुन अद्यापि आला नाहीं; म्हणून मी फारच काळजींत पडलों आहें ! सारथे, मला अत्यंत दुःख होत आहे कीं मला येथें सोडून धर्मराज एकटाच शत्रूंवर चाल करून गेला आहे ! तो जीवंत आहे कीं नाहीं हें समजत नाहीं ! त्याचप्रमाणें अर्जुनाच्या जीविताबद्दलहि मी साशंक असल्यामुळें मला फारच चिंता वाटत आहे ! असें जरी आहे तरी रणांगणांत शत्रूंच्या ह्या भयंकर व बलाढ्य सैन्याचा मीं नाश केला तर तुला व मलाहि आनंद होईल ! सूता, यासाठीं तूं माझ्या रथांतील सर्व बाण पहा व कोणत्या जातीचे व कोणत्या प्रमाणाचे बाण आतां अवशिष्ट आहेत तें मला सांग !"

विशोक—वीरा भीमा, आज आपल्या रथांत साठ सहस्र मार्गण बाण, दश दश सहस्र क्षुर व भल्ल बाण, दोन सहस्र नाराच बाण व तीन सहस्र प्रदर बाण आहेत ! रथावर जीं आयुधें अवशिष्ट आहेत तीं वाहून नेण्याला सहांहून अधिक वृषभांचा शकट जोडावा लागेल ! प्राज्ञ भीमसेना, गदा, खड्ग, प्रास, मुद्गर, शक्ति, तोमर इत्यादि जीं तुझीं आयुधें आहेत, त्यांपैकीं सहस्रशः जरी तूं शत्रूंवर सोडिलींस, तरी तीं क्षय पावतील, अशी भीति तूं किमपि बाळगूं नकोस !

भीमसेन—सूता, तूं आज संग्रामांत माझा पराक्रम पहा ! मी आज शत्रूंवर अत्यंत वेगवान् शरांचा वर्षाव करून ही रणभूमि आच्छादीन व अंतरिक्षांत बाणांचें छत पसरीन आणि हें भयंकर रणांगण सूर्यरहित व यमलोकाप्रमाणें भयाण करीन ! सारथे विशोका, आज सर्व पार्थिवांना हा भीमसेन युद्धांत पडला किंवा त्यानें एकट्यानें सर्व कौरवांना जिंकलें असें दिसून येईल ! सर्व कौरव युद्धांत नष्ट होतील किंवा सर्व माझ्या बाळपणापासूनचीं

माझीं पराक्रमाचीं कृत्यें आठवून माझी स्तुति करितील! आज मी सर्व कौरवांचा वध करीन किंवा ते तरी माझा वध करतील! सूता, माझ्या ह्या उत्तम कृत्याला आशीर्वाद देऊन देवांनीं तें माझ्या हातून सिद्धीस न्यावें! यज्ञांत इंद्राला आवाहन केलें असतां तो जसा सत्वर प्रकट होतो, तसा आज या समयीं अर्जुन येथें प्राप्त होवो! विशोका, ही भारती सेना पलायन करीत आहे पहा! हे राजे कां बरें पळून जात आहेत? हा बुद्धिमान् नरश्रेष्ठ सव्यसाची अर्जुनच ह्या सैन्यावर बाणांचा वर्षाव करून त्यास आच्छादून टाकीत असला पाहिजे! विशोका, हे ध्वज, गज, अश्व आणि पत्तिसंघ पळून जात असलेले पहा! हे रथ व त्यांतील रथी शर व शक्ति यांनीं हत होऊन सैरावैरा पळत सुटले आहेत पहा! ही पहा कौरवसेना पार्थाच्या कांचनभूषित, मयूरपुंख, वज्रतुल्य व वेगवान् बाणांनीं विद्ध होऊन मृत्युमुखीं पडत आहे आणि तिच्या साहाय्यार्थ अधिक कौरवसेना येत आहे! वणव्यांत सांपडल्यामुळें भीतीनें दशदिशांना पळणाऱ्या गजांप्रमाणें हे रथ अश्व, गज, पदातींना तुडवीत चालले आहेत व त्यामुळें कौरवसेना मोहित होऊन पळत सुटली आहे! विशोका, रणांगणांत हे गजेंद्र हाहाकार करीत कशी महागर्जना करीत आहेत, ती अवलोकन कर!

विशोक—भीमसेना, अर्जुन इकडे येत आहे यांत संशय नाहीं. तुला त्या क्षुब्ध झालेल्या अर्जुनाच्या गांडीवाचा ध्वनि ऐकूं येत नाहीं काय? तुझे कर्ण नष्ट झाले नाहींतना? भीमा, आज तुझे सर्व मनोरथ पूर्ण होतील! कारण गजसैन्यांत तो मारुति दिसत आहे पहा! नीलवर्ण मेघापासून उद्भूत होणाऱ्या विद्युल्लतेप्रमाणें तेजस्वी अर्जुनाच्या गांडीवाची प्रत्यंचा स्फुरण पावत आहे, ती अवलोकन कर! धनंजयाच्या ध्वजाग्रावर बसलेला तो मारुति आसमंतात् पहात रणांत शत्रुसैन्याला त्रास देत आहे पहा! त्याला पाहून मला सुद्धां फार भीति वाटत आहे! धनंजयाचा तो विचित्र किरीट अतिशय तेजानें प्रकाशत आहे व त्यावरील दिव्य मणि सूर्याप्रमाणें शोभत आहे! अर्जुनाच्या संनिध असणारा, भयंकर शब्द करणारा, शुभ्र मेघाप्रमाणें तेजस्वी तो देवदत्त शंख पहा! पहा तो प्रतोदधारी जनार्दन शत्रूंच्या सैन्यांत घुसून आपला रथ हांकीत आहे! भीमा, त्याच्या पार्श्वभागीं सूर्याप्रमाणें तेजस्वी, वज्राप्रमाणें दृढ, क्षुराप्रमाणें तीक्ष्ण, कृष्णाची कीर्ति वाढविणारें व यादवांना नेहमीं अर्चनीय असें तें दिव्य सुदर्शन चक्र पहा!

भीमसेना, किरीटीनें क्षुर बाण सोडून वृक्षांप्रमाणें सरळ महागजांच्या शुंडा छेदून टाकल्यामुळें त्या भूमीवर पडत आहेत! आणखी अर्जुनाच्या शरांनीं विद्ध झालेले मोठमोठे गज व गजसादी वज्रप्रहार केलेल्या पर्वतांप्रमाणें भूमीवर कोसळून पडत आहेत! त्याचप्रमाणें हे भीमसेना, चंद्रासमान शुभ्र वर्ण असलेला कृष्णाचा श्रेष्ठ पांचजन्य शंख, वक्षःस्थलावर शोभणारा कौस्तुभमणि व कंठस्थित विजयी वनमाला हीं सर्व अवलोकन कर! भीमसेना, कौरवांच्या सैन्याचा संहार करीत सारथि कृष्णानें शुभ्र अश्व जोडलेला महारथी अर्जुनाचा श्रेष्ठ रथ निःसंशय ह्याच बाजूनें येत आहे पहा! भीमा, गरुडाच्या पंखांपासून उद्भूत झालेल्या वायूनें ज्याप्रमाणें महारण्यें नष्ट होतात, त्याप्रमाणें तुझ्या इंद्रतुल्य पराक्रमी कनिष्ठ बंधूनें बाण सोडून उध्वस्त केलेले हे रथ, अश्व व पत्तिगण रणभूमीवर कोसळत आहेत पहा! अर्जुनानें महाबाणांच्या वृष्टीनें हे चारशें रथी, अश्व आणि सूत नष्ट केले आहेत पहा! त्याप्रमाणें त्यानें सातशें गज, पदाति व अश्वसादी आणि अनेक रथ यांचा नाश चालविला आहे तोहि अवलोकून घे! भीमसेना, चित्रग्रहाप्रमाणें कौरवांचा वध करीत हा बलिष्ठ अर्जुन तुझ्या समीप आला आहे! आतां तुझे सर्व मनोरथ पूर्ण होतील, तुझ्या सर्व शत्रूंचा नाश होईल, यांत संदेह नाहीं! तूं दीर्घायुषी हो आणि तुझें सामर्थ्य असेंच वृद्धिंगत होवो!

भीमसेन—सूता विशोका, अर्जुन समरांगणांत प्राप्त झाल्याची प्रिय वार्ता सांगितल्याबद्दल मी तुझ्यावर अत्यंत प्रसन्न झालों आहें! म्हणून मी तुला चौदा उत्कृष्ट गांव, वीस रथ व शंभर दासी देईन! ८. ७६.

अध्याय ७७ वा.

[१ अर्जुनपराक्रम. २ भीमाचें कौरवसेनेशीं युद्ध. ३ शकुनीचा पराजय.]

(१) **संजय**—राजा धृतराष्ट्रा, इकडे रथांच्या गतीमुळें होणारा ध्वनि व युद्धार्थ जमलेल्या वीरांची सिंहगर्जना ऐकून अर्जुन कृष्णाला म्हणाला, 'कृष्णा, आतां अश्वांना सत्वर हांक!' अर्जुनाचें हें भाषण ऐकून कृष्ण त्याला म्हणाला, 'जेथें भीमसेन आहे त्या ठिकाणीं मी रथ त्वरित नेतों.' नंतर कृष्णानें सुवर्ण, मौक्तिकें व रत्नें यांनीं उत्तम शृंगारित, हिम व शंख यांप्रमाणें शुभ्रवर्णाचे अश्व जोडलेला, तो अर्जुनाचा रथ शीघ्र चालविला. तेव्हां जणुंकाय

देवेंद्र हातांत वज्र घेऊन क्रोधानें जंभासुराचा वध करण्याच्या इच्छेनें निघाला आहे असें वाटलें ! धृतराष्ट्रा, जेव्हां तो रथ कौरवसैन्यासमीप आला तेव्हां शत्रुपक्षाकडील रथ, अश्व, गज, पदाति यांच्या अनेक संघांनीं आपल्या बाणांच्या टणत्कारांनीं, रथांच्या घोषणेनें व अश्वांच्या खुरस्वनांनीं, दाही दिशा दुमदुमून टाकीत अत्यंत क्रोधानें अर्जुनावर चाल केली ! त्यासमयीं अर्जुनाचें व त्या वीरांचें मोठें भयंकर युद्ध होऊन त्यांत अनेक वीरांच्या देहांचा, प्राणांचा व पापांचा नाश झाला ! तेव्हां प्रत्यक्ष विजयिश्रेष्ठ विष्णु त्रैलोक्याच्या प्राप्तीस्तव असुरांशीं युद्ध करीत आहे असें दिसलें ! त्या शत्रूंनीं जीं आयुधें अर्जुनावर सोडिलीं, तीं सर्व त्या किरीटधारी अर्जुनानें छेदून टाकिलीं ! त्यामें उलट आपले क्षुर, अर्धचंद्र व तीक्ष्ण भल्ल बाण शत्रूंवर सोडून त्यांचे बाहु व शिरें छेदिलीं ! राजा, अर्जुनानें छत्रें, चामरें, ध्वज, अश्व, रथि, गज व पदाति यांचा भयंकर संहार चालविल्यामुळें ते सर्व अनेक प्रकारांनीं विद्रूप होऊन भूमीवर पडले व जणुंकाय प्रचंड झंझावातानें वृक्षच कोसळून पडत आहेत असा भास झाला !

धृतराष्ट्रा, ज्यांच्या पाठीवर सुवर्णाच्या झाली घातल्या आहेत व ज्यांवर वैजयंती माला, ध्वज, पताका व वीर विराजत आहेत, असे ते महागज सुवर्णपुंख शरांनीं विद्ध झाले, तेव्हां जणुंकाय महापर्वतच प्रज्वलित झाले आहेत असें दिसलें ! याप्रमाणें इंद्रवज्रसमान उत्तम बाणांनीं गज, अश्व आणि रथ यांचा संहार करून जेव्हां अर्जुन कर्णवधार्थ त्याजवर त्वरित चालून गेला, तेव्हां प्रत्यक्ष इंद्रच बलदैत्याचा वध करण्याकरितां निघाला आहे असें वाटलें ! त्यासमयीं मकर सागरांत प्रवेश करितो त्याप्रमाणें त्या महाबाहु, अरिंदम, पुरुषव्याघ्र अर्जुनानें तुझ्या सैन्यांत प्रवेश केला ! राजा, त्या वेळीं तुझ्या सैन्यानें मोठ्या वीर्यानें रथ, पत्ति, गज, अश्व या चतुरंगसेनेसह त्या धनंजयावर चाल केली ! ज्याप्रमाणें समुद्र क्षुब्ध झाला असतां लाटा उसळून मोठी गर्जना होते, त्याप्रमाणें त्या कौरववीरांनीं पार्थावर चाल केली असतां तेथें मोठा भयंकर ध्वनि ऐकूं येऊं लागला ! तेव्हां तुझ्या सैन्यांतले व्याघ्रांप्रमाणें शूर असे ते पराक्रमी योद्धे आपल्या प्राणांची पर्वा न करितां अर्जुनावर चाल करून गेले व त्यांनीं त्याच्यावर एकसारखा शरवर्षाव सुरू केला ! आणि महावात जसा मेघांची दाणादाण उडवितो त्याप्रमाणें अर्जुनानें त्या सैन्याचा शीघ्र संहार केला ! नंतर ते सर्व महाधनुर्धर वीर एकवटून

रथांतून बाणांचा वर्षाव करीत अर्जुनावर धांवून गेले व त्यांनीं त्याला तीक्ष्ण बाणांनीं विद्ध केलें! तेव्हां अर्जुनाला त्वेष चढून त्यानें हजारों रथ, गज आणि अश्व यांवर शरवृष्टि करून त्यांना यमसदनीं पाठविलें! युद्धांत अर्जुनाच्या गांडीव धनुष्यापासून सुटलेल्या बाणांनीं हत झाल्यामुळें ते वीर भयभीत होऊन जिकडेतिकडे लपूं लागले! कौरवसैन्यापैकीं चारशें महारथी वीर मोठ्या निकरानें अर्जुनाशीं युद्ध करीत असतांना त्यानें त्यांच्यावर निशित बाण सोडून त्यांचा वध केला! याप्रमाणें अर्जुनानें कौरवांकडील महारथ वीरांचा नानाप्रकारचे तीक्ष्ण बाण सोडून संहार चालविल्यामुळें ते गर्भगळित होऊन दशदिशांस पळत सुटले! ज्याप्रमाणें पर्वतावर समुद्राचा मोठा ओघ आपटून भयंकर शब्द होतो, त्याप्रमाणें सैन्याच्या आघाडीवरील वीर पळूं लागतांच त्या सैन्यांत महान् कोलाहल होऊं लागला!

(२) राजा धृतराष्ट्रा, याप्रमाणें त्या कौरवसेनेवर भयंकर शरवर्षाव करून अर्जुनानें त्या वीरांना रणांगणांतून पळविलें व तो कर्णाच्या सैन्यासमोर प्राप्त झाला! सर्पावर चालून जाण्यापूर्वी ज्याप्रमाणें गरुडानें महागर्जना करावी त्याप्रमाणें शत्रूंवर चाल करतांना त्या अर्जुनानें भयंकर गर्जना केली! तो त्याचा शब्द ऐकून महाबल भीमसेनाला अत्यंत आनंद झाला व अर्जुनाला भेटण्याची त्याला तीव्र इच्छा उत्पन्न झाली. पार्थ रणभूमीवर आला हें ऐकतांच त्या प्रतापी भीमसेनानें आपल्या प्राणांचीहि पर्वा न करतां तुझ्या सेनेचा संहार करण्यास प्रारंभ केला. तेव्हां तो वायुपुत्र भीमसेन मोठ्या वेगानें वायूसारखा शत्रूंमध्यें संचार करूं लागला व त्यामुळें तुझें सैन्य जर्जर होऊन समुद्रांतील फुटक्या नौकेप्रमाणें नाश पावलें! त्या रणांत भीमानें आपलें हस्तलाघव प्रकट करून त्या सैन्यावर उग्रशरांचा वर्षाव केला व त्याला यमलोकीं पाठविलें! त्या वेळीं भीमसेनाचें तें अतिमानुष बल अवलोकन करून सर्वांना तो प्रलयकालच्या यमाप्रमाणें भयंकर वाटून भीतीनें ते सर्व इकडेतिकडे धांवूं लागले! धृतराष्ट्रा, याप्रमाणें आपल्या बलिष्ठ सैन्याची ती दुर्दशा पाहून दुर्योधन सर्व धनुर्धरांना व सैनिकांना उद्देशून म्हणाला, 'तुम्ही सर्वांनीं मिळून भीमाचा वध करा, म्हणजे सर्व पांडवसैन्य नष्ट झालें असें मी समजेन!'

धृतराष्ट्रा, तुझ्या पुत्राची आज्ञा ऐकून त्यांनीं चोहोंकडून बाणांचा वर्षाव करून भीमसेनाला आच्छादून टाकलें! राजा, त्यावेळीं अनेक गज, नर व जयेच्छु रथी यांनीं वृकोदराला वेढून टाकलें! त्यासमयीं तो भीमसेन

नक्षत्रांनीं परिवेष्टित चंद्राप्रमाणें किंवा सभोंवार खळें पडलेल्या पूर्णचंद्राप्रमाणें शोभूं लागला! तेव्हां तो नरश्रेष्ठ अर्जुन नव्हे, तर साक्षात् विजयच रणांत युद्ध करीत आहे असें वाटलें! त्यावेळीं कौरवपांडवांचें निकराचें युद्ध होऊन भीमसेनाचा वध करण्याच्या इच्छेनें त्या शूर कौरववीरांनीं त्यावर क्रोधानें डोळे लाल करून शरवर्षाव केला! परंतु जाळयांतून बाहेर पडणाऱ्या मत्स्याप्रमाणें तो भीमसेन संनतपर्व बाणांचा त्या शत्रूंवर वर्षाव करून व त्यांच्या सैनिकांचा संहार करून रणांतून बाहेर निघाला! त्यासमयीं भीमानें रणांतून कधींहि पराङ्मुख न होणारे दहा हजार गज, दोन लक्ष दोनशें नर, पांच हजार अश्व व शंभर रथी ह्यांचा वध करून रक्ताची [1]नदी वाहविली! ती नदी त्या पुरुषश्रेष्ठ भीमानें एका क्षणांत उत्पन्न केली! ज्याप्रमाणें उग्र वैतरणी नदी अज्ञ जनांना दुस्तर आहे, त्याप्रमाणें ती अति घोर व भित्र्या लोकांची भीतिवर्धक रुधिररूपी नदी होती! तिच्यामध्यें जेव्हां रथिश्रेष्ठ पांडव भीमसेन शिरला तेव्हां त्यानें लाखों योद्ध्यांचा वध केला! याप्रमाणें रणांतील भीमसेनाचा अद्भुत पराक्रम पाहून दुर्योधन शकुनीला म्हणाला, 'युद्धांत महाबल भीमसेनाला कसेंतरी जिंका; एकदां तो जिंकला गेला म्हणजे पांडवांचें महाबलवान् सैन्य आम्हीं जिंकलें असें मी समजतों!'

(३) राजा धृतराष्ट्रा, नंतर तो शकुनि बंधूंसह महायुद्ध करण्यासाठीं सज्ज होऊन महापराक्रमी भीमसेनावर चाल करून गेला व समुद्राची सीमा ज्याप्रमाणें लाटांना थोपवून धरते, त्याप्रमाणें शकुनीनें त्याला अडविलें. भीमसेनानें आपले तीक्ष्ण बाण सोडून शकुनीला मागें हटविलें, तेव्हां शकुनीनें त्या भीमसेनाच्या वामकुक्षींत व वक्षःस्थलावर अत्यंत तीक्ष्ण सुवर्णपुंख बाण मारले! त्या कंकपिच्छ व मयूरपिच्छ बाणांनीं भीमसेनाचें कवच भेदून त्याचें अंग अतिविद्ध केलें! नंतर त्या भीमसेनानें शकुनीवर क्रोधानें एक सुवर्णपुंख बाण सोडला, परंतु तो आपल्यावर येणारा बाण पाहून त्या शत्रुतापन महाबल शकुनीनें उलट बाण सोडून त्या भीमसेनाच्या बाणाचे तुकडेतुकडे केले!

राजा, आपला बाण निरर्थक ठरून भूमीवर पडला असें पाहून भीमसेनाला अत्यंत क्रोध आला व हंसतहंसतच त्यानें शकुनीचें धनुष्य तोडून टाकलें!

---

१ अशा प्रकारचीं नदीवर्णनें मागें अनेकदां आलीं असल्यामुळें तें वर्णन येथें गाळलें आहे.

तेव्हां तें भग्न धनुष्य फेंकून देऊन त्या प्रतापी सौबलानें तत्काळ दुसरें धनुष्य हातांत घेतलें व सोळा सन्नतपर्व बाण भीमसेनावर टाकले! त्यांपैकीं दोन बाण त्यानें सारथ्यावर व सात भीमसेनावर टाकले; एका बाणानें ध्वज व दोन बाणांनीं त्याचें छत्र यांचा नाश केला व चार बाणांनीं चारी अश्वांना विद्ध केलें! हें दृष्टीस पडतांच त्या क्रुद्ध भीमसेनानें शकुनीवर सुवर्णदंडाची आपली पोलादी शक्ति फेंकली. ती नागजिव्हेप्रमाणें चंचल शक्ति आपल्यावर चालून येत आहे असें पाहून, शकुनीनें उलट त्वेषानें तीच शक्ति भीमसेनावर फेंकली! त्या शक्तिप्रहारानें महात्म्या भीमसेनाचा वाम बाहु विदीर्ण झाल्यावर ती शक्ति आकाशांतून पडणाऱ्या विद्युल्लतेप्रमाणें, भूमींत शिरली! त्याकालीं कौरवांनीं सर्वत्र हर्षानें गर्जना केली; तें भीमसेनाला सहन न होऊन आपला जीव धोक्यांत घालून त्यानें तत्काळ दुसरें धनुष्य सज्ज केलें आणि शकुनीच्या सैन्यावर जोराचा शरवर्षाव चालविला! क्षणांत तें सर्व सैन्य त्यानें आच्छादून टाकून शकुनीचे चारहि अश्व, सारथी आणि ध्वज यांचा भल्ल बाणांनीं विध्वंस केला! तेव्हां सौबलानें त्वरेनें त्या अश्वहीन झालेल्या रथांतून खालीं उडी टाकली. तो क्रोधानें डोळे लाल करून व सुस्कारे टाकूं लागून भीमसेनावर चोहों बाजूंनीं बाणांचा वर्षाव करूं लागला! परंतु प्रतापशाली भीमसेनानें उलट बाण सोडून त्याचें धनुष्य तोडून टाकलें व त्याला तीक्ष्ण बाणांनीं विद्ध केलें! तेव्हां भीमसेनाचा भयंकर शरप्रहार सहन न होऊन तो शत्रुतापन शकुनि भूमीवर मूर्च्छित पडला!

राजा धृतराष्ट्रा, सौबलाची ती विव्हल अवस्था पाहून तुझ्या दुर्योधन पुत्रानें भीमसेनाच्या समक्ष त्याला रथांत घालून बाजूला नेलें! शकुनीचा पराभव धनुर्धर भीमसेनानें केलेला पाहून त्याच्या भीतीनें तुझें सैन्य पराङ्मुख होऊन दशदिशांस सैरावैरा पळत सुटलें! या प्रकारें दुर्योधन राजा शकुनीच्या रक्षणाकरितां वेगवान् अश्व जोडलेल्या रथांतून रणांगण सोडून जातांना पाहून तुझ्या सैन्यांतील इतर योद्धेहि प्रतिपक्ष्याशीं युद्ध करावयाचें टाकून इतस्ततः पळत सुटले! तें सर्व सैन्य पराङ्मुख होऊन पळत सुटलेलें पाहून भीम अनेक बाण सोडून त्याच्यावर वेगानें चालून गेला! नंतर त्या सैनिकांनीं कर्णाचा आश्रय करून ते पुनः युद्धासाठीं समरांगणांत येऊन युद्धार्थ सज्ज झाले! राजा धृतराष्ट्रा, फुटक्या नौकेंतील लोक द्वीपाप्रत जाऊन ज्याप्रमाणें सुखी होतात, त्याप्रमाणें कर्णाची गांठ पडतांच तुझ्या सैन्याला

मोठा हुरूप येऊन तें प्रसन्न मनानें पुनः पांडवांशीं निकरानें लढण्यासाठीं सिद्ध झालें !

अध्याय ७८ वा.

[१ धृतराष्ट्रप्रश्न. २ कर्णाचा पराक्रम.]

(१) **धृतराष्ट्र**—संजया, युद्धांत भीमसेनानें कौरवसैन्याचा पराभव केलेला पाहून दुर्योधन, शकुनि, विजयशील कर्ण, कृप, कृतवर्मा, अश्वत्थामा, दुःशासन आणि माझ्या पक्षाचे इतर योद्धे काय म्हणाले ? भीमसेनानें माझ्या सर्व योद्ध्यांशीं एकट्यानें युद्ध केलें, हें मला फारच अद्भुत वाटतें ! संजया, राधेय कर्णानें शत्रूंशीं युद्ध करितांना आपली प्रतिज्ञा पाळलीना ? कारण तो शत्रुनिषूदन कर्ण सर्व कौरवांचें कल्याण, आश्रय, प्रतिष्ठा व जीविताची आशा होता ! यासाठीं त्या अमितवीर्यवान् भीमसेनानें कौरवसैन्य भग्न केलेलें पाहून अधिरथपुत्र कर्णानें रणांत काय केलें ? त्याचप्रमाणें माझ्या पराक्रमी पुत्रांनीं व इतर महारथ राजांनीं काय केलें तें सर्व तूं सविस्तर सांग. कारण हे संजया, युद्धवृत्तकथन करण्यांत तूं अत्यंत कुशल आहेस !

(२) **संजय**—राजा धृतराष्ट्रा, तिसरे प्रहरीं त्या महाप्रतापी सूतपुत्रानें भीमसेनाच्या देखत सर्व सोमकांचा वध केला ! तें पाहून उलट भीमसेनानेंहि कौरवांच्या अत्यंत बलवान् सैन्याचा संहार आरंभिला ! याप्रमाणें बुद्धिमान् भीमसेन कौरवसेनेची दाणादाण करीत आहे हें पाहून कर्ण शल्याला म्हणाला, ‘ मद्रराजा, माझा रथ पांचालांजवळ ने !’ तेव्हां त्या महाबल मद्रराजानें कर्णाच्या रथाचे वेगवान् श्वेत अश्व शीघ्रगतीनें चालवून तो रथ चेदि, करुष व पांचाल यांच्या सैन्यासमीप नेला ! त्या प्रचंड पांडवसेनेंत प्रवेश करून त्या शत्रुसंहारक शल्यानें कर्णाच्या इच्छेनुरूप मोठ्या आनंदानें ते अश्व चालविले ! राजा, त्यासमयीं तो मेघवर्ण, व्याघ्रचर्मावगुंठित कर्णाचा रथ आपल्या सैन्यांत घुसलेला पाहून त्या पांडव-पांचालांना मोठी भीति वाटली ! कारण पर्वताचा कडा पडतांना मेघगर्जनेप्रमाणें जसा भयंकर ध्वनि उत्पन्न होतो, तसा त्या रणांत कर्णाचा रथ भ्रमण करतांना भयंकर आवाज होत होता !

नंतर कर्णानें प्रत्यंचा आकर्ण ओढून व तीक्ष्ण शर सोडून पांडवसैन्याचा संहार चालविला. तेव्हां पांडवांच्या महारथ धनुर्धर वीरांनीं राधेयाचा वध

करण्याच्या इच्छेनें चोहोंकडून त्यास वेढा दिला ! शिखंडी, भीम, धृष्टद्युम्न, नकुल, सहदेव, सात्यकि व द्रौपदीचे पुत्र हेहि त्याजवर चालून गेले व त्यांनीं त्याच्यावर शरवृष्टि करून त्याला जर्जर केलें ! त्यावेळीं शूर नरश्रेष्ठ सात्यकीनें वीस तीक्ष्ण बाण कर्णाच्या जत्रुप्रदेशीं मारले; शिखंडीनें पंचवीस, धृष्टद्युम्नानें सात, द्रौपदीच्या पुत्रांनीं चौसष्ट, सहदेवानें सात व नकुलानें शंभर बाण मारून कर्णाला समरांगणांत विद्ध केलें; त्याप्रमाणेंच त्या क्रुद्ध बलवान् भीमसेनानें नव्वद नतपर्व बाण त्या राधेय कर्णावर मारिले ! राजा, त्यासमयीं कर्णानें हंसतहंसतच धनुष्याच्या टणत्कारांत शत्रूंवर भयंकर शरवर्षाव सुरू केला ! प्रत्येक वीरावर पांच पांच बाण सोडून त्यानें सात्यकीच्या ध्वजाचा व धनुष्याचा नाश केला व नऊ बाण त्याच्या वक्षःस्थलीं मारिले ! नंतर अत्यंत क्रोधाविष्ट होऊन त्या शत्रुतापन कर्णानें तीस बाण भीमावर टाकले, एका भल्ल बाणानें सहदेवाचा ध्वज छेदून टाकला व तीन बाणांनीं त्याच्या सारथ्याचा वध केला ! नंतर निमिषावधींत त्यानें द्रुपदपुत्रांना विरथ केलें ! हें त्याचें कृत्य सर्वांना अत्यंत आश्चर्यकारक वाटलें ! शिखंडी आदिकरून सर्व वीरांवर संनतपर्व बाणांचा वर्षाव करून त्यानें त्यांना युद्धपराङ्मुख केलें व शूर पांचाल आणि महारथ चेदि यांना विह्वल केलें ! राजा धृतराष्ट्रा, नंतर कर्णानें चेदि-मत्स्यांचा वध चालविला असतां ते सर्व एकट्या कर्णावर चालून येऊन त्याच्यावर शरवर्षाव करूं लागले ! कर्णानें उलट त्यांच्यावर तीक्ष्ण बाण सोडल्यामुळें त्यांचा धीर सुटून सिंहाला भ्यालेल्या मृगांप्रमाणें ते भीतीनें दश दिशांना सैरावैरा पळत सुटले ! समरांत त्या प्रतापी एकट्या सूतपुत्रानें विजयार्थ पराकाष्ठा करणाऱ्या पांडवपक्षीय धनुर्धर वीरांवर शरवर्षाव करून त्यांना चित केलें आणि आपलें हस्तलाघव दाखविलें ! महात्म्या कर्णाचें तें युद्धकौशल्य पाहून सर्व देव, सिद्ध व चारण यांना मोठा संतोष होऊन धनुर्धर कौरवांनीं त्या नरोत्तम व रथश्रेष्ठ कर्णाचा बहुमान केला ! नंतर निदाघकालांतील प्रज्वलित अग्नि ज्याप्रमाणें तृणाला क्षणांत दग्ध करून टाकतो, तसें त्या कर्णानें शत्रुसैन्याला दग्ध केलें ! तेव्हां त्या महारथ कर्णाच्या भीतीनें तें सैन्य पळूं लागलें ! पांचालांचा धीर सुटून ते मोठ्यानें आक्रंदन करूं लागले व अशा रीतीनें पांडवांचें तें प्रचंड सैन्य अतिशय भयभीत होऊन गेलें !

राजा, त्यासमयीं रणांत कर्णच तेवढा एक वीर असें पांडवांना वाटूं लागलें ! त्या शत्रुकर्शन राधेयानें पुनः असा अलौकिक पराक्रम केला कीं, त्यामुळें पांडव

त्याच्याकडे पहाण्यालाहि समर्थ झाले नाहींत ! प्रचंड पर्वताच्या कड्यावर जलौघ आपटून तो विदीर्ण होतो, त्याप्रमाणें कर्णाशीं युद्धांत गांठ पडल्यामुळें त्या पांडवसेनेचें विदारण झालें ! राजा, कर्ण धूमरहित अग्नीप्रमाणें रणांत पांडवांच्या प्रचंड सैन्याला दग्ध करूं लागला ! त्या वीरांवर महारथ कर्णानें बाणांचा वर्षाव करून शत्रुसैन्यांतील वीरांचीं मस्तकें, सकुंडल कर्ण, बाहु, खड्ग, ध्वज, शक्ति, अश्व, गज, यांचा मोठ्या शौर्यानें विध्वंस केला ! राजा धृतराष्ट्रा, त्यासमयीं कर्णानें वधिलेले गज व अश्व इत्यादिकांच्या मांस-शोणिताचा कर्दम होऊन पृथ्वीचा पृष्ठभाग अदृश्य झाला आणि अश्व, रथ, गज व पदाति जिकडेतिकडे हत होऊन पसरल्यामुळें सर्व युद्धभूमि उंच-सखल दिसूं लागली व त्यामुळें सृष्टि अगम्यरूप भासूं लागली ! त्या रणसंग्रामांत कर्णानें आपल्या अस्त्रकौशल्यानें इतके बाण निर्माण केले कीं, योद्ध्यांना स्वकीय परकीय हा भेदहि करतां येईना ! कर्णानें असा पराक्रम करून पांडवांच्या महारथांना आच्छादून टाकलें आणि जरी त्यांनीं पुनः पुनः पराकाष्ठा करून युद्धाचा नेटानें प्रयत्न केला, तरी वनांत ज्याप्रमाणें सिंह हरिणांचा पाठलाग करून त्यांना हुसकावून लावतो, त्याप्रमाणें कर्णानें त्यांच्यावर शरवर्षाव करून त्यांना पळण्यास भाग पाडलें ! ह्याप्रमाणें कर्णानें रथश्रेष्ठ पांचालांना व इतर शत्रुपक्षाच्या योद्ध्यांना हतवीर्य केल्यावर लांडग्याप्रमाणें त्यानें त्या पांडव-सेनेचा वध केला !

राजा धृतराष्ट्रा, याप्रमाणें पांडवसैन्याची ती दुर्दशा पाहून महाधनुर्धर धार्तराष्ट्र गर्जना करीत तेथें येऊन पोंचले ! राजा, त्यावेळीं दुर्योधनाला कर्णाचा हा अलौकिक पराक्रम पाहून फारच आनंद झाला व त्याच्या आज्ञेनें जिकडेतिकडे वाद्यें वाजूं लागलीं ! पराभूत झालेले ते पांचाल वीर जिवावर उदार होऊन कर्णाशीं पुनः युद्ध करण्यास प्रवृत्त झाले; परंतु त्या शत्रुतापन राधेय कर्णानें पुनः पुनः त्यांचा पराभव केला ! त्यावेळीं हे भारता, कर्णानें पांचालांचे वीस व चेदींचे शंभर रथी यांवर क्रोधानें तीक्ष्ण शर सोडून त्यांचा वध केला आणि वीरस्थानें, वाजिपृष्ठ व गजांचे स्कंधप्रदेश निर्मनुष्य करून पदातींना पळवून लाविलें ! तेव्हां तो शूर सूतपुत्र मध्याह्नींच्या प्रखर सूर्याप्रमाणें तळपूं लागला आणि त्याच्याकडे कोणाच्यानेंहि पाहवेना ! राजा धृतराष्ट्रा, ज्याप्रमाणें भूतगणांचा वध करून बलवान् यम शोभतो, त्याप्रमाणें तो धनुर्धर व शत्रुसंहारक कर्ण पांडवांच्या

चतुरंग सैन्याचा वध करून शोभूं लागला! कर्णानें मोठ्या शौर्यानें सोमकांचा असा वध केल्यावर पांचालांनींहि केलेला अद्भुत पराक्रम मीं पाहिला! कर्णानें त्यांचा वध करण्याचा क्रम चालू ठेवला असतांनाहि ते कर्णाशीं युद्ध करण्याचें सोडून मागें मुळींच परतले नाहींत!

राजा धृतराष्ट्रा, दुर्योधन, दुःशासन, कृप, अश्वत्थामा, कृतवर्मा व बलिष्ठ शकुनि यांनीं पांडवसैन्यांतील लक्षावधि वीरांचा वध केला! राजेंद्रा, त्यासमयीं कर्णाचे उभय पुत्र युद्ध करीत होते! त्या सत्यविक्रम बंधूंनीं मोठ्या त्वेषानें पांडवांच्या सैन्याचा अतिसंहार केला! तेव्हां कौरवांच्या व पांडवांच्या सैन्यांचा भयंकर संग्राम होऊन फार प्राणहानि झाली! त्या घनघोर युद्धांत शूर पांडव, धृष्टद्युम्न, शिखंडी व द्रौपदीपुत्र यांनीं अत्यंत क्रुद्ध होऊन तुझ्या सैन्याचा मोठा नाश केला! याप्रमाणें युद्धांत महाबल भीमाकडून तुझ्या सैन्याचा व कर्णाकडून पांडवांच्या सैन्याचा मोठा नाश झाला! ८. ७८.

अध्याय ७९ वा.

[१ कर्णवधोत्सुक अर्जुनानें निर्माण केलेली रक्तनदी. २ कर्णवधाविषयीं अर्जुनाची तत्परता. ३ शल्याचें कर्णाला प्रोत्साहनपर भाषण. ४ संकुलयुद्ध.]

(१) **संजय**—राजा धृतराष्ट्रा, दुसऱ्या बाजूस अर्जुनानेंहि कौरवांच्या चतुरंग सैन्याचा वध करून व त्या महारणामध्यें सूतपुत्र कर्णाला क्रोधाविष्ट झालेला पाहून शत्रुसैन्याशीं दारुण संग्राम आरंभिला व रणभूमीवर शोणिताची नदी निर्माण केली!

(२) **अर्जुन**—कृष्णा, हा पहा रणांत सूतपुत्राचा केतु दिसत आहे! भीमसेनादि योद्धे त्या महारथ कर्णाशीं युद्ध करीत आहेत पहा! पांचालवीर कर्णाला भिऊन पळूं लागले आहेत! हा दुर्योधन राजा कर्णानें पराजित केलेल्या पांचालांची दाणादाण करीत असतांना श्वेत छत्रामुळें फारच शोभत आहे! हे कृप, कृतवर्मा व महारथ अश्वत्थामा वीर कर्णाच्या साहाय्यानें राजा दुर्योधनाचें रक्षण करीत आहेत! कृष्णा, जर आपण त्यांचा वध केला नाहीं, तर ते खचित सोमकांचा नाश करतील! हा मोठ्या कौशल्यानें सारथ्य करणारा शल्य कर्णाच्या रथावर कसा शोभत आहे पहा! मला अशी इच्छा उत्पन्न झाली

आहे कीं, आतां कर्णाशीं युद्ध करावें ! यासाठीं कृष्णा, तूं मला महारथ कर्णाकडे घेऊन चल, आज युद्धांत कर्णाचा वध केल्याशिवाय मी कधींहि मागें फिरणार नाहीं ! जनार्दना, जर कर्णाचा वध माझ्या हातून होणार नाहीं, तर तो कर्ण आमच्या समक्ष सर्व पांडवांचा व महारथ सृंजयांचा निःसंशय नाश करील !

(३) **संजय**—राजा धृतराष्ट्रा, अर्जुनाचें हें भाषण ऐकून त्या महाबाहु कृष्णानें अर्जुनाचा रथ तत्काळ तुझ्या सैन्याकडे चालविला आणि सव्यसाची अर्जुनानें कर्णाशीं द्वैरथयुद्ध करण्याचें योजिल्यामुळें अर्जुनाच्या सांगण्यावरून तो रथ त्या महारथ कर्णाच्या रथाशीं भिडविला ! त्यावेळीं अर्जुनाचा रथ दृष्टीस पडतांच सर्व पांडवसैन्याला मोठा धीर उत्पन्न झाला ! धृतराष्ट्रा, रणांगणांत चाललेला तो अर्जुनाच्या रथाचा घोष इंद्रवज्राच्या किंवा मेघांच्या गर्जनेप्रमाणें वाटला ! तो सत्यविक्रम, महात्मा अर्जुन आपल्या रथाचा घोष करीत जेव्हां कौरवसेनेवर चाल करून गेला, तेव्हां त्याच्या रथाचे ते श्वेत अश्व, कृष्ण सारथि व ध्वज पाहून मद्रराज शल्य कर्णाला म्हणाला, "कर्णा, ज्याचा तूं शोध करीत आहेस, तो हा अर्जुन शत्रूंचा संहार करीत इकडेच येत आहे पहा ! हा कौंतेय गांडीव धनुष्याची गर्जना करीत रणांत उभा आहे; आज जर तूं याचा वध करशील, तर आमचें सर्वांचें कल्याण होईल ! कर्णा, चंद्र व तारकांनीं प्रकाशणारी, किंकिणी व पताकांनीं युक्त, अशी ती अर्जुनाच्या गांडीवाची प्रत्यंचा अंतरिक्षांतील विद्युल्लतेसमान कशी चकाकत आहे पहा ! अर्जुनाच्या ध्वजाग्रावर सर्वत्र निरीक्षण करीत मारुति आहे व त्यामुळें क्षणोक्षणीं वीरांची भीति वाढत आहे ! तसेंच अर्जुनरथावर कृष्ण सारथि असून त्याचें सुदर्शन चक्र, गदा, शंख व शार्ङ्ग धनुष्य हीं आयुधें दिसत आहेत, तीं अवलोकन कर ! हा ध्वनि सव्यसाची अर्जुनाच्या गांडीवाचा ऐकूं येत आहे व त्यानें सोडलेले तीक्ष्ण बाण शत्रूंचा वध करीत आहेत पहा ! हीं रणांतून कधींहि पराङ्मुख न होणाऱ्या वीरांचीं मस्तकें विशाल, दीर्घ व आरक्त नेत्रांनीं व पूर्णचंद्र मुखांनीं महीतल आच्छादून कशीं शोभत आहेत पहा ! हे रणशूर वीरांचे परिघतुल्य, पुण्यगंधानुलिप्त बाहु आयुधांसहित वर उभारले जाऊन खालीं पडत आहेत ! कित्येक अश्व जिह्वा तुटून व नेत्र फुटून अश्वसादींसह भूतलावर मरून पडले आहेत व कित्येक पडत आहेत ! हे पहा सुवर्णालंकृत पर्वतशिखरांसमान प्रचंड गज अर्जुनाच्या शरांनीं गंडस्थलें भिन्न होऊन पर्वतांप्रमाणें एकाएकीं भूतलावर कोसळून पडत आहेत ! तसेच हे

मोठमोठे राजे क्षीणपुण्य होऊन स्वर्गस्थ देव जसे विमानांतून खालीं पडतात, तसे गजांवरून खालीं पडत आहेत ! कर्णा, सिंह ज्याप्रमाणें नानाविध पशूंचा संहार करितो, त्याप्रमाणें पार्थानें शत्रुसैन्याची अतिशय दाणादाण उडवून त्यांना व्याकुळ केलें आहे ! राधेया, मोठमोठ्या वीरांचा वध करून हा अर्जुन आतां तुझ्यावर येत आहे ! तर त्याच्यावर तूं आतां निकरानें धांवून जा ! पुष्कळ शत्रुपक्षीय वीरांचा नाश करणाऱ्या अर्जुनाच्या भीतीमुळें ही कौरवसेना सैरावैरा पळत आहे ! यासाठीं सर्व सैन्याला सोडून तुझा वध करण्यासाठींच अर्जुन इकडे त्वरेनें चाल करून येत आहे असें त्याच्या शरीराकारावरून मला वाटतें ! कर्णा, तूं वृकोदराला पीडिलेंस, त्यामुळें संतप्त अर्जुन तुझ्यावांचून दुसऱ्या कोणाशींहि युद्धाची इच्छा करणार नाहीं ! धर्मराजाला तूं विरथ व अत्यंत व्याकुळ केलेंस व शिखंडी, सात्यकि, धृष्टद्युम्न, द्रौपदेय, युधामन्यु, उत्तमौजा, नकुल आणि सहदेव यांना तूं युद्धांत विह्वल केलेलें ऐकून तो बलवान् शत्रुसंहारक एकरथ अर्जुन तुझ्यावर चालून येईल !

"राधेया, तुझ्याशिवाय त्याच्याशीं युद्ध करण्याला अन्य धनुर्धर वीर समर्थ नाहीं ! अर्जुनाचा पृष्ठरक्षक किंवा पार्श्वरक्षक म्हणून त्याचा संरक्षणकर्ता अन्य वीर कोणी नाहीं, तो एकटाच तुझ्यावर चाल करून येत आहे, तर तूं त्याचा वध करून कृतार्थ हो ! या कृष्णार्जुनांशीं युद्ध करण्याला तूंच एक समर्थ आहेस ! अर्जुनाचा वध हेंच तुझें आतां उद्दिष्ट कार्य आहे, याकरितां त्याच्यावर चाल करून जा ! कर्णा, पराक्रमानें तूं भीष्म, द्रोण, अश्वत्थामा व कृप यांच्या बरोबरीचा आहेस; याकरितां या महारणांत तुझ्यावर चालून येणाऱ्या अर्जुनाचें तूं निवारण कर ! राधेया, अर्जुन हा जिभल्या चाटणाऱ्या सर्पाप्रमाणें किंवा हंबरणाऱ्या वृषभाप्रमाणें किंवा वनस्थित व्याघ्राप्रमाणें अतिभयंकर आहे ! यासाठीं त्याचा तूं वध कर ! अर्जुनाच्या भयामुळें हे महारथ कौरव व आपल्या जीविताविषयीं निराश झालेले राजे इतस्ततः पळत आहेत ! सूतनंदना, त्यांचें भय निवारण करण्याला तुझ्याशिवाय कोणीहि समर्थ नाहीं ! हे कौरव रणांत तुझ्यावर विश्वासून युद्ध करीत आहेत ! प्रसंगीं तूंच त्यांचें संरक्षण करशील असा त्यांना तुझा भरंवसा आहे ! कर्णा, वैदेह, अंबष्ठ, कांबोज, नग्नजित् व गांधार या अजिंक्य वीरांना जें धैर्य प्रकट करून तूं जिंकिलेंस, त्याच धैर्याचा अवलंब करून तूं अर्जुनावर चाल करून जा ! कर्णा, तूं आतां मोठ्या पौरुषानें कृष्णार्जुनांवर चाल करून त्यांचें निवारण कर !"

कर्ण—शल्या, तुझें भाषण नेहमींप्रमाणेंच आहे, तरी तें यासमयीं मला मान्य आहे! अर्जुनाची भीति तूं बाळगूं नकोस! तूं शस्त्रास्त्रांत निपुण अशा माझ्या बाहूंचें सामर्थ्य आज पहा! पुरुषश्रेष्ठा, आज मी एकटा पांडवांची महासेना व कृष्णार्जुन यांचा वध करीन, हें खचित जाण! युद्धांत त्या दोन वीरांचा वध माझ्या हातून आज जर झाला नाहीं, तर मी रणांतून परत मागें फिरणार नाहीं! युद्धांत जय कोणत्या पक्षाला प्राप्त होईल हें अनिश्चित असतें. यासाठीं, त्यांचा वध करून मी कृतार्थ तरी होईन किंवा त्यांच्या हस्तें मरण पावून मी या रणभूमीवर पडेन!

शल्य—कर्णा, रथश्रेष्ठ अर्जुन एकटा असतांहि युद्धांत अजिंक्य आहे, असें सर्व महारथ म्हणतात; मग कृष्ण साहाय्यकर्ता असल्यावर त्याला जिंकण्याला येथें कोण समर्थ आहे?

कर्ण—शल्या, मीं असें ऐकिलें आहे कीं, अर्जुनासारखा रथश्रेष्ठ वीर आजपर्यंत जगांत झाला नाहीं! अशा त्या रथोत्तम वीराशीं महान् संग्राम करून मी आज तुला माझें रणकौशल्य दाखवीन तें अवलोकन कर! हा पांडुपुत्र रथश्रेष्ठ अर्जुन शुभ्र अश्व जोडलेल्या रथांतून समरभूमीवर संचार करीत आहे; तो आज माझा युद्धांत वध करील किंवा मी त्याचा करीन! जर त्यानें मला वधिलें, तर माझ्या अंताबरोबर हे सर्व कौरवहि अंत पावले असें समजलें पाहिजे! शल्या, ह्या अर्जुनाच्या हातांना कधींहि घाम किंवा कंप येत नाहीं; त्यांच्यावर मोठमोठे मौर्वीकिण दिसत आहेत! त्याचीं आयुधें दृढ असून तो मोठा समर्थ व शीघ्र बाण सोडणारा आहे; त्याची बरोबरी करणारा अन्य योद्धा नाहीं! हा अर्जुन अनेक कंकपत्र बाण हातांत घेऊन शत्रूंवर सोडतो व ते कोसावरील शत्रूंवर जाऊन पडतात; त्याच्यासारखा पराक्रमी अन्य वीर पृथ्वीतलावर कोण आहे? खांडववनांत त्या अतिरथ वीरानें कृष्णसाहाय्यानें अग्नीला संतुष्ट करून त्यापासून गांडीव धनुष्य, श्वेत अश्व व घोष करणारा उग्र रथ, दोन दिव्य अक्षय तूणीर व दिव्य आयुधें प्राप्त करून घेतलीं व महात्म्या कृष्णानें सुदर्शन चक्र मिळविलें!

त्याप्रमाणेंच अर्जुनानें इंद्रलोकीं असंख्य कालकेय दैत्यांचा वध करून देवदत्त शंख संपादन केला! अशा त्या लोकोत्तर वीरापेक्षां दुसरा श्रेष्ठ ह्या पृथ्वीवर कोण आहे? त्या महानुभाव वीरानें त्या घोर युद्धांत आपला अस्त्रप्रभाव दाखवून प्रत्यक्ष शंकराला संतुष्ट करून त्यापासून त्रैलोक्यसंहारक असें घोर

पाशुपतास्त्र मिळविलें ! निरनिराळया लोकपालांनीं एकत्र होऊन युद्धामध्यें अप्रमेय शक्तीचीं महास्त्रें अर्जुनाला दिलीं व त्यांच्या साहाय्यानें त्यानें तत्काळ कालकेयादि सर्व असुरांचा वध रणांत केला ! त्याचप्रमाणें विराटनगरींत त्या एकट्या एकरथानें आम्हां सर्वांना जिंकून गोधनें हरण केलीं व महारथां-पासून त्यांचीं वस्त्रें हिरावून घेतलीं ! शल्या, त्या वीर्यवान् व गुणवान् कृष्णासह रणांगणांत युद्धार्थ सज्ज असलेल्या राजश्रेष्ठ अर्जुनाला युद्धार्थ आह्वान करून मी सर्व लोकांना माझें विलक्षण सामर्थ्य दाखवीन ! त्या अनंतवीर्य केशवानें ज्याचें संरक्षण केलें आहे, अशा त्या अर्जुनाचे गुण अयुतावधि वर्षेंपर्यंत लोकांना वर्णन करणें शक्य नाहीं ! शंख, चक्र व खड्ग हातांत धारण करणाऱ्या महासामर्थ्यवान् कृष्णाला व अर्जुनाला एका रथावर बसलेले पाहून मला मोठी भीति वाटत आहे ! शल्या, युद्धांत सर्व धनुर्धरांपेक्षां पार्थ श्रेष्ठ आहे व कृष्ण चक्रयुद्धांत अनुपमेय आहे ! ह्यांपुढें प्रत्यक्ष हिमवान् पर्वत देखील स्वस्थानापासून ढळेल ! मद्राधीशा, कृष्णार्जुन हे दोघेहि बलवान् शूर व महारथ असून त्यांचीं आयुधेंहि दृढ आहेत. माझ्याशिवाय त्यांच्यावर अन्य कोणता वीर चाल करून जाईल ? अर्जुनाशीं युद्ध करण्याचा माझा मनोरथ आतां लवकरच पूर्ण होईल ! मी तत्काळ त्यांच्याशीं अतुल्य व विचित्र युद्ध करीन ! आजच्या युद्धांत मी त्यांचा वध करीन किंवा ते माझा करतील हें निश्चित जाण !

(४) **संजय**—याप्रमाणें त्या शत्रुसंहारक कर्णानें शल्याला बोलून मेघा-प्रमाणें मोठी गर्जना केली ! तेव्हां राजा धृतराष्ट्रा, तुझ्या दुर्योधन पुत्रानें तेथें येऊन कर्णाचें अभिनंदन केलें ! त्यासमयीं कर्ण हा दुर्योधन, कृप, कृतवर्मा, सहानुज गांधारपति, अश्वत्थामा, पदाति व गजसादी या सर्वांना उद्देशून म्हणाला, ‘ वीरहो ! तुम्ही सर्व कृष्णार्जुनांवर चाल करून त्यांना घेरून टाका, व त्यांच्यावर सर्व बाजूंनीं सारखी शरवृष्टि करा ! म्हणजे तुमच्या प्रहारांनीं अत्यंत विद्ध झालेल्या त्या उभय वीरांचा मी सहज वध करीन !’ त्यावर ‘ ठीक ’ आहे असें म्हणून ते सर्व राजे अर्जुनावर शीघ्र धांवून गेले व कर्णाच्या आज्ञेनुसार त्यांनीं त्यावर शरवृष्टि सुरू केली ! राजा, तेव्हां महार्णव ज्याप्रमाणें नदी-नदांना ग्रस्त करितो, त्याप्रमाणें अर्जुनानें त्यांना युद्धांत ग्रस्त केलें ! त्यावेळीं अर्जुन धनुष्याला बाण केव्हां जोडीत असे व तो केव्हां सोडीत असे, हें शत्रूंना कळत नसे; परंतु धनंजयाच्या अस्त्रांनीं छिन्न होऊन कौरवांचे

सैन्यांतील अश्व, पदाति आणि गज रणभूमीवर तत्काल मरून पडत असत! राजा धृतराष्ट्रा, ज्याप्रमाणें नेत्रपीडा असलेल्या लोकांना सूर्याकडे पाहवत नाहीं, त्याप्रमाणें कल्पांतींच्या सूर्याप्रमाणें देदीप्यमान अर्जुनाकडे व शरवर्षाव करणाऱ्या त्याच्या त्या गांडीव धनुष्याकडेहि पहाणें कौरवांना शक्य झालें नाहीं!

कौरवसैन्यांतील महारथांनीं सोडलेले तीक्ष्ण बाण तो अर्जुन उलट आपल्या बाणांनीं छेदीत असे! पार्थिवेंद्रा, ज्याप्रमाणें ज्येष्ठ-आषाढ महिन्यांतील सूर्य सर्व जलौघांचें उदक हरण करितो, त्याप्रमाणें अर्जुन कौरवांचे सर्व बाण आकर्षण करून तुझ्या सैन्याला दग्ध करूं लागला! तेव्हां कृप, कृतवर्मा, तुझा पुत्र दुर्योधन व महारथ अश्वत्थामा हे पर्वतावर वृष्टि करणाऱ्या पर्जन्याप्रमाणें अर्जुनावर बाणांचा वर्षाव करीत चालून गेले! परंतु अर्जुनाचा वध करण्याकरितां त्यांनीं मोठ्या कुशलतेनें त्याच्यावर जे तीक्ष्ण बाण सोडले, त्या सर्वांचा अर्जुनानें आपल्या शरांनीं नाश केला व प्रत्येकावर तीन बाण सोडून त्यानें त्यांच्या वक्षःस्थलांवर प्रहार केला! त्या समयीं तो अर्जुन परिवेषयुक्त (खळें पडलेल्या) सूर्याप्रमाणें भासला! तेव्हां अश्वत्थाम्यानें धनंजयावर दहा, श्रीकृष्णावर तीन व अश्वांवर चार बाण सोडले आणि ध्वजाधिष्ठित कपीला नाराच बाणांनीं आच्छादिलें! तेव्हां अर्जुनानें उलट एका क्षुर बाणानें त्याच्या सारथ्याचें मस्तक, चार बाणांनीं चार अश्व, तीन बाणांनीं ध्वज यांचा संहार करून त्याचें धनुष्यहि तीन बाण सोडून रथांतून खालीं पाडलें! त्यामुळें अश्वत्थामा अति क्षुब्ध झाला आणि त्यानें मणि, वज्र व सुवर्ण यांनीं अलंकृत व तक्षक सर्पाप्रमाणें तेजस्वी दुसरें धनुष्य उचलून घेतलें व त्याला प्रत्यंचा जोडून तें सज्ज केलें! नंतर त्या द्रोणपुत्रानें कृष्णार्जुनांना अगदीं भिडून त्यांच्यावर मोठा भयंकर शरवर्षाव केला! तेव्हां कृप, भोज व दुर्योधन या महारथांनीं कृष्णार्जुनांच्या समोर उभें राहून अर्जुनावर शरवृष्टि सुरू केली व मेघ सूर्याला आच्छादून टाकतात, त्याप्रमाणें त्यांनीं अर्जुनाला आच्छादून टाकलें!

राजा, त्यासमयीं दुसरा कार्तवीर्यच कीं काय अशा त्या उग्रप्रतापी अर्जुनानें कृपाचें धनुष्य आणि बाण छेदून टाकले व त्याचे अश्व, ध्वज आणि सारथि यांचा संहार केला! पूर्वी इंद्रानें बलीला जर्जर केलें होतें, त्याप्रमाणें त्यानें कृपाला शरवर्षावानें त्रस्त केलें! कृपाला निःशस्त्र

करून त्याचा ध्वज रणांगणांत पाडल्यावर अर्जुनानें पूर्वी जशी भीष्मावर वृष्टि करून त्याला विह्वल केलें होतें, त्याचप्रमाणें त्यानें आतां कृपाला विद्ध केलें ! नंतर त्या प्रतापी पांडुपुत्रानें गर्जना करणाऱ्या दुर्योधनाचा ध्वज आणि धनुष्य आपल्या बाणांनीं तोडून टाकलीं व कृतवर्म्याच्या उत्तम अश्वांना वधून त्याचाहि ध्वज तोडून टाकला ! नंतर त्यानें त्वरेनें कौरवसैन्यांतले गज, अश्व, रथ यांचा त्यांवरील वीर, सारथि व ध्वज यांसह संहार केला ! तेव्हां बांध फुटून पाणी जसें इतस्ततः वहातें, त्याप्रमाणें तुझें प्रबळ सैन्य भीतीनें सैरावैरा पळूं लागलें ! त्या अर्जुनावर पुनः युद्धार्थ सज्ज झालेल्या कौरवसैनिकांनीं आपल्या रथांतून चाल केली ! परंतु धनंजयावर समोरून चाल करणाऱ्या त्या शत्रूंचा शिखंडी, शैनेय, नकुल व सहदेव यांनीं निःपात केला व तीक्ष्ण शरांनीं त्यांना जर्जर करून मोठ्या जोरानें त्यांना मागें हटविलें व विजयानंदानें मोठी गर्जना केली ! राजा धृतराष्ट्रा, त्या समयीं रणांगणांत कौरवांचें सृंजयांशीं घनघोर युद्ध सुरू होऊन त्या दोन्ही सैन्यांतील क्रुद्ध वीरांनीं एकमेकांवर तेजस्वी बाणांचा वर्षाव सुरू केला, त्यावेळीं देवदानवांचेंच युद्ध सुरू आहे असा भास झाला ! हे परंतप धृतराष्ट्रा, जयोत्सुक व स्वर्गप्राप्त्यर्थ अत्युत्कंठ अशीं तीं कौरव-पांडवांचीं चतुरंग सैन्यें गर्जना करीत एकमेकांवर चाल करून गेलीं व शरवर्षाव करून एकमेकांचा संहार करूं लागलीं; तेव्हां त्या महात्म्या शूर योद्ध्यांनीं परस्परांवर इतकी बाणवृष्टि केली कीं, सर्व रणांगणांत त्या वृष्टीनें चोहोंकडे अंधकार पडला आणि दिशा, उपदिशा व सूर्यप्रभा ह्या सर्व त्या अंधकारांत लुप्त झाल्या ! ८. ७९.

अध्याय ८० वा.

[१ संकुलयुद्ध.]

(१) संजय—राजा धृतराष्ट्रा, त्या बलवान् कौरववीरांनीं भीमावर चाल करून त्याला संकटांत आणलें असतां त्यांतून त्याला मुक्त करण्याकरितां अर्जुन कर्णाचें सैन्य सोडून तिकडे गेला व बाणांचा वर्षाव करून शत्रुपक्षांतील वीरांना त्यानें यमलोकीं पाठविलें ! त्यावेळीं अर्जुनाच्या बाणसमूहांनीं नभोमंडळ अदृश्य होऊन गेलें आणि तुझ्या सैन्याचा संहार सुरू झाला ! पक्षिगणांनीं व्याप्त अंतरिक्ष बाणांनीं भरून महाबाहु अर्जुन कौरवसैन्याचा वध करीत

असतां प्रत्यक्ष यमाप्रमाणें भासूं लागला ! राजा, त्या समयीं अर्जुनानें भल्ल, क्षुरप्र व तीक्ष्ण नाराच बाण सोडून कौरवांचीं गात्रें व मस्तकें छेदिलीं ! आणि त्या छिन्नगात्र, कवचहीन व मस्तकहीन झालेल्या वीरांच्या पडलेल्या कलेवरांनीं ती सर्व रणभूमि आच्छादून टाकली !

राजा, त्यावेळीं पार्थाच्या शरांनीं अनेक रथ, अश्व, शकट व गज हे छिन्न-भिन्न होऊन सर्वत्र प्रसृत झाले होते; त्यामुळें ती रणभूमि महावैतरणी नदीप्रमाणें अतिदुर्गम, उंचसखल व अत्यंत घोर दिसूं लागली ! राजा, तेव्हां ईषा (रथभाग), चक्रें, अक्ष व भल्ल, अश्वहीन व अश्वारूढ योद्धे आणि ससूत व हतसूत असे रथ, या सर्वांनीं ती भूमि आच्छादित झाली ! सुवर्णकवचें घातलेले व अंगावर कनकालंकार धारण करणारे वीर ज्यांवर आरूढ झाले होते व माहूतांनीं ताडन केल्यामुळें जे क्रुद्ध झाले होते असे कवचें घातलेले व नित्य मदोन्मत्त असणारे चारशें गज अर्जुनानें बाणांचा वर्षाव करून त्या रणसंग्रामांत वधिले ! अर्जुनाच्या शरांनीं विद्ध होऊन ते गज जेव्हां मरून भूमीवर पडले, तेव्हां जणुंकाय ती रणभूमि पर्वतांचीं मोठमोठालीं शिखरें चोहोंकडे पडून आच्छादित झाली आहे असें वाटूं लागलें ! सूर्य ज्याप्रमाणें मेघांतून आपला मार्ग काढतो, त्याप्रमाणें तो अर्जुनरथ त्या सभोंवार पतन पावलेल्या मदस्रावी मेघतुल्य गजांमधून आपला मार्ग काढीत होता ! राजा, ह्याप्रमाणें गज, मनुष्यें, अश्व व रथ यांचा अनेक प्रकारांनीं विध्वंस करून त्यायोगें आणि वीरांचे देह, शस्त्रें, कवचें, यंत्रें व आयुधें यांनीं अर्जुनानें रणांगणांतील मार्ग बंद केला ! नंतर गांडीव धनुष्याचा भयंकर टणत्कार त्यानें सुरू केला ! त्यावेळीं अंतरिक्षांत भयप्रद मेघगर्जनाच सुरू झाली असें वाटलें ! तेव्हां अर्जुनाच्या तीक्ष्ण शरप्रहारांनीं जर्जर झालेल्या त्या कौरवसेनेची वाताहत होऊन समुद्रावर वादळांत सांपडलेल्या नौकेप्रमाणें तिची स्थिति झाली !

राजा, त्यावेळीं अर्जुनाच्या गांडीव धनुष्यापासून सुटलेल्या अनेकविध प्राणघातक बाणांनीं अलात, उल्का किंवा वीज ह्यांप्रमाणें तुझ्या सैन्याचा विध्वंस केला ! ज्याप्रमाणें रात्रीच्या वेळीं महावनांत वेळूंच्या वनाला अग्नि दग्ध करून टाकितो, त्याप्रमाणें अर्जुनाच्या शरांनीं तुझें सैन्य दग्ध होऊन मोठ्या अरण्यांत दावाग्नींत सांपडलेल्या मृगगणांप्रमाणें दशदिशांस पळून गेलें !

ह्याप्रकारें अर्जुनानें दग्ध केल्यावर कौरवसैन्यानें भीमसेनाला रणांगणांत सोडून पलायन केलें! नंतर अर्जुन भीमसेनाजवळ गेला आणि तेथें क्षणभर उभा राहिला! त्यानें भीमाला युधिष्ठिराचें कुशलवृत्त व स्वास्थ्य निवेदन करून पुढील कार्याबद्दल त्याचा विचार घेतला आणि नंतर भीमसेनाची अनुज्ञा घेऊन आपल्या रथाच्या आवाजानें अंतरिक्ष व पृथ्वी दुमदुमवीत तो पुनः युद्धार्थ निघाला ! इतक्यांत दुःशासनापेक्षां कनिष्ठ अशा तुझ्या दहा शूर बलिष्ठ पुत्रांनीं अर्जुनाला वेढिलें व उल्का जशा गजाला जर्जर करितात, त्याप्रमाणें त्यांनीं अर्जुनाला बाणांनीं विद्ध करून सोडलें; नंतर आपलीं धनुष्यें आकर्ण ओढून ते शूर कौरववीर जणुंकाय नाचूं लागले ! धृतराष्ट्रा, कृष्णानें त्यासमयीं आपला रथ एका बाजूला वळवून त्यांना आपल्या उजवीकडे घेतलें व अर्जुनानें त्यांचा तत्काळ वध केलाच असें त्याला वाटलें ! राजा, त्यासमयीं त्या धार्तराष्ट्रांना अर्जुन माघारा गेला असें वाटलें व ते त्याच्यावर निकरानें धांवून गेले; परंतु अर्जुनानें त्यांचे ध्वज, अश्व, चाप व बाण आपल्या अर्धचंद्र व नाराच बाणांनीं तोडून टाकले व दुसरे दहा भल्ल बाण सोडून क्रोधानें आरक्तनेत्र व दांतओंठ खाणारीं तीं त्यांचीं मस्तकें तोडून भूमीवर पाडलीं ! त्यावेळीं जमिनीवर पुष्कळ कमळेंच पसरलीं आहेत असें सर्वांना वाटलें ! राजा धृतराष्ट्रा, ह्याप्रमाणें सुवर्णाचीं बाहुभूषणें धारण करणाऱ्या त्या दहा कौरवांचा दहा भल्ल बाणांनीं वध करून तो शत्रुनिषूदन अर्जुन पुढें निघाला ! ८. ८०.

अध्याय ८१ वा.

[१ संकुलयुद्ध. २ भीमार्जुनांचा मोठा पराक्रम.]

(१) **संजय**—धृतराष्ट्रा, तो अर्जुन मोठ्या वेगानें रथांतून पुढें जात असतां कौरवपक्षीय नव्वद वीर त्याजवर धांवून गेले आणि आम्ही युद्धविमुख झाल्यास आम्हांला परलोकगति मिळणार नाहीं अशी घोर प्रतिज्ञा करून नरव्याघ्र अर्जुनाला त्यांनीं घेरलें ! कृष्णानें अर्जुनरथाचे वेगवान् व मुक्ताजालकांनीं आच्छादित शुभ्र अश्व कर्णाच्या रथाकडे चालविले ! तेव्हां कर्णरथावर चालून येणाऱ्या त्या धनंजयावर संशप्तकांनीं सारखा बाणवर्षाव केला ! अर्जुनानें त्या नव्वद संशप्तकांवर तीक्ष्ण शरवृष्टि करून त्यांचे सारथि,

धनुष्यें आणि ध्वज छेदून टाकिले आणि नंतर त्यांचाहि वध केला! अर्जुनाच्या नानाविध बाणांनीं हत झालेले ते संशप्तक वीर भूतलावर पडले असतां पुण्यक्षय होऊन स्वर्गांतील सिद्धच विमानांतून भूमीवर पडले आहेत, असें वाटलें! नंतर कौरवांनीं रथ, गज, अश्व व पदाति यांसह अर्जुनाला पुनः वेष्टिलें आणि त्याच्यावर शक्ति, ऋष्टि, तोमर, प्रास, गदा, खड्ग व बाण यांची सारखी वृष्टि करून तुझ्या पुत्राच्या सैन्यानें पांडवांचे पदाति, अश्व आणि मोठमोठे गज यांचा संहार करून अर्जुनाला अडवून ठेविलें! त्यावेळीं कौरवांनीं अंतरिक्षांत टाकलेल्या बाणजालांवर शरांचा वर्षाव करून सूर्य जसा किरणांनीं अंधकाराचा नाश करितो, त्याप्रमाणें त्यांचा अर्जुनानें नाश केला! तेव्हां तुझ्या पुत्राच्या आज्ञेवरून म्लेच्छांनीं तेराशें मदोन्मत्त गज अर्जुनावर घातले आणि कर्णी, नालीक, नाराच, तोमर, प्रास, शक्ति, मुसळें, भिंदिपाल इत्यादि आयुधें त्या रथस्थ अर्जुनावर टाकून त्याला विद्ध केलें! त्या म्लेच्छांनीं गजशुंडांनीं व स्वतः केलेल्या शरवृष्टीचा विनाश अर्जुनानें अर्धचंद्र व भल्ल बाणांनीं केला! तसाच वज्रप्रहारांनीं जसे पर्वत भग्न करून टाकावे, त्याप्रमाणें त्या सर्व गजांचाहि वरील आरूढ वीर व ध्वजपताका यांसह त्यानें नाश केला! अर्जुनाच्या हेमपुंख शरांनीं पीडित होऊन अग्निज्वाला टाकणाऱ्या प्रज्वलित पर्वतांसमान ते सुवर्णहारांनीं विभूषित गज भूमीवर मरून पडले! त्याकालीं हे राजा, अर्जुनाच्या गांडीवाचा घोष मोठ्यानें होऊं लागला आणि त्याबरोबरच मनुष्यें, गज व अश्व यांच्याहि गर्जना ऐकूं येऊं लागल्या! बाणांनीं पीडित झालेले गज आणि सारथिहीन झालेले अश्व चोहोंकडे पळत सुटले! वीर व अश्व हत झाल्यामुळें हजारों रथ मेघांसारखे सर्वत्र दिसूं लागले! चोहोंकडे पळत सुटलेले अश्वसादी तेथल्या तेथें अर्जुनाच्या बाणांनीं मरून पडले!

(२) राजा, यावेळीं एकट्या अर्जुनानें सादी, गज आणि रथ यांना जिंकून आपलें बाहुबल उत्तम प्रकारें व्यक्त करून दाखविलें! हे भरतर्षभा, नंतर कौरवांनीं गज, अश्व आणि रथ अशा तीन सैन्यविभागांनीं अर्जुनाला वेष्टिलें आहे असें भीमसेनानें पाहून आपल्याशीं युद्ध करणाऱ्या कित्येक वीरांना सोडून तो मोठ्या वेगानें अर्जुनरथाजवळ गेला व त्यानें अवशिष्ट राहिलेल्या प्रबल अश्वांस गदाप्रहारांनीं मारून टाकिलें! शत्रूंकडील नर, गज व अश्व यांचा असा संहार करून भीमानें अनेक कवचधारी अश्व व अश्वसादी यांवर गदा चालविली, तेव्हां ते रक्तदिग्ध होऊन मोठ्यानें आक्रोश करीत भूतलावर

पडले ! त्यांचीं मस्तकें, अस्थि व चरण भंग पावून मांसभक्षक प्राण्यांस उत्तम भोजन मिळालें ! आणि रक्त, मांस व वसा यांच्या सेवनानें ती गदाहि तृप्त झाली ! त्यासमयीं नर, गज आणि अश्व यांचें भोजन करणारी ही भयंकर कालरात्रीच आहे, असें वाटूं लागलें !

राजा, अशाप्रकारें तो गदापाणि भीमसेन दशसहस्र अश्व आणि अगणित पत्तींचा नाश करून सर्वत्र संचार करीत असतां कालदंड हातांत घेऊन प्रत्यक्ष यमच आपल्यावर चालून येत आहे, असें तुझ्या वीरांस वाटलें ! नंतर मदोन्मत्त गजाप्रमाणें क्षुब्ध झालेल्या पांडुनंदन भीमसेनानें मकरानें सागरांत प्रवेश करावा, त्याप्रमाणें शत्रूंच्या गजसैन्यांत प्रवेश केला आणि आपल्या प्रचंड गदेनें त्या सर्व सैन्याचा एका क्षणांत संहार केला ! तेव्हां ते बाणपीडित मत्त गज आपणांवरील सादी व पताका यांसह रणांत पडूं लागले ! तें पाहून सपक्ष पर्वतच भूतलावर पडत आहेत असें आम्हांस भासलें ! त्या गजसेनेचा असा नाश करून भीमसेन पुनः रथारूढ झाला आणि अर्जुनाच्या पाठीमागून जाऊं लागला. तें कौरवसैन्य अत्यंत निरुत्साह होऊन युद्धपराङ्मुख झालें, परंतु चारी बाजूंनीं शस्त्रांचा प्रहार होऊं लागल्यामुळें तें थांबलें. त्या सैन्याची दुरवस्था पाहून अर्जुनानें त्यावर प्राणतापन बाणांचा वर्षाव करून त्यास आच्छादून टाकिलें. तेव्हां केसरांनीं जसे कदंब शोभतात, तसें तें कौरवांचें चतुरंग सैन्य शोभूं लागलें ! हे राजा, अर्जुनाच्या शरांनीं पीडित होऊन त्या कौरवसैन्यांत हाहाकार उडाला आणि तें अलातचक्राप्रमाणें इतस्ततः संचार करूं लागलें !

नंतर कौरवांच्या प्रचंड सैन्याशीं अर्जुनाचें तुमुल युद्ध होऊन त्यांत कौरवांकडील सर्व रथ, सादी, अश्व आणि गज शरपीडित झाले ! त्यांचीं कवचें बाणांनीं भग्न होऊन त्यांच्या शरीरांतून रुधिरस्राव होऊं लागून तें फुललेलें अशोकवनच आहे कीं काय, असें भासूं लागलें ! त्या पराक्रमी अर्जुनाला रणांगणावर पाहून कर्णाच्या जीविताविषयीं कौरव निराश झाले आणि पार्थाचे शरसंपात आपणांस केवळ असह्य आहेत, असें पाहून आणि गांडीवधारी अर्जुनानें आतां आपणांला जिंकलेंच असें मानून त्यांनीं कर्णाला सोडलें आणि अर्जुनाच्या बाणांचे प्रहार सोशीत व मोठा आक्रोश करीत भयभीत होत्साते दाही दिशांना पळून गेले ! अर्जुनानें त्यांवर शेंकडो बाण टाकून त्यांचा पाठलाग

केला, तेव्हां भीमसेनादिक सर्व पांडववीरांना मोठा आनंद झाला ! हे महाराजा, नंतर तुझे पुत्र कर्णरथाजवळ गेले; ते अगाध संकटसमुद्रांत बुडून मरत असल्याचें पाहून कर्ण त्यांना द्वीपासारखा आश्रयदायक झाला ! राजा, गांडीवधारी अर्जुनाच्या भीतीनें कर्णाच्या आश्रयास गेलेले ते वीर निर्विष सर्पांप्रमाणें लोकांस भासले ! मारिषा, कर्में करणारे जीव मृत्यूला भिऊन धर्माचा आश्रय करीत असतात, त्याप्रमाणें त्या कौरववीरांनीं अर्जुनाला भिऊन महाधनुर्धर कर्णाचा आश्रय केला आणि कर्णानेंहि त्या शरपीडित, रक्तपरिक्लिन्न व संकटावस्थेंत असलेल्या योद्ध्यांना 'वीरहो, भिऊं नका, मी निर्भय आहें, मजजवळ या,' असें सांगितलें !

राजा, तुझे सैन्याचा अर्जुनानें भंग केल्यावर तें पळत सुटल्याचें पाहून कर्ण दीर्घ निश्वास टाकूं लागला आणि त्यानें अर्जुनाचा वध करण्याचें निश्चित ठरविलें ! आपल्या प्रचंड धनुष्याची दोरी आकर्ण ओढून अधिरथपुत्र कर्ण पुनः पांचालांवर धांवून गेला ! तें पाहून त्या पांचालांनीं लाल डोळे करून मेघ पर्वताला जलवृष्टीनें झांकून टाकितात, त्याप्रमाणें शरवर्षावानें त्यांनीं त्या कर्णाला आच्छादून टाकिलें ! राजा धृतराष्ट्रा, तेव्हां कर्णानें सहस्रावधि बाण टाकून त्या पांचालांचा वध केला ! त्यासमयीं मित्रकार्याकरितां झटणारा सूतपुत्र पांचालांचा वध करूं लागला, तेव्हां त्यांच्या सैन्यांत मोठा हाहाकार उडाला ! ८. ८१.

अध्याय ८२ वा.

[१ संकुलयुद्ध. २ भीमदुःशासनयुद्ध.]

(१) **संजय**—राजा धृतराष्ट्रा, त्या कवचधारी अर्जुनानें कौरवसैन्याचा पराभव केल्यावर वायु मेघपटलांना जसा उडवून टाकितो, त्याप्रमाणें त्या पळत सुटलेल्या पांचालांचा कर्णानें मोठी शरवृष्टि करून नाश केला ! कर्णानें अंजलिक बाण मारून पांचालांच्या सारथ्याला रथाखालीं पाडलें आणि त्याचे अश्व मारिले ! नंतर त्या कर्णानें शतानीक व सुतसोम यांवर भल्ल बाणांचा वर्षाव करून त्यांचीं धनुष्यें तोडून टाकिलीं ! त्यानें सहा बाण मारून धृष्टद्युम्नाला विंधिलें आणि रणांत मोठ्या वेगानें त्याच्या अश्वांना मारिलें ! त्यानंतर त्यानें सात्यकीच्या अश्वांचा वध केला आणि कैकेयराजपुत्र विशोक याला यमलोकीं पाठविलें ! राजपुत्र विशोक याचा कर्णानें वध केल्याचें पाहून

कैकेयाचा सेनापति उग्रकर्मा आवेशानें कर्णावर धांवून गेला आणि त्यानें उग्र वेगाचे बाण टाकून कर्णपुत्र प्रसेन याला विद्ध केलें ! तेव्हां कर्णानें तीन अर्धचंद्र बाण टाकून हंसतहंसतच त्या उग्रकर्म्याचे बाहू व मस्तक तोडून टाकिलीं ! त्याकाळीं कुऱ्हाडींनीं छेदलेला शालवृक्ष जसा एकदम पृथ्वीवर पडतो, त्याप्रमाणें उग्रकर्मा गतप्राण होऊन रथांतून खालीं कोसळला ! कर्णपुत्र प्रसेनानें त्या हताश्व सात्यकीवर तीक्ष्ण बाणांची वृष्टि करून त्यास आच्छादून टाकिलें व मोठ्या आनंदानें नृत्य करूं लागला; इतक्यांत सात्यकीच्याच बाणांनीं हत होऊन प्रसेन भूतलावर पडला !

पुत्रवध झाल्याचें पाहून कर्ण संतप्त झाला आणि सात्यकीचा वध करण्याच्या इच्छेनें 'शैनेया, हा पहा मेलास !' असें बोलून त्यावर त्यानें एक तीक्ष्ण बाण सोडला ! त्या बाणाचा शिखंडीनें तीन बाणांनीं छेद केला व दुसऱ्या तीन बाणांनीं त्यानें कर्णाला विद्ध केलें ! कर्णानें शिखंडीचें धनुष्य व ध्वज यांचा दोन बाण टाकून छेद केला आणि शिखंडीवर सहा बाण टाकून त्याला विद्ध केलें ! नंतर त्या संतप्त कर्णानें धृष्टद्युम्नपुत्राचें मस्तक छेदून टाकिलें ! तसेंच त्यानें सुतसोमावर एक तीक्ष्ण बाण टाकून त्याला विद्ध केलें ! अशाप्रकारें भयंकर संग्राम सुरू होऊन त्यांत धृष्टद्युम्नपुत्राचा वध झाला असतां श्रीकृष्ण अर्जुनाला म्हणाला, 'अर्जुना, आज कर्णाच्या हातून सर्व पांचालांचा वध होणार आहे ! तरी हे राजसिंहा, आतां त्वरा करून कर्णावर धांवून जा आणि त्याचा वध कर !' कृष्णाचें भाषण श्रवण करून अर्जुन हंसला आणि कर्णाच्या रथाकडे आपला रथ नेण्याविषयीं त्यानें कृष्णाला सांगितलें. नंतर गांडीवाचें आस्फालन करून व प्रत्यंचेचे टणत्कार करून अर्जुनानें बाणवृष्टीनें जिकडेतिकडे अंधकार केला आणि शत्रूचे नाग, अश्व, रथ आणि ध्वज यांचा विध्वंस केला ! त्या गांडीवाचा प्रतिध्वनि अंतरिक्षांत सर्वत्र होऊन सर्व पक्षी भीतीनें गिरिगुहांत लपून बसले ! त्यावेळीं भीमसेन अर्जुनाच्या पृष्ठभागाचें रक्षण करीत रथांतून त्यामागून येत होता. ते दोघे राजपुत्र नंतर कर्णावर धांवून गेले आणि त्यांनीं त्याशीं युद्ध आरंभिलें !

मध्यंतरीं त्या बलवान् सूतपुत्रानें सोमकांना गांठलें आणि त्यांच्यांशीं युद्ध आरंभिलें ! त्यानें सोमकांचे रथ, अश्व आणि गज यांचा वध करून सर्व दिशा बाणाच्छादित केल्या ! तें पाहून उत्तमौजा, जनमेजय आणि क्रोधाविष्ट झालेले

युधामन्यु व शिखंडी हे धृष्टद्युम्नासह गर्जना करीत आले व त्यांनीं बाणवृष्टि करून कर्णाला विद्ध केलें ! तथापि ते पांच पांचालवीर पंचेंद्रियार्थ जसे आत्मज्ञानी मनुष्याला निग्रहापासून ढळवूं शकत नाहींत, त्याप्रमाणें त्या वैकर्तन कर्णाला आपल्या रथापासून ढळवूं शकले नाहींत ! कर्णानें त्यांवर उलट शरवृष्टि करून त्यांचीं धनुष्यें, ध्वज, अश्व, सारथि आणि पताका यांचा विध्वंस केला आणि त्या पांचांना पांच बाणांनीं विद्ध करून सिंहासारखी मोठी गर्जना केली ! कर्ण बाणवृष्टी करीत असतां त्याच्या धनुष्याच्या टणत्काराच्या योगानें वृक्ष व पर्वत यांसह सर्व पृथ्वी विदीर्ण होऊन गेली असें पाहून सर्व लोक त्रस्त झाले ! इंद्रधनुष्याप्रमाणें धनुष्य हातांत घेऊन जेव्हां कर्ण शत्रूंवर बाण सोडूं लागला, तेव्हां हा परिवेषवान् दुसरा सूर्यच शोभत आहे, असें लोकांस वाटलें ! तेव्हां कर्णानें बारा तीक्ष्ण बाण शिखंडीवर, सहा बाण उत्तमौजावर, तीन बाण युधामन्यूवर आणि सोमक व धृष्टद्युम्न यांवर तीन तीन बाण टाकून त्यांना विद्ध केलें !

हे मारिषा, त्या भयंकर संग्रामांत सूतपुत्र कर्णानें त्या पांचहि महारथांचा पराभव केला आणि आत्मवान् पुरुषापुढें जसे इंद्रियार्थ पराभूत होऊन जातात, त्याप्रमाणें कर्णापुढें ते हतवीर्य झाले. अशाप्रकारें कर्णसागरामध्यें ते पांच महारथ बुडाले आणि नावा समुद्रांत फुटून गेल्यामुळें व्यापाऱ्यांचा जसा सर्वतोपरी नाश होतो, त्याप्रमाणें त्यांचा संहार होत असतां नूतन नौकांप्रमाणें द्रौपदीपुत्र आपल्या मातुलांच्या साहाय्यार्थ रथांतून धांवून आले ! तेव्हां शनिप्रमुख सात्यकीनें तीक्ष्ण बाणांचा वर्षाव करून कर्णाचे बाणांचा भंग केला आणि तीक्ष्ण लोहबाणांनीं कर्णाला विद्ध करून तुझ्या ज्येष्ठ पुत्रावरहि आठ बाण टाकले ! तेव्हां सात्यकीवर कृप, कृतवर्मा, दुर्योधन आणि कर्ण ह्यांनीं तीक्ष्ण बाण टाकले ! त्यावेळीं सात्यकी आणि हे चार योद्धे यांमध्यें जें भयंकर युद्ध झालें, तें दिक्पाल आणि दैत्यपति यांमधील युद्धाप्रमाणेंच लोकांना अत्यंत दारुण वाटलें ! त्यासमयीं सात्यकीनें आपलें धनुष्य आकर्ण ओढून शत्रूंवर इतकी अमित बाणवृष्टि केली कीं शरत्कालाच्या माध्याह्नसूर्याप्रमाणें त्याजकडे कोणाच्यानेंहि नजर टाकवेना ! तेव्हां अंगांत कवचें घालून शिखंडिप्रभृति पांचाल वीर पुनः त्या सात्यकीच्या संरक्षणार्थ धांवून आले, आणि मरुद्गण इंद्राच्या साहाय्यार्थ येऊन जसा शत्रूंचा निग्रह करितात, त्याप्रमाणें त्यांनीं कौरवसैन्याशीं युद्ध आरंभिलें ! पूर्वीं देवदैत्यांमध्यें जसें दारुण

युद्ध झालें, त्याप्रमाणेंच कौरवपांडवांचें भयंकर युद्ध होऊन त्यांत रथ, गज आणि अश्व यांचा मोठा नाश झाला !

(२) राजा धृतराष्ट्रा, अशाप्रकारें युद्ध चाललें असतां तुझा पुत्र दुःशासन हा बाणवृष्टि करीत भीमावर धांवून गेला; तेव्हां महारुरूवर ज्याप्रमाणें सिंह उडी घालून जातो, त्याप्रमाणें वृकोदर (भीम) त्यावर चालून आला ! नंतर शंबर–शक्रांप्रमाणें परस्परांवर क्रोधाविष्ट होऊन ते प्राणांचा पण लावून द्यूत खेळूं लागले ! त्यानीं परस्परांवर उग्र शर टाकिले आणि मोठ्या आवेशानें युद्ध करूं लागले ! भीमसेनानें दोन क्षुर बाण टाकून दुःशासनाचें धनुष्य व ध्वज छेदून टाकिला आणि एक बाण त्याच्या ललाटप्रदेशीं मारिला ! त्यानें तुझ्या पुत्राच्या सारथ्याचें मस्तकहि उडवून टाकिलें ! मग दुःशासनानें दुसरें धनुष्य घेतलें आणि भीमसेनावर बाण मारले ! त्यानें स्वतः रथ चालविला आणि भीमावर मोठा शरवर्षाव करून त्याला आच्छादून टाकिलें ! मग सूर्य-किरणांप्रमाणें उज्ज्वल, सुवर्ण, हीरक इत्यादि रत्नांनीं विभूषित, इंद्रवज्राप्रमाणें सुदुःसह आणि भीमसेनाचें अंग विदारण करण्यास समर्थ असा एक बाण घेऊन त्यानें तो भीमावर टाकिला ! भीमसेन त्या बाणानें अतिविद्ध झाला आणि वीर्यहीन होऊन तो मृतवत् हात पसरून रथांतच मूर्च्छित पडला ! थोड्या वेळानें तो सावध झाला व मोठ्यानें गर्जना करूं लागला ! ८. ८२.

अध्याय ८३ वा.

[१ दुःशासनवध. २ भीमसेनप्रतिज्ञा.]

(१) **संजय**—अशा रीतीनें भीमसेन व दुःशासन यांमध्यें तुमुल युद्धाला प्रारंभ होऊन त्यांत दुःशासनानें एक बाण सोडून भीमाचें धनुष्य छेदून टाकलें आणि साठ बाणांनीं त्याच्या सारथ्याचा वध केला ! नंतर त्यानें भीम-सेनावर तीक्ष्ण बाणांची सारखी वृष्टि सुरू केली. त्यामुळें भीमसेन क्रुद्ध होऊन त्यानें तुझ्या पुत्रावर आपली उग्रशक्ति सोडली ! ती अतिघोर शक्ति प्रज्वलित उल्केप्रमाणें आपल्यावर येत आहे, असें पाहून दुःशासनानें धनुष्याची दोरी आकर्ण ओढून व दहा बाण टाकून तिचा नाश केला. तें तुझ्या पुत्रानें केलेलें दुष्कर्म पाहून सर्व योद्धयांना मोठा आनंद होऊन त्यांनीं त्याची प्रशंसा केली !

नंतर तुझ्या पुत्रानें भीमावर एक तीक्ष्ण बाण सोडून त्याला विद्ध केलें. तेव्हां भीमसेन अत्यंत क्षुब्ध झाला आणि क्रोधानें दुःशासनाकडे पाहून त्याला म्हणाला, 'हे वीरा, तूं आज मला अत्यंत विद्ध केलेंस खरें, तरी माझा गदाप्रहार तूं आतां सोस!' असें मोठ्यानें बोलून त्या भीमसेनानें दुःशासनाच्या वधाकरितां आपली गदा हातांत घेतली आणि तो पुनः बोलला, 'हे दुरात्मन्, तुझ्या रक्ताचें प्राशन मी आज युद्धामध्यें करणार आहें!' तें भाषण श्रवण करून तुझ्या पुत्रानें मूर्तिमंत मृत्युच अशी उग्र शक्ति मोठ्या वेगानें भीमसेनावर सोडली! तेव्हां भीमानें मोठ्या क्रोधानें आपली अत्यंत घोर गदा तिजवर टाकली! त्या गदेनें शक्तीचें तत्काळ विदारण केलें आणि दुःशासनाच्या मस्तकावर जाऊन ती आदळली! त्यावेळीं गजाच्या गंडस्थळांतून जसा मदस्राव होतो, त्याप्रमाणें त्या दुःशासनाच्या मस्तकांतून रुधिरस्राव होण्यास सुरवात झाली!

त्या तुमुल युद्धांत भीमसेनानें दुःशासनावर पुनः एकदां दुसरा वेगाचा गदाप्रहार केला! त्यायोगानें दुःशासन दहा धनुष्यांच्या अंतरावर जाऊन पडला! गदेच्या वेगानें तो विह्वल होऊन कांपूं लागला! त्याचें कवच, आभरणें, वस्त्रें आणि माळा ह्यांचा चुराडा होऊन गेला आणि वेदनांनीं अत्यंत विह्वल होऊन तो तळमळूं लागला! हे राजा, त्या घनघोर युद्धांत भीमाच्या गदाप्रहारानें दुःशासनाचे अश्व व सारथि मारले जाऊन त्याच्या रथाचेंहि अगदीं चूर्ण होऊन गेलें! दुःशासनाची ती अवस्था पाहून सर्व पांचाल हृष्ट होऊन मोठमोठ्यानें सिंहनाद करूं लागले! त्या दुःशासनाला अशा रीतीनें पाडल्यावर दाही दिशा दुमदुमून जातील, अशी मोठी गर्जना भीमसेनानें केली. तिच्या योगानें समीपभागीं युद्ध करणारे सर्व योद्धे मूर्च्छित झाले! नंतर भीमसेन आपल्या रथांतून तत्काल उतरून दुःशासनावर मोठ्या वेगानें धांवून गेला! त्या समयीं दुःशासनाला आपल्या समोर पाहून रजस्वला द्रौपदीचें त्यानें केलेलें केशग्रहण व वस्त्रहरण ह्या गोष्टींची त्याला आठवण झाली; तसेंच कौरवांनीं तिला अनेकवार दिलेलीं दुःखें यांचीहि त्याला स्मृति होऊन अग्नींत घृत टाकलें असतां तो जसा जोरानें पेटतो त्याप्रमाणें भीम क्रोधानें अतिसंतप्त झाला! आणि तो कर्ण, दुर्योधन, कृप, अश्वत्थामा आणि कृतवर्मा ह्यांस म्हणाला, 'आज मी ह्या पापी दुःशासनाचा वध करीत आहें, तर हे समस्त वीरहो, तुमच्या कोणाच्या अंगांत ह्याला सोडविण्याचें सामर्थ्य असल्यास ह्याचें मजपासून रक्षण करा!'

असें बोलून दुःशासनाचा वध करण्याच्या इच्छेनें तो बलवान् भीमसेन त्यावर मोठ्या वेगानें धांवून गेला आणि सिंह जसा महागजाला हांहां म्हणतां पकडतो, त्याप्रमाणें कर्ण व दुर्योधन यांच्यासमक्ष त्या दुःशासनाला त्यानें धरलें व जमिनीवर पाडलें! नंतर त्यानें आपला खड्ग हातांत घेऊन त्याच्या कंठावर पाय ठेवला! तेव्हां दुःशासन थरथर कांपत होता! तेव्हां भीमसेन त्याला म्हणाला, 'हे दुरात्मन्, कर्ण-दुर्योधनांदेखत मोठ्या आनंदानें आम्हांला 'गाय' म्हणणारा तूंच ना? राजसूय यज्ञामध्यें अवभृथस्नानानें पवित्र झालेले याज्ञसेनी द्रौपदीचे केश तूं कोणत्या हातानें ओढलेस, तें सांग पाहूं! हा भीमसेन तुला विचारीत आहे!'

भीमसेनाचें तें कठोर भाषण ऐकून दुःशासनानें भीमसेनाकडे पाहिलें आणि मोठ्या संतापानें कौरव-सोमकांसमक्ष डोळे गरगर फिरवून भीमाला म्हटलें, 'भीमा, हाच तो गजशुंडेप्रमाणें पुष्ट, हजारों गाईंचें दान करणारा आणि क्षत्रियांचा विनाशक असा हात; ह्यानेंच हे भीमा, मी याज्ञसेनीचे केश मुख्य-मुख्य कौरव आणि तुमचे सभासद यांच्यासमक्ष ओढले!' ह्याप्रमाणें राजपुत्र दुःशासनाचें भाषण श्रवण करतांच भीमानें दुःशासनाच्या वक्षःस्थलावर जोराचा आघात करून आणि आपल्या दोन्ही हातांनीं त्याला घट्ट धरून मोठी गर्जना केली आणि सर्व योद्ध्यांना उद्देशून म्हणाला, 'वीरहो, मी आतां ह्या दुःशासनाचा हात उपटून काढीत आहें, तर ज्याला सामर्थ्य असेल, त्यानें येऊन ह्याचें संरक्षण करावें!'

राजा धृतराष्ट्रा, असें बोलून प्राण सोडण्याच्या बेतांत आलेल्या त्या दुःशासनाला मोठ्या वेगानें जमिनीवर आपटून आपल्या वज्रसदृश हातानें भीमानें त्याचा भुज उपटून काढला आणि त्याचा वध केला! त्यावेळीं समरांगणावर पडलेल्या त्या वीराचें वक्षःस्थल त्यानें विदारून त्यांतील कोमट रक्ताचें प्राशन केलें आणि नंतर हे राजा, त्यानें खड्गाचा प्रहार करून तुझ्या पुत्राचें मस्तक तोडून टाकलें! आपली प्रतिज्ञा सत्य करून दाखविणारा तो भीमसेन वारंवार दुःशासनाच्या रक्ताचा स्वाद घेऊन क्रोधानें त्याजकडे पाहत म्हणाला, 'मातेचें दुग्ध, मधु, घृत, उत्तम माध्वीक मद्य, दिव्य उदक, दुग्ध-दधि घुसळून काढलेलें लोणी किंवा पृथ्वीतलावर सुधा, अमृत यांप्रमाणें जीं जीं दुसरीं गोड पेयें आहेत, त्या सर्वांहून या शत्रुरुधिराची गोडी कितीतरी अधिक आहे म्हणून

सांगूं ?' नंतर तो उग्रकर्म करणारा भीमसेन क्रोधसंतप्त होऊन त्या गतप्राण झालेल्या दुःशासनाकडे पाहून स्मित करून पुनः म्हणाला, 'काय करूं रे! मृत्यूनें तुझें रक्षण केलें म्हणून सुटलास!' असें बोलून दुःशासनाचें रक्त प्राशन करण्याकरितां मोठ्या आनंदानें धांवून जाणाऱ्या त्या भीमसेनाला ज्यांनीं ज्यांनीं पाहिलें, ते सर्व भयानें व्यथित होऊन तेथें भूतलावर धाडकन् पडले! जे कित्येक पडले नाहींत, त्यांच्या हस्तांतून शस्त्रें गळून पडलीं; ते मोठ्या भयानें ओरडूं लागले आणि डोळे अर्धोन्मीलित करून सभोंवतीं पाहूं लागले! ज्यांनीं ज्यांनीं भीमसेनाला दुःशासनाचें रक्त प्राशन करतांना पाहिलें ते सर्व 'हा भीम मनुष्य नव्हे' असें म्हणून भयानें व्याकुल होऊन तेथून पळून गेले! भीमाचें तें भयंकर स्वरूप व त्यानें केलेलें दुःशासनाचें रुधिरप्राशन अवलोकन करून चित्रसेनासह सर्व लोक भयार्त झाले व हा खरोखर राक्षस असला पाहिजे, असें म्हणत त्यांनीं तेथून पलायन केलें!

चित्रसेन राजपुत्र पळून जात आहे, असें पाहून युधामन्यु सैन्यासह त्याजवर धांवून गेला आणि त्यानें त्याजवर सात तीक्ष्ण बाण टाकले! चित्रसेनानें सर्पा-प्रमाणें क्रुद्ध होऊन त्या पांचाल वीरांवर तीन व त्याच्या सारथ्यावर सहा बाण टाकून त्यांना विद्ध केलें! तेव्हां युधामन्यु क्षुब्ध होऊन त्यानें एक तीक्ष्ण बाण आकर्ण ओढून चित्रसेनावर टाकला व त्याचें शीर्ष छेदून टाकिलें! चित्रसेन अशाप्रकारें वध पावला असतां त्याचा बंधु कर्ण हा क्रोधाविष्ट होऊन पांडव-सेनेवर चालून आला, परंतु अमितपराक्रमी नकुलानें त्याचा प्रतिकार केला!

इकडे त्या दुःशासनाला मारून व त्याच्या रक्ताची ओंजळ भरून सर्व वीरां-च्यासमक्ष भीम मोठ्यानें म्हणाला, "हे पुरुषाधमा, हें पहा तुझ्या कंठांतील रुधिराचें प्राशन मी करीत आहें! अरे, पुनः एकदां 'गाय रे गाय' असें म्हण पाहूं! तेव्हां 'गाय रे गाय' असें आम्हांला म्हणून जे नाचले, त्यांच्यापुढें तेच शब्द बोलून आज आम्ही नाचत आहों! प्रमाणकोटींत माझें शयन, कालकूटाचें मला घातलेलें भोजन, सर्पांकडून मला करविलेला दंश, लाक्षागृहांत आमचा केलेला दाह, द्यूत करून आमचा राज्यापहार, अरण्यांतील आमची वसति, द्रौपदीचें केशग्रहण, रणांतील बाणप्रहार, गृहीं भोगावीं लागलेलीं दुःखें, विराट-नगरींतील नानाविध क्लेश, यांना कारण शकुनि, दुर्योधन आणि राधेय कर्ण हे होत. आणि त्या सर्वांना मसलत देणारा तूंच आहेस! दुःशासना, पुत्रांच्या

सांगण्यावरून धृतराष्ट्रानें आमच्याशीं जो दुष्टपणा दाखविला त्यामुळें आम्हांला नानाविध दुःखें भोगावीं लागलीं व सुखाचा कधीं लवलेशहि प्राप्त झाला नाहीं ! ”

(२) असें बोलून तो विजयी भीमसेन जेथें कृष्णार्जुन होते, तेथें आला आणि पुनः त्यानें मोठ्या आनंदानें तेंच भाषण त्यांसमोर केलें. त्यासमयीं त्याचें सर्व अंग रक्तानें माखलें असून त्याच्या मुखांतून रुधिरस्राव होत होता ! नंतर तो क्रोधसंतप्त भीम म्हणाला, ‘कृष्णार्जुनहो, दुःशासनाच्या वधासंबंधी केलेली प्रतिज्ञा मीं आज सत्य करून दाखविली आहे ! आतां राहिलेला दुसरा यज्ञपशु जो दुर्योधन त्यालाहि मी लवकरच वधीन आणि त्याचें मस्तक सर्व कौरवांच्या समक्ष पायांखालीं रगडीन तेव्हांच माझें समाधान होईल !’ असें भाषण करून तो रक्तानें माखलेला भीमसेन मोठ्या आनंदानें गर्जना करूं लागला ! तेव्हां वृत्रासुराचा वध करून महात्मा इंद्रच गर्जना करीत आहे कीं काय असें सर्वांस वाटलें ! ८. ८३.

अध्याय ८४ वा.

[१ दुःशासनाचे दहा बंधूंचा वध. २ नकुल-वृषसेनयुद्ध. ३ नकुलपराजय.]

(१) संजय—राजा धृतराष्ट्रा, दुःशासनाचा वध झाला असतां, कधींहि युद्धपराङ्मुख न होणारे तुझे दहा महारथपुत्र निषंगी, कवची, पाशी, दंडधार, धनुर्धर, अलोलुप, सह, षंढ, वातवेग व सुवर्चस् हे अत्यंत क्रोधाविष्ट झाले आणि बंधूवरील संकटानें एकत्रित होऊन त्यांनीं भीमावर बाणवृष्टि केली व त्याला मागें हटविलें. त्यामुळें भीम अत्यंत क्षुब्ध झाला आणि क्रोधाग्नीनें आरक्तनेत्र होऊन अंतकाप्रमाणें शोभूं लागला ! नंतर त्यानें सुवर्णपुंख दहा भल्लबाण टाकून त्या दहा धार्तराष्ट्रांस यमलोकीं पाठविलें ! तेव्हां कर्णादेखत तुझें सैन्य पांडवांच्या भीतीनें पळून गेलें ! महाराजा, तेव्हां प्राण्यांचा संहार करणाऱ्या अंतकाप्रमाणें भीमाचा पराक्रम पाहून कर्णहि भयभीत होऊन गेला ! तें पाहून रणशाली शल्य कालाला अनुसरून कर्णाला बोलला कीं, “ कर्णा, असा भिऊन जाऊं नकोस ! हें तुला शोभत नाहीं ! हे पहा राजे भीमाच्या भीतीनें आर्त होऊन पळून जात आहेत ! हा पहा दुर्योधन बंधूंच्या वधानें व्याकुळ होऊन मूर्च्छित झाला

आहे ! महात्मा भीमसेन दुःशासनाचें रक्त प्राशन करूं लागतांच शोकाकुल झालेले कृपप्रभृति वीर व अवशिष्ट बंधु दुर्योधनासभोंवतीं गोळा होऊन त्याचें समाधान करीत आहेत ! पांडवांना आपलें लक्ष्य साध्य झाल्यासारखें वाटत आहे ! त्यामुळें अर्जुनप्रभृति शूर वीर तुझ्याशीं युद्ध करण्याकरितां उपस्थित झाले आहेत ! म्हणून हे पुरुषश्रेष्ठा, तूं पौरुषाचा आश्रय कर आणि क्षात्रधर्माला अनुसरून अर्जुनाला सामोरा जा ! आतां दुर्योधनानें सर्व भार तुजवर टाकिला आहे; तरी हे महाबाहो, तूं यथाशक्ति व यथासामर्थ्य तो धारण कर ! जय मिळाल्यास तुझी मोठी कीर्ति होईल व पराजय झाला असतां स्वर्गप्राप्ति होईल ! हा तुझा पुत्र वृषसेन पहा, तूं मोहित झाल्याचें पाहून संतप्त होऊन तो पांडवांवर चालून जात आहे !"

(२) राजा धृतराष्ट्रा, शल्याचें असें भाषण श्रवण करून कर्णानें पांडवांशीं युद्ध करण्याचा निश्चय केला. इतक्यांत क्रोधाविष्ट झालेला वृषसेन यमदंडाप्रमाणें हातांत गदा घेऊन तुझ्या वीरांशीं युद्ध करणाऱ्या भीमावर चालून गेला. तेव्हां नकुलानें त्याला गांठून पूर्वी जंभासुराच्या वधाकरितां इंद्रानें त्यावर जशी बाणांची वृष्टि केली, तशी वृष्टि करून एका क्षुर बाणानें त्याचा स्फटिकध्वज छेदून टाकिला आणि एका भल्लानें त्याचें सुवर्णभूषित धनुष्यहि तोडिलें ! तेव्हां त्या अस्त्रकुशल कर्णपुत्र वृषसेनानें दुसरें धनुष्य घेतलें आणि त्या नकुलावर दिव्यास्त्रांची वृष्टि चालविली ! त्यासमयीं हे राजा, तो शरवृष्टि करणारा वृषसेन क्रोधानें इतका संतप्त झाला कीं, जणुंकाय आज्याहुतींनीं अग्निच भडकला आहे असें वाटूं लागलें ! नंतर वृषसेनानें श्वेतवर्ण नकुलाचे सर्व सुवर्णविभूषित वनायुज अश्व मारून टाकिले, त्यामुळें तो पांडुपुत्र नकुल अश्वहीन यानांतून खालीं उतरला आणि ज्यावर सुवर्णचंद्रिका बसविल्या आहेत असें चर्म (ढाल) व आकाशसदृश खड्ग धारण करून तो अंतरिक्षांतून पक्ष्यासारख्या घिरट्या घालूं लागला. अशा रीतीनें त्या चित्रयोधी नकुलानें कौरवांचे रथ, अश्व व गज यांना अश्वमेधांतील पशूंप्रमाणें खड्गानें मारून टाकिलें ! एकट्या त्या जयेच्छु नकुलानें त्या युद्धांत दोन हजार युद्धनिपुण वीरांचा वध केला ! तेव्हां वृषसेनानें त्या नकुलावर चारी बाजूंनीं बाणवृष्टि केली. त्या बाणांनीं नकुल विद्ध झाला; तथापि आपणाला बंधु भीमसेनाचें साहाय्य आहे, ही गोष्ट लक्ष्यांत आणून त्यानें युद्ध करून मोठा पराक्रम गाजविला ! नकुल कौरवांचे अनेक पदाति, अश्व, गज व रथ यांचा संहार

करीत असतांना पाहून कर्णपुत्रानें मोठ्या संतापानें अठरा बाण टाकून त्याला विद्ध केलें !

(३) राजा धृतराष्ट्रा, त्यासमयीं आमिषाचा लोभ धरून श्येन पक्षी जसा पंख पसरून वेगानें धांवून येतो, त्याप्रमाणें पांडुपुत्र नकुल रणांत वृषसेनावर एकाएकीं चालून आला ! तेव्हां वृषसेनानें तीक्ष्ण बाणांची वृष्टि नकुलावर केली, परंतु नकुलानें ते त्याचे सर्व बाण व्यर्थ घालविले व खड्ग-चर्म धारण करून तो रणांत संचार करूं लागला. हे राजा, तेव्हां वृषसेनानें भयंकर शर-वृष्टि करून नकुलाच्या हातांतील चर्म छेदून टाकिलें आणि नंतर सहा तीक्ष्ण बाणांनीं त्याचें तें उग्र, तीक्ष्ण धारेचें, भारक्षम, शत्रुप्राणहारक, सर्पाप्रमाणें उग्ररूपी विकोश खड्ग तोडून टाकिलें ! पुनः दीप्त बाण टाकून त्यानें त्याचें वक्षःस्थलहि विद्ध केलें ! अशाप्रकारें त्या वृषसेनानें रणांगणांत इतरांना दुष्कर व आर्यांस मान्य असें कर्म करून दाखविलें, तेव्हां तो शरपीडित नकुल मोठ्या त्वरेनें सिंह जसा पर्वतशिखरावर उडी मारून जातो, तसा भीम-सेनाच्या रथावर चढून बसला ! तें पाहून त्या वृषसेनानें क्रोधसंतप्त होऊन एकाच रथांत बसलेल्या त्या दोघांहि भीमसेन-नकुलांवर सारखी बाणवृष्टि केली ! अशाप्रकारें त्या नकुलाचा रथ भग्न करून वृषसेनानें बाणांनीं त्याचें खड्गहि छेदून टाकिलें ! नंतर दुसऱ्या कौरववीरांनीं एकत्र होऊन त्या पांडव-वीरांवर मोठा शरवर्षाव केला ! नंतर आह्वान केलेल्या अग्नीप्रमाणें भीमार्जु-नांनीं सभोंवतीं जमलेल्या कौरवसेनेवर व वृषसेनावर मोठी भयंकर शरवृष्टि केली ! तेव्हां अर्जुनाच्या ध्वजावरील मारुति त्याला म्हणाला, ‘ अर्जुना, ह्या नकुलाला वृषसेनानें कशी पीडा दिली आहे तें आधीं पहा ! हा कर्णपुत्र आम्हांला अत्यंत पीडा देत आहे, तर प्रथम त्याजवर धांवून जा ! ’ तें भाषण श्रवण करून अर्जुनानें आपला रथ भीमाच्या रथाजवळ नेला ! नकुलानें अर्जुन आपल्याजवळ आल्याचें पाहून म्हटलें ‘ अर्जुना, त्या कर्णपुत्राचा प्रथम वध कर ! ’ असें नकुलानें सांगतांच अर्जुनानें आपला रथ वृषसेनाकडे त्वरित चालव, म्हणून कृष्णाला सांगितलें ! ८. ८४.

अध्याय ८५ वा.

[१ संकुलयुद्ध. २ वृषसेनाचा वध.]

(१) **संजय**—राजा धृतराष्ट्रा, नकुलाचें खड्ग व धनुष्य भग्न झालीं, तो विरथ झाला, शत्रूंच्या बाणप्रहारांनीं त्याला विह्वल करून सोडलें, कर्णपुत्राच्या अस्त्रांनीं त्याला पराजित केलें, हें वृत्त समजतांच द्रुपदराजाचे पांच प्रबळ पुत्र, सात्यकी व द्रौपदीचे पांच पुत्र रथांत बसून वृषसेनावर त्वरेनें धांवून आले. त्यांच्या रथचक्रांचा निर्घोष मोठा होत असून त्यावरील पताका वायूनें फडकत होत्या. त्यांनीं विषारी सर्पांप्रमाणें प्राणहारक बाण सोडून तुझ्या चतुरंग सैन्याचा संहार आरंभिला ! तेव्हां तुझ्या सैन्यांतील प्रमुख वीर कृप, हार्दिक्य, अश्वत्थामा, दुर्योधन, शकुनिसुत, वृक, क्राथ व देवावृध यांनीं गज किंवा मेघ यांप्रमाणें गर्जना करणाऱ्या रथांतून तीक्ष्ण बाणांचा त्यांवर वर्षाव करून त्या अकरा वीरांना जागच्याजागीं अडवून ठेविलें ! तेव्हां पांडवपक्षीय कुलिंदांनीं गिरिशिखरांप्रमाणें आपले प्रचंड गज त्यांवर सोडले ! त्या गजांवर रणेच्छु योद्धे अधिष्ठित झाले असून त्यांच्या पृष्ठभागीं सुवर्णाचीं जाळीं घातलीं होतीं, त्यामुळें ते आकाशांत शोभणाऱ्या सविद्युत् मेघांप्रमाणें दिसत होते ! नंतर कुलिंदराजपुत्रानें दहा बाण टाकून कृप, त्याचा सारथि व पुत्र यांना विद्ध केलें ! तें पाहून कृपानें त्याजवर शरवृष्टि करून त्याचा गजासह वध केला; मग कुलिंदपुत्राचा धाकटा बंधु सूर्यकिरणाप्रमाणें तेजस्वी तोमरांचा प्रहार करीत कृपाच्या रथावर चालून गेला आणि मोठ्यानें तो गर्जना करीत असतां गांधारपतीनें त्याचें मस्तक उडविलें ! याप्रमाणें कुलिंदांचा नाश झाला असतां तुझ्या महारथांना मोठा आनंद होऊन ते शंख वाजवूं लागले व आपापलीं धनुष्यें घेऊन शत्रूवर चालून गेले ! नंतर पुनः कौरव आणि पांडु-सृंजय ह्यांचें मोठें दारुण युद्ध जुंपलें ! त्यांत शर, खड्ग, शक्ति, गदा, ऋष्टि, परश्वध, इत्यादि आयुधांचे प्रहार होऊं लागून दोन्ही सैन्यांत अश्व, गज व पदाति यांची भयंकर प्राणहानि झाली व दोहोंकडील चतुरंग सैन्य नाश पावून भूतलावर पडलें ! तेव्हां विद्युद्युक्त मेघसमुदाय सोसाट्याच्या वाऱ्यानें दिशांस उधळून लावल्यासारखें लोकांस वाटलें ! नंतर भोजाधिपतीनें शतानीकाच्या मोठमोठ्या गजांवर, रथांवर, अश्वांवर व पदातींवर चालून जाऊन मोठी बाणवृष्टि केली, त्यायोगें ते क्षणांत गतप्राण होऊन पडले !

राजा धृतराष्ट्रा, इतक्यांत द्रोणपुत्र अश्वत्थाम्यानें आयुधें, पताका आणि योद्धे

यांनीं युक्त अशा तीन गजांवर बाणवर्षाव करून इंद्र जसा वज्राघातानें महापर्वताला पाडतो, त्याप्रमाणें त्यांना भूतलावर पाडिलें! तेव्हां कुलिंदपुत्राच्या कनिष्ठ बंधूनें तुझ्या पुत्राच्या वक्षःस्थळीं तीक्ष्ण बाण मारले! तुझ्या पुत्रानेंहि तत्काळ तीक्ष्ण शरवृष्टि करून त्याचा व त्याच्या गजाचा वध केला! त्यामुळें तो राजपुत्र व त्याचा गज ह्यांच्या शरीरांतून रक्तस्राव होऊन, वर्षाकाळाच्या प्रारंभीं गैरिक पर्वतांतून जसें आरक्त उदक वाहत असतें, त्याप्रमाणें रुधिरप्रवाह वाहूं लागले! त्यासमयीं कुलिंदपुत्राचा दुसरा एक गज क्राथ, त्याचा सारथि, अश्व आणि रथ यांवर चालून गेला! तें पाहून क्राथानें त्याजवर शरवृष्टि केली, तेव्हां तो गज अधिपतीसह हत होऊन पडला!

राजा धृतराष्ट्रा, इकडे एका पर्वतवासी गजारूढ वीरानें त्या क्राथाधिपतीवर शरवृष्टि केली! तीमुळें महावातानें प्रचंड वृक्ष भूमीवर कोसळून पडतो, त्याप्रमाणें तो क्राथराज अश्व आणि रथ यांसह भूमीवर पडला! वृकानें त्या वीरावर बारा बाण मारून त्याला विद्ध केलें! तेव्हां त्या गजारूढ वीरानें आपला गज त्या वृकावर घातला. त्या गजानें वृकाला, अश्व आणि रथ यांसह आपल्या चार पायांखालीं तुडवून त्यांना मारलें! त्या नागराजाला व त्याजवरील वीराला बभ्रुसुतानें भयंकर बाणवृष्टि करून खालीं पाडलें! त्यालाहि सहदेवपुत्रानें बाण मारून भूतलावर लोळविलें! नंतर त्या कुलिंदज वीरानें दंतादिकांनीं मोठमोठ्या प्रबल योद्धांचा नाश करण्यास समर्थ असा आपला गज शकुनीच्या वधाकरितां त्यावर घातला! त्यानें शकुनीवर चालून येऊन त्याला पीडित केलें; परंतु त्या गांधारपति शकुनीनें त्याचें मस्तक छेदून टाकिलें! तें पाहून शतानीकानें तुझे मोठमोठे गज, अश्व, रथ आणि पदातिसमूह यांचा नाश केला! तेव्हां गरुडाला पाहतांच जशी सर्पांची तारांबळ उडून जाते, तसा तुझ्या सैन्याचा संहार उडून ते रणभूमीवर पतन पावले! तुझ्या सैन्याची ती दुर्दशा पाहून तुझ्या पक्षांतील कलिंगपुत्रानें नकुलपुत्रावर स्मितपूर्वक बाण सोडून त्याला विद्ध केलें; परंतु त्या नाकुलानें एका क्षुर बाणानें त्याचेंच कमलसदृश मुख छेदून टाकिलें!

(२) नंतर कर्णसुतानें शतानीकावर, अर्जुनावर आणि भीमावर प्रत्येकीं तीन, नकुलावर सात व जनार्दनावर बारा बाण सोडले! तें त्याचें अमानुष कर्म पाहून कौरव हर्षभरित होऊन त्याचे गुण गाऊं लागले! परंतु धनंजयाच्या शौर्याचें ज्यांना ज्ञान होतें, त्यांना मात्र 'हा आतां अग्निकुंडांत पडला' असें वाटूं लागलें!

नंतर त्या शत्रुविनाशक अर्जुनानें माद्रीसुत नकुल हा अश्वहीन व कृष्ण अत्यंत विद्ध झाल्याचें पाहून कर्णाच्या अग्रभागीं असलेल्या वृषसेनावर चालून जाऊन त्यावर सहस्रावधि बाणांची वृष्टि केली ! तें पाहून वृषसेन पूर्वी नमुचि जसा महेंद्रावर धांवून गेला, त्याप्रमाणें अर्जुनावर धांवून गेला आणि त्यानें त्याला एक तीक्ष्ण बाण मारून विद्ध केलें ! यावेळीं पूर्वी नमुचीनें इंद्राला विद्ध करून जशी मोठी गर्जना केली होती, तशी वृषसेनानें गर्जना केली ! आणि अर्जुनाच्या डाव्या खांद्यावर उग्र बाण सोडून कृष्णावरहि नऊ बाण टाकले ! आणखी पुनः त्यानें दहा बाण टाकून अर्जुनाला विद्ध केलें ! तेव्हां अर्जुनानें क्रोधाविष्ट होऊन वृषसेनाचा वध करण्याचा निश्चय केला !

राजा धृतराष्ट्रा, नंतर त्या महात्म्या अर्जुनानें वृषसेनाचा वध योजून रणाग्रभागीं त्यावर तीक्ष्ण बाणवृष्टि चालविली. डोळे आरक्त करून प्रत्यक्ष यमाचाहि नाश करण्याविषयीं समर्थ त्या अर्जुनानें मोठ्यानें हंसून दुर्योधन व अश्वत्थामादिक योद्धे यांसमक्ष कर्णाला म्हटलें, "कर्णा, तुझ्यादेखत मी आज रणांत तीक्ष्ण बाणांनीं वृषसेनाचा वध करणार आहें ! तुम्हीं सर्वांनीं मिळून माझ्या पुत्राचा वध केला, ही अनुचित गोष्ट तुम्हीं केली, असें सर्व लोक म्हणत आहेत; कारण तो त्यावेळीं एकटा असून मीहि जवळ नव्हतों ! वृषसेनाचा वध मी तुम्हां सर्वांसमक्ष करणार आहें ! वीरहो, मी ह्या वृषसेनाचा वध करितों, तुम्ही सामर्थ्य असल्यास त्याचें रक्षण करा ! वृषसेनाच्या वधानंतर हे मूढ कर्णा, तुझाहि वध मी रणांत करणार ! कर्णा, सर्व कलहाचें कारण तूंच असून दुर्योधनाच्या आश्रयानें तुला मोठा गर्व झाला आहे ! आज तुझा वध मी करीन, आणि ज्याच्या अनयानें हा एवढा मोठा क्षय झाला, त्या दुर्योधनाचा वध भीमसेन करील !"

राजा, असें बोलून अर्जुनानें आपल्या धनुष्यावरून हात फिरविला आणि वृषसेनावर नेम धरून त्याच्या वधाकरितां त्याजवर सारखा शरवर्षाव सुरू केला ! अर्जुनानें दहा बाण वृषसेनाच्या मर्मस्थलीं मारून आणखी चार क्षुर बाण टाकून त्याचें धनुष्य, भुज आणि मस्तक हीं छेदून टाकलीं ! त्यासमयीं पर्वताग्रावरून वाऱ्यानें सुपुष्पित शालवृक्ष जसा कोसळून पडावा, त्याप्रमाणें तो विबाहु व मस्तकहीन वृषसेन रथांतून भूमीवर एकदम पडला ! राजा, आपल्या डोळयांदेखत झालेल्या पुत्राच्या वधानें कर्ण संतप्त होऊन कृष्णार्जुनांवर एकदम धांवून गेला ! ८. ८५.

अध्याय ८६ वा.

[१ श्रीकृष्णार्जुनभाषण.]

(१) **संजय**—राजा धृतराष्ट्रा, क्षुब्ध सागर जसा मर्यादेवर धांवून जातो, त्याप्रमाणें देवांनाहि अनिवार असा कर्ण आपल्यावर धांवून येत असल्याचें पाहून दाशार्ह कृष्ण हंसून अर्जुनाला म्हणाला, " अर्जुना, ज्याचे अश्व शुभ्र आहेत, ज्याचा सारथि शल्य आहे, असा हा कर्ण रथांत बसून आपल्यावर चालून येत आहे, तर आतां त्याच्याशीं तुला युद्ध करावयाचें आहे, हें ध्यानांत आणून चित्त स्थिर ठेव ! अर्जुना, कर्णानें आपल्या रथावर युद्धसामुग्री कशी सिद्ध करून ठेवली आहे ती पहा ! हा राधासुत रथांत बसला असून त्या रथाला शुभ्र अश्व जोडले आहेत, नानाप्रकारच्या पताकांनीं तो शोभत आहे, घागऱ्यांच्या माळा रथाभोंवतीं सर्वत्र लोंबत आहेत आणि जणुंकाय आकाशांतून विमानच जात आहे कीं काय असें लोकांस वाटावें अशा रीतीनें ते श्वेत अश्व रथ चालवीत आहेत !

" त्या महात्म्या कर्णाचा आकाशांतील इंद्रधनुष्याप्रमाणें शोभणारा हा नागकक्ष ध्वज पहा ! दुर्योधनाचें प्रिय करण्याची इच्छा करणारा हा कर्ण अगदीं आपल्या जवळ आला पहा ! पर्जन्यधारांप्रमाणें आमच्यावर हा शरधारा सोडीत आहे पहा ! हा पहा मद्रराज शल्य त्याच्या रथाग्रीं सारथ्यकर्म करीत आहे ! त्या अतुलविक्रमी राधेयाच्या अश्वांचें नियमन त्यानें कसें केलें आहे पहा ! त्याच्या दुंदुभीचा निर्घोष आणि भयंकर शंखाचा शब्द ऐकूं येत आहे पहा ! अर्जुना, हे सर्वत्र होणारे सिंहनाद ऐक ! हा पहा कर्णाच्या धनुष्याच्या प्रत्यंचेचा ध्वनि ऐकूं येत आहे ! हे पहा पांचालमहारथ आपापल्या वीरांसह पळून जात आहेत ! तें पाहून महावनांत क्रुद्ध झालेल्या सिंहापुढें पळत सुटणाऱ्या मृगांची आठवण होते ! कौंतेया, तुझ्या अंगीं जें सामर्थ्य असेल, तें सर्व खर्चीं घालून ह्या सूतपुत्र कर्णाला आधीं मारून टाक ! कर्णाची शरवृष्टि सहन करणारा तुझ्याशिवाय दुसरा कोणी दिसत नाहीं ! अर्जुना, देव, असुर, गंधर्व यांसह चराचर तीनहि लोक जरी तुझ्याशीं युद्ध करण्यास आले, तरी त्यांनाहि जिंकण्याला तूं समर्थ आहेस, हें मला विदित आहे ! भयंकर, उग्र, त्रिनेत्र, कपर्दी, महात्म्या शंकराकडे नुसतें पहाणेंहि ज्यांना कठीण, ते लोक त्याच्याशीं युद्ध करण्याला कसे बरें समर्थ होतील ? परंतु सर्व प्राणिवर्गांचें

कल्याण करणाऱ्या त्या प्रत्यक्ष महादेवाशीं युद्ध करून तूं त्याची आराधना केलीस! त्यामुळें सर्व देवांनीं प्रसन्न होऊन तुला वर दिले आहेत! तरी तूं नमुचीला जसें इंद्रानें वधिलें, त्याप्रमाणें कर्णाचा वध कर! पार्था, तुझें सर्वदा कल्याण असो आणि समरांत तुला जयप्राप्ति होवो!"

अर्जुन—कृष्णा, जय हा मला मिळणार, यांत संशय नाहीं. कारण हे मधुसूदना, सर्वलोकगुरु अशा तुझी प्रसन्नदृष्टि मजवर आहे! महारथा, आतां माझे अश्व चालव! आज हा अर्जुन समरांत कर्णाचा वध केल्याशिवाय कधींहि मागें फिरणार नाहीं! माझ्या शरांनीं कर्णाच्या शरीराचे झालेले तुकडे तुझ्या दृष्टीस पडतील किंवा कर्णशरांनीं मी तरी हत झालेला तुला दिसेन! ह्या उपस्थित झालेल्या त्रैलोक्यमोहन व घनघोर युद्धाचें वर्णन पृथ्वी आहे, तोंपर्यंत सर्व लोक करीत राहतील!

राजा, कृष्णाला असें सांगितल्यावर तो अर्जुन गजावर जसा दुसरा गज धांवून जातो, त्याप्रमाणें कर्णावर तत्काल चालून गेला! तेव्हां अर्जुन श्रीकृष्णाला बोलला, 'हे अरिंदम कृष्णा, अश्व शीघ्र चालव, विलंब होत आहे!' नंतर श्रीकृष्णानें अर्जुनाला जयाशीर्वाद देऊन रथाचे अश्व मनोवेगानें हांकिले आणि तो रथ कर्णरथाच्या अग्रभागीं आणून उभा केला! ८. ८६.

अध्याय ८७ वा.

[१ कर्णार्जुनांची भेट. २ कर्णार्जुनयुद्धवर्णन. ३ युद्ध पाहण्याकरितां शंकर, ब्रह्मदेव यांचें आगमन. ४ अर्जुनाचा जय होईल, म्हणून शंकराचें इंद्रास आश्वासन. ५ देव-गंधर्वादिकांस झालेला आनंद व पुनः युद्धारंभ. ६ कर्णवधसंबंधीं अर्जुनप्रतिज्ञा.]

(१) संजय—राजा, वृषसेनाचा वध झालेला पाहून कर्णाचा शोक व क्रोध अनावर झाला आणि पुत्रशोकानें नयनांतून वाहणारे अश्रू त्यानें पुसून काढले! तो तेजस्वी कर्ण तत्काल अर्जुनासमोर येऊन उभा राहिला आणि मोठ्या क्रोधानें त्यानें त्याला युद्धार्थ आह्वान केलें! त्या दोन्ही महावीरांचे ते सूर्यसदृश व व्याघ्रचर्मवेष्टित रथ एके ठिकाणीं पाहून जणुंकाय ते दोन सूर्यच एकत्र झाले आहेत, असें सर्वांस वाटलें! ते शत्रुसंहारक दिव्य वीर आकाशां-

तील एकत्रित झालेल्या चंद्रसूर्यांप्रमाणें शोभूं लागले ! हे मारिषा, अशा त्या कर्णार्जुनांस पाहून सर्व सैन्यें अत्यंत आश्चर्यचकित होऊन गेलीं ! त्यांना पाहून सर्वांना त्रैलोक्यविजयाकरितां युद्ध करणाऱ्या इंद्र व वैरोचन बली यांची आठवण झाली ! रथांचे निर्घोष, प्रत्यंचांचें आस्फालन, तलत्राणप्रहार, बाणध्वनि आणि वीरांचे सिंहरव ऐकून आणि त्या कर्णार्जुनांचे ध्वज एकमेकांशीं अगदीं भिडलेले पाहून सर्व राजांना मोठा विस्मय वाटला ! सर्व पार्थिवांनीं सिंहनाद केला व त्यांनीं दोन्ही वीरांचे धन्यवाद गाइले ! त्या दोघां वीरांचें द्वैरथयुद्ध पाहून सहस्रावधि योद्ध्यांनीं आपले बाहु हर्षानें थोपटिले. आणि टाळ्या वाजविल्या ! कर्णाच्या उत्तेजनार्थ कौरवांनीं चारी बाजूंनीं वाद्यघोष केले आणि सर्वत्र शंक फुंकले ! पांडवांनींहि अर्जुनाच्या प्रोत्साहनार्थ रणवाद्यें व शंख यांच्या निनादानें दशदिशा दणदणावून सोडल्या !

(२) रथाधिष्ठित ते रथिश्रेष्ठ प्रचंड धनुष्यें, शर, शक्ति इत्यादि आयुधें घेऊन एकमेकांचा वध करण्याविषयीं अत्यंत उत्सुक दिसत होते; त्यांनीं अंगांत कवचें घातलीं असून त्यांच्या कमरेला खड्ग बांधले होते ! त्यांच्या रथांचे अश्व शुभ्र असून त्यांनीं सुंदर शंख धारण केले होते; त्यांचे तूणीर उत्कृष्ट होते; शरीराला रक्तचंदनाची उटी दिली असून ते दोघे मत्त वृषभांप्रमाणें दिसत होते; नानाप्रकारचीं शस्त्रें घेऊन ते युद्ध करीत होते; त्यांच्या मस्तकांवर शुभ्रछत्रें झळकत असून त्यांवर चामरें ढाळलीं जात होतीं; कर्णार्जुनांच्या रथांवर शल्य व कृष्ण हे सारथ्य करीत होते; त्या दोघांहि वीरांचे स्कंध सिंहस्कंधांप्रमाणें पुष्ट असून त्यांचे बाहु दीर्घ होते; त्यांचीं रूपें समान असून त्यांनीं आपले डोळे क्रोधानें लाल केले होते; त्यांच्या गळयांत सुवर्णमाला शोभत असून वक्षःस्थल विशाल होतें; ते अत्यंत बलवान् असून गोष्ठांतील वृषभांप्रमाणें एकमेकांवर धांवून जात होते; मदस्राव करणाऱ्या गजांप्रमाणें ते क्षुब्ध झाले असून पर्वताप्रमाणें भव्य दिसत होते; ते सर्पशावकांप्रमाणें चपल असून यमाप्रमाणें भयंकर होते; इंद्रवृत्राप्रमाणें ते परस्परांवर क्रुद्ध झालेले होते; ते चंद्रसूर्यांप्रमाणें कांतिमान् दिसत होते; महाग्रहांप्रमाणें ते अत्यंत खवळून जाऊन जणुंकाय जगताच्या प्रलयाकरितांच उद्युक्त झाले आहेत, असें भासत होतें; ते दोघे योद्धे एकमेकांशीं भिडून व्याघ्राप्रमाणें युद्ध करीत आहेत, असें तुझ्या वीरांनीं पाहिलें, तेव्हां त्यांना मोठा आनंद झाला, परंतु युद्धांत जय कोणाचा होईल हें कोणालाच सांगतां येणें शक्य नव्हतें. दोघेहि कर्णार्जुन

वीर उत्कृष्ट आयुधें धारण करून रणांगणावर पराक्रम गाजवीत होते. दोघेहि आपल्या बाहुशब्दानें नभस्तल व्याप्त करून टाकीत होते. शंबर व इंद्र यांप्रमाणें ते रणांत आपलें बल व युद्धसामर्थ्य प्रकट करीत होते. दोघेहि कार्तवीर्याप्रमाणें किंवा दाशरथि रामाप्रमाणें अतुल शौर्य दाखवीत होते. ते विष्णूप्रमाणें किंवा शंकराप्रमाणें युद्धांत आपलें वीर्य व्यक्त करीत होते. अशा त्या वीरांना पाहून सिद्ध-चारणसंघांना मोठा विस्मय वाटला !

राजा धृतराष्ट्रा, त्यासमयीं तुझे पुत्र त्या रणभूषण कर्णाला वेढून राहिले; तसेच धृष्टद्युम्नादि पांडववीरहि मोठ्या आनंदानें त्या अद्वितीय अर्जुनवीराच्या सभोंवतीं मंडलाकार उभे राहिले ! हे राजेंद्रा, तेव्हां कौरव-पांडव कर्णार्जुनांस पणास लावून जणुंकाय द्यूतच खेळत आहेत, असें वाटलें ! तीं दोन्हीं कौरव-पांडवसैन्यें प्रेक्षक होऊन कोणाचा जय होतो व कोणाचा पराजय होतो हें पहात होतीं ! रणाग्रभागीं स्थित असणाऱ्या त्या दोघां वीरांपैकीं कोणीतरी एकाचा जय होणार असून दुसऱ्याचा पराजय होणार होता ! तरी ते युद्धशाली कर्णार्जुन युद्धांत स्थिरतेनें परस्परांच्या वधाची इच्छा करून इंद्र-वृत्रांप्रमाणें युद्ध करीत होते ! धूमकेतूंप्रमाणें भयंकर रूपें धारण करून ते युद्ध करीत होते ! हे राजा, त्यावेळीं अंतरिक्षांत जमलेल्या भूतगणांमध्यें कर्णार्जुनासंबंधीं बोलणीं निघून कोणी कर्णाच्या बाजूचें तर कोणी अर्जुनाच्या बाजूचें बोलत असत. आकाश हें कर्णजयाकरितां व पृथ्वी अर्जुनजयाकरितां मातेप्रमाणें अत्युत्सुक होऊन बसलीं होतीं; तसेंच गिरि, समुद्र, नद्या, वृक्ष, ओषधि हीं सर्व अर्जुनाच्या जयाची इच्छा करीत होतीं, तर असुर, यातुधान व गुह्यक हे मोठ्या आनंदानें कर्णाचें यश चिंतीत होते ! ऐरावत, कामधेनु आणि भोगी (सर्प) हे अर्जुनाच्या पक्षाचे होते, तर क्षुद्र सर्प हे कर्णपक्षाचे होते. ईडामृग (लांडगे), वन्यपशु, मृग व पक्षी, तसेच वसु, मरुत्, साध्य, रुद्र, विश्वेदेव, अश्विनीकुमार, अग्नि, सोम, इंद्र, पवन व दश दिशा हीं सर्व अर्जुनजयाची इच्छा करीत असून सर्व आदित्य आणि वैश्य, शूद्र, सूत आणि संकरजाति कर्णाच्या बाजूच्या होत्या. देव, पितर, यम, कुबेर, वरुण, ब्राह्मण, क्षत्रिय व यज्ञ यांनीं अर्जुनाचा आश्रय केला होता, तर प्रेत, पिशाच्च, हिंस्र प्राणी, जलजंतु, कस्तूरीमृग, राक्षस, कुत्रीं, कोल्हे यांनीं कर्णपक्ष स्वीकारला होता. देवर्षि, ब्रह्मर्षि व राजर्षि आणि तुंबुरुप्रमुख गंधर्व हे अर्जुनाचें यश चिंतीत होते.

(३) राजा, कर्णार्जुनांचें तें युद्ध पाहण्याकरितां देव, दानव, गंधर्व आणि अप्सरा यांचे समूह, त्याचप्रमाणें मोठमोठे वेदवेत्ते ऋषि कौतुकानें तेथें जमले होते. ब्रह्मदेव, ब्रह्मर्षि व प्रजापति यांसह तेथें आला असून शंकरहि आपल्या दिव्य यानांतून प्राप्त झाला होता. कर्णार्जुनांचें परस्परांशीं युद्ध चाललें असतां 'अर्जुन कर्णाला जिंको,' असे इंद्राच्या तोंडून व 'अर्जुनाला युद्धांत जिंकून कर्ण विजयी होवो,' असे सूर्याचे तोंडून उद्गार निघाले. त्यावर 'माझा पुत्र अर्जुनाचा वध करून युद्धांत विजयी होणार,' व 'माझा पुत्र धनंजय हा रणांगणावर कर्णाला मारून यशस्वी होवो' अशा प्रकारचा संवाद त्या देवश्रेष्ठ सूर्य व इंद्र यांमध्यें सुरू झाला. कर्णार्जुन परस्परांशीं युद्धार्थ भिडले असतां देवर्षि, चारण, सर्व देवगण व सर्व भूतें यांसह निखिल त्रैलोक्य कांपूं लागलें ! सर्व देव अर्जुनाच्या बाजूचे व सर्व असुर कर्णाच्या पक्षाचे होते. त्यावेळीं कर्णार्जुन ह्यांपैकीं अखेर विजयी कोण होणार, ह्यासंबंधीं मोठा निकराचा विवाद उत्पन्न होऊन देवांनीं प्रार्थनापूर्वक स्वयंभू प्रजापतीला विचारिलें, "ह्या कुरुपांडव वीरांपैकीं कोण बरें विजयी होईल ? ह्या दोघांहि पुरुषश्रेष्ठांची बरोबरी होवो ! ह्या कर्णार्जुनांच्या युद्धांत कोणाचा विजय होणार ह्यासंबंधानें सर्व जगत् संशयित झालें आहे. ह्यास्तव ह्या दोघांपैकीं खरोखर कोणाचा विजय होणार हें तूं आम्हांला सांग ! स्वयंभो, हे दोघे समान पराक्रम करून दाखवितील असें होवो !"

(४) राजा, तें देवांचें भाषण ऐकून इंद्रानें ब्रह्मदेवाला नमस्कार करून म्हटलें, 'भगवन् , कृष्णार्जुनांचाच सर्वदा जय होणार असल्याचें आपण पूर्वीं सांगितलें आहे; तर आतां तसें घडो, आपली कृपा मजवर असावी, आपणांला माझा नमस्कार असो !' तेव्हां ब्रह्मदेव व शंकर त्या त्रिदशेश्वर इंद्राला म्हणाले, "त्यानें खांडववनांत अग्नीला संतुष्ट केलें आणि हे शक्रा, स्वर्गीं येऊन तुला साहाय्य केलें, तेव्हां जय त्या अर्जुनालाच निःसंशय मिळणार आहे ! शिवाय इंद्रा, कर्ण हा दानवपक्षाचा असल्यामुळें त्याचा पराजय अवश्य झाला पाहिजे ! असें केल्यानें देवांचें कार्य निश्चित होणार आहे ! त्रिदशेश्वरा, प्रत्येकाला आत्मकार्य साधणें महत्वाचें आहे आणि धनंजय हा सर्वदा सत्य व धर्म यांचे पालनांत अत्यंत तत्पर असतो, म्हणून त्यालाच जय मिळेल, यांत संशय नाहीं. हे शतलोचना, ज्यानें भगवान् शंकराला संतुष्ट केलें असून ज्याचें सारथ्य जगत्प्रभु विष्णु स्वतः करीत आहे, त्याला जय मिळणार नाहीं, असे कसें होईल ?

इंद्रा, अर्जुन हा अत्यंत बलवान् असून शूर आहे; तो महात्मा तपोनिष्ठ असून अस्त्रविद्याप्रवीण आहे; तो महातेजस्वी असून त्याचे अंगीं सर्व गुण वसत आहेत; तसाच तो धनुर्वेदपारंगत आहे! त्यानें केलेलें कार्य देवकार्य आहे, कर्तव्य करीत असतां वनवासादि अनेक प्रकारचे क्लेश पांडवांनीं सोशिले आहेत; तसाच हा अर्जुन आपल्या अंगच्या तपःसामर्थ्यामुळें कोणतेंहि कार्य करण्यास योग्य आहे. प्रतिकूल दैवाचीहि तो पर्वा करणार नाहीं! हे कृष्णार्जुन कोणत्याहि कारणावरून क्षुब्ध झाले तर जगाची मर्यादा नाहींशी होईल! कारण हे दोघे पुरुषश्रेष्ठच सर्व जगताचे उत्पत्तिकर्ते आहेत! नरनारायण म्हणून प्रसिद्ध जे पुरातन ऋषिसत्तम ते हेच होत! ह्या परंतप पुरुषश्रेष्ठांचें नियमन कोणीहि करूं शकणार नाहीं. स्वर्गांत काय किंवा मृत्युलोकांत काय, ह्यांसमान दुसरा कोणी सांपडणार नाहीं. देवर्षि व चारण ह्यांसह तिन्ही लोक ह्या दोघांनाच अनुसरतात. सर्व देव आणि सर्व भूतें त्यांच्याच तंत्रानें चालत असतात, इतकेंच नव्हे, तर अखिल जगत् यांच्याच प्रभावानें चालत असतें. पुरुषश्रेष्ठ कर्ण हा उत्तम लोकाला जावो! वैकर्तन कर्ण हा शूर आहे, तरी विजय हा कृष्णार्जुनांसच मिळणें योग्य आहे! कर्णानें वसुलोकीं, मरुल्लोकीं किंवा द्रोण-भीष्मांबरोबर स्वर्गलोकीं रहावें!

(५) अशाप्रकारचें ब्रह्मदेव व शंकर यांचें भाषण झाल्यावर इंद्रानें सर्व भूतगणांना म्हटलें, 'ब्रह्मदेव व शंकर ह्यांनीं सांगितलेलें तुम्हीं ऐकलेंच आहे, त्यांच्या सांगण्याप्रमाणें सर्व कांहीं घडून येईल व त्यांतच जगताचें हित घडून येईल. तुम्ही सर्व निर्धास्त रहा!' ह्याप्रमाणें देवेंद्राचें भाषण श्रवण करून सर्व भूतगणांना मोठा विस्मय वाटला आणि त्यांनीं त्याचा मोठा आदर केला. देवांनीं हर्षभरानें त्याजवर सुगंधी पुष्पांची वृष्टि केली आणि ते नानाप्रकारचीं वाद्यें वाजवूं लागले. देव, दानव आणि गंधर्व इत्यादि सर्व त्या नरसिंहांचें–अर्जुन-कर्णांचें–द्वैरथयुद्ध पाहण्यासाठीं तेथें राहिले. त्या दोघांहि वीरांचे रथांना शुभ्र अश्व जोडले होते आणि ते प्रहृष्ट दिसत होते. त्यावेळीं कृष्णार्जुनांकडील योद्ध्यांनीं, तसेंच कर्ण-शल्यांच्या वीरांनीं पृथक्पृथक् शंखनाद केले. नंतर त्या कर्णार्जुनांमध्यें भीरुजनांची भीति वृद्धिंगत करणारें शक्र-शंबरांप्रमाणें भयंकर युद्ध सुरू झालें! प्रलयकालीं आकाशांत दिसणाऱ्या राहु-केतूंप्रमाणें त्या दोघां वीरांचे रथस्थित निर्मल ध्वज शोभूं लागले. कर्णाच्या ध्वजावरील सर्पसदृश, इंद्रधनुष्याप्रमाणें भासमान होणारी रत्नखचित हस्तिकक्षा (सांखळ-

दंड) भयंकर दिसत होती, तर अर्जुनाचा ध्वजस्थित मारुति अंतकाप्रमाणें मुख पसरून बसला होता. आपल्या दंष्ट्रांनीं आणि उग्र कांतीनें सूर्याप्रमाणें तो दुर्निरीक्ष्य होऊन लोकांना भिववीत होता ! तो वेगवान् कपि युद्धोत्सुक होऊन कर्णाच्या ध्वजावर जाऊन बसला आणि गरुड जसा सर्पाचें विदारण करितो, त्याप्रमाणें त्यानें ती दृढ हस्तिकक्षा नखांनीं आणि दंतांनीं विदीर्ण केली. तेव्हां ती हस्तिकक्षा कालपाशाप्रमाणें क्षुब्ध होऊन त्या कपीवर धांवून गेली आणि कर्णार्जुनांचे द्वैरथयुद्धापूर्वी त्या ध्वजांचेंच युद्ध सुरू झालें !

राजा धृतराष्ट्रा, त्या दोन्ही दळांतील वीरांचे अश्व परस्परांशीं स्पर्धा करून खिंकाळूं लागले. कृष्ण व शल्य हे दोघे परस्परांकडे क्रोधदृष्टीनें पाहूं लागले. शेवटीं कृष्णाच्याचनयन बाणांनीं शल्याला जिंकून टाकिलें. तेव्हां कर्ण हंसत हंसत शल्याला म्हणाला, ‘ शल्या, या युद्धांत यदाकदाचित् अर्जुनाच्या हातून माझा वध झाला, तर तूं पुढें काय करशील ?’ त्यावर शल्य बोलला, ‘ कर्णा, जर अर्जुनाच्या हातून तुझा वध झाला, तर मी एकरथानेंच त्या दोघांहि कृष्णार्जुनांचा वध करीन !’

(६) संजय—राजा, अर्जुनानेंहि तसाच प्रश्न कृष्णाला विचारला असतां कृष्ण हंसत बोलला, ‘ पार्था, मी तुला खरें सांगतों. कर्णानें तुला वधणें ही गोष्ट म्हणजे सूर्य स्वस्थानापासून च्युत होणें किंवा महासागरानें सुकून जाणें किंवा अग्नीनें शैत्य धारण करणें यांसारखीच होय. इतकें असूनहि तसें घडलें, तर सर्व त्रैलोक्याचा नाश होईल. तसें झाल्यास मीच कर्ण व शल्य यांचा बाहुबलानें वध करीन !’ श्रीकृष्णाचें हें भाषण ऐकून अर्जुन हंसला आणि कृष्णाला म्हणाला, “ जनार्दना, कर्ण व शल्य या दोघांचाहि वध करण्याला मी समर्थ आहें. आज पताका, ध्वज, रथ, अश्व, छत्र, कवच, शक्ति, बाण, धनुष्य आणि शल्य या सर्वांसह कर्णाचे माझ्या बाणप्रहारांनीं झालेले तुकडे तूं पहाशील ! हे गोविंदा, मदोन्मत्त गज जसा अरण्यांत वृक्ष विध्वंसून टाकितो, त्याप्रमाणें मी आज कर्णाचा वध करणार यांत संशय नाहीं ! आज कर्णाच्या स्त्रियांना वैधव्याची प्राप्ती होणार आहे आणि हे माधवा, तशाप्रकारचीं अनिष्ट स्वप्नेंहि त्यांना पडलीं असतील ! आज कर्णाच्या विधवा झालेल्या स्त्रिया तुझ्या दृष्टीस पडतील ! अरे, ह्या मूर्ख व अदूरदृष्टि कर्णानें द्रौपदीला सभेंत आणली आणि आमचा पुनः पुनः उपहास केला ह्या पूर्व गोष्टींनीं माझ्या मनांत उत्पन्न

केलेला क्रोध कांहीं केल्यानें जात नाहीं ! माझ्या हातून त्याचा संहार झालेला आज तुझ्या दृष्टीस पडेल ! हे वार्ष्णेया, ' कर्णाचा वध करून तूं जय मिळविलास ही मोठी भाग्याची गोष्ट होय ' असे गोड शब्द आज तुझ्या कानांवर येतील ! जनार्दना, आज तुला मोठ्या हर्षानें अभिमन्यूच्या मातेचें व आपल्या आतेचें–कुंतीचें–सांत्वन करितां येईल ! तसेंच हे माधवा, तूं आपल्या अमृततुल्य वाणीनें त्या धर्मराज युधिष्ठिराचें आणि बाष्पमुखी द्रौपदीचें समाधान करूं शकशील." ८. ८७.

अध्याय ८८ वा.

[१ कर्णार्जुन यांचें भयंकर युद्ध. २ दुर्योधनास अश्वत्थाम्याचा उपदेश.]

(१) **संजय**—राजा, तें कर्णार्जुनांचें युद्ध पाहाण्याची इच्छा करून देव, नाग, असुर, सिद्ध, यक्ष, गंधर्व, राक्षस, अप्सरा, ब्रह्मर्षि, राजर्षि, गरुड, इत्यादिकांची एकच गर्दी होऊन आकाशाला अपूर्व शोभा आली होती. तेव्हां वादन, गायन, स्तुति, नृत्य, हास्य इत्यादिकांच्या गोड आवाजानें सर्व आकाश व्याप्त होऊन मनुष्यप्राण्यांना तो विस्मयकारक चमत्कार वाटला ! कौरव-पांडवांच्या योद्ध्यांना मोठा आनंद होऊन त्यांनीं मृदंग, शंख यांचे आवाज काढिले, त्यामुळें पृथ्वी दुमदुमून गेली. तसेंच सिंहनादहि होत होते, त्यायोगें सर्व दिशा व्याप्त होऊन गेल्या. तीं दोन्ही सैन्यें परस्परांवर धांवून येऊन अन्योन्यांच्या नाशास प्रवृत्त झालीं ! तेव्हां नर, अश्व, गज, रथ हे परस्परांवर खड्ग, शर, शक्ति व ऋष्टि यांचे दुःसह प्रहार करूं लागले ! वीरांना मोठा हर्ष झाला, जिकडेतिकडे हतसैनिकांचे देहांनीं भूमि व्याप्त झाली आणि समरांगणावर रक्ताचे पूर वाहूं लागले ! अशाप्रकारें तें तुमुल आणि दारुण युद्ध धनंजय आणि कर्ण या दोघांमध्यें प्रवृत्त झालें असतां परस्परांनीं सरलगामी निशित बाणांनीं इतकी भयंकर वृष्टि केली कीं त्या दोन्ही सैन्यांत अंधकार पडून कांहींच दिसेनासें झालें ! सर्व वीर भयभीत होऊन कोणी कर्णाचा तर कोणी अर्जुनाचा आश्रय केला.

राजा, इतक्यांत कर्णार्जुनांनीं पूर्वपश्चिम वायूंप्रमाणें परस्परांचीं अस्त्रें अस्त्रांनीं नाहींशीं करून टाकिलीं, त्यामुळें घन अंधकार पडला आणि सूर्यचंद्रांचा उदय होऊन जसे ते शोभतात, त्याप्रमाणें ते दोघे वीर अत्यंत शोभूं लागले ! नतर त्या

उभय दळांतील वीरांनीं ‘ आपापल्या स्थानापासून यत्किंचितहि ढळूं नका ’ म्हणून सैनिकांना सांगितलें आणि मग तुझे व पांडववीरहि कर्णार्जुनांच्या सभोंवतीं जमून युद्ध करूं लागले ! त्यावेळीं सुर व असुर हे जणुंकाय वासव व शंबर यांच्या सभोंवार उभे राहून युद्ध करीत आहेत, असा भास झाला. ते दोघेहि वीर धनुर्मंडळाच्या मध्यभागीं राहून हजारों तीक्ष्ण बाण शत्रूंवर सोडीत असत. त्यामुळें जणुंकाय ते दोन प्रलयकालीन दुःसह सूर्यच सर्व चराचर जगताला जाळून टाकीत आहेत, असा भास झाला ! दोघेहि अजेय, दोघेहि यमाप्रमाणें शत्रुसंहारक, दोघेहि परस्परांचा वध करण्याविषयीं उत्सुक आणि दोघेहि निर्भय असे ते कर्णार्जुन परस्परांवर धांवून युद्ध करूं लागले, तेव्हां महेंद्र आणि जंभासुरच परस्परांशीं युद्ध करीत आहेत, असें वाटलें ! त्यांनीं परस्परांवर मोठमोठ्या अस्त्रांचा वर्षाव करून अमित नर, अश्व आणि गज यांचा नाश केला ! तेव्हां सिंहानें प्रलय मांडला असतां वनपशु जसे सर्वत्र पळत सुटतात, त्याप्रमाणें तीं चतुरंग सैन्यें भयग्रस्त होऊन दश दिशांना पळत सुटलीं !

राजा धृतराष्ट्रा, दुर्योधन, कृतवर्मा, शकुनि, कृप व अश्वत्थामा हे महारथी तीक्ष्ण शरवृष्टि करीत कृष्णार्जुनांवर धांवून गेले तेव्हां धनंजयानेंहि त्यांजवर उलट बाणवर्षाव करून त्यांचीं धनुष्यें, त्यांचे तूणीर आणि त्यांचे हय, रथ आणि सारथि यांचा संहार करून त्या कर्णावर बारा तीक्ष्ण बाण टाकले ! इतक्यांत तुझ्या सैन्यांतील शंभर रथी आणि शक, तुषार आणि यवन यांचे अश्वसादी कांबोज वीरांसह अर्जुनाचा वध करण्याच्या उद्देशानें त्यावर चालून आले ! परंतु अर्जुनानें त्यांवर क्षुर बाणांची सारखी वृष्टि चालवून त्यांचीं मस्तकें छेदून टाकिलीं ! त्यासमयीं अर्जुनानें आपल्याबरोबर युद्ध करणाऱ्या कौरवपक्षीय हय, गज, रथ व नर यांना पृथ्वीतलावर लोळविलें ! तेव्हां अंतरिक्षांत देवांनीं मंगलवाद्यें वाजविलीं व मोठ्या आनंदानें धन्योद्गार काढिले ! आकाशांतून वायुप्रेरित उत्तम सुगंधी पुष्पांची वृष्टि होऊं लागली ! तो देव व मनुष्यें यांसमोर घडलेला अद्भुत प्रकार पाहून सर्व भूतगणांस मोठें आश्चर्य वाटलें ! तुझा पुत्र दुर्योधन व सूतपुत्र कर्ण यांस त्या प्रकारानें कांहीं विस्मयहि वाटला नाहीं किंवा खेदहि झाला नाहीं; त्यांचा निश्चय कायम होता !

(२) राजा, त्यावेळीं द्रोणपुत्र अश्वत्थाम्यानें तुझ्या पुत्राचा हात धरून त्याचें सांत्वन करण्याच्या उद्देशानें म्हटलें, “ दुर्योधना, कृपा कर ! शांत हो, पांड-

यांशीं चाललेला हा तुमचा विरोध आतां पुरे ! अरे, महास्त्रवेत्ता ब्रह्मदेवासमान गुरु द्रोणाचार्य, तसेच भीष्मादिक महारथी जेथें हत झाले, त्या विग्रहाला धिक्कार असो ! मी आणि माझा मातुल हे केवळ अवध्य आहों. राजा दुर्योधना, तूं आतां पांडवांशीं मैत्री करून त्यांसह राज्य कर ! अर्जुनाचें मीं निवारण केल्यास तो युद्ध थांबवील आणि कृष्णाला तर विरोधाची कधींच इच्छा नाहीं. भूतमात्राचें हित करण्यांत युधिष्ठिर सर्वदा तत्पर असून भीम, नकुल आणि सहदेव हे त्याच्या आज्ञेप्रमाणें वागणारे आहेत. ह्यावेळीं तूं जर पांडवांशीं सख्य करशील, तर तुझ्या इच्छेनेंच सर्व प्रजेचें कल्याण होणार आहे ! आतां जे तुझे बांधव अवशिष्ट असतील, ते आपापल्या नगराला जावोत आणि तुझे सैनिक युद्धापासून निवृत्त होवोत ! हे राजा, जर तूं हें माझें म्हणणें मान्य केलें नाहींस, तर युद्धांत पतन पावशील आणि मग पश्चात्ताप करशील ! एकट्या अर्जुनानें केवढा पराक्रम केला हें तूं व सर्व जगानें पाहिलें आहे ! अशा प्रकारचा पराक्रम इंद्र, यम, भगवान् विधाता किंवा यक्षराज कुबेर यांच्या हातूनहि होणें शक्य नाहीं. अर्जुन ह्या इंद्रादि देवांपेक्षांहि सद्गुणांत वरिष्ठ आहे. दुर्योधना, माझ्या वचनाचा अर्जुनाकडून कधीं अनादर होणार नाहीं. तो नित्य तुझ्या सांगण्याप्रमाणें वागेल. म्हणून तूं कृपा कर आणि पांडवांशीं सख्य कर ! दुर्योधना, तुझ्याविषयीं माझ्या मनांत मोठी आदरबुद्धि वसत आहे, म्हणून मी तुला हें मोठ्या प्रेमानें सांगत आहें. तूं माझ्या म्हणण्याला अनुकूल झालास, म्हणजे मी कर्णाचेंहि मन वळवून त्याला युद्धनिवृत्त करीन. ज्ञाते लोक मित्रांचे चार प्रकार करीत असतात. पहिल्या प्रकारचे मित्र म्हणजे सहज–निसर्गानें–झालेले मित्र होत. दुसऱ्या प्रकारचे मित्र म्हणजे सामानें–प्रेमानें–झालेले मित्र होत. तिसरा प्रकार धनादिकांच्या दानानें झालेले मित्र आणि चौथा प्रकार म्हणजे शौर्यानें अभिभूत झालेले मित्र हे होत. दुर्योधना, पांडवांशीं सख्य करण्यास तुला ह्या चारी प्रकारांतून कोणताहि आज योजतां येण्यासारखा आहे. हे वीरा, पांडव हे स्वभावतःच तुझे बांधव आहेत. त्यांशीं प्रेमानें वाग, म्हणजे तुझें कार्य होईल. तूं प्रसन्न होऊन त्यांची मैत्री संपादन केलीस, म्हणजे सर्व जगताचें तूं अमित कल्याण केल्यासारखें होईल !"

अश्वत्थाम्याचें हें हितप्रद भाषण श्रवण करून दुर्योधनानें त्याचा विचार केला. नंतर दीर्घ निश्वास टाकून मोठ्या दुःखानें तो म्हणाला, "मित्रा, तूं म्हणतोस तें खरें आहे. तथापि माझेंहि म्हणणें तूं ऐकून घे. त्या दुष्ट भीमसेनानें

व्याघ्राप्रमाणें दुःशासनाचा वध केल्यावर जे शब्द त्यानें मला ऐकविले, ते तूंहि ऐकिले आहेस. ते शब्द माझ्या मनांत अजून घोळत आहेत. तर आतां सख्य कसें होणार ? तसेंच उग्र वारा कितीहि जोरानें वाहूं लागला तरी तो जसा महागिरी मेरूपुढें कांहीं करूं शकत नाहीं, त्याप्रमाणें अर्जुनाचें कर्णापुढें कांहीं चालणार नाहीं. पांडवहि माझ्याविषयीं वैरभाव सदोदित लक्ष्यांत आणून मजवर आतां कधींहि विश्वास ठेवणार नाहींत. आणि तूंहि आतां कर्णाला युद्धापासून निवृत्त हो म्हणून सांगणें हेंहि मला योग्य दिसत नाहीं. आज अर्जुन युद्धांत अत्यंत श्रांत झाला आहे, त्याअर्थी कर्ण त्याचा सहज वध करील !" राजा, तुझ्या पुत्रानें अश्वत्थाम्याला असें सांगून व त्याचें अनेक प्रकारें मन वळवून आपल्या सैनिकांना म्हटलें 'वीरहो, शांत चित्तानें शत्रूंवर चालून जा आणि त्यांवर जोराची बाणवृष्टि करा; स्वस्थ बसून असे कां राहिलां आहां !' ८. ८८.

अध्याय ८९ वा.

[१ कर्णार्जुनांचें द्वैरथयुद्धवर्णन. २ अर्जुनाकडून आग्नेयास्त्राची योजना व कर्णाकडून वारुणास्त्रानें त्याचा संहार. ३ अर्जुनाकडून वज्रास्त्र व त्याचा कर्णाकडून भार्गवास्त्रानें प्रतिकार. ४ भीम व कृष्ण यांकडून अर्जुनाला प्रोत्साहन. ५ कृष्णाचें भाषण श्रवण करून कर्णवधाचा अर्जुनाचा निश्चय. ६ युद्धवर्णन.]

(१) संजय—राजा धृतराष्ट्रा, नंतर तुझ्या पुत्राच्या दुर्मंत्रितानें शंख-भेरी इत्यादि रणवाद्यांचा प्रचंड घोष होऊं लागला. त्याबरोबर ते दोघे नरवीर कर्णार्जुन परस्परांवर धांवून गेले आणि पुनः निकरानें युद्ध सुरू झालें. तें पाहून हिमालय पर्वतावरील दोन मदोन्मत्त गज हत्तिणीकरितां आपल्या दीर्घ शुंडांनीं परस्परांवर प्रहारच करीत आहेत, असें वाटूं लागलें ! ज्याप्रमाणें एका मेघानें दुसऱ्या मेघावर धांवून जावें किंवा पर्वतानें पर्वतावर चालून जावें, त्याप्रमाणें ते वीर धनुष्यांचा टणत्कार करीत रथघोषांत एकमेकांशीं भिडले ! ती त्यांची दारुण बाणवृष्टि पाहून प्रचंड शिखरें, वृक्ष, लता, वनस्पति आणि अनेक प्रकारचे निर्झर यांनीं युक्त महापर्वतच एकमेकांवर आदळून परस्परांचा नाश करीत आहेत, असें भासूं लागलें ! पूर्वीं इंद्र व बलि यांमध्यें जसा भयंकर रणसंग्राम झाला, तसेंच यावेळींहि कर्णार्जुनांमध्यें दारुण युद्ध झालें ! त्या युद्धांत बाणवर्षावानें त्यांचे सारथि आणि अश्व यांचे देहांतून सारखे

रुधिरप्रवाह वाहूं लागले ! त्यावेळची ती बाणवृष्टि दुसऱ्या कोणाच्यानेंहि सोसवली नसती !

राजा, याप्रमाणें ध्वजपताकांनीं सुशोभित उभय वीरांचे ते रथ एकमेकांशीं भिडले आणि महेंद्र-वृत्रांप्रमाणें परस्परांमध्यें भयंकर संग्राम सुरू झाला. तें पाहून कवचें, आभरणें, वस्त्रें आणि आयुधें धारण करणारीं तीं उभय पक्षांतील चतुरंग सैन्यें आणि अंतरिक्षांतील देवदानव आश्चर्यचकित झाले व त्यांना कंप सुटला ! मत्त गजाप्रमाणें अर्जुन कर्णाचा वध करण्याच्या उद्देशानें जेव्हां त्यावर चालून गेला, तेव्हां आकाशस्थ प्रेक्षकांनीं आपलीं करवस्त्रें फडकावून व मोठ्यानें सिंहनाद करून आनंद प्रदर्शित केला ! तेव्हां सोमकांनीं पुढें होऊन अर्जुनाला मोठ्यानें सांगितलें ‘ अर्जुना, कर्णाचा वध कर; त्याचें मस्तक शीघ्र छेदून टाक आणि त्याबरोबरच धृतराष्ट्रपुत्राची राज्यतृष्णाहि नष्ट कर !’ तें पाहून आपल्याकडीलहि बहुत वीर पुढें सरसावले आणि ते कर्णाला म्हणाले ‘ कर्णा, अर्जुनावर धांवून जा, जा; त्या अर्जुनाचा तीक्ष्ण शरांनीं वध कर आणि ते पांडव कायमचे वनांत जाऊन राहोत !’

नंतर कर्णानें प्रथम दहा तीक्ष्ण बाण टाकून अर्जुनाला विद्ध केलें ! त्यावर अर्जुनानेंहि शिताग्रांच्या दहा बाणांनीं कर्णाला वक्षःस्थळीं विद्ध केलें ! नंतर ते दोघे परस्परांवर सुपुंख बाण टाकून एकमेकांचीं शरीरें विदीर्ण करीत युद्ध करूं लागले ! तेव्हां अर्जुनानें आपल्या गांडीवावर हात फिरवून नाराच, नालीक, वराहकर्ण, क्षुर, आंजलिक, अर्धचंद्र इत्यादि अनेक बाण कर्णावर सोडले. ते पार्थाचे बाण सर्वत्र पसरले आणि सायंकाळीं पक्षिसमूह जसे आपल्या वृक्षावरील घरट्यांत शिरतात त्याप्रमाणें ते कर्णाच्या शरीरांत शिरूं लागले; परंतु कर्णानें उलट बाणांनीं त्यांचा तत्काल नाश केला ! नंतर त्या इंद्रसूनु अर्जुनानें शत्रुसंहारक आग्नेयास्त्र टाकिलें ! त्यायोगानें भूमि, आकाश, दिशा व सूर्यमार्ग हीं सर्व अग्नीनें प्रदीप्त होऊन कर्णाचा देहहि दीप्त होऊन गेला ! रणांगणांत सर्व कौरवयोद्ध्यांचीं वस्त्रें प्रज्वलित होऊन वेळूंचें वन पेटलें असतां जसा घोर शब्द होतो, तसा होऊं लागला आणि ते सर्व वीर भीतीनें सर्वत्र पळून जाऊं लागले ! तें पाहून त्या कर्णानें आग्नेयास्त्राच्या शमनार्थ तत्काल वारुणास्त्राची योजना केली; त्यायोगानें तो अग्नि शांत होऊं लागला ! तेव्हां आकाशांत मेघसमूह येऊन त्यांनीं सर्व दिशा व्याप्त केल्या, त्यामुळें जिकडे-

तिकडे अंधकार पडला. नंतर त्या पर्वतासमान मेघांतून चोहोंकडे वेगानें पर्जन्य पडूं लागून तो अग्नि तत्काल विझून गेला!

(३) राजा, त्या वारुणास्त्रावर अर्जुनानें वायव्यास्त्राची योजना करून ते सर्व मेघसमूह उधळून लाविले! मग अर्जुनानें आपलें गांडीव, त्याची प्रत्यंचा आणि बाण यांवर वज्रास्त्राचें अभिमंत्रण करून तें महेंद्रप्रिय अस्त्र कर्णावर सोडलें! त्या गांडीवापासून क्षुर, आंजलिक, अर्धचंद्र, नालीक, नाराच व वराहकर्ण बाण सहस्रावधि बाहेर पडून त्यांनीं कर्णाचीं गात्रें, हय, धनुष्य, रथचक्रें आणि ध्वज यांचा संहार करून गरुडत्रस्त सर्पाप्रमाणें ते बाण मोठ्या वेगानें भूमींत शिरले! कर्ण बाणांनीं विद्ध झाला, त्याचीं गात्रें रुधिरार्द्र होऊन गेलीं, त्यामुळें त्याचा क्रोध अनावर झाला व डोळे लाल दिसूं लागले! त्यानें अर्जुनाच्या वज्रास्त्राच्या प्रतिकारार्थ आपलें दृढप्रत्यंचेचें धनुष्य वांकविलें आणि भार्गवास्त्राची योजना करून अर्जुनाचे बाण छेदून टाकिले! आपल्या अस्त्रानें अर्जुनाच्या अस्त्राचा संहार करून त्यानें रणांत पांडवांचे रथ, नाग आणि पदाति यांचा संहार केला! नंतर त्यानें रुक्मपुंख बाणांची वृष्टि करून पांचालांचे व सोमकांचे प्रमुख योद्ध्यांना विद्ध केलें! तेव्हां पांचाल व सोमक वीरांनीं क्रोधानें एकत्रित होऊन त्या कर्णावर चोहों बाजूंनीं शरवर्षाव केला, परंतु त्या सूतपुत्र कर्णानें हर्षानें त्यांजवर तीक्ष्ण बाण सोडून त्यांचा आणि पांचालांचे अनेक रथ, गज आणि अश्व यांचा संहार उडविला! त्या समयीं ते भिन्नदेह होऊन रणांगणांत आर्तस्वर काढून मरून पडले! तें पाहून महाबलवान् सिंहानें अरण्यांत गजांचे समूह मारून टाकावे, तशा प्रकारचा भास होऊं लागला! त्या शूर कर्णानें अशाप्रकारें पांचालांच्या प्रमुख वीरांचा नाश केला, तेव्हां तो आकाशांतील उग्ररश्मि भास्कराप्रमाणें विशेषच शोभूं लागला! तुझ्या सैनिकांना कर्णाचा जय झाल्याचें वाटून त्यांनीं हर्षभरित होऊन सिंहनाद केले! हे कौरवेंद्रा, कर्णानें त्या कृष्णार्जुनांला मारलें, असेंच त्या सैनिकांना त्यावेळीं वाटलें!

(४) शत्रुवर्गाला असह्य होणारें तें कर्णाचें शौर्य आणि त्याबरोबरच अर्जुनाच्या अस्त्राचा कर्णानें केलेला संहार पाहून भीम क्रोधसंतप्त होऊन गेला; त्याचे नेत्र क्रोधानें दीप्त दिसूं लागले; तो हात चोळीत आणि निश्वास टाकीत अर्जुनाला बोलला, "जिष्णो, हा पापी आणि धर्महीन सूतपुत्र कर्ण तुझ्यासमक्ष

पांचालांच्या प्रमुख वीरांना मारूं शकला हें कसें ? जो तूं पूर्वी देवांना आणि कालकेयांना अजिंक्य होतास, ज्या त्वां प्रत्यक्ष शंकराशींहि बाहुयुद्ध केलें, त्या तुला हे किरीटी, दहा बाणांनीं सूतपुत्रानें विद्ध केलें आणि तूं सोडलेल्या तीक्ष्ण बाणांचा त्यानें नाश करावा, ही गोष्ट मला अत्यंत आश्चर्याची वाटत आहे ! कृष्णेला त्यानें अनेक प्रकारें क्लेश देऊन आम्हां पांडवांना षंढ म्हटलें, तें सर्व लक्ष्यांत आण ! तो पापबुद्धि, दुरात्मा, सूतपुत्र ते कठोर व तीक्ष्ण शब्द बोलला तेव्हां त्याला कसलीच भीति वाटूं नयेना ? हे सव्यसाचिन्, तें सर्व लक्ष्यांत घे आणि त्या पापी कर्णाचा आज शीघ्र वध करून टाक ! हे किरीटिन्, तूं कर्णाची काय म्हणून उपेक्षा करीत आहेस ? हा उपेक्षेचा काल नाहीं ! ज्या धैर्यानें तूं सर्व भूतगणांना जिंकून अग्नीला खांडववन भक्ष्य म्हणून दिलेंस, त्याच धैर्यानें तूं सूतपुत्र कर्णाचा आज वध कर ! मीहि माझ्या गदेनें त्याचा संहार करितों ! ”

राजा धृतराष्ट्रा, भीमाचें भाषण ऐकून कृष्णहि अर्जुनाला म्हणाला, “ आज तुझ्या रथ्यांची कर्णानें कशी दुर्दशा केली आहे ती पाहिलीसना ? अरे, त्यानें आज तुझ्या अस्त्रांचा आपल्या अस्त्रांनीं नाश करावाना ? तूं एवढा मोठा वीर असून तुला आज मोह कसा प्राप्त व्हावा ? तुझ्या हातून कर्णाचा वध न झाल्यामुळें हे कौरव प्रहृष्ट होऊन गर्जना करीत आहेत ! कर्णाच्या अस्त्रांपुढें तुझ्या अस्त्रांचें कांहीं चालत नाहीं, असें ते समजत आहेत ! अर्जुना, ज्या धैर्यानें युगायुगांत तूं तामसास्त्रांचा संहार केलास आणि घोर राक्षसांस वधिलेंस, त्याच धैर्यानें तूं आज कर्णाचा वध कर ! इंद्रानें ज्याप्रमाणें आपल्या नमुचि शत्रूचें मस्तक वज्रानें तोडिलें, त्याप्रमाणें ह्या माझ्या सुदर्शन चक्राच्या क्षुर धारेनें कर्णाचें मस्तक तूं वेगानें तोडून टाक ! अर्जुना, तूं आपल्या शौर्यानें किरातरूपी शंकराला प्रसन्न केलेंस तेंच शौर्य पुनः एकदां प्रकट करून तूं कर्णाचा त्याच्या अनुयायांसह वध कर ! नंतर शत्रुगणांचा वध करून ही समग्र समुद्रवलयांकित पृथ्वी, तींतील ग्राम व पत्तनें यांसह धर्माला अर्पण कर आणि मग तूं दिव्य यश संपादन कर ! ”

(५) कृष्णाचें अशाप्रकारचें भाषण ऐकून त्या महात्म्या अर्जुनानें कर्णाचा वध करण्याचा निश्चय ठरविला ! भीम व कृष्ण यांनीं जें जें सांगितलें त्या सर्वांचा आणि भूभारहरणाकरितां आपला जन्म आहे, ह्याहि गोष्टीचा विचार

करून त्यानें कृष्णाला म्हटलें, 'मी आतां महास्त्राची योजना करीत आहें, जेणेंकरून सर्व जगताचें कल्याण होऊन त्या सूतपुत्राचा वध होईल! तरी ह्या कार्मीं मला तूं, सर्व देव, ब्रह्मदेव, शंकर आणि सर्व वेदवेत्ते ऋषि यांनीं अनुज्ञा द्यावी!' असें म्हणून त्या सव्यसाची अर्जुनानें ब्रह्मदेवाला नमस्कार केला आणि तें श्रेष्ठ व दुर्धर ब्रह्मास्त्र कर्णावर सोडलें! कर्णानें त्या ब्रह्मास्त्राचा नाश केला आणि तो पर्जन्यधारांप्रमाणें त्या अर्जुनावर एकसारखी बाणवृष्टि करूं लागला! तें पाहून भीमसेन क्रोधसंतप्त झाला आणि अर्जुनाला म्हणाला, 'अर्जुना, सर्व लोक तुला मोठा ब्रह्मास्त्रवेत्ता म्हणतात, तर आणखी एकवार दुसऱ्या अस्त्राची योजना कर पाहूं!' भीमसेनाचें तें भाषण ऐकून अर्जुनानें दुसरें अस्त्र अभिमंत्रित करून सोडलें, तों त्यांतून सूर्यकरांप्रमाणें तेजस्वी व सर्पांप्रमाणें प्राणहारक बाणांची वृष्टि होऊन तिच्या योगानें सर्व दिशा आणि उपदिशा व्याप्त होऊन गेल्या. ते सुवर्णपुंख बाण तत्काल कर्णरथावर आले आणि त्यांनीं तो रथ आच्छादून टाकिला! नंतर शूल, परश्वध (कुऱ्हाडी), चक्रें आणि शतशः नाराच बाण यांची अर्जुनानें कौरवसैन्यावर वृष्टि करून त्यांच्या अनेक वीरांना भूतलावर पाडिलें!

(६) राजा धृतराष्ट्रा, त्यासमयीं समरभूमीवर झालेली कौरवसेनेची दुर्दशा काय वर्णावी? कोणा योद्ध्याचें मस्तक छिन्न होऊन खालीं पडतांच दुसऱ्या योद्ध्याच्या पोटांत धडकी भरून तो तत्काल मरून पडला! कोणा वीराचा गजशुंडेसमान सखड्ग बाहु तुटून खालीं पडला, तर दुसऱ्या वीराच्या अंगांतील कवच व डावा बाहु क्षुरप्रहारानें तुटला! अशाप्रकारें त्या किरीटधारी अर्जुनानें सर्व प्रमुख कौरववीरांचा संहार केला आणि त्या दुर्योधनाचे सर्व सैन्याचा विध्वंस उडविला! कर्णानेंहि हजारों बाण रणांगणावर शत्रूंवर टाकिले, ते गर्जना करीत पर्जन्यधारांप्रमाणें पांडवांवर आले! त्या अतुलविक्रमी कर्णानें नंतर कृष्ण, अर्जुन आणि भीमसेन यांवर प्रत्येकीं तीन तीन बाण मारले आणि मोठ्यानें गर्जना केली! कर्णाच्या बाणानें विद्ध झालेल्या अर्जुनानें भीमाकडे व कृष्णाकडे पाहिलें तों तेहि आपल्याप्रमाणेंच विद्ध झालेले त्याला आढळून आले! त्याला ती गोष्ट असह्य होऊन त्यानें उलट अठरा बाण शत्रूवर मारले! एका बाणानें त्यानें कर्णाचा ध्वज छिन्न केला, चार बाणांनीं शल्याला आणि तीन बाणांनीं कर्णाला विद्ध केलें! अवशिष्ट राहिलेल्या दहा बाणांनीं त्यानें सुवर्णकवच धारण करून राहिलेल्या सभापतीचें मस्तक तोडलें! तेव्हां

तो मस्तकहीन व बाहुहीन राजपुत्र रथांतून पृथ्वीवर पडला. त्याचे वाजि, सारथि, धनुष्य आणि ध्वज यांचा संहार होऊन कुऱ्हाडीनें तोडलेल्या शाल-वृक्षाप्रमाणें त्याची स्थिति झाली.

राजा धृतराष्ट्रा, नंतर अर्जुनानें पुनः कर्णावर बाणवृष्टि केली आणि कौरवांचे सायुध गज, आठशें रथ, हजारों सादींसह अश्व आणि आठ हजार पदातींचा वध केला! अर्जुनानें सरलगामी बाणांचा प्रहार करून रथ, सारथि आणि ध्वज यांसह कर्णाला अदृश्य करून सोडलें! तेव्हां ते मारले जाणारे कौरववीर मोठ्यानें म्हणाले, 'कर्णा, अर्जुनावर बाणवृष्टि करून त्याला आधीं विद्ध कर; नाहींतर तो सर्व कौरवांचा वध केल्याशिवाय रहाणार नाहीं!' याप्रमाणें सर्वांचें गाऱ्हाणें ऐकून कर्णानें अर्जुनावर एकसारखी बाणवृष्टि केली. त्या बाणांनीं पांडव-पांचालगणांच्या मर्मस्थलांचा भेद करून त्यांना गतप्राण केलें! अशाप्रकारें त्या दोन धनुर्धरश्रेष्ठ नरवीरांनीं परस्परांवर महास्त्रांचा वर्षाव करून शत्रुसैन्यांचा संहार चालविला! इतक्यांत सुहृदांनीं दिलेल्या मंत्रौषधींनीं शल्यहीन झालेला धर्मराज युद्ध पाहण्याकरितां सुवर्णकवच धारण करून तेथें प्राप्त झाला. त्याला तेथें पाहतांच सर्व भूतगणांना राहूपासून मुक्त झालेल्या विमल चंद्राला पाहून जसा आनंद होतो, तसा आनंद झाला! ते शत्रुसंहारक शूरवीर कर्णार्जुन एकमेकांशीं युद्ध करीत असतां त्यांकडे अंतरिक्षांतून देव व भूमीवरून लोक मोठ्या कौतुकानें युद्ध पाहत होते!

राजा धृतराष्ट्रा, अशाप्रकारें तें युद्ध प्रवृत्त होऊन अर्जुन प्रत्यंचा ओढीत असतां ती एकाएकीं तुटून मोठा आवाज झाला! तें पाहून कर्णानें अर्जुनावर शंभर क्षुद्र बाण टाकिले. तसेच त्यानें कात टाकलेल्या सर्पाप्रमाणें भयंकर साठ तीक्ष्ण बाण कृष्णावर टाकिले! आणि पुनः आठ बाण अर्जुनावर सोडले! त्या सूर्यपुत्र कर्णानें नंतर भीमसेनावरहि सहस्रावधि बाणांचा वर्षाव करून त्याला मर्मस्थलीं विद्ध केलें! याप्रमाणें कर्णानें अर्जुन व कृष्ण यांवर बाणवृष्टि करून अर्जुनाचा ध्वज शरविद्ध केला! नंतर पार्थानुयायी आणि सोमक यांवर त्यानें बाणवृष्टि केली! त्यांनींहि उलट बाणवृष्टि करून आकाशांत सूर्याला जसे मेघ आच्छादित करितात, त्याप्रमाणें त्या कर्णाला झांकून टाकिलें! अशा रीतीनें ते बाणवृष्टि करीत आपल्यावर येतांना पाहून त्या अस्त्रवेत्त्या कर्णानें त्या पांडववीरांवर सारखी बाणवृष्टि करून त्यांस तेथेंच

खिळून टाकिलें आणि त्यांच्या सर्व अस्त्रांचा आणि त्यांबरोबर त्यांचे रथी, अश्व व गज यांचाहि नाश केला ! नंतर त्या सूतपुत्र कर्णानें आपल्यावर धांवून आलेल्या दुसऱ्याहि सैन्यांचा असा संहार केला कीं त्याच्या शरवर्षावानें शत्रुसैन्यांतील सैनिकांचीं शरीरें विदीर्ण होऊन मोठा आक्रोश करीत त्यांनीं आपले देह रणभूमीवर ठेविले ! ज्याप्रमाणें क्रोधाविष्ट झालेल्या सिंहानें मोठमोठे अश्व वध करून टाकावे, त्याप्रमाणें कर्णानें पांडवसैन्याचा वध केला ! नंतर दोन्ही सैन्यांत भयंकर युद्ध होऊन पुनः कर्णार्जुनांनीं अन्योन्यांच्या प्रमुख सैनिकांचा वध केला !

राजा धृतराष्ट्रा, तें पाहून कर्णाचा विजयच झाला असें वाटून तुझ्या सैनिकांनीं टाळ्या वाजवून मोठ्यानें सिंहनाद केले ! तेव्हां कृष्णार्जुन कर्णाच्या हातांत सांपडले असेंच सर्वांना वाटलें ! तेव्हां अर्जुन आपली प्रत्यंचा ओढून आणि कर्णाच्या बाणांचा विध्वंस करून मोठा शरवर्षाव करीत कौरवांवर चालून गेला ! त्याच्या बाणवृष्टीनें सर्वत्र अंधकार पडला ! कर्ण, शल्य आणि सर्व कौरव यांवर अर्जुनानें मोठी बाणवृष्टि केली आणि त्यांना विद्ध केलें ! त्या महास्त्रानें आकाशांत सर्वत्र अंधकार झाल्यानें पक्ष्यांचा संचारहि बंद झाला ! दिव्यगंधी वायु मात्र अंतरिक्षांतील भूतगणांच्या अंगावरून येत होता. पार्थानें शल्यावर दहा बाण टाकिले, त्यांनीं त्याच्या कवचाचा भेद केला ! नंतर अर्जुनानें प्रथम बारा व नंतर सात बाण कर्णावर टाकून त्यास विद्ध केलें ! त्यायोगानें कर्णाचीं सर्व गात्रें भिन्न होऊन त्यांतून रुधिरस्राव होऊं लागला ! तें पाहून प्रत्यक्ष रुधिरार्द्र शंकरच स्मशानांत रौद्रमुहूर्तावर (संध्याकाळीं) क्रीडा करीत आहे, असा भास झाला ! नंतर त्या इंद्रतुल्य अर्जुनावर कर्णानें तीन बाण सोडून त्याला विद्ध केलें ! कृष्णाचाहि वध करण्याच्या उद्देशानें त्यानें त्यावर सर्पसमान पांच बाण मारिले ! त्या बाणांनीं कृष्णाच्या कवचाचें विदारण करून ते त्याच्या शरीरांत शिरले. तेथून ते बाहेर पडून पृथ्वींत घुसले व पाताळगंगेंतील उदकांत स्नान करून पुनः परत आले. इतक्यांत अर्जुनानें त्या प्रत्येकावर दहा भल्ल बाण मारून त्यांचे तीन तीन तुकडे केले व त्यांना पृथ्वीवर पाडलें !

राजा, नंतर अर्जुनानें कृष्णाकडे पाहिलें तों कर्णाच्या बाणांनीं कृष्णाचा देह विदीर्ण झाल्याचें त्याच्या लक्षांत आलें ! तेव्हां तृणराशीला जसा अग्नि

तत्काल पेटवितो, त्याप्रमाणें अर्जुनाचा देह क्रोधानें संतप्त झाला आणि त्यानें प्राणघातक प्रज्वलित बाण कर्णाच्या मर्मस्थळीं मारले! त्या व्यथेनें कर्ण कांपूं लागला; परंतु तो धैर्यबुद्धि असल्यामुळें रथांतच बसून राहिला! त्या वेळीं अर्जुनाचा संताप अनावर होऊन त्यानें बाणांचा इतका भयंकर वर्षाव केला कीं, दिशा, प्रदिशा, रविप्रभा आणि कर्णरथ हीं सर्व त्या बाणांनीं व्याप्त होऊन गेलीं आणि सर्व नभस्तल दाट धुकें पडून आच्छादित झालें आहे असें दिसूं लागलें! नंतर त्या क्रुद्ध अर्जुनानें कर्णाचे रथचक्ररक्षक, अग्रभागरक्षक व पृष्ठरक्षक म्हणून ज्यांना दुर्योधनानें नेमिलें होतें, त्या सर्व प्रमुख कौरववीरांचा वध केला! अशा रीतीनें त्या सव्यसाची अर्जुनानें कौरवांचे दोन हजार महावीर त्यांचे रथ, अश्व आणि सारथि ह्यांसह रणांगणावर मारले! तेव्हां तुझे पुत्र व अवशिष्ट कौरवयोद्धे कर्णाला, हत व विद्ध झालेल्या आपल्या सुतांना आणि पितरांना तेथें तसेच टाकून पळून गेले! कर्णानें सर्वत्र नजर टाकून पाहिलें तों कौरव पळून गेल्यामुळें सर्व दिशा त्याला भयाण दिसल्या! तरी त्यामुळें त्याला किंचितहि भय न वाटतां तो प्रहृष्ट मनानें अर्जुनावर धांवून गेला! ८. ८९.

अध्याय ९० वा.

[१ कर्णार्जुनयुद्ध. २ कर्णाच्या अस्त्राघातानें अर्जुनकिरीटाचें पतन. ३ नागाचें कर्णाला सोडून गमन व नागराजाचा अर्जुनाकडून वध. ४ कर्णाची मूर्च्छा. ५ कर्णवध करण्याविषयीं कृष्णाची अर्जुनाला प्रेरणा. ६ रथचक्र वर काढीपर्यंत आपल्यावर बाण सोडूं नकोस म्हणून अर्जुनाला कर्णप्रार्थना.]

(१) संजय—धृतराष्ट्रा, अर्जुनाच्या शरपातानें पीडित होऊन पळून गेलेले कौरव त्याच्या बाणांचा मारा चुकवून निर्भय स्थळीं जाऊन राहिले; इतक्यांत अर्जुनानें सोडलेलें अस्त्र विद्युत्प्रकाशासारखें प्रज्वलित होऊन सर्वत्र पसरत असल्याचें त्यांनीं पाहिलें! कर्णाचा वध करण्याच्या इच्छेनें सोडलेल्या त्या अस्त्राचा कर्णानें सुवर्णपुंख बाणांचा मारा करून संहार केला! कर्णानें आपल्या प्रत्यंचेचें आस्फालन करून परशुरामापासून संपादन केलेलें अरिसंहारक आथर्वण अस्त्र अभिमंत्रित केलें आणि निशित बाणांचा अर्जुनावर वर्षाव करून त्या अस्त्राचा भंग केला! तेव्हां कर्णार्जुन ह्या दोघां वीरांमध्यें अतिभयंकर

युद्ध प्रवृत्त झालें ! ते परस्परांशीं युद्ध करीत असतां दोन मदोन्मत्त वारण आपल्या विषाणांच्या आघातांनीं एकमेकांना मारीत असतां जसे दिसतात, त्याप्रमाणें ते दिसले ! त्या कर्णार्जुन वीरांनीं त्यासमयीं सर्व आकाश बाणांनीं व्याप्त करून टाकलें. आकाशांत सर्वत्र बाणमय जालच पसरलेलें कौरवसोमकांस दिसलें आणि चोहों बाजूंला पडलेल्या बाणांधकारानें एकहि प्राणी अंतरिक्षांत संचार करितांना त्यांना दिसला नाहीं ! त्या युद्धांत त्या दोघांहि अस्त्रप्रवीण वीरांनीं विविध बाण सोडून नानाप्रकारें आपल्या अंगचें समरकौशल्य उत्तम प्रकारें दाखविलें ! वीर्य, अस्त्रज्ञान, बल आणि पौरुष या गुणांत केव्हां अर्जुनाची तर केव्हां कर्णाची सरशी दिसून येत असे ! अन्यांना दुःसह असा त्यांचा तो पराक्रम पाहून सर्व योद्धे विस्मयचकित होऊन गेले !

राजा, त्यासमयीं अंतरिक्षांत युद्ध पाहण्याकरितां जमलेल्या भूतगणांनाहि मोठें आश्चर्य वाटलें आणि त्यांनीं 'हे कर्णा, हे अर्जुना, धन्य आहे तुमची,' म्हणून गाइलेले धन्यवाद आकाशांत सर्वत्र ऐकूं येऊं लागले ! त्या रणसंग्रामांत उभयतांचें तुमुल युद्ध होऊन रथ, अश्व आणि गज यांच्या आघातांनीं भूमितल विदीर्ण होऊन गेलें ! त्यावेळीं अर्जुनाचा शत्रु अश्वसेन नांवाचा एक नाग खांडवदाहांतून मुक्त होऊन पाताळांत जाऊन राहिला होता, तो कर्णार्जुनयुद्ध चाललेलें पाहून मोठ्या वेगानें ऊर्ध्व गतीनें वर आला आणि त्यानें अर्जुनाचा सूड घेण्यास हाच योग्य काळ आहे, असें जाणून शररूप धारण केलें आणि कर्णाच्या तूणीरांत प्रवेश केला ! त्यावेळीं अस्त्रांच्या प्रहारांनीं सर्व रणांगण व्याप्त झालें आणि त्या कर्ण-पार्थांनीं बाणांची वृष्टि करून सर्व नभस्तलहि भरून टाकिल्यामुळें जिकडेतिकडे बाणजालमय झालेलें पाहून कौरव आणि सोमक हे अत्यंत भयभीत होऊन गेले ! त्या तुमुल बाणांधकारांत कांहींहि दिसेनासें झालें ! ते दोघे पुरुषव्याघ्र प्राणांचीहि पर्वा न करितां युद्ध करीत असतां श्रांत होऊन गेले आणि परस्परांकडे क्रोधदृष्टीनें पाहत तटस्थ उभे राहिले ! तें पाहून आकाशांत जमलेल्या अप्सरागणांनीं त्यांजवर चंदनाचें सिंचन केलें आणि दिव्य चामरें आणि व्यजनें त्यांच्या मस्तकांवर उधळिलीं. सूर्य आणि इंद्र यांनींहि आपल्या करकमलांनीं त्यांचीं मुखें पुसून त्यांचा श्रम नाहींसा केला !

धृतराष्ट्रा, नंतर अर्जुनानें कर्णावर सारखा शरप्रहार करून त्याला विह्वल करून सोडलें ! तेव्हां त्या शरविद्ध झालेल्या कर्णानें अर्जुनाच्या वधाकरितां

एक रौद्र, शत्रुविनाशक, सर्पमुख आणि प्रज्वलित बाण चिरकाल सुवर्णाच्या भात्यामध्यें चंदनचूर्णांत नित्य अर्चा करून ठेविला होता, तो प्रत्यंचा आकर्ण ओढून अर्जुनावर रोंखला ! तेव्हां दिशा आणि नभस्तल हीं प्रज्वलित झालीं आणि शेंकडो भयंकर उल्का पतन पावल्या ! त्याकालीं धनुष्याला नाग जोडलेला पाहून शक्रादिक लोकपालांनीं हाहाकार केला ! कर्णानें धनुष्याला बाण लाविला, त्यावेळीं योगबलानें अश्वसेन नाग आंत प्रविष्ट झाल्याचें त्याला ठाऊक नव्हतें; परंतु सहस्रनेत्र इंद्रानें बाणाच्या ठिकाणीं सर्प आहे हें जाणून आपला पुत्र हत झाला, असें मानिलें, त्यामुळें त्याचीं सर्व गात्रें गलित होऊन गेलीं ! इतक्यांत जितात्मा कमलोद्भव ब्रह्मदेव इंद्राला म्हणाला, 'इंद्रा, भिऊं नकोस, अर्जुनाचाच विजय होणार आहे !'

(२) राजा, इतक्यांत मद्रराज शल्य कर्णाला म्हणाला, 'कर्णा, हा बाण अर्जुनाचें मस्तक छेदून जाणार नाहीं, तर त्याचें मस्तक छिन्न होईल, असें जपून बाणसंधान कर !' हें ऐकून क्रोधानें डोळे लाल करून कर्ण शल्याला म्हणाला, 'हे शल्या, हा कर्ण दोन वेळां बाणाची योजना कधीं करीत नसतो; अशा रीतीनें माझ्यासारखे वीर कुटिल योद्ध्यांत गणिले जातील !' असें म्हणून कर्णानें अनेक वर्षें संरक्षण करून ठेवलेला तो बाण अर्जुनावर सोडला, आणि 'अर्जुना, तूं आतां खरोखर हत झालास !' असें धिक्कारपूर्वक गर्जना करून बोलला ! अग्नि किंवा सूर्य यांप्रमाणें कर्णाचा तो घोर बाण अर्जुनावर येत असल्याचें पाहून कृष्णानें अर्जुनाचा रथ सहज आपल्या पायानें दाबून भूमींत शिरकविला ! त्यामुळें अर्जुनरथाचे अश्व गुडघे टेंकून राहिले ! तेव्हां आकाशांत सर्वत्र कृष्णाचा मोठा जयजयकार झाला ! त्यानें अर्जुनाचा रथ भूमींत रोंविल्यामुळें जिकडेतिकडे कृष्णावर दिव्य पुष्पवृष्टि झाली आणि मोठमोठ्यानें सिंहनादहि होऊं लागले ! कर्णानें टाकिलेला तो बाण मधुसूदनाच्या प्रयत्नानें इंद्रदत्त अशा बळकट किरीटाला मात्र लागला; त्यामुळें पृथ्वी, स्वर्ग, अंतरिक्ष आणि जल या सर्वांमध्यें प्रसिद्ध असें तें अर्जुनाचें शिरोभूषण–किरीट–एकदम खालीं पडलें !

राजा, याप्रकारें सर्पास्त्र, उत्कृष्ट यत्न आणि क्रोध हीं सर्व एकत्रित होऊन तो अर्जुनमुकुट पतन पावला ! त्याचें तेज सूर्य, चंद्र व अग्नि यांप्रमाणें होतें आणि त्यावर सुवर्ण, मौक्तिकें आणि वज्र यांचें जडाव काम केलें होतें. तो

मुकुट स्वयंभू ब्रह्मदेवानें इंद्राकरितां निर्माण केला होता. तो अतिसुंदर, शत्रूंना भीति उत्पन्न करणारा व मस्तकीं धारण करणाऱ्याला अत्यंत सुखदायक असा होता. त्याचा सुगंध लांबवर जात असून तो देवशत्रूंचा वध करण्याविषयीं उत्सुक अशा अर्जुनाला इंद्रानें अर्पण केला होता. शंकर, वरुण, इंद्र, कुबेरादि देव यांनाहि पिनाक, पाश, वज्र आणि उत्तमोत्तम बाण यांच्या योगानें त्याचा भंग करणें अशक्य होतें. असा तो किरीट कर्णानें नागशरानें पाडिला ! त्या दुष्टाशय व असत्यप्रतिज्ञ नागानें तो मूल्यवान्, सुवर्णभूषित व आश्चर्यकारक किरीट अर्जुनाच्या मस्तकावरून हरण केला, तेव्हां रक्तमंडल दिवाकर अस्ताचलावरून खालीं पडतो, त्याप्रमाणें तो पार्थाच्या मस्तकावरून पृथ्वीतलावर पडला ! पुष्पांकुरांनीं भूषित अशा वृक्षांनीं भरलेल्या गिरिशिखराला महेंद्राचें वज्र जसें छिन्न करून खालीं पाडितें, त्याप्रमाणें त्या नागानें अर्जुनाच्या मस्तकावरून तो रत्नभूषित किरीट भूमीवर पाडला ! राजा, तो किरीट पृथ्वीवर पडला आणि सोसाट्याच्या वायूनें आकाश, स्वर्ग, पृथ्वी आणि सलिल यांचा संक्षोभ होऊन भयंकर आवाज होतो, तसा मोठा उग्र व घोर शब्द भुवनत्रयांत होऊन सर्व लोक भयभीत झाले ! त्या वेळीं उच्च पर्वताचे नील शृंगाप्रमाणें तो किरीटहीन श्यामवर्ण तरुण शोभला ! नंतर त्यानें आपलें शुभ्र वस्त्र केंसांसभोंवतीं गुंडाळलें, त्यामुळें उदयपर्वत जसा सूर्यकिरणांनीं शोभतो, तसा तो अर्जुन त्या शिरोगत भूषणानें शोभूं लागला !

राजा, कर्णानें सोडलेला नागशर अर्जुनाच्या किरीटाला खालीं पाडल्यावर त्यानें पुनः कर्णाच्या तूणीरांत येऊन राहण्याची इच्छा प्रदर्शित केली. तो कर्णाला म्हणाला, ‘ कर्णा, तूं न ओळखून मला शत्रूवर सोडलें होतेंस, त्यामुळें मला अर्जुनाचें मस्तक छिन्न करतां आलें नाहीं ! आतां ओळखून तूं मला शत्रूवर सोड म्हणजे मी तुझ्या व माझ्याहि शत्रूचा तत्काळ नाश करीन !’ अश्वसेनाचें भाषण श्रवण करून कर्णानें त्याला विचारिलें, ‘ असें उग्ररूप धारण करणारा तूं आहेस तरी कोण ?’ त्यावर तो सर्प बोलला, ‘कर्णा, अर्जुनानें माझ्या मातेचा वध केल्यामुळें मी त्याचा शत्रु झालों आहें ! जरी वज्रधर इंद्र स्वतः त्याचे रक्षणाकरितां धांवून आला, तरी त्यासहि मी यमसदनीं पाठवीन !’

(३) कर्ण—नागा, दुसऱ्याच्या बलाचा आश्रय करून कर्ण जयाची कधीं आशा करीत नसतो. जरी शेंकडो अर्जुनांचा वध करण्याचा प्रसंग आला, तरी

हा कर्ण एका बाणाचें दोनदां संधान कधींहि करीत नसतो ! माझ्याजवळ दुसरे पुष्कळ व्यालशर आहेत, ते मी अर्जुनावर सोडून त्याचा वध करीन ! तूं खुशाल जा !

त्या नागराजाला कर्णानें असें सांगतांच तो क्रोधाविष्ट झाला. त्याला कर्णाचें भाषण सहन झालें नाहीं आणि उग्ररूप धारण करून तो अर्जुनावर त्याच्या वधाची इच्छा करून धांवून गेला ! तें पाहून कृष्ण रणांगणावर अर्जुनाला म्हणाला, 'पार्था, ह्या महासर्पाचा तूं वध कर ! हा तुझा मोठा वैरी आहे.' कृष्णानें असें सांगतांच त्या गांडीवधारी अर्जुनानें त्याला विचारलें, 'कृष्णा, गरुडाच्या मुखांत उडी टाकूं पहाणारा हा सर्प आहे तरी कोण ?'

कृष्ण—अर्जुना, तूं खांडववनांत अग्नीला संतुष्ट केलेंस, त्यासमयीं हा अंतरिक्षांत होता व ह्याच्या देहाचें संरक्षण ह्याच्या मातेनें केलें होतें ! त्याच्या मातेचा तूं वध केलास, तें वैर आठवून हा स्वतःच्या वधाची प्रार्थना करीत आकाशांतून प्रज्वलित उल्केप्रमाणें तुजवर चालून आला आहे !

संजय—धृतराष्ट्रा, नंतर अर्जुनानें मोठ्या क्रोधानें त्या सर्पाकडे नजर टाकली आणि सहा तीक्ष्ण बाण त्यावर मारले ! तेव्हां आकाशांतून तिर्यग् गतीनें अर्जुनावर चालून येणारा तो अश्वसेन नाग छिन्नगात्र होऊन भूमीवर मरून पडला ! याप्रमाणें त्या नागराजाचा वध झाल्यावर श्रीकृष्णानें अर्जुनाचा रथ पुनः आपल्या भुजांनीं वर काढला ! इतक्यांत कर्णानें तिर्यक् दृष्टीनें अर्जुनाला पाहून दहा मयूरपिच्छ बाण त्यावर टाकले ! तें पाहून अर्जुनानेंहि बारा तीक्ष्ण वराहकर्ण बाण व सर्पविषासमान एक वेगवान् नाराच बाण आकर्ण कानाडी ओढून कर्णावर टाकिला ! त्या बाणानें कर्णाचे कवचाचा भेद केला व नंतर तो त्याच्या शरीरांत शिरला ! तेथें त्याचें रक्त प्राशन करून व आपले पुंख रक्तदिग्ध करून तो बाहेर पडला आणि वसुंधरेच्या उदरांत प्रविष्ट झाला ! तें पाहून दंडानें सर्पावर प्रहार केला असतां तो जसा क्रोधाविष्ट होतो, तसा कर्ण क्रुद्ध झाला आणि त्यानें विषारी सर्पाप्रमाणें महाभयंकर बाण अर्जुनावर टाकण्यास आरंभ केला ! त्यानें बारा बाण कृष्णावर व नव्याण्णव बाण अर्जुनावर टाकले आणि पुनः एका भयंकर बाणानें अर्जुनाला विद्ध केलें आणि मोठ्यानें गर्जना करून तो हंसला ! कर्णाचा तो हर्ष अर्जुनाला सहन झाला नाहीं ! त्या मर्मवेत्त्या अर्जुनानें कर्णाच्या मर्मस्थळांवर शंभर तीक्ष्ण बाण मारले आणि बलदैत्याला

जसें इंद्रानें विदीर्ण केलें, त्याप्रमाणें कर्णाचें शरीर भिन्न केलें ! राजा, अर्जुनानें आणखीहि नऊवद यमदंडाप्रमाणें भयंकर बाण कर्णावर मारले ! त्या बाणांनीं वज्रानें विदारित पर्वताप्रमाणें कर्ण व्यथित झाला ! त्या वेळीं त्याच्या अंगावरील रत्नें, उत्तमोत्तम हिरे आणि सुवर्ण, यांनीं भूषित त्याचें शिरोभूषण आणि त्याचीं उत्तम कुंडलें भूमीवर पडलीं ! नंतर अर्जुनानें त्या कर्णावर आणखी शरवृष्टि करून त्याचें मूल्यवान् कवचहि छेदून त्याचे तुकडे तुकडे केले !

(४) राजा, याप्रमाणें कर्ण कवचहीन झाला असतां अर्जुनानें त्यावर क्रोधानें चार बाण मारिले ! नंतर तो कर्ण पित्त, कफ व वात यांनीं पीडित झालेल्या रुग्ण मनुष्याप्रमाणें अत्यंत व्यथा पावून विवळूं लागला ! नंतर अर्जुनानें त्या कर्णावर तीक्ष्ण बाणांची एवढी वृष्टि केली कीं, तीमुळें त्याचीं मर्मस्थळें विदीर्ण होऊन गेलीं ! नंतर अर्जुनानें नानाप्रकारचे शिताग्र शरांनीं त्या कर्णाला इतकें व्याकुल करून सोडलें कीं, त्याच्या शरीरांतून रक्तस्राव होऊं लागला; त्यामुळें गैरिक धातुपर्वतांतून बाहेर पडणाऱ्या आरक्त जलाप्रमाणें त्याचा देह रक्त दिसूं लागला ! नंतर अर्जुनानें त्याच्या मर्मांवर यमदंडासारखे प्राणघातक, सरलगामी, सुवर्णपुंख पोलादी बाण मारले आणि कार्तिकेयानें जसें क्रौंच पर्वताचें विदारण केलें, त्याप्रमाणें त्याचें शरीर विदीर्ण केलें ! त्यामुळें इंद्रधनुष्यासमान बळकट धनुष्य व बाण कर्णाचे हातून पडले आणि तो रथांतच मूर्च्छित झाला ! त्यावेळीं अर्जुनानें कर्णाचा वध सहज केला असता, परंतु आर्यजनाप्रमाणें संकटांत असतां त्या कर्णाचा वध करण्याची इच्छा अर्जुनानें केली नाहीं !

(५) राजा धृतराष्ट्रा, त्यावेळीं कृष्णानें अर्जुनाला मोठ्या घाईनें विचारलें 'अर्जुना, हें तूं वेड्यासारखें काय करीत आहेस ! शहाणे लोक दुर्बल शत्रूचा देखील वध करण्यास एक क्षणाचीहि वाट पाहत नसतात ! शहाणे लोक शत्रूचा वध त्याच्या संकटकालांतच करितात आणि तसें केल्यानें धर्म व यश हीं दोन्ही संपादन करितां येतात ! म्हणून अर्जुना, तूंहि या तुझ्या हाडवैरी व बलवान् एकवीर कर्णाचा त्वरित वध कर ! तो सावध होऊन पूर्वीप्रमाणें तुजवर धांवून येईल, म्हणून नमुचीला जसें पूर्वीं इंद्रानें वधिलें, त्याप्रमाणें तूं या कर्णाचा आज शीघ्र वध कर !' तेव्हां अर्जुनानें कृष्णाला 'तुझ्या म्हणण्याप्रमाणें करितों,' म्हणून सांगितलें आणि इंद्रानें जसा बलीवर बाणांचा प्रहार केला, त्याप्रमाणें त्या कर्णावर तीक्ष्ण बाणांचा प्रहार केला ! त्यावेळीं अर्जुनानें कर्णाच्या

अश्वांवर व सारथ्यावरहि वत्सदंत बाणांची वृष्टि करून त्याला विह्वल केलें! नंतर त्या अर्जुनानें सुवर्णपुंख बाणांनीं दशदिशा व्याप्त करून टाकिल्या! बाणांनीं व्याप्त झालेला तो कर्ण सुपुष्पित अशोक, पलाश किंवा शाल्मलिवृक्षाप्रमाणें अथवा चंदनकाननानें भरलेल्या पर्वताप्रमाणें शोभूं लागला! रणांगणावर कर्णाच्या शरीरांत इतके बाण रुतून गेले होते कीं, ज्याचे सानु व दऱ्या वृक्षांनीं भरगच्च भरून गेलेल्या आहेत किंवा ज्यावरील कर्णिकार वृक्ष अत्यंत प्रफुल्लित होऊन गेले आहेत, अशा गिरींद्राप्रमाणें तो दिसूं लागला! अशा स्थितींतहि अनेक प्रकारच्या बाणांचे प्रहार तो अर्जुनावर करूं लागला! त्यामुळें संध्यासमयीं अस्ताचलाला जाणाऱ्या सूर्याचे बिंबाप्रमाणें तो रक्तदिग्ध कर्ण दिसूं लागला!

राजा धृतराष्ट्रा, नंतर कर्णानें सर्पसमान तीक्ष्ण बाणांची वृष्टि अर्जुनावर केली, परंतु अर्जुनानें उलट शिताग्र बाण मारून त्या प्रज्वलित कर्णबाणांचा संहार केला! नंतर कर्णानें मोठ्या धैर्यानें क्षुब्ध झालेल्या सर्पाप्रमाणें अर्जुनावर दहा व कृष्णावर सहा बाण टाकिले! तेव्हां अर्जुनानें उग्र शब्द करणारा, सर्प, विष किंवा अग्नि यांसमान एक पोलादी भयंकर बाण उग्र अस्त्रानें अभिमंत्रित करून कर्णावर सोडण्याचें मनांत आणलें! इतक्यांत कर्णाचा वधकाल समीप आला, असें जाणून तेथें अदृश्यरूपानें काल प्राप्त झाला आणि विप्रकोपामुळें आतां कर्णवध होणार हें दर्शवीत कर्णाला म्हणाला, 'कर्णा, भूमीनें तुझें रथचक्र गिळून टाकिलें आहे, पहा!' इतक्यांत भार्गवानें दिलेलें अस्त्रहि त्याला स्मरेनासें झालें! राजा, त्या कर्णाचा वधकाल जवळ येत चालला, तेव्हां त्याचा रथ कंपित होऊन त्याचें डावें रथचक्र भूमींत रुतलें! तें पाहून, तो सूतपुत्र कर्ण अत्यंत विह्वल झाला! त्याचा रथ पार बांधलेल्या सुपुष्पित महाद्रुमाप्रमाणें भूमींत रुतल्यासारखा दिसूं लागला! रथ कंपित झाला, ब्राह्मणशापामुळें परशुरामापासून मिळविलेल्या अस्त्राचें विस्मरण होऊं लागलें, सर्पमुख शर पार्थानें छिन्न केला, हें पाहून कर्ण भयभीत झाला! सर्व दुःखें असह्य होऊन त्यानें बोटें मोडून निंदा करीत म्हटलें, 'धर्म हा प्रधान असून तो सर्वांचें रक्षण करतो असें धर्मवेत्ते म्हणतात; आम्ही तर सदैव यथाशक्ति व यथाबुद्धि धर्माचरण करण्याविषयीं प्रयत्न करीत असतों! असें असतां हा धर्मच आमचें रक्षण न करितां आम्हांला मारीत आहे! म्हणून धर्म हा सर्वदा रक्षणकर्ता आहे, असें मला वाटत नाहीं!'

राजा, कर्ण याप्रमाणें उद्गार काढीत आहे, तों अर्जुनानें त्याच्यावर बाणवृष्टि सुरू केली ! त्या बाणाघातांनीं कर्ण, त्याचा सारथि आणि अश्व हे आपापल्या आसनांपासून चलित झाले ! यावेळीं कर्णाचीं मर्मस्थळें शिथिल होऊन गेलीं होतीं; त्याच्या अंगांत युद्ध करण्याची पूर्वींसारखी शक्ति नव्हती; त्यामुळें तो धर्माचीच निंदा करीत राहिला ! नंतर त्यानें तीन भयंकर बाण कृष्णावर व सात बाण अर्जुनावर टाकले ! तेव्हां अर्जुनानें सरलगामी, इंद्रवज्राप्रमाणें भयंकर आणि अग्नीसमान प्रज्वलित सतरा बाण कर्णावर सोडले ! ते बाण कर्णशरीरांत शिरून बाहेर आले आणि पृथ्वीतलावर पडले ! तेव्हां कर्ण कंपित झाला आणि त्यानें आपलें सर्व सामर्थ्य एकवटून मोठ्या स्थैर्यानें ब्रह्मास्त्राचें अभिमंत्रण केलें ! कर्णाच्या ब्रह्मास्त्रावर अर्जुनानेंहि ऐंद्रास्त्राची प्रेरणा केली ! त्यानें पुरंदर पर्जन्यवृष्टि करितो, त्याप्रमाणें कर्णावर मोठी शरवृष्टि केली ! ते तेजोमय बाण पार्थरथापासून निघून कर्णरथावर येऊं लागले ! कर्णानें त्यांचा आपल्या बाणांनीं संहार केला ! तेव्हां कृष्ण अर्जुनाला म्हणाला, ‘अर्जुना, ह्या राधेयानें आपल्या बाणांचा संहार केला आहे, म्हणून दुसरें अस्त्र योज ! नंतर अर्जुनानें ब्रह्मास्त्राचें अभिमंत्रण करून त्याची कर्णावर योजना केली आणि आपल्या बाणांनीं कर्णाला आच्छादून टाकिलें ! तेव्हां कर्णानें उलट अर्जुनावर आपले तेजस्वी व तीक्ष्ण बाण टाकून त्याची प्रत्यंचा तोडून टाकली ! त्यासमयीं अर्जुनानें बाण सोडावे व कर्णानें प्रत्यंचा तोडून टाकावी, असा क्रम चालू होता ! अशाप्रकारें दुसरी, तिसरी अशा शतावधि प्रत्यंचा जोडून कर्णावर अर्जुनानें बाण मारले आणि कर्णानें त्या तोडून टाकल्या ! शंभर प्रत्यंचा अर्जुनाजवळ असतील हें कर्णाला माहीत नव्हतें ! त्यावर अर्जुनानें नवीन प्रत्यंचा जोडून पुनः अस्त्राचें अभिमंत्रण केलें आणि सर्पतुल्य दारुण शरांनीं कर्णाला झांकून टाकिलें ! इकडे कर्ण अर्जुनाच्या प्रत्यंचा छेदीत होता ! नंतर रणांत अर्जुनानें इतक्या शीघ्रतेनें कर्णावर बाणवृष्टि केली कीं त्याच्या प्रत्यंचेवर कर्णाचें अवधान राहीना व त्यामुळें प्रत्यंचाछेदन कर्णाच्या हातून होईना ! इतक्यांत कर्णानें अस्त्रांनीं अस्त्रांचा प्रतिकार करून पार्थाहून आपली श्रेष्ठता दर्शविली ! कर्णास्त्रानें पार्थ पीडित झाल्याचें पाहून कृष्ण त्याला बोलला, ‘अर्जुना, त्याच त्या अस्त्राची पुनः योजना कर व कर्णावर तें टाक ! नंतर अर्जुनानें सर्पविषासमान व अग्निसदृश एक घोर पोलादी बाण त्यावर अस्त्राचें अभिमंत्रण करून कर्णावर सोडण्याचा विचार मनांत आणला. हें होत आहे तों पृथ्वीनें त्या राधेयाचें रथचक्र गिळून टाकलें !

(६) राजा धृतराष्ट्रा, त्यावेळीं कर्ण आपल्या रथांतून उतरला आणि दोन्ही भुजांनीं तें रथचक्र वर काढण्याचा यत्न करूं लागला ! त्या समयीं कर्णानें ती पृथ्वी सप्तद्वीपें, पर्वत, वनें आणि जल ह्यांसह चार अंगुलें वर उचलून धरली, तरी तें चक्र वर आलें नाहीं ! त्यामुळें कर्ण अत्यंत क्षुब्ध झाला आणि त्याच्या नेत्रांत अश्रूहि आले ! अर्जुन क्रुद्ध झाल्याचें पाहून कर्ण त्याला म्हणाला, " हे महाधनुर्धर पार्था, हें भूमींत रुतलेलें चक्र मी वर काढीपर्यंत निमिषभर थांब ! अर्जुना, दुर्दैवयोगानें माझ्या रथाचें हें डावें चक्र भूमींत शिरलें आहे, तरी तें मी वर काढीपर्यंत तुझा हेतु बाजूस ठेव ! मी आतां संकटावस्थेंत आहें, म्हणून तूं मजवर बाणप्रहार करूं नकोस ! निंद्यजनासारखें आचरण तुला शोभत नाहीं ! कौंतेया, रणकर्मामध्यें विख्यात म्हणून तूं प्रसिद्ध आहेस; तर हे पांडवा, तुझ्या हातून विशिष्टच कार्य झालें पाहिजे ! अर्जुना, साधुव्रत आचरणारे शूर पुरुष गैदी, युद्धविमुख, कृतांजलि, न्यस्तशस्त्र, याचनक, बाणहीन, भग्नकवच, भग्नायुध, भ्रष्टायुध वीरावर अथवा ब्राह्मणावर कधींहि शस्त्रें टाकीत नसतात ! हे पांडवा, तूं सर्व लोकांमध्यें अत्यंत शूर आणि साधुशील आहेत ! तुला सर्व युद्धधर्म अवगत आहेत, वेदांततत्त्वें तुला उत्तम प्रकारें विदित आहेत, तूं दिव्यास्त्रवेत्ता आहेस आणि युद्धांत कार्तवीर्यासारखा अमितपराक्रमी आहेस ! तूं रथाधिष्ठित आहेस व मी भूमीवर उभा आहें ! मी तुला किंवा श्रीकृष्णालाहि भीत नाहीं ! तूं क्षत्रियकुलोत्पन्न असून महाकुलवर्धक आहेस ! म्हणून मीं हें चक्र वर काढीपर्यंत माझ्यावर बाणप्रहार करूं नकोस ! हें मी तुला सांगत आहें, तर त्याची तूं मला क्षणभर क्षमा कर." ८. ९०.

अध्याय ९१ वा.

[१ मागील गोष्टींची आठवण देऊन कर्णाला 'तेव्हां तुझा धर्म कोठें गेला होता' म्हणून कृष्ण विचारतो. २ कर्णार्जुनांचें युद्ध व अर्जुनाची मूर्च्छा. ३ कर्णवध. ४ कौरवांनीं केलेला हाहाकार.]

(१) **संजय**—तेव्हां अर्जुनाच्या रथांत अधिष्ठित झालेला वासुदेव कर्णाला म्हणाला, "राधेया, आज तुला येथें धर्माची आठवण होत आहे, ही मोठ्या भाग्याची गोष्ट होय. नीच पुरुष व्यसनसमुद्रांत मग्न झाले म्हणजे बहुधा

त्यांना दैवाची आठवण होते, परंतु आपलें निंद्य कर्म त्यांच्या लक्ष्यांत येत नाहीं! कर्णा, दुर्योधन, दुःशासन, शकुनि व तूं मिळून एकवस्त्रा द्रौपदीला सभेंत आणविली, त्यावेळीं तुझा धर्म तुला दिसला नाहींना? कर्णा, शकुनीनें अनक्षज्ञ धर्मराजाला कपटानें द्यूतांत जिंकिलें, तेव्हां तुझा धर्म कोठें गेला होता! कर्णा, वनवासाचीं बारा वर्षे व अज्ञातवासाचें एक वर्ष अशीं तेरा वर्षेंहि निघून गेल्यावर पांडवांना त्यांचें राज्य तुम्हीं परत दिलें नाहीं, तेव्हां तुझा धर्म कोठें गेला होता? कर्णा, भीमसेनाला जेव्हां दुर्योधनानें तुझ्या मतानें विषान्न खाऊं घातलें व अंगावर सर्प सोडले, तेव्हां तुझा धर्म कोठें गेला होता? राधेया, वारणावतामध्यें पांडव लाक्षागृहांत सुप्त झाले असतां तूं त्या गृहाला पेटविलेंस, तेव्हां तुझा धर्म कोठें गेला होता? तसेंच रजस्वला द्रौपदी दुःशासनाच्या हातांत सांपडली असतां तूं सभेमध्यें मोठ्यानें हंसत राहिलास, तेव्हां राधेया, तुझा धर्म कोठें गेला होता? राधेया, पूर्वीं नीच लोकांनीं निरपराधी द्रौपदीला अनेक प्रकारें छळिलें, तेव्हां तूं जवळ असूनहि पाहत राहिलास, तेव्हां तुझा धर्म कोठें गेला होता? त्याप्रमाणेंच सर्व पांडव नष्ट झाले व ते आतां कायमचे नरकांत पडले, म्हणून तूं आतां अन्य पति कर, असें जेव्हां तूं त्या गजगामिनीला म्हटलेंस आणि तिचा धिक्कार केलास तेव्हां कर्णा, तुझा धर्म कोठें गेला होता?

१ येथें कविवर्य मोरोपंतांनीं केलेलें भाषांतर वाचकांना मनोरंजक वाटेल, असें वाटल्यावरून पांचच आर्या देत आहों:—

कृष्ण म्हणे, " राधेया, भला बरा स्मरसि आजि धर्मातें,
नीच व्यसनीं बुडतां निंदिति दैवासि न स्वकर्मातें. ॥ १ ॥
जेव्हां तूं दुर्योधन दुःशासन शकुनि एकमति झालां,
कैसें कपटद्यूतीं चित्तींहि न धर्म लंघितां भ्यालां. ॥ २ ॥
जेव्हां सभेसि नेली पांचाळी, मानिलें मनीं शर्म,
तेव्हां गेला होता कोठें राधासुता, तुझा धर्म? ॥ ३ ॥
राज्य न देसी, करवुनि वनवासाज्ञातवासही, जेव्हां,
गेला होता कोठें धर्म तुझा सूतनंदना, तेव्हां? ॥ ४ ॥
केले दग्ध जतुगृहीं त्वां पांडव वारणावतीं जेव्हां,
गेला होता कोठें धर्म तुझा सूतनंदना, तेव्हां?" ॥ ५ ॥

राधासुता, तूं राज्यलुब्ध होऊन शकुनीच्या आश्रयानें पांडवांना द्यूतासाठीं बोलाविलेंस, तेव्हां तुझा धर्म कोठें गेला होता? जेव्हां युद्धामध्यें तुम्हीं पुष्कळ महारथ्यांनीं एकत्र मिळून अभिमन्यु बाळाचा वध केलात, तेव्हां कर्णा, तुझा धर्म कोठें गेला होता? जर तुम्हीं त्यावेळीं धर्माकडे ढुंकूनहि पाहिलें नाहीं, तर आतां ' धर्म, धर्म' म्हणून कंठशोषण करण्यांत अर्थ तो काय? कर्णा, आज तूं कितीहि धर्माच्या गोष्टी सांगितल्यास, तरी आतां तूं जिवंतपणीं सुटणार नाहींस! नलराजा द्यूतांत पुष्कराकडून जिंकिला गेला, तरी त्यानें आपल्या वीर्यानें पुनः राज्य व यश संपादन केलें; तसेंच हे पांडव आपल्या बाहुवीर्यानें आणि सोमकांच्या साहाय्यानें राज्याकरितां मोठमोठ्या शत्रूंचा युद्धांत वध करून राज्यप्राप्ति करून घेतील! त्या धर्मरक्षित नरवर पांडवांकडून कौरवांचा विनाश झाल्यावांचून राहणार नाहीं!

(२) संजय—हे भारता, याप्रमाणें कृष्णाचें भाषण ऐकून कर्णानें लज्जेनें मुख अवनत केलें; तो कांहींएक बोलला नाहीं. क्रोधाविष्ट होऊन त्यानें आपलें धनुष्य उचलिलें आणि मोठ्या आवेशानें तो अर्जुनाशीं युद्ध करूं लागला! तेव्हां कृष्ण त्या नरवीर पार्थाला म्हणाला, 'हे महाबल अर्जुना, दिव्यास्त्रांचीच योजना करून तूं कर्णाचा वध कर!' कृष्णाचें बोलणें अर्जुनानें ऐकून घेतलें आणि त्याला कृष्णानें सांगितलेल्या सर्व गोष्टींचें स्मरण होऊन त्याच्या सर्व शरीररंध्रांतून तेजाच्या ज्वाला निघूं लागल्या! तें पाहून कर्णानें त्या धनंजयावर ब्रह्मास्त्राची योजना केली व पुनः तें रथचक्र वर काढण्याचा तो यत्न करूं लागला! अर्जुनानेंहि कर्णावर ब्रह्मास्त्राचीच योजना केली आणि त्याच्यावर बाणांची वृष्टि करून कर्णास्त्राचें निवारण केलें! नंतर अर्जुनानें आपलें प्रिय असें दुसरें आग्नेयास्त्र कर्णावर सोडिलें! तें आपल्या अंगच्या तेजानें प्रज्वलित होऊन जिकडेतिकडे अग्नि झाला! कर्णानें त्यावर वारुणास्त्र टाकिलें व त्या अग्नीचें प्रशमन केलें! सर्वत्र मेघांनीं सर्व दिशा व्याप्त करून टाकिल्या व अंधार पडून कांहींहि दिसेना! तेव्हां त्या वीर्यवान् अर्जुनानें निश्चलपणें वायव्यास्त्राची योजना केली व कर्णाच्या समक्ष त्यानें त्या सर्व मेघांचा संहार केला! तेव्हां कर्णानें अर्जुनाच्या वधाकरितां अग्नीसारखा एक भयंकर प्रज्वलित बाण घेतला व धनुष्याची पूजा करून तो धनुष्याला जोडला! त्याच्या योगानें पर्वत, जलें आणि काननें यांसह सर्व पृथ्वी कांपूं लागली आणि वायु सोसाट्यानें वाहूं लागून धूळीनें दशदिशा व्याप्त झाल्या! आकाशांत देवांमध्यें मोठा

हाहाकार उडून गेला आणि कर्णानें तो बाण धनुष्यावर जोडलेला पाहतांच पांडव दीन होऊन दुःखग्रस्त झाले ! तो इंद्रवज्राप्रमाणें तीक्ष्ण बाण कर्णानें अर्जुनावर टाकला, तेव्हां सर्प जसा वल्मीकांत शिरतो, त्याप्रमाणें तो अर्जुनाचें हृदय विदीर्ण करून त्यांत शिरला ! त्यामुळें अर्जुन अतिविद्ध होऊन गेला, कांपूं लागला आणि त्याच्या हातचें गांडीव धनुष्यहि गळून पडलें ! त्यासमयीं भूकंपानें जसा पर्वत कंपायमान होतो, तशी अर्जुनाची स्थिति झाली ! ही उत्तम संधि आहे, असें पाहून कर्णानें रथाखालीं उडी घेऊन तें चक्र पुनः वर काढण्याचा यत्न सुरू केला ! त्या बलवान् कर्णानें आपल्या दोन्ही हस्तांनीं तें चक्र उचलण्याचा मोठा प्रयत्न केला, परंतु दैवाच्या प्रतिकूलतेनें त्याला त्या कामीं यश मिळालें नाहीं !

(३) राजा धृतराष्ट्रा, इतक्यांत अर्जुन सावध झाला आणि त्यानें यमदंडासमान एक उग्र आंजलिक बाण घेतला; तेव्हां वासुदेव अर्जुनाला बोलला, 'हा कर्ण पुनः रथारूढ झाला नाहीं, तों त्याचें मस्तक बाणानें छेदून टाक !' अर्जुनानें 'बरें आहे' असें म्हणून एक प्रज्वलित बाण घेतला आणि कर्णरथाची हस्तिकक्षा व ध्वज हीं तोडून टाकिलीं ! त्या ध्वजावर कक्षा (सांखळदंड) लावली होती, त्याच्या पृष्ठावर सुवर्ण, मोत्यें, रत्नें आणि हिरे यांचें कोंदणकाम उत्तम शिल्पकारांनीं केलें होतें. तुझ्या सैन्याला सर्वदा विजयास्पद, शत्रूंना भयदायक व सर्वांना आदित्याप्रमाणें वंदनीय व कांतीनें अग्नि, सूर्य किंवा चंद्र यांसारखा ध्वज अर्जुनानें सुवर्णपुंख अग्निसमान प्रज्वलित क्षुरप्रानें छिन्न केला ! त्याबरोबर कौरवांचा गर्व, यश, दर्प, त्यांचीं प्रियकार्यें नष्ट होऊन त्यांचीं हृदयें दुःखमग्न झालीं व सर्वत्र हाहाकार उडून राहिला !

राजा, अर्जुनानें कर्णाचा ध्वज तोडून टाकतांच तुझ्या सैन्यांतील कोणाहि सैनिकाला कर्णजयाची किमपि आशा उरली नाहीं ! इतक्यांत अर्जुनानें मोठी त्वरा करून कर्णवधाकरितां महेंद्रवज्र किंवा अग्नि यांसमान भयंकर व रविकिरणांप्रमाणें तेजस्वी असा एक आंजलिक बाण तूणीरांतून काढला आणि तो मर्मभेदी, रुधिर व मांस यांनीं दिग्ध, अग्नि-सूर्याप्रमाणें तेजस्वी, महार्ह, नर, अश्व व गज यांचा प्राणहारक, तीन हात लांबीचा, सहा पिच्छांचा, अत्यंत वेगवान्, इंद्रवज्राप्रमाणें बलवान्, कालानलाप्रमाणें सर्वभक्षक, पिनाक-सुदर्शनचक्रांप्रमाणें भयंकर, देवगणांनाहि अनिवार्य, देवासुरांना जिंकणारा, सर्वांना

वंदनीय बाण उचलून अर्जुन धनुष्याला जोडणार असें पाहून सर्व चराचर जगत् कांपूं लागलें, आणि 'सर्व जगताचें कल्याण होवो' असे उद्गार ऋषिजनांनीं काढिले ! अर्जुनानें तो बाण आपल्या गांडीव धनुष्याला जोडला आणि त्यावर महास्त्राचें अभिमंत्रण केलें ! तो बाण आकर्ण ओढून अर्जुन म्हणाला, 'गांडीवा, हा अभिमंत्रित महाबाण शत्रूचें शरीर व प्राण यांचें हरण करो ! जर मी उत्तमप्रकारें तपश्चर्या केली असेल, गुरूंना संतुष्ट केलें असेल, किंवा सुहृज्जनांचें इष्ट भाषण ऐकलें असेल, तर त्या सर्व पुण्यानें हा शर माझ्या महाशत्रु कर्णाचें हनन करो !'

राजा धृतराष्ट्रा, असें बोलून अर्जुनानें तो घोर बाण कर्णावर सोडला ! नंतर मृत्यूलाहि असह्य असा तो बाण कर्णावर जात असतां अर्जुन हर्षानें म्हणाला, 'हा बाण मला विजयप्रद होवो आणि कर्णाला यमसदनीं पाठवो !' त्या सूर्याप्रमाणें तेजस्वी बाणानें दशदिशा आणि अंतरिक्ष हीं प्रज्वलित केलीं आणि शेवटीं इंद्रानें वज्राच्या योगें जसें वृत्रासुराचें मस्तक उडविलें, तसें त्या बाणानें कर्णाचें शिर छिन्न केलें ! राजा, याप्रमाणें त्या महेंद्रपुत्र अर्जुनानें आंजलिक बाणानें अपराह्णकालीं कर्णाचें मस्तक छेदिलें ! तें भूमीवर पडल्यावर क्षणांत त्याचा देहहि कोसळून पडला ! उदय पावणाऱ्या प्रातःकालीन सूर्याप्रमाणें तेजस्वी कर्णाचें मस्तक कौरवांच्या अग्रभागीं पृथ्वीवर पडलें, तेव्हां रक्तमंडळ सूर्यच अस्ताचलावरून खालीं पडल्याचा भास झाला ! श्रीमंताला आपलें सर्वसमृद्ध गृह सोडून जाणें जसें जिवावर येऊन ठेपतें, त्याप्रमाणें त्या मस्तकानें उदार कर्णाच्या नित्य सुखमग्न व अत्यंत सुंदर अशा देहाचा त्याग मोठ्या संकटानें केला असावा ! कावेच्या पर्वताचें शिखर वज्रहत झालें असतां जसा त्यांतून रक्तवर्ण प्रवाह वाहूं लागतो, तसा त्या शरभिन्न कर्णशरीरांतून एकसारखा रुधिरस्राव होऊं लागला ! राजा, त्यासमयीं समरांत हत झालेल्या त्या कर्णशरीरापासून जें एक तेज निघालें, तें सर्व मानवयोद्ध्यांसमक्ष आकाशांतील सूर्यांत जाऊन मिळालें !

(४) अशा प्रकारें अर्जुनाकडून कर्णाचा वध झाला असतां पांडव मोठमोठ्यानें शंखनाद करूं लागले ! कृष्णार्जुनांनींहि हर्षभरित होऊन शंखस्फुरण केलें ! कर्ण हत झालेला पाहतांच सोमकवीरांनीं सैन्यासह सिंहगर्जना केल्या ! पांडवसैन्यांत आनंदानें वाद्यें वाजूं लागलीं आणि सर्व सैनिक हात उभारून

आपलीं वस्त्रें फडकावीत अर्जुनाजवळ गेले ! तेथें अर्जुनाच्या बाणांनीं हत होऊन पडलेल्या कर्णास पाहतांच ते वीर एकमेकांना मोठ्या हर्षानें मिठ्या मारून व ओरडून नाचूं लागले ! सोसाट्याच्या वाऱ्यानें जसें पर्वतशिखर कोसळावें किंवा यज्ञसमाप्ति झाली असतां जसा अग्नि शांत व्हावा, त्याप्रमाणें कर्णाचें छिन्न मस्तक त्यावेळीं अस्तंगत सूर्यबिंबासमान दिसत होतें ! तो कर्णाचा देह सर्वत्र बाणांनीं विद्ध आणि रक्तस्रावानें व्याप्त होऊन किरणांनीं सूर्य शोभतो, तसा शोभूं लागला ! ज्या कर्णरूप सूर्यानें आपल्या दीप्त शरकिरणांनीं शत्रूला संतप्त करून सोडलें होतें, तोच कर्ण अखेरीला बलवत्तर अर्जुन कालानें अस्तंगत करून टाकिला ! अस्तास जाणारा सूर्य जसा आपली प्रभा घेऊन जातो, त्याप्रमाणें तो अर्जुनबाण त्या कर्णवधदिवशीं अपराह्णकालीं कर्णाचें जीवित घेऊन निघून गेला ! तो शूर कर्ण अशा रीतीनें अर्जुनबाणांनीं हत होऊन भूमीवर पडलेला पाहतांच मद्रराज शल्य त्याच्या छिन्नध्वज रथासकट निघून गेला आणि अर्जुनबाणांनीं विद्ध झालेले कौरवहि भयार्दित होऊन अर्जुनाच्या त्या तेजस्वी ध्वजाकडे पाहत पाहत पळून गेले ! इकडे तो इंद्रतुल्य पराक्रमी कमलमुख कर्ण दिनावसानीं सूर्य जसा अस्ताला जातो, तसा भूतलावर हत होऊन पडला ! ८. ९१.

अध्याय ९२ वा.

[१ शल्यप्रत्याभिगमन. २ शल्य दुर्योधनाला कर्णवध झाल्याचें सांगतो.]

(१) **संजय**—राजा, कर्णार्जुनांच्या युद्धांत कौरवसैन्यें पांडवबाणांनीं हत झालीं व रथचक्र पृथ्वीनें गिळून टाकिलें असतां पदचारी कर्ण युद्धांत अर्जुनाकडून मारला गेला; तें पाहून शल्य कर्णाचा भग्नरथ घेऊन दुर्योधनाकडे आला ! कर्णाचें वधवृत्त ऐकून दुर्योधनाचे डोळे दुःखाश्रूंनीं भरून आले आणि तो वरचेवर निश्वास टाकूं लागला ! तो कर्ण शरविद्ध व रुधिरदिग्ध होऊन भूतलावर पडला असतां आकाशस्थ सूर्यच यदृच्छया अवनीवर आल्याचा भास झाला ! कर्णाला पाहण्याच्या इच्छेनें भिन्न प्रकृतींचे प्रेक्षक त्यासभोंवतीं उभे होते; त्यांत पांडवादिकांना मोठा आनंद झाला होता, भीरुजन भयभीत झाले होते, कौरव दुःखग्रस्त होऊन गेले होते व प्रेक्षकवर्ग विस्मयचकित झाले होते ! त्यावेळीं तुझ्याकडील किंवा शत्रूकडील लोक आपापल्या स्वभावानुसार सुखी

किंवा दुःखी झाले होते ! त्या पराक्रमी कर्णाचा वध करून त्याचें कवच, अलंकार, वस्त्रें आणि आयुधें यांचा अर्जुनानें संहार केल्याचें ऐकून कौरव निर्जन वनांत वृषभाचा वध झाला असतां गाई भयभीत होऊन जशा सर्वत्र पळत सुटतात, त्याप्रमाणें पळूं लागले !

(२) राजा, भीमानें भयंकर गर्जना करून आकाश व पृथ्वी कंपित करून सोडली आणि भुजास्फालन करून तो वल्गना करीत नाचूं लागला, त्यामुळें कौरव अत्यंत भयग्रस्त होऊन गेले ! सोमक व सृंजय यांनीं मोठ्यानें शंख वाजविले ! इतर क्षत्रियांनींहि कर्णाचा वध होतांच आनंदित होऊन परस्परांस आलिंगन दिलें ! अरण्यांत जसा सिंहानें गजाचा वध करावा, त्याप्रमाणें अर्जुनानें कर्णाशीं संग्राम करून त्याचा वध केला आणि त्या पुरुषश्रेष्ठानें आपली प्रतिज्ञा शेवटास नेऊन कर्णाच्या वैराचाहि शेवट करविला ! नंतर तो मद्राधिप शल्य दुःखग्रस्त चित्तानें भग्नध्वज रथ घेऊन दुर्योधनाजवळ आला आणि दुःखाश्रू ढाळीत त्याला म्हणाला, " दुर्योधना, तुझ्या सैन्यांतील गज, अश्व, रथ आणि वीर यांचा संहार झाला असून त्याला यमराष्ट्राचें स्वरूप प्राप्त झालें आहे ! राजा, तुझ्या सैन्यांतील पर्वतशिखरांप्रमाणें मोठमोठे गज आणि अश्व यांनीं परस्परांना तुडवून भयंकर नाश केला आहे ! हे राजा, ह्या कर्णार्जुनसंग्रामाप्रमाणें संग्राम आजपर्यंत कधीं झाला नाहीं ! कर्णानें कृष्णार्जुनांना व तुझ्या इतर सर्व शत्रूंना अगदीं ग्रासून टाकिलें होतें, परंतु ज्याअर्थीं आमचा नाश होऊन पांडवांचें संरक्षण झालें, त्याअर्थीं दैवाचीच अनुकूलता पांडवांना होती असें म्हटलें पाहिजे ! तुझ्या कार्यसिद्ध्यर्थ जे योद्धे तुझ्या बाजूनें युद्ध करीत होते, ते देखील शत्रूंकडून वधिले गेले ! हे राजा, तुझे वीर वीर्य, शौर्य, बल तेज व इतर गुणांमध्यें कुबेर, यम, इंद्र यांसारखे प्रभावी आणि अवध्य असूनहि पांडवांच्या हातून वध पावले ! हे भारता, ही सर्व दैवाची प्रतिकूलता आहे, तर तूं शोक करूं नकोस; सर्वदा सिद्धीच मिळत असते असें नाहीं ! " अशाप्रकारें मद्रराज शल्याचें भाषण श्रवण करून आणि आपलीं सर्व दुष्कृत्यें मनांत आणून दुर्योधन दीन होऊन गेला आणि पुनः पुनः दुःखाचे निश्वास टाकीत मूर्च्छित झाला ! ८. ९२.

अध्याय ९३ वा.

[१ धृतराष्ट्रप्रश्न. २ संजयानें केलेलें कौरवांच्या दुर्दशेचें वर्णन. ३ दुर्योधनाचा कौरवसैनिकांस धारातीर्थी मरून जाणेंच श्रेयस्कर होय असा उपदेश.]

(१) धृतराष्ट्र—संजया, कर्णार्जुनांच्या युद्धदिवशीं जो भयंकर संहार उडाला, त्यांत कुरु-सृंजयांचीं सैन्यें दग्ध होऊन पळून जाऊं लागलीं आणि बाण-प्रहारांनीं त्यांचा नाश झाला; पुढें त्या सैन्याचें काय झालें तें सांग !

(२) संजय—राजा, त्या युद्धांत नर, गज आणि अश्व यांचा जो भयंकर नाश झाला, तो सांगतों; लक्ष्यपूर्वक ऐक ! कर्णाचा वध केल्यावर पार्थानें सिंह-नाद केला, तेव्हां तुझे पुत्र भीतीनें पळत सुटले ! कर्णाचा वध झाल्यावर सैन्यांना आंवरून धरण्याची किंवा पांडवांशीं युद्ध करण्याची शक्ति त्यांपैकीं एकाच्याहि अंगीं नव्हती ! नौका भग्न झाली असतां त्या भयंकर विनाशकालीं त्यांतील वणिग्जनांची जशी स्थिति होते, तशीच त्यांची स्थिति होऊन गेली ! सूतपुत्र कर्णाचा वध झाल्यावर शस्त्रांनीं क्षत झालेले कौरव सिंहांनीं पीडित हरिणांप्रमाणें, भग्नशृंग वृषभांप्रमाणें किंवा दांत पाडून टाकलेल्या सर्पाप्रमाणें सर्वत्र पळत सुटले ! अर्जुनानें पराभव केल्यावर मोठमोठे वीर तीक्ष्ण बाणांनीं हत होऊन सर्व सैन्याचा संहार झाला व तें संध्याकाळीं मागें फिरलें ! सूतपुत्र कर्णाच्या वधानंतर तुझे पुत्र भीतीनें पळून गेले ! त्यांच्या हस्तांतील शस्त्रें गळून पडलीं, अंगांतील कवचें विदीर्ण झालीं व आपण कोठें आहों, हेंहि त्यांस समजेनासें झालें !

राजा, भयाकुल होऊन ते आपापल्याच लोकांवर प्रहार करूं लागले ! 'हा अर्जुन माझ्या मागून येत आहे; हा भीमसेन माझ्या मागें लागला आहे,' असें मानून कौरववीर घाबरून गेले व मूर्च्छित होऊन पडले ! कित्येक महारथ गजांवर, कित्येक अश्वांवर, तर कित्येक पदातींच्या स्कंधांवर आरूढ होऊन भीतीनें पळूं लागले ! पळत असतां गजांनीं रथांना, महारथांनीं सादींना, अश्वसमुदायांनीं पदातिगणांना तुडवून टाकिलें ! राजा, व्याघ्र, तस्कर इत्यादिकांनीं व्याप्त वनामध्यें सार्थभ्रष्ट प्रवाशाची जी स्थिति होते, तीच स्थिति कर्णवधानंतर तुझ्या योद्ध्यांची झाली ! वीरहीन गज किंवा हस्तहीन नर यांप्रमाणें तुझे वीर भयभीत झाले आणि त्यांना सर्वत्र अर्जुनच दिसूं लागला ! भीमसेनाच्या भीतीनें कौरववीर पळत असल्याचें पाहून दुर्यो-

धनानें मोठ्या दुःखानें आपल्या सारथ्याला म्हटलें, "मी धनुष्पाणि समोर उभा असतां भीम माझा अतिक्रम कधींहि करूं शकणार नाहीं ! याकरितां माझे अश्व सर्व सैन्याच्या मागून सावकाश हांक! भीमसेन जर माझ्याशीं युद्ध करूं लागला, तर मी निःसंशय त्याचा वध करीन ! विस्तीर्ण समुद्राच्यानें ज्याप्रमाणें आपल्या सीमेचें अतिक्रमण करवत नाहीं, त्याप्रमाणें भीम माझ्याशीं युद्धार्थ उभा राहूं शकणार नाहीं ! आज मी त्या गोविंदाला, मानी भीमसेनाला, अर्जुनाला आणि दुसऱ्याहि मोठमोठ्या शत्रूंना मारून कर्णाच्या ऋणांतून मुक्त होईन !"

राजा, अशाप्रकारें शूर आर्याला शोभेल, असें त्या दुर्योधनाचें भाषण श्रवण करून तो सारथि दुर्योधनाच्या रथाचे अश्व हळूहळू चालवूं लागला ! तें पाहून कौरवांचें पंचवीस सहस्र पदातिसैन्य युद्धार्थ उभें राहिलें ! त्याला क्रोधाविष्ट भीमसेन व धृष्टद्युम्न यांनीं चतुरंग सैन्यासह वेढा दिला आणि त्यावर भयंकर बाणवृष्टि सुरू केली ! त्या युद्धांत कित्येक कौरववीर भीम व धृष्टद्युम्न यांचीं नांवें उच्चारून त्यांच्यांशीं युद्ध करूं लागले ! त्यामुळें संतप्त भीम तत्काळ रथांतून खालीं उतरला आणि गदापाणि होऊन त्यानें कौरवांशीं बाहुयुद्ध आरंभिलें ! त्या धर्मज्ञ भीमसेनाला पादचारी कौरवसैन्याशीं आपण रथांतून युद्ध करणें प्रशस्त वाटलें नाहीं ! भीमसेनानें आपली सुवर्णालंकृत गदा घेऊन दंडपाणि अंतकाप्रमाणें तुझ्या पदातींचा संहार केला ! तुझे पदातीहि जीवाची आशा सोडून पतंग ज्याप्रमाणें अग्नीवर धांवून जातात, त्याप्रमाणें भीमसेनावर धांवून गेले ! मग भूतसमुदाय जसा अंतकापासून संहार पावतो, त्याप्रमाणें ते सर्व कौरववीर भीमाच्या हस्तें नाश पावले ! भीमसेन गदा हातांत घेऊन श्येनपक्ष्याप्रमाणें आकाशांतून भ्रमण करूं लागला आणि तेथून गदाप्रहारानें त्यानें त्या पंचवीस हजार कौरववीरांचा संहार केला !

राजा, त्या सत्यपराक्रमी भीमानें धृष्टद्युम्नाला पुढाकार दिला व आपण स्वस्थ उभा राहिला ! नंतर धनंजय कौरवांच्या रथसैन्यावर आणि नकुल, सहदेव व सात्यकि हे मोठ्या वेगानें शकुनीवर धांवून गेले ! त्यांनीं तीक्ष्ण बाणांनीं शकुनीचे अश्वसादींचा वध केला ! इतक्यांत गांडीवाचा टणत्कार करीत अर्जुनहि तुझ्या रथसैन्यावर चाल करून आला ! तेव्हां तो अर्जुनाचा कृष्णसारथि, त्याचा तो श्वेताश्व रथ आणि त्या रथांत अधिष्टित झालेला तो अर्जुन यांना पाहून तुझें सैन्य भयभीत होऊन पळत सुटलें !

अशाप्रकारें त्या धृष्टद्युम्नानें कौरवांच्या पंचवीस सहस्र पदातींवर बाणांची वृष्टि करून त्यांस यमसदनीं पाठविलें आणि भीमसेनाला पुनः पुढाकार देऊन तो स्वतः रणांगणावर आला ! त्याला समरभूमीवर पाहतांच तुझें सैन्य भयभीत होऊन पुनः पळत सुटलें ! त्या धृष्टद्युम्नाला माद्रीपुत्र नकुल-सहदेव, सात्यकि, चेकितान, शिखंडी आणि द्रौपदेय हे जाऊन मिळाले ! त्या सर्वांनीं मिळून तुझ्या सैन्याचा संहार करून शंख वाजविले ! नंतर तुझे सैनिक पळून जात असल्याचें पाहून, क्षुब्ध झालेल्या वृषभाच्या मागें जसे दुसरे वृषभ लागतात, त्याप्रमाणें त्या वीरांनीं त्यांचा पाठलाग केला ! तुझ्या अव-शिष्ट रथसैन्यावर त्या बलवान् अर्जुनानें क्रोधानें चालून जाऊन त्यावर गांडीव धनुष्यानें भयंकर शरवृष्टि केली ! त्या शरवृष्टीनें सर्वत्र इतका अंधार पडला कीं, आधींच धुळीनें व्याप्त झालेल्या महीतलावर कोणाला कांहींच दृष्टीस पडेना, असें होऊन गेलें !

(३) हे राजा, त्यावेळीं तुझे सर्व योद्धे भयभीत होऊन पळून गेले, तेव्हां तुझ्या दुर्योधन पुत्रानें आपल्यावर चालून आलेल्या पांडववीरांवर चाल केली व बलीनें देवांस आह्वान केलें, त्याप्रमाणें इतर पांडवांसहि युद्धार्थ आह्वान केलें ! तेव्हां ते सकल पांडवयोद्धे गर्जना करीत दुर्योधनावर चालून आले ! त्यांनीं कौरवांची निर्भर्त्सना करीत त्यांजवर शस्त्रास्त्रांची सारखी वृष्टि केली ! दुर्योधनानें त्यांशीं भयंकर संग्राम करून त्यांच्या शतशः आणि सहस्रशः वीरांचा वध केला ! त्यावेळीं दुर्योधन एकटाच असून त्या एकत्रित झालेल्या पांडवांच्या सैन्यांशीं युद्ध करीत होता ! हा तुझ्या पुत्राचा पराक्रम पाहून मला मोठें आश्चर्य वाटलें ! आपल्या सैन्याची ती दुरवस्था पाहून तो कुरुराज दुर्योधन त्यांस धीर देण्यासाठीं म्हणाला, " वीरांनो, तुम्ही पांडवांना भिऊन पळून जात आहां ! परंतु मला एकहि स्थळ दिसत नाहीं, कीं जेथें गेल्यानें तुमचें पांडवांपासून रक्षण होईल; मग तुम्ही पळून जाण्यांत लाभ तरी कोणता ? ह्या पांडवांचें सैन्य अगदीं अल्प आहे आणि कृष्णार्जुन तर शरप्रहारांनीं विद्ध झाले आहेत ! आज मी सर्व पांडवांचा वध करीन ! वीरहो, आमचा विजय निश्चयेंकरून होणार आहे ! जर आतां भंग पावून पळून जाल, तर तुम्हां अपराध्यांचा पाठ-लाग करून पांडव तुमचा वध निःसंशय करितील ! आम्हांला रणांगणावर मरणें हेंच यशस्कर होय ! क्षत्रधर्मानें युद्ध करणाऱ्याला संग्रामांत मृत्यु येणें हें सर्वदा सुखकारकच आहे ! रणांत मृत्यु पावलेल्याला दुःखाचा अनुभव

कधींहि येत नाहीं, तो मेल्यावर अनंत सुख भोगीत असतो! येथें जमलेले सर्व क्षत्रियहो, माझें भाषण श्रवण करा! जर यम शूराला काय किंवा भित्र्याला काय, सर्वांलाच मारतो, तर माझ्यासारख्या क्षत्रियव्रती पुरुषांनीं युद्ध न करणें हा मूर्खपणाचा मार्ग नव्हे काय? कोण मूर्ख त्या क्रुद्ध व द्वेष्ट्या भीमसेनाला वश होईल? वीरहो, वाडवडिलांनीं आचरिलेला धर्म सोडणें हें तुम्हांला योग्य नाहीं! युद्धांत पलायनाइतका क्षत्रियाला दुसरा कोणताहि पापकारक अधर्म नाहीं! कौरवांनो, युद्धधर्मापेक्षां स्वर्गाचा दुसरा कोणताच श्रेयस्कर मार्ग नाहीं! म्हणून आतां तुम्ही त्वरित युद्धांत देह ठेवून स्वर्ग-सुखाचा अनुभव घ्या!"

संजय—अशाप्रकारें तुझ्या पुत्रानें अनेक प्रकारें सांगितलें तरी शरप्रहारांनीं अतिविद्ध झालेल्या सैनिकांनीं त्याच्या भाषणाकडे दुर्लक्ष्य केलें आणि ते दाही दिशांना पळून गेले! ८. ९३.

अध्याय ९४ वा.

[१ शल्यानें केलेलें रणभूमिवर्णन. २ कर्णवधाची वार्ता ऐकून दुर्योधनाची मूर्च्छा. ३ कर्णस्वरूपवर्णन. ४ देव-गंधर्वांनीं केलेलें कृष्णार्जुनांचें स्तवन.]

(१) **संजय**—राजा धृतराष्ट्रा, युद्धांतून पळून जाणाऱ्या तुझ्या सैनिकांचें पूर्ण मन युद्धार्थ वळविण्याचा दुर्योधन यत्न करीत असल्याचें पाहून मद्रराज शल्य संत्रस्त होऊन गेला, त्याला कांहीं सुचेनासें झालें आणि तो दुर्योधनाला भीतभीत म्हणाला—

शल्य—दुर्योधना, नर, अश्व आणि गज यांच्या मृतदेहांच्या राशींनीं भरलेली ही रणभूमि[1] कशी भयंकर दिसत आहे पहा! येथें पर्वतप्राय गज शर-प्रहारांनीं भग्न होऊन पडले आहेत; त्यांच्यापैकीं कित्येक विवळत आहेत, तर कित्येक मरून पडले आहेत! तसेच हे शरांनीं भिन्न होऊन पडलेले अश्व पहा! कित्येक आर्त होऊन निश्वास टाकीत आहेत, व रक्त ओकत आहेत! कित्येक दीन होऊन आक्रोश करीत आहेत, कित्येक इकडेतिकडे नेत्र

---

१ अशा प्रकारचीं रणभूमिवर्णनें सप्तम आणि अष्टम खंडांत अनेक ठिकाणीं आलीं असल्यामुळें येथें त्या वर्णनाचा बराच संक्षेप केला आहे.

फिरवीत आहेत, कित्येक पृथ्वीचा चावा घेत आहेत, तर कित्येक अनाथ होऊन आर्त स्वर काढीत आहेत ! हे गज व अश्व यांवरील वीरसमुदाय बाणप्रहारांनीं भिन्नदेह होऊन खालीं पडले आहेत ! त्यांतील कित्येक आसन्नमरण आहेत, तर कित्येक गतप्राण झाले आहेत ! ह्या महासंग्रामांत अनेक नर, अश्व, गज व रथ ह्यांचा संहार झाला आहे, त्यावरून ही रणभूमि म्हणजे वैतरणीच होय असें वाटतें ! हे हत होऊन पडलेले गजयोधी, अश्वयोधी, रथयोधी आणि पदाति पहा ! त्यांचीं कवचें, आभरणें, वसनें आणि आयुधें विदीर्ण होऊन रणाग्रभागीं पडलेलीं आहेत; त्यांना पाहून विझविलेले अग्निच ते होत, असें भासतें ! हे शरप्रहारांनीं व्याकुल होऊन पडलेले सहस्रशः योद्धे पाहतांच जणुंकाय अंतरिक्षांतून रात्रौ पडलेल्या अतिदीप्तिमान् ग्रहांनीं ही भूमि आकाशाप्रमाणेंच शोभत आहे असा भास होतो !

राजा, कर्णार्जुनांच्या बाणांनीं विद्ध होऊन मूर्च्छित झालेले सृंजय व कौरव वीर पुनः सावध होऊन श्वासोच्छ्वास टाकीत आहेत ! त्यामुळें विझविलेले अग्नि पुनः प्रज्वलित झाल्याचा भास होत आहे ! हे राजा, कर्णार्जुनांच्या बाणांनीं पतन पावलेले नर, अश्व, गज आणि रथ यांच्या योगानें पृथ्वी आच्छादित होऊन अदृश्य झाली आहे ! तसेंच त्यांच्या बाणसमुदायांनीं भग्न झालेल्या रथांवरील आयुधें, ध्वज, बंधनें, चक्रें, आंस, जोखडें व त्रिवेणु हीं अगदीं छिन्नभिन्न होऊन गेलीं आहेत ! त्या रथांतील शस्त्रें व उपयुक्त द्रव्यें नष्ट झालीं आहेत; रथांचे कणे मोडले आहेत; त्यांचे निषंग (बाणभाते) व बंधनरज्जु तुटून गेले आहेत आणि सुवर्णमंडित आसनें भंग पावलीं आहेत ! अशी रथाच्छादित भूमि अवलोकन केली असतां जणुंकाय शारदीय मेघांनींच आकाश आच्छादित केलें आहे, असा भास होतो ! हे सुवर्णपट्टे, परिघ, परश्वध (कुऱ्हाडी), शूल, मुसलें, मुद्गर, खड्ग, गदा, धनुष्यें, बाहुभूषणें, शर, ऋष्टि, प्रास, हार, ध्वज, पताका, मुकुट, मोत्यें, रत्नें इत्यादिकांचे नग इतस्ततः पडून राहिलेले दिसत आहेत ! सुखोपभोगक्षम गात्रें, इंदुसमान मुखांनीं युक्त मस्तकें, देह, भोग, दास-दासी, सर्व प्रकारचे सुखविलास यांचा त्याग करून मोठ्या धर्मनिष्ठेनें हे अनेक वीर यश संपादण्याकरितां स्वर्गलोकीं गेले ! म्हणून दुर्योधना, तूं आतां मागें फिर, सैनिक युद्ध सोडून जात आहेत ते जावोत, आणि तूंहि शिबिराला जा ! सूर्य अस्ताचलाला चालला आहे ! हें सर्व संकट ओढवण्याचें कारण तूंच आहेस !

(२) राजा धृतराष्ट्रा, दुर्योधनाला असें बोलून तो शोकाकुल शल्य स्तब्ध राहिला ! दुर्योधन आर्त होऊन 'हा कर्णा,' 'हा कर्णा' असा शोक करूं लागला; त्याच्या नेत्रांतून दुःखाश्रू वाहूं लागले; अखेरीस तो संज्ञाहीन होऊन पडला ! तेव्हां द्रोणपुत्र अश्वत्थामादि सर्व वीर तेथें आले आणि त्यांनीं त्याचें नानाप्रकारें सांत्वन केलें ! अर्जुनाचा ध्वज, तसेंच नर, गज व अश्व यांच्या रक्तानें सिंचित झालेली भूमि अवलोकन करून जरीचीं लाल वस्त्रें परिधान करून व रक्तवर्ण पुष्पमाला गळयांत घालून ही कोणी दिव्य स्त्रीच उभी आहे, असें त्यांस भासलें ! ते योद्धे जरी रणांगणांत मृत्यु पावून स्वर्गलोकीं जाण्याकरितां तयार होते, तरी त्या रौद्रप्रसंगीं ते तेथें उभे राहूं शकले नाहींत ! कर्णवधामुळें दुःखित होऊन 'हा कर्णा, हा कर्णा,' असें म्हणत ते त्वरेनें रक्तसूर्यबिंबाकडे पहात आपापल्या शिबिराला निघून गेले ! अर्जुनाच्या गांडीव धनुष्यापासून सुटलेले सुवर्ण-पुंख बाण प्रथम कर्णाच्या शरीरांत शिरले आणि नंतर तेथून ते बाहेर पडले ! त्या बाणांचे पंख त्याच्या रुधिरांत दिग्ध झाले व बाणहि त्याच्या शरीरांत रुतून तो कर्ण अंशुमाली सूर्याप्रमाणें दिसूं लागला ! रुधिरावसिक्त कर्णशवाला भक्तानुकंपी भगवान् रक्तवर्ण सूर्य करस्पर्श करून स्नानार्थ परसमुद्राला जाऊं लागला ! तें पाहून सुर व ऋषि यांचे समूहहि तें स्थान सोडून आपापल्या स्थानीं गेले ! याप्रमाणें निखिल प्राणिवर्गास भयंकर वाटणारें असें कुरु-पांडवांच्या मुख्य वीरांचें—कर्णार्जुनांचें—तें अद्भुत युद्ध पाहून सर्व लोक त्यांची प्रशंसा करीत निघून गेले !

(३) कर्णाचें कवच शरप्रहारांनीं विदीर्ण होऊन त्याच्या शरीरांतून रक्त वाहूं लागलें; त्याच्या योगानें त्याचीं वस्त्रें रक्तवर्ण दिसत होतीं ! तो मृत होता, तरी त्याच्या शरीरावरील तेज नाहींसें झालें नव्हतें ! तो तप्त सुवर्णाप्रमाणें किंवा सूर्य व अग्नि यांप्रमाणें दीप्तिमान् दिसत असून सर्व प्राण्यांना तो शूर कर्ण जीवंत आहे असेंच वाटत असे ! सिंहाला पाहून मृग जसे भयभीत होऊन जातात, त्याप्रमाणें त्या कर्णाचें शव पाहून सर्व योद्ध्यांना भीति वाटत असे ! त्या महात्म्या कर्णाला कोणतीच विकृति नसल्यामुळें तो मृत झाला असतांहि जीवंतच आहे, असें सर्वांना वाटत असे ! तो कर्णाचा वेष सुंदर असून त्याचें मस्तकहि रमणीय केसांनीं विशेषच शोभायमान दिसत असे ! त्याच्या मुखाची कांति पूर्ण चंद्राप्रमाणें शोभिवंत होती ! राजा, त्याच्या शरीरावर अनेक प्रकारचीं आभरणें असून त्याचीं बाहुभूषणें तप्त सुवर्णाप्रमाणें विराजत होतीं !

असा तो कर्णदेह समरभूमीवर पडलेला पाहून अंकुरांनीं युक्त वृक्षच पडला आहे असें वाटूं लागलें ! कर्णाचें शरीर सुवर्णासमान असल्यामुळें तो प्रज्वलित अग्निच आहे असें वाटत असे ! ज्याप्रमाणें पेटणारा अग्नि जलाच्या योगानें शांत होतो, तसा पार्थाच्या शररूप जलवृष्टीनें तो कर्णाग्नि उपशम पावला ! अशा रीतीनें कर्णानें आपलें यश दाही दिशांमध्यें मिरविलें ! त्यानें आपल्या अस्त्रतेजानें सर्व पांडव आणि पांचाल यांस भयभीत करून सोडिलें ! शत्रूंवर तीक्ष्ण बाणवृष्टि करून त्यांचा निःपात केला आणि सूर्याप्रमाणें सर्व जगताला तापवून सोडलें ! अशा त्या कर्णाचा पुत्र व वाहनें यांसह अर्जुनानें वध केला ! आणि वृक्षाचा नाश झाला असतां पक्षी जसे अनाथ होतात, त्याप्रमाणें कर्णनिधनानें याचकांचा कल्पवृक्ष नाहींसा होऊन ते अनाथ झाले ! कोणींहि प्रार्थना केली असतां जो सर्वदा 'देतों' असेंच म्हणत असे, 'नाहीं' असें तो कधींच कोणाला म्हणत नसे, त्या महात्म्यानें आपलें सर्व वित्त ब्राह्मणांच्या स्वाधीन केलें होतें ! ब्राह्मणाला वाटेल ती वस्तु–आपलें स्वतःचें जीवित देखील–देण्यास तो सर्वदा तत्पर असे ! महारथ कर्ण हा सर्वदा स्त्रियांना प्रिय असे ! असा तो कर्ण अर्जुनाच्या अस्त्राग्नीनें दग्ध होऊन स्वर्गाला गेला !

राजा, ज्याचा आश्रय करून तुझ्या पुत्रानें पांडवांशीं वैर केलें, तो कर्ण स्वर्गास गेला आणि त्याबरोबरच तुझ्या पुत्रांची जयाशा, सुख व सर्व आधार नाहींसा झाला ! कर्णाचा वध होतांच नद्यांचें वाहणें बंद झालें, सूर्य अस्ताला गेला आणि सोमपुत्र बुधग्रह अग्नीप्रमाणें तेज धारण करून तिर्यक् गमन करूं लागला ! आकाशांत मोठ्यानें स्फोट होऊं लागला, पृथ्वी गर्जना करूं लागली, सोसाट्याचे वारे सुटले, दिशा पेटूं लागल्या, महार्णव क्षुब्ध होऊन घोष करूं लागले, पर्वत कांपूं लागले, सर्व भूतगण भयभीत होऊन गेले, अंतरिक्ष तमोव्याप्त झालें, भूमि कंपायमान झाली, प्रज्वलित उल्का खालीं पडूं लागल्या, आणि निशाचर अत्यंत आनंदित झाले ! अर्जुनानें कर्णाचें शिर क्षुर बाणानें छेदिलें, तेव्हां अंतरिक्षांत देवांच्याहि तोंडून हाहाकार निघाले. पूर्वी वृत्रासुराच्या वधानंतर जसें शतक्रतु इंद्राचें तेज वाढलें, तसाच कर्णाचा वध केल्यावर अर्जुनहि परम तेजानें शोभूं लागला ! नंतर महेंद्राच्या अश्वांसमान अश्व जोडलेल्या रथांतून ते इंद्रतुल्य पराक्रमी नरश्रेष्ठ कृष्णार्जुन रणांतून जाऊं लागले, तेव्हां एका रथांत बसून हे विष्णु-वास

वच शोभत आहेत, असें सर्वांस वाटलें! अर्जुनानें आपल्या प्रत्यंचेचा नाद, टाळयांचा ध्वनि आणि बाणांचा घोष यांच्या योगानें शत्रूंना हतप्रभ करून सोडिलें! नंतर ते अमितप्रभावी कृष्णार्जुन मोठ्या आनंदानें शत्रुस्त्रियांचीं हृदयें भग्न करीत जात असतां आपले शंख वाजवूं लागले! त्या पांचजन्य व देवदत्त या दोन्ही शंखांच्या प्रचंड आवाजानें आकाश, पृथ्वी आणि दिशा हीं सर्व व्यापून गेलीं! हे राजसत्तमा, कृष्णार्जुनांचा तो शंखनाद ऐकून सर्व कौरव भयभीत झाले आणि युधिष्ठिराला मोठा आनंद झाला! तो ध्वनि कानीं पडतांच ते कौरवसैनिक मद्राधीश शल्य व राजा दुर्योधन यांस सोडून वेगानें पळत सुटले!

(४) राजा, त्या महायुद्धांत सर्व भूतगण एकत्र होऊन त्यांनीं कृष्णार्जुनांचें मोठ्या प्रेमानें अभिनंदन केलें! त्यावेळीं त्यांस ते दोघे उदयास आलेले दिवाकरच होत असें वाटलें! दोघांच्याहि शरीरांत कर्णबाण रुतून राहिले होते; त्या योगानें अंधकाराचा नाश करून आकाशांत रश्मिमाली चंद्रसूर्यच विराजत आहेत असें सर्वांस भासलें. नंतर त्या उभयतां कृष्णार्जुनांनीं आपल्या शरिरांत रुतलेले बाण काढून टाकिले आणि मग ते दोघे अतुलपराक्रमी वीर आपल्या सुहृद्गणांसह शिबिरास निघून गेले! तेथें प्राप्त झाल्यावर, सदस्यांनीं आहूत विष्णु-वासवच आले आहेत, असें सर्वांस वाटलें! त्या समयीं देव, गंधर्व मनुष्य, चारण, महर्षि, यक्ष आणि महोरग यांनीं कृष्णार्जुनांनीं मिळविलेल्या जयाबद्दल त्यांचें पूजन केलें आणि त्यांचे गुणानुवाद गाइले! तेव्हां बलदैत्याचा वध केल्यावर जसे विष्णु-वासव हर्षभरित झाले, तसेच ह्यावेळीं ते कृष्णार्जुन सुहृद्गणांसह अतिआनंदित झाले! ८. ९४.

अध्याय ९५ वा.

[१ शिबिरप्रयाण.]

(१) **संजय**—राजा, विकर्तनपुत्र कर्णाचा वध झाल्यावर सहस्रावधि कौरव भयपीडित होऊन सर्व दिशांकडे पहात पळत सुटले! शत्रूंच्या बाणांनीं विद्ध झालेल्या तुझ्या वीरांनीं युद्धनिवृत्ति करण्याचा विचार ठरविला! तुझे दुःखपीडित सैनिक दुर्योधनानें कितीहि निवारण केलें, तरी युद्धविमुख होऊन मार्गे परतले! तें पाहून दुर्योधनानेंहि त्यांचा व शल्याचा विचार घेऊन

सर्व सैन्यें मागें फिरविलीं. मग कृतवर्मा तुझ्या नारायणसैन्यांतील अवशिष्ट रथ्यांसह शिबिरास गेला ! शकुनीहि आधिरथ कर्णाचा वध झाल्याचें पाहून सहस्र गांधार यांसहवर्तमान शिबिरास गेला ! राजा, शारद्वत कृप महामेघसदृश आपली गजसेना घेऊन त्वरित शिबिरास गेला ! शूर अश्वत्थामा पांडवांचा जय झाल्याचें पाहून दुःखाचे श्वासोच्छ्वास टाकीत शिबिरास गेला ! सुशर्मा संशप्तकांच्या अवशिष्ट राहिलेल्या सैन्यासह भयाकुल होऊन आपल्या निवेशाला गेला ! राजा दुर्योधन आपलें सर्वस्व आणि बांधव यांचा नाश झालेला पाहून अत्यंत दुःखी व विमनस्क होत्साता शिबिराकडे वळला; तसाच तो रथिश्रेष्ठ शल्य छिन्नध्वज रथ घेऊन दाही दिशांकडे दृष्टिक्षेप करीत आपल्या निवेशाला गेला ! दुसरेहि अनेक भारतीय महारथी लज्जित होऊन उद्विग्न मनानें शिबिराकडे वळले ! आणि सर्व भयाकुल कौरववीर विद्ध होऊन रक्त ओकत आणि कांपत निघून गेले !

राजा, त्यावेळीं कित्येक महारथ अर्जुनाची, तर कित्येक कर्णाची प्रशंसा करूं लागले ! सर्व कौरव भयत्रस्त होऊन दाही दिशांना पळत सुटले ! त्या महायुद्धांत असलेल्या सहस्रावधि योद्ध्यांमध्यें एकहि पुरुष असा नव्हता, कीं ज्याच्या मनांत युद्ध करण्याची इच्छा होती. कर्णाचा वध होतांच सर्व कौरव जीवित, राज्य, स्त्रिया किंवा धन यांविषयीं अगदीं निराश होऊन गेले. त्या सर्वांना मोठ्या प्रयत्नानें तुझ्या दुःखशोकाकुल पुत्रानें एकत्रित केलें आणि आतां आपापल्या शिबिराला जा म्हणून मोठ्या खेदानें त्यांना सांगितलें ! ती दुर्योधनाची आज्ञा शिरसा मान्य करून ते वीर मोठ्या कष्टानें शिबिराला निघून गेले ! ८. ९५.

अध्याय ९६ वा.

[१ कृष्णार्जुन युधिष्ठिराकडे जाऊन कर्णवधवृत्तानें त्याला हर्षवितात. २ धर्मराजाचें रणभूमिदर्शनाकरितां गमन व कृष्णप्रशंसा. ३ धृतराष्ट्राचा शोक. ४ कर्णवधकथाश्रवणमाहात्म्य.]

(१) संजय—राजा धृतराष्ट्रा, अशाप्रकारें कर्णाचा वध होऊन कौरवसैन्य पळून गेलें असतां दाशार्ह कृष्णानें मोठ्या आनंदानें अर्जुनाला आलिंगन दिलें व म्हटलें "हे धनंजया, वज्रधारी इंद्रानें जसा वृत्राचा वध केला, तसाच तूं

कर्णाचा वध केला आहेस ! वृत्राच्या वधाचे वर्णनाप्रमाणेंच मानव आतां कर्ण-वधाचेंहि वृत्त परस्परांस कथन करितील ! इंद्रानें वृत्राला आपल्या वज्रानें मारिलें, त्याप्रमाणें तूंहि कर्णाला गांडीव धनुष्यानें तीक्ष्ण बाणांची वृष्टि करून मारलेंस ! कौंतेया, चल, तुझा तो यशस्कर पराक्रम आतां धर्मराजाला जाऊन सांगूं ! अर्जुना, कर्णाचा वध करण्याचा तुझा उद्देश बरेच दिवसांपासूनचा आहे; म्हणून कर्णाचें वधवृत्त युधिष्ठिराला सांगून तूं अनृणी हो ! पूर्वी तुझें व कर्णाचें युद्ध सुरू असतां तें पाहण्याकरितां युधिष्ठिर मोठ्या कौतुकानें आला होता; परंतु तो शरांनीं विद्ध झाला असल्यामुळें रणांगणांत राहण्यास शकला नाहीं ! म्हणून तो शिबिरांत जाऊन स्वस्थ पडून राहिला !" कृष्णाचें भाषण ऐकून अर्जुनानें 'ठीक आहे' असें म्हटलें आणि मग त्या यदुपुंगवानें अर्जुनाचा रथ मागें फिरविला. त्यावेळीं कृष्ण सैनिकांना म्हणाला, 'वीरहो, सावधानपणें शत्रूवर नजर ठेवा ! तुमचें कल्याण होवो !' नंतर कृष्ण धृष्टद्युम्न, युधामन्यु, नकुल, सहदेव, भीमसेन आणि युयुधान यांस म्हणाला, आम्ही जाऊन कर्ण-वधवृत्त युधिष्ठिराला कळवितों, तोंपर्यंत तुम्ही शत्रूशीं मोठ्या दक्षतेनें युद्ध करा !'

धृतराष्ट्रा, त्या सर्व शूरांनीं कृष्णाला अनुमोदन दिल्यावर तो अर्जुनाला घेऊन धर्मराजाकडे गेला ! तो राजश्रेष्ठ युधिष्ठिर सुवर्णाच्या शय्येवर पडला होता, तेथें जाऊन कृष्णार्जुनांनीं हर्षभरानें त्याचे पायांना स्पर्श केला ! धर्मराजानें त्यांची ती आनंदित मुद्रा पाहून अर्जुनानें कर्णवध केल्याचें जाणलें, आणि लागलाच उठून त्यानें त्या कृष्णार्जुनांस वारंवार प्रेमानें आलिंगन दिलें. नंतर त्यानें कृष्णार्जुनांस युद्धवृत्त विचारिलें ! तेव्हां कृष्णानें सर्व कर्णवध-वृत्तांत त्यास सांगितला आणि हास्यपूर्वक म्हटलें, "धर्मा, आज अर्जुन, भीम, नकुल, सहदेव व तूं हे सर्व कुशल आहांत, ही मोठ्या सुदैवाची गोष्ट आहे ! ह्या लोकक्षयकर महासंग्रामांतून तुम्ही मुक्त झालां, ही खरोखर मोठ्या आनंदाची गोष्ट समज ! आतां पुढील कार्याकरितां तुला सिद्ध झालें पाहिजे ! सुदैवानें महारथ सूतपुत्र वैकर्तन कर्ण युद्धांत हत झाला आणि तूं जय पावलास ! धर्मा, ज्यानें द्यूतांत जिंकिलेल्या द्रौपदीला अनेकप्रकारें विटंबिलें, त्या पुरुषाधम कर्णाचें रक्त आज भूमि प्राशन करीत आहे ! हे कुरुपुंगवा, आज तो तुझा शत्रु शरविद्ध होत्साता भूमीवर मृत होऊन पतन पावला आहे ! महाभुजा युधिष्ठिरा, तूं आतां हतशत्रु होऊन आम्हांसह या पृथ्वीचा पुष्कळ वर्षें भोग घे !"

संजय—राजा, अशाप्रकारें कृष्णाचें भाषण ऐकून धर्म आनंदित झाला व त्या कृष्णाला बोलला, "कृष्णा, किती महद्भाग्याची गोष्ट म्हणून सांगूं ! देवकीनंदना, तुला या जगांत अशक्य असें काय आहे ? तुझ्यासारखा सारथि आणि पार्थासारखा यत्नवान् पुरुष यांचा समागम घडून कर्णासारखा वीर हत झाला, यांत आश्चर्य मानण्यासारखें कांहीं नाहीं ! महाबाहो कृष्णा, हें सर्व तुझ्या कृपेचें फळ आहे !" नंतर त्या धर्मानें कृष्णाचा उजवा हात धरून कृष्णार्जुनांस म्हटलें, "कृष्णार्जुनहो, तुम्ही पुराणकालांतील ऋषिश्रेष्ठ नर-नारायण आहां, असें मला नारदानें सांगितलें आहे. तत्त्ववेत्त्या कृष्णद्वैपायन व्यासानेंहि मला तुमची अशीच कथा वारंवार कथन केली आहे. कृष्णा, हा पांडव धनंजय तुझ्या प्रसादानें शत्रूंना जिंकतो आणि कधींहि अपजय पावत नाहीं. हे कृष्णा, जेव्हां तूं अर्जुनाचें सारथ्य स्वीकारिलेंस, तेव्हांच सर्वदा आमचा जय होणार, पराजय कधींहि होणार नाहीं, असें आम्हीं निश्चित ठरविलें ! गोविंदा, भीष्म, द्रोण, कर्ण आणि दुसरे पुष्कळ वीर पुरुष व त्यांचे अनुचर ह्यांचा वध झाला, हें केवळ तुझ्या कृपाप्रसादाचेंच फळ होय, असें मी समजतों !"

(२) राजा, असें भाषण करून तो युधिष्ठिर आपल्या हेमविभूषित रथांत जाऊन बसला. त्या रथाला शुभ्र अश्व जोडले होते व त्यांचीं पुच्छें कृष्णवर्ण होतीं. त्या रथावर धर्म आरूढ होऊन कृणार्जुनांशीं भाषण करीत रणभूमि पाहण्याकरितां निघाला. जात असतां तो पुरुषश्रेष्ठ कर्ण रणांत हत होऊन पडलेला त्याच्या दृष्टीस पडला. कदंबांच्या कुसुमाभोंवतीं जसे सर्वत्र केसर असतात, त्याप्रमाणें शरशतांनीं कर्णशरीर व्याप्त झाल्याचें त्यानें पाहिलें ! बाणांनीं त्याचें कवच छिन्नभिन्न होऊन गेलें होतें व त्याच्या शेजारींच त्याचा मृतपुत्र पडला होता ! पुनःपुनः निरीक्षण केल्यावर ते कर्ण-वृषसेनच होत, असें युधिष्ठिराच्या प्रत्ययास आलें ! नंतर पुनः कृष्णार्जुनांची स्तुति करण्यास त्यानें प्रारंभ केला. तो म्हणाला, "कृष्णा, तूं माझें परिपालन केल्यामुळेंच मी आज बंधूंसह या पृथ्वीचा अधिपति झालों आहें ! तो अतिमानी नरव्याघ्र राधेय हत झाल्याचें ऐकून त्या दुरात्म्या दुर्योधनाची अगदीं निराशा होईल ! रणांत राधात्मज कर्णाचा वध झाल्याचें ऐकतांच दुर्योधनाला जीविताची आणि राज्याचीहि आशा राहणार नाहीं ! हे पुरुषश्रेष्ठा, तुझ्या प्रसादामुळेंच आज आम्ही कृतार्थ झालों आहों ! गोविंदा, तुझें दैव मोठें, म्हणूनच आज तूं शत्रूवर जय मिळविलास ! त्या दैवामुळेंच आज आपल्या शत्रूचा–कर्णाचा–वध

झाला आहे ! अर्जुनाच्या सुदैवानेंच तो विजयी झाला ! हे महाभुजा, तेरा वर्षें आम्हीं स्वस्थपणें झोंप घेतली नाहीं ! रात्रंदिवस जागून आम्ही दुःखांत दिवस काढले ! तुझ्या कृपेमुळें आज आम्हांला सुखाची झोंप येईल ! " कृष्णार्जुनांची अशाप्रकारें त्या युधिष्ठिरानें वरचेवर स्तुति केली !

संजय—कर्ण व त्याचा पुत्र वृषसेन या दोहोंचाहि पार्थबाणांनीं वध झाल्याचें पाहून युधिष्ठिराला आपला पुनर्जन्म झाल्यासारखें वाटलें ! तेव्हां त्या युधिष्ठिराभोंवतीं मोठमोठे महारथी जमले आणि त्यांनीं त्याची प्रशंसा करून त्याला हर्षविलें ! तेव्हां नकुल, सहदेव, भीमसेन, सात्यकि, धृष्टद्युम्न, शिखंडी, पांडव, पांचाल आणि सृंजय ह्या सर्वांनीं कर्णवधाबद्दल त्याचें मोठें गौरव केलें ! त्यांनीं त्या धर्मात्म्या युधिष्ठिराचें अभिनंदन केलें, कृष्णार्जुनांची योग्य शब्दांनीं स्तुति केली आणि नंतर ते महारथी मोठ्या आनंदानें आपापल्या शिबिराला निघून गेले. हे राजा, अशाप्रकारें शरीर रोमांचित करणारा हा क्षय झाला आणि ह्याला कारण म्हणजे तुझाच दुर्मंत्र होय ! आतां शोक करण्यांत अर्थ तो काय ?

(३) **वैशंपायन**—राजा जनमेजया, अशाप्रकारें अंबिकासुत धृतराष्ट्रानें तें अप्रिय वृत्त श्रवण करून छिन्नमूल वृक्षाप्रमाणें तो निश्चेष्ट होऊन खालीं पडला ! धृतराष्ट्राबरोबर त्याची स्त्री देवी गांधारी हीहि पडली आणि तिनें कर्णाच्या मृत्यूबद्दल अत्यंत विलाप केला ! तेव्हां विदुरानें गांधारीला व संजयानें धृतराष्ट्राला सांवरिलें आणि नंतर त्या दोघांनीं राजा धृतराष्ट्राचें सांत्वन केलें ! इतक्यांत कौरवस्त्रियांनीं गांधारीला उठविलें ! दैवच बलवत्तर आहे, व भवितव्यापुढें कांहीं उपाय चालत नाहीं, ही गोष्ट लक्ष्यांत येऊन धृतराष्ट्राला अत्यंत दुःख झालें व तो पुनः शोक करूं लागला ! चिंता व शोक यांनीं व्याप्त होऊन तो पुनः मूर्च्छित झाला ! तेव्हां विदुर-संजयांनीं पुनः त्याचें सांत्वन केलें, तरी तो विचेतन धृतराष्ट्र स्तब्ध पडून राहिला !

(४) राजा, महात्मे धनंजय व कर्ण यांमधील महायुद्धरूपी यज्ञाचें जो कोणी पठण किंवा श्रवण करील, त्याला इष्ट यज्ञाचें फल प्राप्त होईल ! यज्ञ म्हणजेच भगवान् सनातन विष्णु आणि अग्नि, वायु व चंद्र-सूर्य हेहि यज्ञच होत, असें म्हटलें आहे ! म्हणून जो कोणी सर्व मत्सरभाव सोडून ह्याचें पठण किंवा श्रवण करील, त्याची गति श्रेष्ठ लोकांत होऊन तो सुखी होईल ! जे कोणी ह्या पुण्यग्रंथाचें सदोदित पठण करितील, त्यांना धन, धान्य आणि यश हीं प्राप्त

होतील! जो मनुष्य असूया सोडून या ग्रंथाचें श्रवण करील, त्याला सर्व सुखें प्राप्त होतील! आणि त्या नरोत्तमावर भगवान् विष्णु, स्वयंभू ब्रह्मदेव आणि शंकर हे प्रसन्न होतील! ह्या ग्रंथाचे श्रवणानें ब्राह्मणांना वेदपठण केल्याचें श्रेय मिळेल, क्षत्रियांचें बळ वाढून सर्वदा युद्धांत जय मिळेल! वैश्यांना पुष्कळ धनप्राप्ति होईल आणि शूद्रांची आरोग्यवृद्धि होईल! ह्या ग्रंथांत भगवान् सनातन विष्णु ह्याचें गुणकथन केलें असल्यामुळें ह्याच्या श्रवण-पठणानें महामुनि व्यासांनीं सांगितल्याप्रमाणें मनुष्याचे सर्व काम परिपूर्ण होतात! देवा, कर्णपर्वाच्या श्रवणानें सवत्स कपिलांचें वर्षभर नित्यदान केल्याची पुण्यप्राप्ति होते! ८. ९६.

[येथें आठवें कर्णपर्व समाप्त झालें.]

यापुढें नववें शल्यपर्व लागेल. त्याचा प्रथम श्लोक हा आहे—

जनमेजय—एवं निपातिते कर्णे समरे सव्यसाचिना ।
अल्पावशिष्टाः कुरवः किमकुर्वत वै द्विज ॥